De Zestiende-eeuwsche Glasschilderingen in de Haagsche Sint-Jacobskerk,

DOOR

DR. H. E. VAN GELDER.

I. INLEIDING.

De restauratie van de Haagsche Sint-Jacobskerk, waaraan men eenige jaren geleden de hand sloeg, heeft Kerkvoogden doen besluiten, om ook aan het gebrandschilderde venster, dat nog in het koor aanwezig was, recht te laten wedervaren. Nu het werk hieraan is afgesloten, lijkt het mij nuttig om het leerzame geval, dat ik van zeer nabij heb kunnen volgen, meer in bijzonderheden hier te bespreken, waarbij ik niet slechts gelegenheid hebben zal om aan allerlei, dat deze restauratie ons heeft kunnen leeren meer algemeene bekendheid te geven, maar ook om verschillende gegevens, die mij omtrent de Haagsche glasschilders in de zestiende eeuw zijn bekend geworden, te verwerken tot eene bijdrage voor de kennis van hunne eenmaal zoo beroemde kunst, van welker breekbare voortbrengselen maar al te weinig voor ons is overgebleven. Stormen en branden hebben veel onherstelbaar verwoest; straatjongens en ander onnadenkend volk hebben met „balgooyen, kooten en kaetsen, ja werpen met steenen", niet minder vernield, terwijl tenslotte vandalisme of onkunde, wat er nog gebleven was, grootendeels deed verloren gaan.

Zoo ging het ook elders, zoodat nog slechts in weinige van onze vroeger geheel van glasschilderingen voorziene kerken vensters van eenige beteekenis zijn overgebleven. Gouda is een dier uitzonderingen, dank zij een onafgebroken zorg en bescherming van de zijde der overheid. Toch, bezien wij het goed, dan vinden wij, dat ook hier heel wat ongerechtigheden zijn geschied, die thans eerst langzaam bij de geleidelijke restauratie der glazen weder ongedaan gemaakt worden, als dat nog mogelijk is: vooral de laat-zeventiende en achttiende-eeuwsche „herstellingen" hebben heel wat schade aangericht. Zij werden soms door den Brusselschen glasschilder ANGELUS uitgevoerd, die echter niet in den Haag bezig geweest is, waar de toestand toen reeds *te* treurig was.

* * *

De Haagsche Sint Jacobskerk zal, vóórdat in December 1539 de bliksem in den toren sloeg en een geweldigen brand veroorzaakte, die niet slechts de kerk maar ook een groep huizen langs het kerkplein vernielde, zeker in zijn koor verschillende geschilderde vensters hebben bezeten. De kerk der hofstad verheugde zich zóózeer in den gunst der aanzienlijken, dat deze wel niet zullen hebben nagelaten zich dáár te onderscheiden door een Gode welgevallig werk, dat tevens hun ijdelheid niet weinig streelen kon. Intusschen van dat alles is weinig over. En dat weinige is dan nog slechts onder voorbehoud te aanvaarden. Het is samengebracht in enkele der ruiten met fragmenten in het Haagsche Gemeente Museum: techniek en teekening wijzen op het eerste kwart der 16de eeuw: maar het is toch niet zeker, natuurlijk, dat het niet het werk zou kunnen wezen van een of ander ouden glasschilder, die het nog nà 1539 vervaardigde, en zijn ouden stijl niet opgaf.

Ik hel voor het grootste deel der fragmenten, waaraan ik hierbij denk, tot deze meening over. Niet voor enkele stukken afkomstig van kleine ruitjes, waarop ik zoo aanstonds terug kom, maar wel voor al die, welke men zich slechts kan voorstellen als gediend hebbende voor de groote vensters. Immers de brand van 1539 is allerhevigst geweest: niet dan met moeite werden nog enkele weinige voorwerpen, staande op de altaren of liggende in de daarbij bewaarde gilde-kisten, gered, en de vensters moesten dus daarbij stuk-springen, voór zoover niet reeds door het smelten van het lood, waarin de ruitjes waren gevat, of door het gloeiend worden en kromtrekken van het ijzerwerk der ramen de vernieling had plaats gehad. Maar laat ons al aannemen, dat een eenigszins belangrijk fragment gespaard is gebleven, dan nog zou het weinig waarschijnlijk wezen, dat bij het herstel der kerk zoo'n fragment zoude zijn gebruikt. Integendeel, de kans is groot, dat toen geheel nieuwe ramen zullen zijn ingezet.

Iets anders is het met enkele fragmenten van kleinere ruiten, waaronder een compleet rond ruitje met eene voorstelling van Susanna hare belagers aanklagende.

Onder die fragmenten zijn voorts: een stukje van een gothische baldakijn, een paar schaapspootjes, eenige graanschoven op den grond liggende. Al deze fragmenten zijn van dunner glas dan de andere, van groote ramen afkomstige en, ook door hun voorstellingen, niet geschikt om van grooten afstand gezien te worden. Men zou ze als voor ramen in woonhuizen bestemd kunnen beschouwen; en, daar ze ontegenzeggelijk uit de Kerk afkomstig zijn, derhalve de gevolgtrekking kunnen maken, dat zij in een der kleine kapellen, of in de libry zijn geplaatst geweest: dáár kunnen zij de ramp van den brand ook wel hebben overleefd.

Zonderen wij deze enkele stukken dus uit, dan zullen al de in het Museum aanwezige fragmenten te beschouwen zijn als de overblijfselen van de na 1539 in de Kerk aangebrachte glasschilderingen, terwijl dan in de Kerk-zelve twee gerestaureerde ramen uit hetzelfde tijdvak over zijn.

Vóórdat ik evenwel tot de bespreking van de glazen stuk voor stuk overga, wil ik even mededeelen wat er van het herstel van de Kerk in 1540 en van het onderhoud in volgende jaren bekend is.

De brand had plaats ten gevolge van het inslaan van den bliksem in den toren in den avond van 29 December 1539. Dezen datum vermeldt BOR, [1]) terwijl J. REIGERSBERCH in zijn *Croniek van Zeeland* [2]) den datum van 28 October noemt. DE RIEMER [3]) geeft beide berichten, maar zegt niet welk juist is. Uit een rekest van Kerkmeesters aan de Magistraat van Leiden [4]), waarin wij lezen dat de ramp „omstreeks Kersmis'' plaats had, blijkt, dat BOR goed was ingelicht. Kerkmeesters namen dadelijk den herbouw ter hand, terwijl de dienst werd gedaan in de kapel van het Sint Nicolaas Gasthuis [5]), en in den zomer van 1540 waren zij reeds zoover met het koor en een deel van het schip, dat zij aan de voorziening der ramen konden denken. Niet slechts Kerkmeesters, maar ook een daarvoor aangewezen commissie uit de hooge colleges, die op het Binnenhof huisden, spande zich ervoor. GERRIT heer VAN ASSENDELFT, voorzitter van het Hof van Holland, had daarbij de leiding, en gaf zich, niet slechts door de eigen schenking van een raam, maar ook door persoonlijke bemoeiing bij anderen, zooals men in het geval van het Leidsche raam zien kan, daarvoor veel moeite. Men slaagde dan ook tamelijk wel. In 1543 kon reeds de dienst weer worden hervat — hoewel enkele ramen eerst later gereed kwamen. In 1547 en 1548 hielden Kerkmeesters twee loterijen om nog meer gelden bijeen te brengen voor de kerkrestauratie. Die loterijen werden gehouden „op den huize van Egmond" op den hoek van den

1) Ned. Hist. B. IX fol. 142.
2) Blz. 464 3) Beschr. v. 's-Gravenhage, I blz. 278.
4) Zie daarover nader, hierachter, bij de vermelding van het door Leiden geschonken glas (blz. 29 vlg.
5) Zie Jaarboek die Haghe 1916, blz. 38.

Vijverberg. Zij leverden wel wat op, naar het schijnt, hoewel het, door allerlei geharrewar tusschen den kerkelijken ontvanger en kerkmeesters tot 1563 duurde eer de rekening kon worden afgehoord. Het Hof van Holland moest zich ermede bemoeien. [1])

Intusschen was de Kerk weder geheel in gebruik genomen: tal van glazen versierden haar, en, den inval van het licht brekende, schiepen zij in de gewijde ruimte en vooral in het hooggebouwde mooie koor het tooverachtig spel van veelkleurige lichten, dat de stemming daar tot iets bijzonders moet hebben gemaakt.

Toch hadden niet allen genoeg eerbied voor de met zooveel moeite en kosten verkregen schoonheid. Het kerkhof was voor de jeugdige Hagenaars een geliefde speelplaats en hun kooten en ballen, ja ook de steenen, waarmede zij naar straatjongensaard gooiden, kwamen niet zelden door het geschilderde glaswerk heen. Den 23 Februari 1548 stelde dan ook het Hof van Holland, overwegende „dat dagelycxs opt kerckhof van de Parochiekerk alhier in den Hage met steenen in de glasen gewerpen wert", eene ordonnantie op, die van de pui van het Haagsche raadhuis werd afgelezen en waarbij de ouders aansprakelijk gesteld werden voor de misdrijven der kinderen en straffen werden bedreigd voor deze en dergelijke vergrijpen.

Nog erger echter hadden de glazen het te verantwoorden in den onrustigen tijd, die met de beeldstormerij begon. De legering van Spaansche en Prinse-soldaten bij afwisseling in den Haag, de achteruitgang der plaats en wat daarmede samenhing, hadden op den toestand der glazen een verderfelijken invloed, en toen eindelijk de rust eenigszins was weergekeerd, moesten er ingrijpende maatregelen getroffen worden. De Haagsche Magistraat voelde zich verplicht eraan mede te doen, en zij deed dit, zij het ook op eigenaardige manier. Den 21 Maart 1579 werd namelijk „geresolveert, dat men alle de kelcken, casuffelen, alven ende andere misgewaden, sulcx deselve van Haerlem gebrocht zijn" (waar zij blijkbaar in veiligheid gebracht waren) „int openbaer sal vercoopen, ende deselve tot gelt te maecken, omme daermede te repareren de glaesen van de Kercke."

Het herstel werd toen opgedragen aan QUIRIJN COENSZ, glaesscriver, in wien wij den zoon zien van den in de oudste registers van het St. Lucasgilde — die 1567 beginnen — voorkomenden COENRAET CRIJNSZ., glazenmaker; QUIRIJN COENSZ., had o.a. twee zoons: SEGER QUIRIJNSZ., glasschilder, die zijn vader opvolgde in 1603 als belast met het geregeld onderhoud der glazen; de tweede zoon was EVERT QUIRIJNSZ., de verdienstelijke schilder. Beiden noemden zich VAN DER MAES. QUIRIJN COENSZ maakte zelf nog 3, misschien wel 4 nieuwe

---

1) Zie daarover de Riemer I blz. 349, en het *Mem. van het Hof van Holland* op 1563 fol. 219.

glazen. Vóór QUIRIJN COENSZ. vinden wij in de kerk-rekeningen [1]) eerst CLAES MAERTSZ., dan HUYCH JANSZ., daarna HARMEN THIJMANSZ., en tenslotte ADRIAEN HUYGHEN vermeld, als met het onderhoud der glazen belast. Uit het werk, dat zij verrichtten, kan men concludeeren, dat zij ook glasschilders waren.

Bovengenoemden SEGER QUIRIJNSZ vinden wij geregeld tot zijn dood; in 1643 wordt met zijns weduwe afgerekend. Dat hij in de laatste jaren geen groot werk meer onderhanden kon nemen, kan blijken uit het feit, dat in 1641 de reparatie van drie met name genoemde glazen werd uitgevoerd door JAN MARCUSZ. MEYER [2]).

Na den dood van VAN DER MAES, worden genoemd: 1651—58 PHILIPS HAESBROECK, 1659—62 GILLIS HENDRICX VAN BEYEREN. De laatste accordeerde voor een vast loon van 218 gld. sjaars voor het onderhoud van al het glas van de kerk. Men moet daarbij bedenken, dat reeds VAN DER MAES ook alle anderen glazen, dus de niet beschilderde en die in de huisjes die eigendom der kerk waren, onderhield. Dat werd langzamerhand hoofdzaak.

Daar de rekeningen 1663—1668 ontbreken, kan ik eerst weder vermelden, dat in 1669 ISAACK VAN DER SPIJCK de kerkglazenmaker was; hij was dat tot 1677. In 1676 vond ik dat hij een extra vergoeding kreeg voor een groote reperatie tengevolge van „een zware wint, waardoor groote schade in de glasen was geschied".

De weduwe VAN DER SPIJCK onderhoudt dan tot 1691, dan is MATHEUS VAN DER SPIJCK kerk-glazenmaker. Eerst krijgt hij nog 218 gld., maar in 1700 wordt het vaste bedrag tot 180 gld., in 1704 zelfs tot 150 gld. verminderd.

De achttiende-eeuwsche rekeningen heb ik niet stuk voor stuk dóórgezien het onderhoud door gewone glazenmakers gaat geregeld door, zooals mij uit enkele hier en daar genomen proeven bleek.

Het lijkt wel of, althans na 1676, maar misschien reeds na 1650, van een zoodanig onderhoud der glazen, dat het gebroken glas door nieuw geschilderd glas werd vervangen, geen sprake meer was. Zette men nieuw glas in, dan was het wit, onbeschilderd; maar vaak ook stopte men de gaten met stukken die uit die glazen gebroken waren, welke het minst volledige beeld gaven. Onze afbeeldingen laten zien hoe ten slotte na zooveel jaren onderhoud allerlei vreemde bestanddeelen in één glas terecht kwamen.

Aan een onderhanden nemen der vensters door een vakman — als den Brusselaar ANGELUS, die in Gouda volgens den heer SCHOUTEN zooveel bedorven

---

[1]) Ook hetgeen volgt is ontleend aan de rekeningen der Kerkmeesters. Mijn dank aan Kerkvoogden die mij gelegenheid gaven hun geheele archief te raadplegen.

[2]) De vader van den door mij in *Oud-Holland* 1917 behandelden glasgraveur CHRISTOFFEL JANSZ. MEYER.

heeft — behoeft men dan ook niet te denken : men liet eenvoudig de glazen, waarin men hoe langer hoe minder belangstelde, stukje voor beetje verdwijnen, zoodat in het begin der 18de eeuw reeds DE RIEMER [1]) nog slechts zéér weinige ramen vermeldt en TIMARETEN [2]) er nog weer minder kende. Deze twee hebben langen tijd gegolden als de eenige bronnen, die iets over de ramen konden leeren. VAN DEN BRANDELER [3]) voegde daarbij eenige aanteekeningen uit de Kerkmeestersrekeningen, en dit gaf BOOGMANS aanleiding alles tezamen te brengen in een kort opstel in de *Bijdragen en Mededeelingen van die Haghe*, 1903.

Ik heb nu al die bronnen vergeleken, vooral aan de kerke-rekeningen een uitgebreid onderzoek gewijd en er nog een belangrijke bron bij kunnen voegen, nml. een in de Utrechtsche Univ. Bibl. aanwezig handschrift van ARNOLD VAN BUCHELL of BUCHELIUS, die in de eerste jaren der 17de eeuw de Haagsche kerk bezocht en daar tal van wapens voor zijn genealogische verzameling afteekende, en zoo ook omtrent de glazen enkele wetenswaardigheden mededeelt. [4])

Een ander beschrijver der kerk noemt BOOGMANS nog : JACOB DE HENNIN die in 1661 uitgaf: *De Zinrijke gedachten toegepast op de vijf sinnen.* Hij geeft namelijk bij „het gezicht" een beschrijving van de kerk in den Haag en noemt niet minder dan 8 glazen met Bijbelsche tafereelen : *Jezus en de overspelige vrouw ; Maria Magdalena, Jezus voeten zalvende ; Mozes op den berg Sinai en Aaron met het gouden kalf ; Lazarus opgewekt en tevens Lazarus in den hemel en de rijke in de hel ; Jezus met Simon van Sirene het kruis dragende* ; *David en Bathseba* ; *Saul en de toovenares van Endor* en *Eli en zijn zoons het offer Gods schendende*. Opvallend is dat juist ramen, die wij kennen, er niet bij zijn, bijv. : *Paradijs-geschiedenis*, *Koningin van Scheba*, *Annunciatie*, *Ecce Homo*, terwijl van de door HENNIN genoemde voorstellingen overigens geen spoor te vinden is. Vooralsnog houd ik deze opgave daarom voor een fantasie van DE HENNIN, die in zijn boekje trouwens nog meer onwaars vertelt.

Maar, dat geef ik toe, bewijzen kan ik dit niet, en zoo blijft de mogelijkheid over, dat te eeniger tijd een gelukkig toeval ons nog eens zal kunnen onthullen, dat inderdaad enkele ramen de voorstellingen hebben doen zien, die DE HENNIN in 1681 opteekende. Veel kans is daarop niet, immers ik heb alle bereikbare gidsen en beschrijvingen doorgezien en zoo ik al iets over de ramen vond, dan bepaalde dit zich tot een algemeene vermelding, soms uitgebreid met eene van het raam van KAREL V.

Toch is ten slotte mijn oogst tamelijk groot. Ik meen wel, dat ik alle vensters

---

1) DE RIEMER, Beschrijving van 's-Gravenhage (1730)
2) TIMARETEN, Verzameling van Gedenkstukken enz. Deel II, (1778)
3) VAN DER BRANDELER, de Groote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage, (1893).
4) Een nauwkeurige copie van het voor den Haag belangrijke is nu in de Archiefbibl. geplaatst.

die eertijds geschilderde glazen hebben vertoond, heb teruggevonden in de zes-en-twintig, waarvan ik hieronder eerst eene opnoeming laat volgen en die ik daarna elk afzonderlijk bespreken zal.

A. Raam van Keizer KAREL V, 1547.
B. Raam van MAXIMILIAAN VAN EGMOND, 1541.
C. Raam van den Graaf VAN HOOGSTRATEN, 1541.
D. Raam van de Kanunniken van de Hofkapel, 1541.
E. Raam met de Paradijsgeschiedenis.
F. Raam van PIJNSSEN VAN DER AA.
G. Raam van GERRIT VAN ASSENDELFT, 1544.
H. Raam van RENÉ VAN CHÂLONS, 1544.
I. Raam van den Heer van Zevenbergen, 1544.
J. Raam van den Bisschop van Utrecht, 1547.
K. Raam van de Magistraat van Leiden, 1541.
L. Raam van de Magistraat van Haarlem, 1541.
M. Raam van de Magistraat van Amsterdam, 1541.
N.—V. Ramen van 9 andere Hollandsche steden, 1541.
W. Raam van de Suppoosten van den Hove, 1579.
X. Raam van Kerkmeesters, 1594.
Y. Raam van Prins MAURITS, 1595.
Z. Raam van de Staten van Holland, 1596.

Terwijl dan nog ten onrechte als ramen worden opgegeven:

Maagdenglas (V. D. BRANDELER).
Raam van den Bisschop van Brunswijk. (V. D. BRANDELER).

II. OVERZICHT VAN DE RAMEN.

Wij kunnen, na bovenstaande opnoeming overgaan tot het nader beschouwen van elk raam afzonderlijk.

A. HET RAAM VAN KEIZER KAREL V.

Dat Kerkmeesters bij hun pogingen om van verschillende aanzienlijken ramen ten geschenke te krijgen in de herbouwde kerk, zich in de eerste plaats wendden tot den Keizer, ligt zeker voor de hand. Kort nà den brand, van 24 Juli tot 10 Augustus 1540 was de Keizer in den Haag geweest. [1]) Zonder twijfel heeft toen wat er met de Kerk gebeurd was, zijn aandacht getrokken; want althans één zaak betrof hem daarbij persoonlijk. In de Kerk bevonden zich de wapenborden

1) Zie MANUEL DE FORONDA: *Estanzias etc. de Carlos V*, 1915, — op 1540.

van de Gulden-Vlies-ridders, die in 1456 de kapittel-vergadering in den Haag hadden bijgewoond, en deze houten borden waren òf verbrand, òf zeer ernstig beschadigd. Zij moesten dus weder worden hersteld, en de manier waarop dat is geschied, vooral met het groote bord van 's Keizers overgrootvader, met zijn rijk en kunstig snijwerk, duidt wel op eene medewerking van hoogerhand. Kerkmeesters zullen 's Keizers belofte dankbaar hebben aanvaard, zij reserveerden althans het middelste koorvenster voor zijn geschenk, maar zij hebben tot 1547 moeten wachten vóór het verscheen.[1]) KAREL S ongelukkige tocht naar Tunis, en de vierde Fransche oorlog noopten den Keizer zijn gedachten, en althans zijn geld, aan andere zaken te besteden.

Maar eindelijk, in 1547, is het raam gesteld. Het gaf als hoofdvoorstelling Maria met het kind Jezus, nederdalende uit de wolken en haar voet zettende op den nek van Satan; met den Keizer geknield voor een bidbank, waarop een opengeslagen bijbel met in Spaanschen tekst de drie eerste verzen uit het evangelie van JOHANNES. Naast de bidbank 's Keizers helm en handschoenen, voorts een kussen met scepter en rijksappel. De Keizer zelf draagt de keizerskroon en over een, aan den rand met zijn spreuk geborduurd, onderkleed een grooten bruingouden mantel met een breeden met paarlen bestikten zoom. De achtergrond wordt gedeeltelijk gevuld door kolommen (op een der basementen is het jaartal 1547) en in het midden door een poort met ronden boog, waardoor men een vergezicht heeft op een altaar (?) In de poort komt een man met een jongen aan de hand aanloopen; op den verren achtergrond staat nog een figuur. Terwijl nog het wapen des Keizers en dat van het Keizerrijk ter weerszijden boven in het raam zijn aangebracht, worden de traceeringen gevuld door den Bourgondischen vuurslag en de zuilen van Hercules met KAREL S spreuk *Plus Oultre*.

Het raam maakt als geheel een bizonder nobelen indruk: rustig van toon, zuiver van verdeeling is het, terwijl toch, door de prachtige schittering van den keizersmantel, de figuur van den schenker en zijn devotie dadelijk de aandacht tot zich trekken. Men vergelijke bijvoorbeeld ermede juist in de details het raam met KAREL V in de St. Gudule te Brussel; de figuur van den keizer is zooveel grover, zooveel minder in dat 10 jaar oudere raam.[2]) Ziet men in ons raam de fijne teekening van KAREL S kop en handen (zie afb. III) en van andere details, dan gevoelt men te staan voor het werk van een der beste kunstenaars in dat

---

1) Het is mogelijk, dat Karel de bestelling eerst deed, toen hij in 1545—'46 in de Nederlanden was. Van 18—30 Nov. 1545 was hij te Antwerpen, van 30 Dec. d. a. v. tot 2 Febr. 1546 was hij voor een Kapittelvergadering van het Gulden Vlies te Utrecht. Ook de Utrechtsche Bisschop gaf zijn raam eerst daarnà. (Zie M. DE FORONDA, t. a. p.)

2) Het raam is niet zeer fraai afgebeeld bij LEVY: *Hist. de la peinture sur verre* (1860) planche 26 De keizerfiguur alleen vindt men bij FISCHER: *Handbuch der Glasmalerei* (1914), Tafel 84.

vak. De overlevering noemt DIRK CRABETH, op welken grond blijkt niet. Der CRABETHS werkzaamheid in Gouda heeft hem en zijn broer zulk een roem bezorgd, dat hun naam gemakkelijk verbonden werd aan mooie glazen in Hollandsche kerken, — die zij niet hebben vervaardigd.

Maar dat DIRK CRABETH voor den Haag kan hebben gewerkt is niet onmogelijk. Zijn vader PIETER DIRCKSZ. DE CREPELE [1]) had een reputatie als glasschilder en hijzelf werkte reeds in 1545 en '47 voor de stad Gouda — zij het dan ook niet als glasschilder, maar als kaarten en patronenteekenaar [2]). — Zou hij echter reeds voor een opdracht van den Keizer in aanmerking komen? De heer SCHOUTEN, restaurator van de Goudsche en van de Haagsche ramen, ziet evenwel zóó groote overeenkomst in techniek en toets, dat hij niet twijfelt en voor DIRK CRABETH ook het Haagsche raam opeischt. Ik verzet mij ongaarne tegen zulk een autoriteit, toch waag ik bedenkingen. Er is in dit raam een rust, en, ik zou haast zeggen, een eenvoud, die ik in de Goudsche ramen met hun drukke kleurenpracht en de bewogenheid hunner figuren mis. Ligt dit in de 10 jaren verschil? Heeft CRABETH dat tijdperk noodig gehad om zich los te maken van de voorbeelden van voorgangers, en om zichzelf te worden, zóó, dat hij zich kon uitleven in de ramen van Gouda?

Zoo ik tegenover de positieve uiting van den heer SCHOUTEN niet aarzelde, zou ik KARELS raam dan ook eerder afkomstig achten uit een andere werkplaats, waaruit dan zeker nog een tweede glas in de kerk aanwezig moet zijn geweest. Immers onder de fragmenten in het Museum bevinden zich nog gedeelten van zuilen en andere architectuurdeelen, die in uitvoering en opvatting volkomen met wat het Keizersraam te zien geeft, overeenstemmen; op een dezer fragmenten staan de letters O M N I, en kleiner daaronder C T V M 1544, op welker beteekenis ik hieronder terug kom. (blz. 27)

Over de geschiedenis van het Keizersglas is nog een en ander te vermelden. In de rentmeestersrekeningen van de Groote Kerk vond ik, dat het in 1596 door den glasschilder QUIRIJN COENSZ. VAN DER MAES geheel is verlood; de glazen die gebroken waren, zijn toen door hem vernieuwd. Latere herstellingen vond ik niet aangeteekend; het ging dus onder het gewone onderhoud door, waarvoor bijna jaarlijks een bedrag werd verantwoord.

Bij de verschillende bewerkingen heeft het raam dus zeker reeds heel wat van zijn oorspronkelijke glas ingeboet. Wonder boven wonder echter is er een vrij groot fragment van bewaard gebleven. In de 18de eeuw was het ongeveer het

1) Zie de mededeelingen over de CRABETHS van den heer SCHELTEMA in OBREENS Archief VI (die zijne vroegere corrigeeren).

2) Zie OBREENS Archief III blz. 26.

eenige raam, waarvan nog een zoodanig gedeelte te zien was, dat het de aandacht van bezoekers trok, zoodat het in beschrijvingen wordt vermeld, en geroemd. Dit was ook de reden dat men in de 19de eeuw het raam wilde bewaren toen alle andere nog slechts fragmenten genoemd konden worden. Men had van dat bewaren echter een vreemde opvatting. Het glas werd, waar gebroken ruiten waren, eenvoudig aangevuld met fragmenten uit andere ramen afkomstig. Enkele der meest curieuse voorbeelden daarvan zijn: de mannenkop die de helft vormde van 's Keizers rijksappel en de armen en beenen als vreemde lappen in KARELS mantel gepast. Bovendien werden de onderste twaalf panden geheel uitgenomen en vervangen door de resten van het glas der Kanunniken van de Hofkapel bekend als „het raam van STALPERT VAN DER WIELEN", den oudste der kanunniken. (Zie afb. I)

Bij de restauratie door den heer J. L. SCHOUTEN zijn die twaalf panden weder verwijderd. Het glas der kanunniken is afzonderlijk gerestaureerd, terwijl KARELS raam ook overigens van alle verkeerde toevoegsels werd ontdaan. Het bleek zeer goed mogelijk om de daardoor ontbrekende stukken op rationeele wijze door nieuwe te vervangen, zoodat ten slotte het tafereel weder tot een harmonisch geheel werd. Bezwaarlijker was de beantwoording van de vraag: wat te doen met de twaalf lediggekomen panden, ten opzichte van welker oorspronkelijke vulling men ten eenenmale in het onzekere verkeerde. Men heeft daarvoor de volgende oplossing gevonden, die wel logisch is: Terwijl op een cartouche de naam van den schenker van het raam, met zijn voornaamste waardigheden vermeld staat, zijn zijne 16 kwartieren, aan weerszijden 8, daarnaast aangebracht. In de bovenlijst staat: Restaurata Anno Domini MCMXIV, in de benedenlijst de mededeeling, dat de onderste 12 vakken bij de restauratie zijn toegevoegd. Zoo zijn de benedenvakken niet zonder zekere kleurigheid, maar toch ook in het geheel niet sterk sprekend en wordt de aandacht dus vrijwel van zelf geleid naar de hoofdfiguur: den geknielden Keizer in zijn goudbruinen mantel: de fijngeteekende kop half geheven. (Zie afb. II)

B. HET RAAM VAN MAXIMILIAAN VAN EGMOMD.

Ten onrechte hebben DE RIEMER en TIMARETEN vroeger dit raam als een schenking van LAMORAAL beschouwd: BOOGMANS heeft aangetoond dat het afkomstig is van MAXIMILIAAN, den graaf van Buren, schoonvader van prins WILLEM VAN ORANJE. Het stond zuidelijk van dat van den Keizer en stelde het bezoek der Koningin van Scheba aan Salomo voor, waaronder de geknielde beeltenissen van MAXIMILIAAN en zijn echtgenoote FRANCINA VAN LANNOY.

Hoewel reeds in de dagen van bovengenoemde schrijvers het raam zeer

was geschonden, was de voorstelling toch nog begrijpelijk. Niet slechts door het inschrift:

„Venit Regina Sabae ad Salomonem
Audire Sapientiam ejus et ait:
Major est Sapientia et Opera tua
Quam Rumor, quem audivi",

maar ook doordat men de figuur der Koningin, die op de uitgestoken hand een rijkbewerkte gouden beker droeg, nog vrijwel geheel kon zien, en ook koning Salomo op zijn troon met eenige lieden zijner omgeving gedeeltelijk kon onderscheiden. Wij bezitten eene onbeholpen, maar toch nog zeer nuttige, eind-achttiende-eeuwsche teekening van dit raam, door T. VERRIJT. [1]) Nuttig was deze teekening vooral daarom, dat zij ons op het spoor bracht van enkele fragmenten van dit raam, in de verzameling van het Museum nog bewaard gebleven. In de eerste plaats behoort daartoe een deel van den kop van MAXIMILIAAN — zijn puntbaard ontbreekt — een deel dus van een authentiek portret van den bekenden veldoverste van KAREL V, die zich onderscheidde door de inneming van Darmstadt en van Frankfort in den Schmalkaldischen oorlog en daarvóór als Stadhouder van Friesland en Groningen, welke betrekking hij gelijkertijd bekleedde met die van Kapitein Generaal over al de Nederlanden. Bekend is het verhaal van zijn kalm sterven in zijn paleis te Brussel, terwijl hij in volle wapenrusting temidden zijner verwanten en vrienden rustig zijn beschikkingen mededeelde en afscheid nam. (afb. IV)

Een tweede fragment is de gouden beker (zonder den deksel) vastgehouden door de hand der Koningin, waaronder ook een stukje van haar andere hand te zien is (afb. V); voorts is er de kop van een der krijgslieden van koning Salomo (afb. VI), terwijl ten slotte een paar kleedingfragmenten — o. a. hermelijn van den mantel der Koningin — en gedeelten van een zuil zijn bewaard gebleven.

Heel veel is het niet, maar wat er is, bewijst, dat de kunstenaar, die het glas vervaardigde, een meester was in zijn vak. Niet slechts dat teekening en kleur zoo bijzonder zuiver zijn, maar ook het gehalte der kleuren, de forschheid van doen en het élan dat bijv. zoo goed in dien krijgsmans-kop uitkomt, treffen op het eerste gezicht. Dit is daarom ook belangrijk, omdat een toeval ons den naam bewaard heeft van dezen glasschilder. Immers in de rekeningen van Kerkmeesters lezen wij op 12 September 1560:

„gecoft van de Weduwe van RIJK MET DIE STELT, dye tglaes van de Graeft

[1]) Deze teekening werd vervaardigd op verzoek van Jhr. DE WITTE VAN CITTERS om in zijn Zeeuwsche collectie te worden gevoegd, daar MAX. ook heer van Maartensdijk was. Zoo kwam ze in bezit van het Zeeuwsch Genootschap, dat haar afstond aan het Gemeente-Museum van den Haag, dank zij de bemoeiingen van dr. HOFSTEDE DE GROOT. Zie ook hierna blz. 17.

VAN BUYREN achter tkoer alhyer in den Haege gemaect heeft, dat patroen van tselve glaes, ende daervoer betaelt" . . . . . 2 £. 15 s,

RIJCK *met die Stelt*, de glasschilder met het houten been, was dus vóór 1560 gestorven, reden waarom wij hem niet in de eerst later beginnende lijst van het Sint Lucasgilde vermeld kunnen vinden. Maar hij wordt ook elders in de Haagsche bronnen in het geheel niet vermeld. Ook géén der rekeningen van andere steden, die toch bij schenkingen van glas aan bewoners van den Haag zoo vaak van de diensten van Hagenaars gebruik maakten, meldt zijn naam. Ook de cohieren van de huizen noemen hem noch in 1540 noch in 1550. Maar als hij, bij al zijn kunst, een arme drommel was, zou dat nog zoo vreemd niet zijn. De wijze waarop de post geredigeerd is, de niet-vermelding van den naam der weduwe, laat echter de mogelijkheid open, dat zij niet uit den Haag afkomstig was. Inderdaad moeten wij hem elders zoeken. De Antwerpsche *Liggeren*, noemen in 1520 „Ryckaert, scildere, *metter stelten*" onder de nieuw toegelaten vrijmeesters van het Sint Lucas-gilde, en uit de verdere opgaven blijkt, dat hij moet wezen de door VAN MANDER vermelde RIJCK AERTSZ. *met de Stelt*, geboren in 1482 te Wijk aan Zee, leerling van den Haarlemmer JAN MOSTAERT, daarna verhuizende naar Antwerpen, het centrum van het kunstleven, waar hij, zooals wij zagen in 1520, dus twee jaar vóór LUCAS VAN LEIDEN in het gilde kwam. Hij was gehuwd met CATHRIJNE DIRKSDOCHTER, met wie hij in een Antwerpsche schepenakte van 1538 vermeld wordt. Volgens VAN MANDER zou hij op hoogen leeftijd in 1577 gestorven zijn; volgens de bovenaangehaalde rekening van kerkmeesteren echter, moet hij zijn overleden vóór 1560 De redactie van de rekeningpost — „die tglas . . . gemaeckt heeft" — zou doen veronderstellen, dat hij zelf een glasschilderswerkplaats had, het is echter niet onmogelijk, dat hij, zooals zoovele zijner schilders-tijdgenooten, slechts „patronen" teekende. De Haagsche kerkmeesters kochten het patroon, dat voor hen van belang was van zijn weduwe, misschien deden dat ook anderen. Ook kunstbroeders: HENDRIK VAN BALEN, de oude, glasschilder in Antwerpen in de laatste jaren der 16de en de eerste der 17de eeuw, bewaarde bijvoorbeeld, zegt VAN DEN BRANDEN in zijn *Antw. Schilderschool*, als een kostbaar bezit, iets zeer zeldzaams: „negen gelaese-patronen van pampier, cleyn ende groot van RIJCK mette Stelt".

Uit de in het Gemeente Museum bewaarde fragmenten — de eenige stukken dus die hem met zekerheid kunnen worden toegewezen — blijkt zooals ik reeds opmerkte zijn bijzondere kunstvaardigheid, die doet betreuren, dat niet het geheele raam is bewaard gebleven.

Wij kunnen het echter, met behulp van de afteekening door VERRIJT (afb. VII) van de fragmenten, van het geheel eenigszins een denkbeeld krijgen. Salomo moet gezeten zijn geweest op een troon, bedekt met een groen kleed, en waarvoor een

donkerder groen tapijt was neergelegd. Aan 's konings rechterhand zaten twee en stond een persoon, — van den staande, die gekleed was in een donkergroenen mantel met een goudgelen gordel en lichtrood onderkleed, en die een speer in de hand hield, is de gehelmde kop bewaard.

De Koningin besteeg de onderste trede van den troon. Zij droeg over een lichtrood kleed een blauwen — groengevoerden — mantel met hermelijn-bonten, wijde mouwen, waar de nauwgesloten ondermouwen uitkwamen; een koord met een groene kwast hing van de keurs af, de hals was ontbloot. De sleep van haar mantel werd waarschijnlijk door een page vastgehouden. Zij droeg een gouden beker, waarvan de deksel versierd was met een beeldje, eenige groote aardewerkschalen stonden reeds voor den koning op den grond, een ervan was met goud gevuld.

De figuren der schenkers: hij in harnas en wapenrok en met het slagzwaard aangegespt, zij in een met hermelijn gevoerden zwarten mantel (met een gelen kraag?) en een rood, met paarlen bezet onderkleed, zijn beide naar links geknield.

Boven in het raam stond MAXIMILIAANS wapenspreuk „*Sans Aultre*". (VERRIJT las de resteerende letters niet geheel goed).

Groote herstellingen heeft het raam ondergaan in 1594, toen het harnas — d. i. het ijzeren gestel — vernieuwd werd. QUIRIJN COENSZOON VAN DER MAES had daarbij de zorg voor het glas-uitnemen, weder inzetten en, voor zooveel noodig, bijwerken.

C. RAAM VAN DEN GRAAF VAN HOOGSTRATEN.

In het in mijn inleiding vermelde handschrift van BUCHELIUS lezen wij: „Aen de noortsijde van het Choor staet een capelle van den grave VAN HOOCHSTRATEN met een seer schoon glas, verciert met sekere historie; aen d'een sijde naest het hooft vant choor sidt den grave op sijn knyen, gewapent, [in] sijn wapenrock, daerover hangende eenen purperen tabbert met bont gevoedert, daerover hangt het collier vant Gulden Vlies; achter hem staet zijn patroon S. Pauwels in swert gecleet, met sijn zweert in de hant."

„Aen de ander sijde van het glas sit de gravinne VAN HOOCHSTRATEN, knielende, sij was uyt de famille van CUYLEMBORCH, gecleet met een groenen rock, daerboven enen mantel van purper met bont gevoeyert overhangt; haer patronesse schijnt te wezen St. Elisabeth."

Onder elk van beide figuren staan 6 wapens, die BUCHELIUS afteekende.

Ware deze vermelding er niet, geen spoor zouden wij van dit raam hebben kunnen aanwijzen; geen der andere beschrijvers van de Kerk noemt het, geen enkele maal wordt het in de kerke-rekeningen in verband met herstellingen vermeld.

Toch is er geen reden om BUCHELIUS niet onvoorwaardelijk te gelooven; wij kunnen hem dankbaar zijn, dat hij nog tamelijk uitvoerig is. Slechts gissen wij, dat hij zich in den beschermheilige van den graaf vergist: dat was de Heilige Antonius en niet Paulus. Die der gravin, die zelve ELISABETH VAN CUYLENBURG heette, was inderdaad de Heilige landgravinne ELISABETH VAN THÜRINGEN. Waarschijnlijk was het embleem van Antonius, een staf met een kruis, wat geschonden, waardoor de protestante reiziger, die op de heiligen niet zoo nauwkeurig lette, het voor een zwaard, Paulus' embleem, aanzag.

Dat ANTON VAN LALAING, graaf van Hoogstraten, die sedert 1516 Stadhouder van Holland was en het Binnenhof bewoonde, dadelijk na den brand een glas toezegde, lijkt zeer aannemelijk. Daar hij reeds 2 April 1540 te Gent overleed, zal hij zelf zijn belofte niet hebben uitgevoerd, maar zijn echtgenoote, die hem tot 1555 overleefde, die zéér vroom was en veel ten koste gelegd heeft, ook in andere plaatsen — te Cuilenburg en te Hoogstraten — aan kerkbouw en kerkversiering, zal ongetwijfeld, wat haar echtgenoot niet had kunnen doen, hebben tot stand gebracht.

Onder onze ragmenten resten van dit glas aan te wijzen, is gewaagd.

Ik waag echter deze gissing, dat het fijne vrouwenkopje (afb. XVIIa) de Heilige ELISABETH uit het raam zou kunnen zijn, met den bedelaar (afb. XVIIb) die bij haar knielt; maar dit is louter gissen, vooralsnog. Ik zeg vooralsnog, omdat ik het niet absoluut uitgesloten acht, dat nog eens zekerheid zal kunnen komen, namelijk wanneer het mogelijk zal wezen een groep ramen ter vergelijking te nemen, die met dit raam zoude kunnen samenhangen. Ik denk aan de ramen in de door ANTON VAN LALAING en zijn vrouw gestichte Catharina-kerk te Hoogstraten bij Antwerpen. De zeer bijzondere geschilderde ramen daar zijn ongeveer uit de jaren 1528 tot 36, dus hoogstens 10 jaar ouder dan die in den Haag. Er was er een bij van de stichters zelf, dat aldus beschreven wordt: [1]) (het onderste gedeelte): „ANTHONIUS VAN LALAING en zijn gemalin ELISABETH VAN CULEMBORG, tot het gebed nedergeknield, beiden zijn van hunne beschermheiligen vergezeld. Over zijne wapenrusting draagt ANTHONIUS een kolder met wapenschild en den band der orde van het Gulden Vlies. IJzeren handschoenen en helm liggen naast hem. Op het hoofd heeft hij de gravenkroon. Zijne echtgenoote draagt het prachtig kleedsel der edelvrouwen van de XVIe eeuw."

Blijkens eene afbeelding van den toestand vóór de restauratie, waarop Mr. BEETS mij opmerkzaam maakte, was er evenwel van dit raam vrijwel niets

---

[1]) In: *De Collegiale kerk van de H. Katharina te Hoogstraten, door* E. ADRIAENSE en G. SEGERS. Hoogstraten 1895, blz. 74. Ik dank het boekje aan dr. J. KALF.

meer over, minder dan van de andere zelfs. Al zullen wij aan dit raam dus geen steun hebben, toch blijft de relatie, immers men zou zich kunnen voorstellen, dat de gravin, tevreden over het werk van dezen glasschilder, die waarschijnlijk 5 der ramen in deze kerk maakte, hem ook voor den Haag heeft laten werken. De schrijvers van het bovenaangehaalde werkje hebben — op wat al te ingewikkelde manier! — den naam van den schilder meenen te vinden: ANTONIUS WOENSAM VAN WORMS, den Keulenaar. Het is mogelijk, hoewel men eerder een Antwerpenaar, of anderen Brabander zou verwachten, ook al is er juist in deze jaren nog al heel wat relatie tusschen Keulen en Antwerpen. [1]) Het blijft echter alleronwaarschijnlijkst, trouwens ook indien WOENSAM inderdaad de glasschilder is, dan wordt zijn werkzaamheid in den Haag wel twijfelachtig, immers hij overleed reeds kort voór 25 October 1541. [2])

Hoe dit zij, m.i. zal een vergelijking met de andere glazen te Hoogstraten wel wenschelijk zijn, terwijl ook het raam dat het echtpaar te Bergen in Henegouwen, in 1536, schonk gezien zal moeten worden.

D. HET RAAM VAN DE KANUNNIKEN DER HOFKAPEL.

Veel meer dan van deze beide laatstgenoemde ramen is er over gebleven van het raam, dat in 1541 geschonken werd door het kapittel van de Hofkapel, dat vele relaties met de Haagsche kerk had en dat zeker voor een dergelijke schenking in aanmerking kwam. Het wordt dan ook in de achttiende eeuw en daarna, als een der ramen waarvan kenbare fragmenten over waren vermeld, maar als het raam van STALPERT VAN DER WIELEN, waarschijnlijk omdat men het wapen van één der kanunniken uit dat geslacht, dat in de 17de eeuw verschillende Haagsche regeeringspersonen heeft geleverd, het best kende en hem de hoofdpersoon achtte. Dit is echter onjuist omdat alle kanunniken zijn afgebeeld, onder wie JOHANNES STALPERT wel de oudste in jaren was, maar niet de voornaamste: dat was de deken CORNELIS VAN MIEROP, zoon van den invloedrijken en vermogenden thesaurier van KAREL V, „den Grooten Vincent".

In de 16de eeuw, bij de vermelding van belangrijke herstellingen wordt het in de rekeningen van kerkmeesters aangeduid als het „Maeghde-glas", [3]) wat vanzelfsprekend is, als wij weten, dat het eene annunciatie voorstelde, waarbij de figuur van de H. Maagd de aandacht moest trekken, daar haar, als de beschermheilige van het kapittel de vereering door het glas gold.

Van de herstellingen, had de eerste belangrijke in 1584 plaats: „alsoe t harnes vant glaseveynster van het Maechdeglas alhyer in de Kercke geheel ontschoeyt

1) Zie daarover HERM. SCHMITZ., *Die Glasgemälde d. Kön. Gewerbe-Mus. in Berlin*, blz. 58 vlg. 2) Zie MERLO, Kölner Künstler, ed. RICHARTZ i. v.

3) VAN DEN BRANDELER, en, op zijn voorbeeld, BOOGMANS hebben het „Maagden-Glas" als een afzonderlijk raam in hun lijstje opgenomen.

was ende in peryckel stonde dat hetselve met eenen grooten wint groote schaede soude hebben moghen lijden". EVERT CORNELISZ. de smid leverde het nieuwe harnas, dat eerst werd afgekeurd omdat het niet zwaar genoeg was. QUIRIJN COENSZ. VAN DER MAES verloodde het geheele glas, en maakte nieuw wat er gebroken was. Latere herstellingen, die afzonderlijke vermelding verdienden, vond ik niet aangeteekend; het bijwerken enz. ging dus onder het gewone jaarlijksche onderhoud door.

Tenslotte heeft men, met opoffering natuurlijk van al de fragmenten, welke in het bovengedeelte van het raam nog zaten en van die der acht onderste panden, met de resten van het Kanunnikenglas de twaalf onderste panden van het Keizerglas gevuld. (zie afb. VIII) Hierbij werden dan nog weer open gedeelten met resten uit andere ramen gevuld, zoo vinden wij bijv. naast Maria een stuk van den boom uit het paradijs (raam met Adam en Eva) terwijl de hand, aan den engel gegeven, die was van de koningin van Scheba (zie hiervóór).

De restauratie in 1917 [1]) voltooid op het atelier van den heer J L. SCHOUTEN leek eerst een hachelijk werk: er moesten — behalve de vulling der traceeringen — 28 panden worden gemaakt terwijl in slechts 12 panden de brokstukken waren opgenomen. Maar de collectie fragmenten van het Gemeente-Museum kwam hierbij vooral te stade. Immers wat waarschijnlijk leek, nml. dat verschillende der in 1880 verwijderde stukken onder die fragmenten zouden zijn, bleek werkelijkheid. Bovendien kwamen er nog al wat stukken terecht, die op een verkeerde plaats in het glas behouden waren, vooral doordat men de geheele voorstelling wat had inééngedrongen. Van het pronkbed van Maria bijvoorbeeld had men den hemel een heel pand laten zakken en op het voetstuk gezet, met slechts een klein stukje van den stijl ertusschen. Naast onze afbeelding VIII geeft afbeelding Xa duidelijk te zien wat er na nauwkeurige schifting en overweging over bleek te zijn.

Op het eerste gezicht lijkt dit nog niet overmatig veel. Maar bij nadere beschouwing valt dat toch zeer mede. Men bezie bijvoorbeeld eens de vakken met de kostuums der kanunniken. Uit wat er over is, blijkt juist bij deze lang afhangende tabbaarden bijna alles: de kleur, de stofafwisseling, ook uit enkele stukken de strengheid van den plooienval, de manier bovendien, waarop die geschilderd zijn. In het bovengedeelte van het raam had men van de wolkomgeving van God slechts enkele weinige stukken, maar toch juist genoeg om kleur en formatie der wolken vast te houden en ook net een stukje van den stralencirkel om de Godsfiguur heen met de aansluiting aan de wolken. Van God zelf was niet meer dan één fragment, een hand, maar die bepaalde toch de grootte der figuur. De architectuurfragmenten en die van het bed tenslotte gaven voldoende licht over den overigen achtergrond.

---

1) Mogelijk gemaakt door een lid der Gemeente, wier wapen men in een hoekje van het glas vindt.

Toch de figuur van God en de beneden-helft van de figuur van Maria bleven onvoldoende bepaald: vooral ten opzichte van de actie bleef men in onzekerheid.

In dat stadium van het restauratiewerk kwam een gelukkige vondst van DR. HOFSTEDE DE GROOT licht verschaffen. Behalve de teekening van het raam van den graaf VAN BUREN, die boven reeds werd vermeld, vond hij nml. ook een vrijwel volledige teekening van het raam der kanunniken eveneens door den, helaas stumperigen teekenaar, VERRIJT. (Zie afb. IX) Hoe onbeholpen die teekening ook moge wezen, zij gaf enkele zeer belangrijke gegevens:

1°. De figuur en houding van God, met den aardbol in de eene hand en de andere hand uitgestrekt.

2°. De houding van één hand van Maria.

3°. De plaats van een bidbankje, dat onder de scherven was, maar dat men niet had kunnen toepassen, en daardoor

4°. De houding van Maria's tweede hand.

5°. Den vorm van een schouw met caryatiden.

6°. Het hondje op den voorgrond bij de kanunniken.

Dit maakte het tenslotte mogelijk om een teekening te krijgen die in algemeene opvatting met het oorspronkelijke raam overeenkwam. Wat bijgemaakt moest worden: het gelaat van God, en enkele koppen van kanunniken liet natuurlijk vrijheid van beweging over. Men zal dáárin allereerst de moderne hand kunnen herkennen.

Dat is niet zoo direct het gevolg van zwakte van den restaureerenden schilder, als wel van de zeer bijzondere kracht van den oorspronkelijken kunstenaar. Want er is, zooals uit de overgeblevene oorspronkelijke koppen blijken kan, weinig aan ons overgeleverd glasschilderwerk van zóó zuiver karakter en van zóó uitbeeldende kracht. (zie afb. XIa en b) Terwijl toch ook, wanneer wij de koppen van Maria (afb. XII), en den engel Gabriel [1]) zien, een teerheid en fijnheid ons treft, ondanks het feit, dat zij zoo veel hebben geleden. Heel bizonder is ook het schromend opzien van de Heilige Maagd naar den Boodschapper, waarvan een nader accent ligt in de even geopende hand.

Het merkwaardige van dit raam is de edele, men zou gerust kunnen zeggen de devote rust. Zoowel de kanunniken als Maria hebben, in houding en gelaatsuitdrukking, het in blijden eerbied afwachtende; en de kleuren van het geheel passen daarbij volkomen. Juist omdat Gabriel-zelf met die houding zulk een tegenstelling vormt. Hij is met een in zeer gratievolle plooien wapperend paars gewaad

1) De zeer gebroken kop van GABRIEL, die op onze afb. VIII en Xa en b, nog te zien is, is in de Kerk door een copie vervangen; het origineel is in bruikleen in het Gemeente-Museum.

en uitgespreide vleugels nog geheel in beweging als het plotseling verschenen wonder, dat Maria ontroert, maar niet doet schrikken.

Uit de beweging der Gabriel-figuur zien wij, dat de schepper van het raam Renaissance-mensch is, maar een die zich nog niet gaan laat tot een felle bewogenheid als de CRABETHS, tot een druk spel van lijnen en kleuren, warreling van menschen, hevigheid van actie. Hier is beheersching, zoo dat men eerst aan vroeger werk zou denken, maar in alle details van ornament (men zie het rijkversierde, op herte-pooten staande bidbankje) en in het toch zoo eigene, zoo individualistische van het werk komt toch ontwijfelbaar de tijd van ontstaan — een cartouche dateert het op 1541 — aan den dag. (afb. Xb)

Nog met enkele woorden dient één onderdeel te worden besproken: de rij der kanunniken als portretten. De wapens vanouds boven elken kop aangebracht, zouden daaromtrent voldoende aanwijzing geven, indien ook daarin niet in den loop der tijden lacunen waren ontstaan die onoordeelkundig waren aangevuld. Dank zij de medewerking van Jhr. Mr. W. A. BEELAERTS VAN BLOKLAND, den secretaris van den Hoogen Raad van Adel, is men er bij de restauratie in geslaagd vrijwel alle weder geheel in orde te krijgen. De 18de eeuwsche teekening, die een ouderen toestand weergaf (vóór de verplaatsing in 1880) hielp natuurlijk ook.

De staande figuur is de deken van het Kapittel: CORNELIS VINCENTZ. VAN MIEROP, die later kanunnik van Oudmunster en Proost en Aartsdiaken van Utrecht werd; in die qualiteit schonk hij in 1566 een raam aan de kerk in Gouda, waarop zijn portret ook voorkomt; de gelijkenis van beide portretten, vooral in den eigenaardigen haardracht, bewijst, dat in het Haagsche raam de kop op de juiste plaats is aangebracht; zijn wapen: twee balken van blauw op een veld van goud, vergezeld met acht merletten (3. 2. 3) is het eerste in het linksche pand.

Van de kanunniken zijn links naar rechts gaande de namen:[1])

a. JAN VAN CUYL van Gorkum, kanunnik en pastoor van de Hofkapel; hij voert een omgewende leeuw van zilver op een veld van keel.

b. Mr. PIETER VAN DIEPHORST, hij voert een gevierendeeld schild met 1 en 4 velden van goud beladen met een schild van blauw, met een vogel van sabel, 2 en 3 twee balken van sabel op een veld van goud.

c. Mr. PIETER SUYS; hij voert in blauw drie gouden heiblokken.

d. Mogelijk Mr. CORNELIS STIJL; hij voert op een veld van blauw een

---

1) De volgorde volgens den naar ancienniteit gerekenden rang telt van den Deken als middenpunt uit: de onevene links, de evene rechts, dus 13, 11, 9, 7, | 5, 3, 1 | Deken, 2, 4, | 6, 8, 10, 12. Er was één honoris causa kanunnik, vandaar het getal van 13 inplaats van 12 kanunniken. Ik dank de oplossing der wapens en namen aan de belangstelling en welwillendheid van Jhr. Mr. W. A. BEELAERTS VAN BLOKLAND. Origineele wapens zijn: 1, 2, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13.

schuinbalk beladen met drie vlinders; in het schildhoofd (herald.) links een achtpuntige ster in een cirkel.

e. Misschien JACOB RUYCHROCK; wapen verdwenen.

f. SWEDER VAN MAERN; hij voert in zilver een roode dwarsbalk en en daarboven drie zwarte leliën (op een rij).

g. JAN JACOBSZ. STALPERT VAN DER WIELEN, oudste kanunnik; hij voert een schild van rood met drie palen van vair, het hoofd van goud met een verkort schuinkruis van blauw.

h. De Deken, CORNELIS VINCENTSZ. VAN MIEROP, zie hierboven.

i. Mr. CORNELIS SCHOUTEN; hij voert drie afgerukte arendsklauwen van goud op een veld van rood.

j. Mr. PIETER ZEGERS; hij voert een veld van goud met een keper van rood, het hoofd van sabel met latwerk van zilver.

k. CORNELIS ANDRIESZ. VAN STRIJEN; hij voert een veld van groen, beladen met twee zalmen van zilver, vergezeld van negen herkruiste kruisen van goud.

l. GERARD URBANI, alias WUYTIERS; hij voert een gequarteleerd wapen: I, drie palen van blauw in een veld van goud; II, een leeuwenkop van goud in een veld van rood; III een lelie van zilver op een veld van rood; IV drie schuinbalken van rood op een veld van zilver; voorts een hartschild met een kruis.

m. NICOLAAS PRAET VAN MOERKERKEN; hij voert op een veld van goud een St. Andrieskruis van rood, beladen met 5 St. Jacobsschelpen.

n. HERMAN JANSZ. VAN HEUVEL; hij voert twee balken van zilver op een veld van rood.

Het is, ten slotte, interessant dit raam te vergelijken met het in 1564 door WOUTER CRABETH gemaakte raam der Kanunniken van Oud-Munster in de kerk te Gouda. Met één oogopslag ziet men het groote verschil in opvatting tusschen het rustige Haagsche en het drukke Goudsche glas.

E. HET RAAM MET DE PARADIJS-GESCHIEDENIS.

„Het noch overgebleven glas dat boven den ingang van de oude Sacristy „staet," zoo schrijft TIMARETEN in zijn „Gedenkstukken" (Deel I blz. 175) „is „veel kleinder (dan de andere) en is geschildert, volgens het daerop staende „jaertal, in den jare 1541. Het vertoont op den voorgrond het Paradijs en den „val onzer eerste voorouderen, en in het verschiet hoe zij daeruit verdreven

„worden. Dit glas schijnt door eenen anderen meester vervaerdigt te zijn; en is „ofschoon het oudste, echter minst van alle beschadigt."

Dit laatste dankte het ten eerste aan het feit, dat het kleiner was, dat wil zeggen, van onderen eenige vakken miste, en ten tweede aan de bescherming door de uitgebouwde sacristie. Desniettemin heeft men het in 1880 opgeruimd, omdat er toen blijkbaar toch niet voldoende over was om het raam te laten zooals het zich vertoonde. Maar juist daarom zijn er onder de fragmenten in het Gemeente-Museum nog verscheidene, die blijkbaar tot dit raam behoord hebben, (afb. XIIIa, b, c.) Wij kunnen daaruit eenigszins de voorstelling reconstrueeren. Op den voorgrond moet een vrij zware boom hebben gestaan, waarvan wij een deel van den stam hebben, om welke zich de slang kronkelde. Zwaar blad van een prachtige diepgroene kleur, zal tot dien boom hebben behoord. Eenige fragmenten van dieren, (waaronder een mooi schapenkopje) en verschillende planten vullen dat aan. Voorts zijn er fragmenten menschelijk naakt, die van Adam en Eva moeten geweest zijn. Er is een brokje vrouwenfiguur: hals, twee borstwelvingen tot waaraantoe goudglansend haar afhangt, en een opgeheven opene hand daaronder met de beweging van aarzeling tot aannemen. Een veel zwaarder borst met een elleboog duidt op Adam. Wat kleiner op den achtergrond de engel, van wien wij vleugelfragmenten over hebben, met het vlammend zwaard, waarvan ook een paar stukjes bewaard zijn. Misschien is de kleine mansfiguur waarvan een deel bewaard is in tableau twee in het Museum (zie afb. XIV) de vluchtende Adam.

Technisch en artistiek is ook wat er van dit raam overbleef van zeer goede qualiteit. Er is een zwier in de teekening der bladeren, die bewonderenswaardig is, en voor zoover de stukken eenige voorstelling doen zien — een dier, een plantje, een lichaamsdeel — komt dit krachtig en precies uitgebeeld voor ons, mooi diep van kleur.

Ten opzichte van den maker tasten wij geheel in het duister. Wel weten wij iets van den schenker. De koster G. MOLL die in de 18de eeuw de wapens welke in de kerk aanwezig waren heeft afgeteekend, heeft ook de wapens van enkele glazen genoteerd. [1]) Hij vermeldt daarbij dat boven in het glas met Adam en Eva twee wapentjes stonden: het eene een gouden keper op een veld van blauw vergezeld van drie witte bloemen, het andere een zwart huismerk op een gouden veld. De zonderlinge vorm der wapens die bij elkander behooren, doet twijfelen aan hun gelijktijdigheid met het raam-zelf. Hoe dit zij, het wapen met den keper, komt, wat de teekening betreft, met dat der Haagsche familie DEYM overeen, maar daarvan zijn de kleuren anders.

---

1) Zijn handschrift is in de Bibliotheek van het Gemeente-Archief, het begint in 1759.

F. HET RAAM VAN PIJNSSEN VAN DER AA.

In 1592 werd aan den glasschilder QUIRYN COENSZ. VAN DER MAES door kerkmeesters 96 £ uitbetaald ter zake van het verlooden van het glas van PIJNSSEN en het vernieuwen van eenige panden daarin. Tevens werd het harnas vernieuwd. [1]) Dit bewijst, dat er een glas geschonken was door deze aanzienlijke Haagsche familie. De gedrukte bronnen zwijgen evenwel over dit raam, en wij zouden dus overigens in het duister tasten, indien niet toevallig een, in karakter eind-zeventiende-eeuwsche teekening was bewaard gebleven, (afb. XV) die een kerkraam afbeeldt met eene zeer schetsmatige potlood-teekening, naar mij voorkomt, eene „Ecce Homo." Meer uitgewerkt en in inkt is het benedengedeelte waarop een man en vrouw, schenker en schenkster, geknield elk voor een bidbankje gedragen door een griffioen. De portretten zijn met waterverf bijgewerkt. Elk der beide vakken heeft een wapen en voorts renaissance-ornament. Het manswapen is dat van PIJNSSEN, dat der vrouw — vastgehouden door een engelfiguurtje — is gedeeld van PIJNSSEN en BOSHUYSEN. Wij hebben dus ongetwijfeld voor ons de afbeelding van Mr. JACOB PIJNSSEN VAN DER AA, heer van Offem, Raad en Advocaat Fiscaal van Holland en zijn tweede vrouw GHERIT VAN BOSHUYZEN.

De teekening vermeldt boven in het raam het jaar 1511. Dit kan echter onmogelijk juist zijn. Immers onder de beeltenissen in twee rijen zijn nog 16 wapens afgebeeld, die de wapens blijken te zijn van de kinderen van het genoemde echtpaar met hunne echtgenooten, en in 1511 waren de meesten van hen nog ongehuwd.

Van links naar rechts vinden wij namelijk de wapens van:

a. Mr. WILLEM PIJNSSEN, raad in den Hove van Holland † 1545, en zijn vrouw GEERTRUYD DE HUYTER.

b. Mr. PIETER PIJNSSEN, schout van 's Gravenhage, en de wapens van zijn eerste vrouw, CORNELIA VAN HEERMALE, (de lelies en de ring), en zijn tweede HADEWEY SPRUYT VAN KRIEKENBURG, (de lelie).

c. JAN PIJNSSEN en zijn vrouw MACHTELD SANDELIJN (de drie kippen).

d. DIRCK PIJNSSEN, schout van Delft, en zijn vrouw MARIA VAN DER HOOGH (de boom met vogel).

e. ALBERT PIJNSSEN en zijn vrouw CORNELIA BROUWER. [2])

f. JACOB DE JONGE van Baardwijk en zijn vrouw CLEMENTIA PIJNSSEN.

g. JAN DE HUYTER en zijn vrouw GHEERTRUYT PIJNSSEN.

h. ADAM VAN DER DUYN en zijn vrouw HADEWEY PIJNSSEN.

---

[1]) Ook in 1579 wordt het „glas van Pijnsen" voor een kleine reparatie vermeld.

[2]) Het wapen Brouwer heeft een schuinkruis inplaats van het rechte op de teekening; hij voert het wapen PIJNSSEN gevierendeeld met BOSHUYZEN. Ik dank ook de gegevens over deze familiewapens aan JHR. BEELAERTS V. BLOKLAND.

Deze wapens geven aanleiding tot nadere dateering van het raam. Dat het door de kinderen geschonken is [1]) nà het overlijden van de ouders, moet men aannemen, daar deze laatsten beiden in 1537 reeds gestorven waren. Men moet dan echter tevens aannemen, dat de eerste vrouw van JACOB PIJNSSEN geen kinderen heeft gehad, anders zou op een of andere wijze deze moeder der oudste kinderen zijn herdacht. Dit zou men ook daaruit kunnen concludeeren, dat de door de tweede vrouw aangebrachte heerlijkheid Offem, overging op WILLEM, [2]) die men dus wel voor haar eigen zoon zal moeten houden.

De kinderen hebben hun ouders willen eeren, en deze beiden afgebeeld. Wanneér? Nog voor het derde huwelijk van PIETER PIJNSSEN natuurlijk, of vóor het tweede van JAN PIJNSSEN. Wij kennen die data echter niet. In 1538 is een der schoonzoons, ADAM VAN DER DUYN, gestorven, maar het is toch geen bezwaar om het raam nà dat jaar te dateeren. Ik vermoed, dat de schenking van het raam is geschied op aandrang vooral van één der schoonzoons, namelijk JACOB DE JONGE VAN BAARDWIJK, die als lid van het Hof van Holland was benoemd in de onder voorzitterschap van GERRIT VAN ASSENDELFT werkende commissie van steun en toezicht op het herstel der Kerk. Dat het een der eerste ramen is geweest lijkt mij waarschijnlijk. Het jaartal 1511 zou dan verkeerd gelezen kunnen zijn voor 1541. Maar het jaartal kan ook nog wel op andere wijze te verklaren zijn, en dat zou tevens de afbeelding der reeds lang gestorven ouders aannemelijker maken. Namelijk als wij aannemen, dat deze in 1511 een glas gaven, dat na den brand door de kinderen door een nieuw werd vervangen.

De vraag doet zich nu voor of onder de fragmenten in het Museum van dit raam nog iets wordt gevonden. Ik ben zoo gelukkig althans iets te kunnen aanwijzen: onder de wapenfragmenten zijn nog: 1°. de leeuw met de blauwe barensteel uit het wapen van HADEWEY V. D. DUYN geboren PIJNSSEN en 2°. de drie kippen uit het wapen van MACHTELD SANDELIJN, de vrouw van JAN PIJNSSEN. De laatste komen mij echter voor als bij de restauratie van 1592 te zijn vernieuwd, en dit maakt, dat het niet heel goed mogelijk is om deze stukken te gebruiken voor vergelijkingsmateriaal om méér fragmenten van het raam te vinden. Ik voel nog iets voor een klein fragment in tableau I: een romeinsche soldaat met een fakkel, die zeer goed op de „Ecce Homo"-voorstelling zou kunnen voorkomen. Afb. XVI.

Met wat méér succes kunnen wij iets gissen omtrent den vervaardiger. Er is, toevallig, in de bibliotheek van den Hoogen Raad van Adel een handschrift

---

1) Ook vermeldt BUCHELIUS het als het raam „van de PINSENS gegeven".
2) Zie *Wapenheraut* 1903 blz. 432.

met geteekende wapens, [1]) waarin wij lezen: „Ick WILLEM JACOBSZ. glaesmaecker wonende in den Hage attesteere onder mijn handteycken, dat ick alle de wapenen staende in dit bouck groot 47 bladeren binnen mijn leven tot versouck van partijen op diversche plaetsen gemaect hebbe in glaessen; ende ten versoucke van JACOB VAN DORP woenende in den Hage voirs. de voirn. wapenen geconterfeyt. Actum 19 Mei 1565." (geteekend) W. JACOBSZ.

In dit boekje nu vinden wij de wapens van: PIJNSSEN, BOSHUIZEN, HEERMALE, DE HUYTER, VAN DER DUYN en BOSHUYSEN-PIJNSSEN gevierendeeld, dus zes van de negen die in het raam voorkwamen. Het lijkt niet al te gewaagd om WILLEM JACOBSZ. voor den maker te houden.

Dat inderdaad deze WILLEM JACOBSZ. voor zulk werk in aanmerking kwam, kunnen wij concludeeren uit het feit, dat de Amsterdamsche regeering hem in 1555 opdroeg om vier gebrandschilderde glazen te maken, die de stad vereerde aan Mr. GERRIJT VAN RENOYE, rekenmeester in den Haag „in zijn nyeuwe huys"; [2]) en een paar jaar later twee glazen met bestemming voor de nieuwe timmeragie van Mr. JAN VAN TRESLONG, der stede advocaat [3]). Zoowel het wapen van RENOY, als het wapen van TRESLONG vinden wij in het genoemde boekje terug.

Dat de teekening, die ik boven noemde, betrouwbaar is, wordt wel bewezen door hetgeen BUCHELIUS van het raam vertelt. Hij teekent de meeste wapens af en zegt dan: „In een glas aan het westeinde naer het Noorden staet een glas van de PINSENS gegeven; daer hij knielende in eenen zwarten tabbert met bont gevoedert is sittende, hebbende paersche mouwen ende een root wambuys. De vrou daertegens meede knielende met een zwarten gebonten tabbert gecleet, den rock root ende de mouwen blau, eenen sterten doeck [4]) opt hooft ende een zwarte fluwelen cornet".

Deze beschrijving immers klopt met de afbeelding en de kleuren, die daarop zijn aangebracht zijn dezelfde, die BUCHELIUS noemt.

Tevens leert ons zijn aanteekening, dat wij het raam niet in het koor moeten zoeken maar in het schip; dit komt ook zeer goed uit, daar de teekening ons een groot dubbel raam doet zien, zooals er in het koor slechts in de twee groote kapellen waren; en zooals wij hiervóór reeds zagen de noordelijk gelegen kapel had het raam van den graaf VAN HOOGSTRATEN.

---

1) Jhr. mr. W. A. BEELAERTS vermeldde het in zijn mededeelingen over de glazen in de kapel van Assendelft Bijdr. Vad. Gesch. en Oudhk. 4de reeks IX.

2) Oud Holland, 1905 blz. 159. 3) Oud Holland 1905, blz. 240.

4) Wordt hiermede de achter in een „staart" afhangende doek bedoeld?

G. HET RAAM VAN DEN HEER VAN ASSENDELFT.

Een der aanzienlijkste en meest invloedrijke Hagenaars tijdens de herstelling van de kerk was ongetwijfeld GERRIT Heer VAN ASSENDELFT, preisident van het Hof van Holland, † 1557. Hij was door het Hof aangewezen om toezicht uit te oefenen op kerkmeesters en hunne rekeningen na te zien, nadat zij octrooi gevraagd hadden om twee loterijen te houden ten behoeve van dit groote werk. Hij gat zich, naar blijkt uit hetgeen ik vermeld bij het raam van Leiden (hieronder blz. 29), voor het verkrijgen van schenkingen van glazen voor de kerk bijzonder veel moeite, en het ligt wel voor de hand, dat hij zelf daarbij vóórging. Ongelukkig genoeg is er van zijn raam geen aanwijsbaar fragment over. Wij moeten volstaan met de vermelding van eenige herstellingen. In 1563 wordt een uitgave gedaan voor steen voor den gevel „over 't glas van ASSENDELFT." In hetzelfde jaar krijgt CLAES de leidekker betaling, omdat hij „'t glas van mijn heer VAN ASSENDELFT" had „toegheluyct." In 1564 worden er „ryede matten" „hanghende aent glas van ASSENDELFT" betaald „mettet brengen van dien." Toen in 1578 QUIRYN COENRAETSZ. zijn groote reparatie aan de ramen deed, was daarvan „alleenlick uytgesondert 't glas van ASSENDELFT." Wij kunnen dus veronderstellen, dat het in het geheel niet of bijzonder veel geleden had, anders had die uitzondering geen zin. Hoe het zij, in 1586 werd QUIRYN COENSZ. voor de reparatie van dit glas betaald.

Nadien wordt het niet meer vermeld.

Zouden wij het raam misschien moeten zoeken in de kapel van Assendelft? Dit lijkt uitgesloten. De kapel had vier kleinere ramen, waarin wapens waren geschilderd, zeer waarschijnlijk door denzelfden WILLEM JACOBSZ. die ook, naar ik giste, het raam van PIJNSSEN maakte, en dat wel op denzelfden grond, dat de wapens in die kapel vermeld, [1]) ook voorkomen in het handschrift van hem in de bibliotheek van den Hoogen Raad van Adel.

Dat nu dezelfde WILLEM JACOBSZ., die voor den Heer VAN ASSENDELFT in zijn kapel werkte, ook de opdracht kreeg voor zijn groote raam, lijkt wel zeer waarschijnlijk. Wij komen met die waarschijnlijkheid echter niet verder voor de bepaling van tot dit raam behoord hebbende fragmenten.

Waar we het raam dan wel te zoeken hebben? In de kerk boven de kapel, naar mij voorkomt. Ik grond die meening op eene vergelijking van het reeds genoemde handschrift van BUCHELIUS met het handschrift te Brussel, dat in de *Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudhk.* genoemd wordt. BUCHELIUS is *niet in* de kapel geweest: anders zou hij zeker de tombe, die daar was, hebben vermeld en de

[1]) In een 16de eeuwsch handschrift in de bibl. te Brussel — waarin echter helaas geen andere ramen vermeld worden. — Zie daarover Bijdr. Vad. Gesch. en Oudhk. 4de Reeks, IX blz. 267 en 401: De glazen in de kapel van Assendelft.

vier ramen, die daar waren, hebben beschreven. Wel noemt hij een glas met wapens, die hij afteekent en die zijn:

Assendelft	*Kijfhoek*
Dongen	*van der Lecke*
Cralingen	*van de Werve*
Besoyen	*Egmond*

dat wil zeggen, de kwartieren juist van bovengenoemden GERRIT (de vierde) VAN ASSENDELFT, en dezelfde die in het Brusselsche handschrift genoemd worden „en une grande verière an hault de la chapelle." De afbeeldingen van de Kerk geven *in* de kapel geen hoog venster, maar wel in de Kerk *boven* de kapel.

H. HET RAAM VAN RENÉ VAN CHALONS.

Onder de aanzienlijke heeren, die na den herbouw de Kerk met een raam begiftigden, behoorde RENÉ VAN CHALONS, prins van Oranje, de eenige zoon van HENDRIK VAN NASSAU. Dit verwondert ons niet, als wij bedenken, dat hij in 1540 tot stadhouder van Holland en Zeeland werd benoemd en in 1541 zich metterwoon in den Haag vestigde. Lang was hij hier echter niet, want reeds zeer spoedig moest hij als veldoverste naar Luxemburg trekken, dat hij op de Franschen veroverde. Daarna streed hij in het Geldersche en KAREL V maakte hem tot zijn eersten stadhouder in Gelderland na den afstand van WILLEM VAN GULIK. Bij de hervatting van den Franschen oorlog, werd hij tijdens het beleg van St. Dizier gewond, en overleed den volgenden dag, 18 Juli 1544. Zooals men weet, was zijn neef WILLEM VAN NASSAU zijn erfgenaam.

Dat er van hem inderdaad een glas geweest is, kan blijken uit de rekeningen van kerkmeesters, die in 1584 aan QUIRIJN COENSZ. betalen het „verlooden vant glas van REYNY DE CHALON;" in 1641 werd het weder hersteld; nu door JAN MARCUSZ., de vader van den glasgraveur CHRISTOFFEL JANSZ. MEYER. [1])

Trouwens BUCHELIUS heeft het gezien en de wapens ervan nageteekend. Hij zegt in zijn reeds vermeld handschrift:

„Staen in de glasen de wapenen van den Prince van Orangien, RÉNÉ genaemt VAN CHALON, ende vrouwe ANNA VAN LOTHRINGEN, sijn huysvrouw, naest het choor an de hoge sijde, sij beyden sitten knielende, hij in sijn harnasch.

De wapens, die BUCHELIUS in kleuren geeft zijn, van hem: Nassau, Heynsberg Hessen, Catzenelbogen, Oranje, Bretagne, Luxemburg, Beaufremont; en van haar: Lotharingen, Sicilië, Gelre, Bourbon, Bourbon, Boulogne, Gonzaga en Orleans.

Behalve RÉNÉ zelf, is dus ook ANNA VAN LOTHARINGEN afgebeeld en dit

1) Zie over hem mijn artikel in *Oud Holland*, 1917.

geeft ons misschien aanwijzing van een fragment. Immers het fiine jonge-vrouwen-kopje, dat van een der oudste glazen moet afkomstig wezen (afb. XVIIa) zou deze zeer jeugdige princes kunnen zijn. Géén der andere vrouwen, die wij weten, dat afgebeeld waren: de gravin VAN HOOGSTRATEN, de gravin VAN BUREN, de vrouw van JAN PIJNSSEN, was zóó jong als zij.

Maar waarschijnlijker lijkt mij toch mijne hiervóór reeds geuite gissing (zie blz. 14), dat dit fragment thuis hoort in het raam van HOOGSTRATEN, en dit wel op grond van de haardracht, welke eerder vóór 1530 is te stellen.

I. HET RAAM VAN DEN HEER VAN ZEVENBERGEN.

In 1596 gaven kerkmeesters aan QUIRYN COENSZ. opdracht om het Keizersglas te verlooden en dat ook te doen met het „glas van den Heer VAN ZEVENBERGEN." En in 1641 kreeg de, bij het glas van RENÉ VAN CHALONS vermelde JAN MARCUSZ, opdracht tot herstel van het glas van den „Markies VAN BERGEN." Al weten wij niets van de schenking, deze vermeldingen zijn te bepaald en te duidelijk om niet aan te nemen, dat er een glas was van dezen edelman. Wij hebben daarvoor een keuze. Bedoeld kan zijn: MAXIMILIAAN VAN BERGEN (DE GLIMES) heer VAN ZEVENBERGEN en ridder van het Gulden Vlies, die in 1544 kinderloos overleed, en ook kan dit wezen: CORNELIS VAN BERGEN, broeder van den voorgaande, die Bisschop was van Luik, maar ná den dood van zijn broeder diens erfgenaam werd en daarvoor zijn zetel opgaf; hij overleed in 1560.[1])

Van geen van beide broeders ligt eene relatie met den Haag voor de hand.

Voor MAXIMILIAAN zou deze relatie kunnen worden bedacht, dat hij de peter was van MAXIMILIAAN VAN BUREN, die misschien van hem erfde, en die hem in een raam kan hebben willen eeren, naast het zijne. Maar niet alleen dáárom meen ik tot den eerstgenoemde te moeten besluiten, ook naar aanleiding van wat het handschrift van BUCHELIUS opgeeft. Dit geeft namelijk op, dat de „Markies van Bergen-op-Zoom" is afgebeeld „geniculatus armatus," geknield en gewapend dus, wat eerder op den krijgoverste dan op den geestelijke zal slaan, bovendien staat bij de kwartieren — 16 wapens — het jaartal 1544, het sterfjaar van MAXIMILIAAN. Voordat ik op dit jaartal nader terugkom, vestig ik nog op twee dingen de aandacht. In de eerste plaats, dat de kwartieren, die BUCHELIUS nateekent, niet volkomen juist zijn, er is blijkbaar bij eene herstelling wat verplaatst en veranderd. In de tweede plaats dat BUCHELIUS vermeldt, dat de markies is afgebeeld met zijn beschermheilige GREGORIUS, den paus. Behalve, dat dit ons althans nog iets méér

---

1) Hij was niet de markies VAN BERGEN, die in 1557 in Gouda een glas aan de kerk schonk, ook als bisschop van Luik. Dit was zijn neef ROBBRECHT.

geeft over hetgeen op de ramen te zien was, zou dit ook de persoon nauwkeurig kunnen definieeren, zoo wij maar wisten welke van de beide broeders op Gregoriusdag — 22 Maart — is geboren.

Doen wij nu de vraag of van dit raam van den heer VAN ZEVENBERGEN nog iets voor ons is overgebleven, dan kunnen wij uit de fragmenten in het Gemeente Museum een groep aanwijzen, waarvan ik hiervoor reeds melding maakte, toen ik hare overeenkomst met het glas uit keizer Karels raam constateerde. Ik schreef erbij, dat de dateering van dien groep door één fragment gegeven werd, een fragment waarin wij tot het boven reeds genoemde jaartal terugkeeren, daar het de volgende woorden vertoont (afb. XIX).

OMNI
CTVM 1544

Wat ligt meer voor de hand dan te veronderstellen, dat wij hier met overblijfsels van het raam van den heer VAN ZEVENBERGEN te doen hebben, wiens sterfjaar erop voorkomt, terwijl wij weten, zooals ik boven verhaalde, dat dit jaar tusschen de wapens werd vermeld?

Het fragment, dat van die gelijkheid het meest sprekende voorbeeld is (afb. XX) als men het vergelijkt met de vulling in de segmenten van den grooten boog in het Keizersglas, — geeft ons nog eene aanwijzing, die misschien eenig belang heeft. Men vindt er namelijk aan losgestrikte koorden een wapenschildje met het wapen van het Sint Lucasgilde. Werd dit wapen wel zoo vroeg ergens anders gebruikt dan te Antwerpen? En is dat zoo, zouden wij dan den maker niet te Antwerpen te zoeken hebben? Daarmede zou dan ook het auteurschap van CRABETH van het Keizer Karelraam vervallen. Ik durf hier echter niet beslissen en geef mijn gissing dus onder voorbehoud.

J. HET RAAM VAN DEN BISSCHOP VAN UTRECHT.

GEORGE VAN EGMOND, bisschop van Utrecht, was een man van grooten ijver voor de geestelijke belangen van zijn bisdom en bovendien, als zijn voorgangers op den bisschoppelijken stoel, een kunstzinnig man; de wederopbouw van de Haagsche kerk moest hem dus wel ter harte gaan, en het schenken van een raam was daarvoor als aangewezen. In 1542 had hij een raam geschonken aan de kerk te Haarlem, dat hij door den Leuvenschen glasschilder GERRIT BOELS had laten maken. [1])

De Hagenaars vroegen hetzelfde, maar de genoemde glasschilder was niet

1) De teekening hiervoor, bewaard gebleven in het archief van de Haarlemsche kerkmeesters, is nu tentoongesteld in het Rijks Museum.

in staat om het werk te ondernemen en zoo bleef de zaak hangen tot, in 1547, de zoon van GERIJT, die zijns vaders werkplaats overnam: PIETER BOELS, het glas afleverde. Althans in dat jaar vinden wij in de rekening van bisschops kapelaan [1]) de volgende post:

„Payé au verrireur de Louvain PIETER BOELS, pour la verriere donné par Monsieur à la Grande Eglise de la Haye en Hollande, comme par sa cedule et quitance, datée du 4 Avril 1546 devant Pacques, la somme de 234 flor. 9 pat."

De datum is — daar de Paaschstijl gebruikt is — te lezen als 4 April 1547. Het raam is dus een van de laatste uit de eerste periode, gelijktijdig met dat van den Keizer, en wellicht kan de Keizer bij zijn verblijf in Utrecht, in 1546, (zie hiervóór blz. 8) invloed geoefend hebben op den Bisschop, om tot deze schenking over te gaan. Van de voorstelling weten wij evenwel niets. Dat de figuur van den Bisschop erop zal zijn voorgekomen, is hoogst waarschijnlijk, aangezien zoowel het Haarlemsche raam die vertoonde, als het raam, dat in 1556 door hem aan de kerk te Gouda geschonken werd. In Gouda gaat deze voorstelling gepaard met een nieuw-testamentisch beeld: De doop van Christus in den Jordaan; maar in Haarlem was de bisschop hoofdfiguur, slechts stond bij hem de heilige MAERTEN. Aan dit Haarlemsche voorbeeld, moeten wij ons voor het Haagsche glas het meest houden: immers dit is uit dezelfde werkplaats gekomen. Ook voor het ornament hebben wij daarin aanwijzingen, en dat laatste leidt mij ertoe enkele fragmenten van renaissance-ornament, in het Museum samengebracht in tableau 17 (zie afb. XXI) als van des bisschops raam afkomstig te veronderstellen, waarmede tevens fragmenten van afwijkend karakter zouden zijn verklaard.

Over de historie van het glas geven enkele posten uit de rentmeesters-rekeningen nog licht, en daarbij blijkt wel, dat het niet tot de meest soliede ramen behoorde, reeds in 1558 „wrocht" HUYCH JANSZ. metselaar 4 dagen met zijn jongen „aent harnasch van des biscops glas"; WILLEM CORNELISZ. met een opperman 5 dagen; JEROEN de steenhouwer 1 dag; JAN DIE SMIT leverde eenige dagen later nogal belangrijk veel ijzerwerk „int gebroken biscopsglas". Toen werd er ook geld uitgegeven voor het stellen van een steiger, en CLAES MAERTSZ., glaesmaker, kwam er nu ook nog bij te pas. Hij werkte een paar dagen „an des biscopsglas van Utrecht."

De groote reparatie in 1578/79 gold zeker ook dit raam; terwijl in 1594/95 het harnas van het bisschopsraam geheel moest worden vernieuwd. De laatste vermelding van eene reparatie vond ik in 1641, toen deze werd uitgevoerd door JAN MARCUSZ. Men was toen blijkbaar reeds niet meer goed op de hoogte en noemde het het raam van „den Abt van Egmond."

1) Rijksarchief te Utrecht; zie de rekening besproken in OUD-HOLLAND, 1917.

K. HET RAAM VAN DE MAGISTRAAT VAN LEIDEN.

De resoluties van vroedschappen der stad van Leiden van het jaar 1541 geven ons licht over pogingen van Kerkmeesters om ook van de Hollandsche steden ramen ten geschenke te krijgen. Ik laat de resoluties-zelve volgen, die duidelijk genoeg zijn, en die ik uit andere bronnen niet nader kan toelichten. In de resolutie van 27 Augustus 1541 lezen wij: [1])

„Is voirts geopent, hoe dat die kerckmeesteren van sinte Jacops kercke in den Hage overgegeven hebben zekere requeste, dairbij verhaelen, dat in den jaere 1539 omtrent Kersmisse, hunne kerke door zekre onweder ende blicxem uyten hemel comende verbrant ende gedestrueert is geweest, ende dat zijluyden door hulpe van goede menschen ter eeren Goids wederomme opgetymmert hebben dat hoech choer ende eensdeels die afterkercke, waertoe zij behoeven te hebben zekre glaesen ende dat zij, bij advyse van den HEERE VAN ASSENDELFT ende die van den Rade, boven int choer hebben doen stellen die zes grote steden van Hollant ende zes cleyne steden, hoepende ende niet twijfelende tzelfde betaelt te worden bij de voirs. steden. Ende alsoe die stede van Leyden een van de principaelste steden is van Hollant, zoe begeren die voors. supplianten om Goidswillen te willen ordoneren hoeren tresoriers te betalen van tvoirs. glas 32 Karolus gulden, als tvoirs. glas gecost heeft te maecken, als breder blijkende bij hoere voirs. requeste. Wairop dat gestemmet ende gesloeten is, alsoe dese zaecke up een dachvaert gehouden in den Haege eens ofgeslegen is geweest, dat dairomme deze saecke gehouden zel worden in surseance totte naeste dachvaert, die in den Hage gehouden sel worden, om te weeten, wat bij andere steden hierinne gedaen zal wesen."

Maar den 10den November werd de bespreking hervat:

„Is geopent bij monde van meester JACOP DE WILDE, pensionaris, hoe dat die grote ende veel cleyne steden van Hollant elcx een glas gegeven hebben in de verbrande kercke in den Hage, ende, dat die Heer VAN ASSENDELFT up hoepe, dat hij meende die van Leyden mede te induceeren, dat sij hem conform maecken zouden mitten anderen steden, die den kerckmeesteren elcx een glas hadden laeten maecken mitten wapene der voors. stede, ende alsoe die gedeputeerde deser stede laetst in den Hage ter dachvaert geweest zijnde naervolgende die voorgaende conclusie van de vroescepe hier opgenomen vereysscht, ondersocht ende verstaen hebben, als dat die andere steden meest al hoer glaesen hebben betaelt, is dairomme alsnu de [vrage] wat mijn heeren gelieve, dat in de voors.zaecke gedaen zal worden. Soe dat hierop gestemmet ende gesloeten is: alsoe die andere steden meest al hoer glaesen hebben betaelt, dat men van der stede wegen in betalinge van

1) Mr. J. C. OVERVOORDE, was zoo vriendelijk mij deze inlichtingen te verstrekken.

tvoirs.glas den kercmeesteren van der Haege tot behoef der zelver kerke betalen zal vijf pont groot Vlaems."

Leiden deed dus mede. Maar waaraan? Dit is niet volkomen duidelijk. Had den Haag waarlijk gedacht om 12 ramen ten geschenke te krijgen en die maar vast te laten maken, op goed geluk, dat die steden ze wel zouden betalen? of had men één raam laten maken met de verschillende wapens, waarin ieder dan zijn aandeel te dragen had? Vergelijken wij de 30 gld. die Leiden betaalt met de som, die door den Utrechtschen bisschop werd uitgegeven (239 gld.) dan is dat verschil veel te groot. Evenwel aan het Suppoosten-glas komt het weer meer nabij.

Er is echter nog eene derde mogelijkheid en daarvoor gevoel ikzelf het meest, namelijk, dat met deze ramen bedoeld worden de kleine ramen boven in het koor, waarin men in Gouda Christus en zijn apostelen stelde [1]).

Vreemd wordt dan evenwel weder dit, dat deze ramen, die voor vernieling door menschenhand zooveel veiliger waren door hun hooge ligging niets is gespaard gebleven, dan een enkel fragment dat ik hieronder zal noemen.

L. HET RAAM VAN DE MAGISTRAAT VAN HAARLEM.

Veel korter dan in Leidsche bronnen wordt hetzelfde in Haarlemsche vermeld. Dáár blijkt slechts uit de rekening, dat 32 gld. betaald is aan JOOST JANSZ. glaesmaiker in den Hage voor een glas in de St. Jacobskerk. Haarlem heeft dus niet, als Leiden, twee gulden gekort, maar gedaan wat gevraagd werd. JOOST JANSZ. vinden wij inderdaad onder de Haagsche gildebroeders genoemd.

Van dit Haarlemsche glas is nog wel iets bewaard; nml. een fragment van den dorren boom, die in het stadswapen voorkomt, opgenomen in tableau 15 in het Gemeente Museum, waarbij dan enkele andere heraldische fragmenten gevoegd konden worden. Hiermede is met zekerheid werk van een Haagschen schilder vastgelegd. Het is niet heel fijn van schildering, doch wel sterk van lijn en kleur.

M. HET RAAM VAN DE MAGISTRAAT VAN AMSTERDAM.

In de Amsterdamsche Stadsrekening van 1541 lezen wij: [2])

„CLAES DOEDENZ. Burgemeester betaald 32 Karolus Gulden bij hem voor „de stede verleyt ende betaald eenen JAN JANSZ. glasemaker in den Hage, voer

---

[1]) Er zijn 13 ramen boven in het koor, maar in de rekeningposten worden er steeds slechts 12 genoemd; ongetwijfeld was één der ramen vervallen voor het traptorentje.

[2]) Vriendelijke mededeeling van mr. VEDER.

„'t glas dwelck deze stede in de verbrande Kerck aldaer gegeven heeft, alst breder „blijckt bij ordinantie ende quitantie hier overgelevert."

Vonden wij niet ook JAN JANSZ. onder de Haagsche glasschilders vermeld, dan zou men aan een schrijffout kunnen denken voor JOOST JANSZ., die het Haarlemsche glas maakte, maar nu die naam evengoed op de lijst voorkomt moeten wij veronderstellen dat Amsterdam en Haarlem ieder bij een ander bestelden, en daarmede vervalt de mogelijkheid, dat de steden samenwerkten aan één groot raam, wel geheel. De twee schilders waren wellicht broeders.

Fragmenten kan ik ook van dit raam niet met zekerheid aanwijzen.

De zestiende-eeuwsche resoluties en rekeningen der andere Hollandsche steden melden de betaling niet, of ontbreken voor deze jaren.

N—V. RAMEN VAN 9 HOLLANDSCHE STEDEN.

Zooals uit het hiervóór over het raam van de Magistraat van Leiden verhaalde gebleken is, hadden de kerkmeesters niet slechts aan Leiden, Haarlem en Amsterdam, maar ook aan de drie andere groote steden: Dordrecht, Delft en Gouda, en aan zes kleine: Rotterdam, Schiedam, Hoorn, Enkhuizen, zeker, misschien Alkmaar en Edam, of Medemblik of Schoonhoven of Gorcum, om bekostiging van een glas gevraagd, en de meeste hebben daaraan gehoor gegeven: „Meest al hoer glaesen hebben betaelt," meldden immers de Leidsche heeren, die op de dagvaart geweest waren. Maar ook als zij het niet hadden gedaan, Kerkmeesters hadden ze laten maken. Het was een twaalftal ramen, waarvoor ik boven reeds de gissing waagde, dat zij voor de kleine hooge koorvensters zullen zijn bestemd geweest. Dit wordt nog nader bevestigd, door de post in de rekening van 1605, waarbij SEGER QUIRIJNSZ. wordt betaald met 348 £, omdat hij de 12 glazen [1]) „boven int choor" heeft verlood, en daarvoor zoowel gebakken als ongebakken glas geleverd had. Ook een post uit 1559 hieronder vermeld, bij bespreking van het zoogenaamde „raam van den Bisschop van Brunswijk", zal op deze ramen betrekking hebben (zie blz. 35).

Deze ramen zullen meest door JOOST JANSZ. en JAN JANSZ. zijn vervaardigd, aan wie Haarlem en Amsterdam betaalden. Fragmenten ervan kan ik niet aanwijzen.

W. HET RAAM DER SUPPOOSTEN VAN DEN HOVE.

Onder „Suppoosten van den Hove" begreep men in den Haag al de ambtenaren van de grafelijkheid en de generaliteit. Zij genoten vrijdom van verschillende plaatselijke heffingen en lasten, hadden ook eigen jurisdictie door het Hof van

[1]) Zie de noot op de vorige bladzijde.

Holland, kortom zij vormden een soort immuniteit midden in het Haagsche dorp.

Dat zij zich desniettemin het lot van de kerk van het dorp aantrokken blijkt uit het toezicht, dat Hof en Rekenkamer herhaaldelijk uitoefenden [1]). Tot de schenking van een raam zijn zij echter in 1541 en volgende jaren niet overgegaan. Eerst toen men, zooals DE RIEMER [2]) het uitdrukt „deze Kerk tot de oeffening van den gezuiverden Godsdienst wilde schikken", besloten de Suppoosten „uit eenen godvrugtigen ijver", aan de kerk een nieuw glas te vereeren. De kosten daarvan werden omgeslagen over de Suppoosten door eene commissie, die den 9 Juli 1579 door het Hof van Holland werd ingesteld, bestaande uit mrs. CLAES DIERT en FREDERIK VERHORST, advocaten; JAN PURTYCK en HUGO DE GROOT, secretarissen; FRANÇOIS VAN COUWENHOVEN en CLAES JANSZ., procureurs, en ANTHONY CROOCK en PIETER STARCK, deurwaarders van den Hove.

De advocaten, 41 in getal, betaalden elk „anderhalf vierendeel daggeld", een daggeld gerekend op 32 schellingen.

De secretarissen, 10 in getal, betaalden elk eveneens 12 schellingen; de 16 procureurs 7½ schelling — want hun daggeld werd maar op 20 schellingen gerekend —; de 46 deurwaarders 4½ schelling, daar hun daggeld slechts 12 schellingen was; de boden ten slotte, 26 in getal, ieder één schelling. Alles te zamen 48 gld. 17 schellingen, of stuivers.

Dit is niet heel veel, en dat zal wel daaruit verklaard moeten worden, dat het raam niet versierd was met een groote uitgewerkte voorstelling, maar zeer eenvoudig van opvatting was met veel ongebrand, éénkleurig glas. DE RIEMER is in zijn beschrijving ervan minder volledig dan TIMARETEN [3]), die meldt:

„In het bovenste vak praelt het wapen des Konings van Spanje; en in het middenste een schild, vastgehouden door twee vrouwsbeelden, vertoonende de Gerechtigheid en Wijsheid. Op dit schild — DE RIEMER noemt het een „cierlijk geschilderde cirkel" — staen deze woorden uit het 3de vers van den 106 psalm:

BEATI SUNT QUI CUSTODIUNT
JUS ET FACIUNT JUSTITIAM
IN OMNI TEMPORE

Laeger, het jaertal: 1579."

Thans is hetzelve meerendeels geschonden en met ongeschilderde ruiten aangestopt, waerdoor men van het overige daerin geweest zijnde schilderwerk niets verder kan melden".

---

1) Zie bijv. hiervóór blz. 3. 2) Deel I blz. 282.
3) T. a. pl. 173.

Onder de ragmenten in het Gemeente Museum zijn geene die kennelijk uit dit raam afkomstig zijn. Voor den maker kunnen wij gereedelijk QUIRIJN COENSZ. VAN DER MAES houden, wiens geregelde werkzaamheden aan de glazen in de kerk in 1578 is begonnen.

X. HET RAAM VAN KERKMEESTERS.

Voordat Kerkmeesters in 1594, zooals wij zoo aanstonds zullen zien, aan de Staten en den Prins vroegen om hun ramen te schenken, gingen zij zelf vóór. Een der drie bogen in het torenportaal, dien aan de noordkant der kerk — „over de zuytdeure" heet het in de rekening — lieten zij op eigen kosten met een gebrandschilderd raam vullen, dat zij aan QUIRIJN COENSZ. VAN DER MAES bestelden, die het in 1593 afleverde. In de betalingspost wordt het glas omschreven als „'t nyeuwe glas mitte wapenen van heeren Kerkmeesters."

Kerkmeesters waren in dat jaar:

ADRIAAN SCHREVELS,

CLAUDE DE GLARGES,

PIETER TRESLONG en waarschijnlijk

AERNT BOLLE VAN HAMERSFELT, misschien JOOST JACOBSZ. VAN HOOGENHOUCK. Hun rentmeester was JAKOB HEERMAN.

Ook van de wapens dezer heeren is niets overgebleven. Men zou het ornament, en misschien ook een engeltje, waarvan in tableau 27 een groot fragment is bewaard, (afb. XXII) voor dit glas kunnen opvorderen, maar er is niets dat daaromtrent zekerheid geeft.

Y. HET RAAM VAN DE STATEN VAN HOLLAND.

In hunne rekening van 1595 verantwoordden kerkmeesters een klein bedrag door hen als fooi betaald aan de knechts van QUIRIJN COENSEN voor hunne moeite bij het inzetten van het glas door de Staten van Holland aan de Kerk geschonken. De aanleiding van deze schenking was een verzoek van Kerkmeesteren, die „om meerder ligt binnen de kerk te hebben," in het westen van de kerk in het portaal ter weerzijden van den toren een boog, die toegestopt was, hadden laten openen, en nu, daar zij „qualijk middelen hadden om de kosten daeraf te vervallen," gaarne zouden zien, dat de Staten „als beschermers van de ware Christelijke religie," een dier bogen met een glas voorzagen. Den 12 November 1594 werd daarop door Gecommitteerde Raden gunstig beschikt, voor een raam aan de zuidzijde van den toren „ende daerinne het wapen van Holland verbeeldende den Hollandschen Tuin, in behoorlijke form en grootte, ende met zijn versierselen van compartement, ook alle de wapenen van de

steden van Holland en Westvriesland, zooals zij op ordre in de vergaderingen van de Staten verschijnen, volgende den concepte en patroon daarvan gemaakt."

Het onderhoud zou ten laste van kerkmeesters komen. In de dagen van DE RIEMER vond men er van de 32 stedewapens nog maar die van Gouda, Amsterdam, Rotterdam, Schiedam, Schoonhoven, Alkmaar, Medemblik, Purmereinde, Oudewater, Geertruidenberg, Weesp, Vianen, Asperen, Heukelom, Leerdam en Yselstein, in, terwijl TIMARETEN schrijft: „thans (1777) is er niets meer van te vinden: alzoo die boog is vermetseld en ander glas daerin gestopt."

Reeds in 1603 moest er een belangrijke herstelling aan dit raam worden uitgevoerd. „Door reparatien aen den tooren" was namelijk dit glas — en dat van Prins Maurits (zie hieronder) „gebroken." De herstelling geschiedde door SEGER QUIRIJNSZ., den zoon van den oorspronkelijken maker, die kort te voren was overleden.

Het is niet onmogelijk, dat enkele der groote koppen van heraldische leeuwen nu nog onder de fragmenten in het Museum bewaard, van de wapens van dit raam afkomstig zijn.

Z. HET RAAM VAN PRINS MAURITS.

Waarschijnlijk gelijktijdig met hun verzoek aan de Staten van Holland zullen de Kerkmeesters er een gericht hebben tot Prins Maurits, die in 1596 het glas schonk, dat aan de noordzijde van den toren kon worden geplaatst en dat eveneens van de hand van QUIRYN COENSZ. geweest is, daar zijn knechts voor de plaatsing ervan in 1595 een fooi ontvingen. Het glas, dat als het „Prinsenglas" bekend stond, deelde het lot van het Statenglas van reeds in 1603 aanmerkelijke schade te lijden. Van de verdere lotgevallen weten wij niets, evenmin als van de voorstelling. Waarschijnlijk bepaalde die zich tot wapens en ornament, om in overeenstemming te wezen met het raam der Staten. Onder de fragmenten in het Museum zijn er geene, die kennelijk uit dit raam afkomstig zijn. Maar men zou kunnen gissen, dat verschillende stukken ornament, die van omstreeks 1600 dateeren moeten, en die groote overeenkomst vertoonen met de vroeg-zeventiende-eeuwsche ramen in de kerk te Maasland, uit dit Prinsenglas afkomstig zijn. Ook het bij het Kerkmeestersglas reeds vermelde vrij volledige fragment van een vliegend engeltje zou hiervan kunnen wezen. Dit past moeilijk in het Statenglas, maar zeer wel in het Prinsenglas en ook nog wel, maar toch minder goed, in dat van Kerkmeesters.

Aa. TEN ONRECHTE VERMELDE RAMEN.

a. Het „Maagdenglas."

Zooals ik reeds hiervóór opmerkte, hebben wij bij de vermelding van dit glas te denken aan het glas der Kanunniken. Het kan dus van de rij worden afgevoerd.

b. Het „Raam van den Bisschop van Brunswijk".

Dat van de eenigszins onwaarschijnlijke persoon van een Brunswijkschen Bisschop gezegd wordt dat hij een raam zou hebben geschonken aan de Haagsche Kerk, is het gevolg van eene fout in de door M. G. WILDEMAN uitgegeven Rentmeesters-rekeningen der St. Jacobskerk, waar wij lezen:

„CLAES MAERTSZ., gegeven van 13 ponden boven in de glasen van tchoer uyt te nemen in het glas van den bisschop van Brunswijck, etc."

Ik giste eerst, dat hier een fout was gemaakt door „bisschop" te lezen voor „hertog", zoodat wij hier te denken hadden aan Hertog ERIK VAN BRUNSWIJK, die in den Haag woonde, en die in 1556 ook een raam gaf aan Gouda. De gissing kreeg nog meer waarschijnlijkheid doordat deze hertog ook inderdaad „bisschop" van Osnabrück was geweest, en bovendien in het meergenoemde wapenboekje van WILLEM JACOBSZ. het wapen van den hertog is afgeteekend.

Maar bij onderzoek van de rekening zelf bleek, dat alles op een leesfout van het inderdaad niet zeer duidelijke schrift berust. De post luidt immers anders, er staat:

"CLAES MAERTSZ., gegeven van 13 panden boven in de glasen van tchoer uyt te nemen in de uytvaert des hertochs van BRUNSWIJKS zuster, ende naderhant die weder in te setten ende te repareeren."

Het was dus maar een werkje om den walm van de toortsen, die bij de uitvaart brandden uit de kerk te krijgen en het gold hier de daarvoor zoo bijzonder geschikte ramen in het hooge koor. Van een glas van den hertog wordt niet gerept, ook dit verdwijnt dus uit de rij.

Ab. DE FRAGMENTEN.

Behalve de enkele fragmenten, of groepen van fragmenten, die hiervoor ter sprake kwamen bij de verschillende glazen waartoe zij kunnen hebben behoord, bezit het Gemeente-Museum er nog talrijke andere, welke vooralsnog niet zijn thuis te brengen. Zij zijn met de definieerbare in chronologische orde ingelijst en in het Museum in 30 tableaux tentoongesteld. Onder de oudste treffen ons in de eerste plaats een prachtige grisaille-kop, die aan Leidsche kunstenaars doet denken (afb. XVIII), voorts twee kopjes van bazuinengelen (afb. XXIII) en een van terzijde gezienen mannenkop (afb. XXIV), die zéér expressief is; in hetzelfde tableau is nog een bijzonder fijn geschilderd fragment met een neus, mond en kin van een jonge vrouw, voorts een mooie hand en een stuk van een uiltje.

Een ander viertal tableaux, 9—12, bergen talrijke fragmenten van vlot geschilderd ornament met het jaartal 1541: engeltjes, bladeren enz.; weer andere geven architectuurfragmenten, meest in grisaille of met weinig kleur; daar zijn

interessante stukken bij, onder andere een satyr als balkschrager en enkele kapiteelen. Heel goed is ook een serie stukken van een ordeketen van het Gulden Vlies, met een paar geiten die het wapenornament hebben opgehouden; niet onwaarschijnlijk behooren zij tot het raam van den heer VAN ZEVENBERGEN. Onder de jongere fragmenten zijn er zeventiende-eeuwsche wapentjes, wellicht uit de kerkeraadskamer; zij zijn van heel ander karakter dan de oudere glazen, maar in hun soort zeer goed. De zéér weinige oudere wapenfragmenten zijn daarbij ook geplaatst, behalve een paar zeer fraaie roode leeuwen en een huismerk op gelen grond, reeds sedert vele jaren in zaal VIII van het Museum tentoongesteld, en die behooren tot de beste wapenfragmenten welke bewaard bleven.

In één tableau zijn tenslotte enkele stukken verzameld, die behooren tot de laat zeventiende-eeuwsche restauraties; dit terwille van de vergelijking.

O ok al kunnen deze fragmenten dus nog niet met bepaalde ramen in verband gebracht worden, zij zijn toch alle van de kerkramen afkomstig en de verzameling biedt daardoor toch een rijke en belangwekkende groep van zestiende-eeuwsch glasschilderwerk aan, de kennismaking overwaard.

III. BESLUIT.

Vat men het resultaat samen van de hiervóór gegeven uiteenzettingen, dan kan men als zoodanig beschouwen de vaststelling van 26 geschilderde ramen, grootere en kleinere. Van deze 26 ramen zijn er nog twee in gerestaureerden staat, in de Kerk aanwezig; van zes andere zijn er met tamelijk groote zekerheid fragmenten aan te wijzen, in de tableaux op het Gemeente-Museum, van drie tenslotte zijn er daar wel fragmenten aanwezig zonder dat men echter kan beslissen uit welk dezer drie ramen van denzelfden maker zij afkomstig zijn.

Van zeven ramen is de maker vrij wel zeker aan te wijzen, van een achtste is hij dat met vrij groote waarschijnlijkheid, zooals ook van de serie van 12 kleine ramen. Van twee ramen is de nauwe onderlinge relatie vastgesteld.

Van die 26 ramen zijn de 12 kleine boven uit het koor in den Haag zelf gemaakt, door JAN en JOOST JANSZ. Van de 14 groote ramen zijn die van de Haagsche aanzienlijken ASSENDELFT en PIJNSSEN eveneens door een Haagschen glasschilder WILLEM JACOBSZ. gemaakt, terwijl QUIRIJN COENSSEN (VAN DER MAES) zeer waarschijnlijk het glas der Suppoosten (W.) schilderde en zeker de maker is van de ramen van Kerkmeesters, Staten van Holland en Prins MAURITS.

Voor de aanzienlijke schenkers werkten RIJCK MET DE STELT te Antwerpen en PIETER BOELS te Leuven; ook de ramen van den Keizer en van den Markies van Zevenbergen lijken van Antwerpschen oorsprong, terwijl wij voor het raam

van RENÉ VAN CHALONS en dat van den graaf VAN HOOGSTRATEN ook wel aan dergelijke origine zullen moeten denken.

Twee ramen blijven dan over, waarvan een, dat der Kanunniken, nog in zijn geheelen opzet kan worden beschouwd, terwijl van het andere, dat met de Paradijsgeschiedenis, nog vrij veel fragmenten in het Museum bewaard zijn. Het zou niet onmogelijk zijn, dat de Haagsche bestellers dezer glazen ook naar een Haagschen kunstenaar waren gegaan.

Dat er Haagsche kunstenaars waren, is uit het bovenstaande reeds gebleken. Het is niet ondienstig om hier even kort samen te vatten, wat wij van Haagsche glasschilders in de 16de eeuw nog méér weten. De vermelding van bestellingen bij Haagsche meesters door stadsbesturen elders leveren ons daarbij het oudste materiaal, daarnà komt, in 1567, het gildeboek van het Sint Lucasgilde:

WOUTER LOYCXZ, maakt in 1480 in opdracht van de regeering van Haarlem een raam ten huize van TIELMAN OEM VAN WIJNGAERDEN.

PIETER VAN OSCAMP maakt in 1521, in opdracht als voren, 2 glazen bij JOOST VAN BRONKHORST; en in 1522 eveneens 2 glazen bij ALBERT VAN LOO.

HESSEL WOUTERSZ., maakt in 1525, in opdracht als voren, een glas ten huize van DIRCK GODSCHALKSZ. OEM VAN WIJNGAERDEN.

JAN HUYGHSZ., maakt in 1526, in opdracht als voren, een glas ten huize van ABEL VAN COELSTER.

JOOST JANSZ., maakt in 1541 het glas van Haarlem in de Haagsche kerk.

JAN JANSZ., maakt in 1541 het glas van Amsterdam in de Haagsche kerk.

PIETER EVERTSZ., maakt in 1550, in opdracht van de regeering van Amsterdam, glazen in de kamer, waar de stadsgedeputeerden verblijven.

WILLEM JACOBSZ., maakt in 1555, in opdracht als voren, een glas ten huize van G. VAN RENOYE en in 1566 een ten huize van MR. J. VAN TRESLONG.

JAN HUYCH, maakt in 1559, in opdracht van de regeering van Haarlem, een glas ten huize van MR. CORNELIS SUYS.

HUYCH JANSZ., maakt in 1560, in opdracht van de regeering van Amsterdam, een glas ten huize van MR. CORNELIS SUYS.

CRIJN COENSSEN, maakt in 1578, in opdracht van de regeering van Gouda, een glas ten huize van C. VAN RECHTERE, en in 1583, in gelijke opdracht, een in het Weeshuis van den Haag „mettet wapen van de stadt en een compartement daerom."

ADRIAEN HUYGHEN, maakt in 1578, in opdracht van de regeering van Haarlem, een glas in het Korenhuis in den Haag.

Van deze glasschilders vond ik HESSEL WOUTERSZ. ook nog terug in de rekeningen van het Sint Nicolaasgasthuis, waar hij geregeld werkte van 1507—1520

en in laatstgenoemd jaar met een post, die ons doet kennis maken met een geschilderd raam, dat in dat gasthuis moet geweest zijn: [1])

„HESSEL die glaesmaker.... noch vant heele glas daer meester JACOP GOUT in staet zaliger memorie, 'twelck hij al heel uut nam ende dat vermaect heeft, ende ghierepareert ende weder innegeset.... 4 £ 16 st. 4 p."

HESSEL WOUTERSZ. werd als glasmaker van het Gasthuis opgevolgd door JAN HUYGSZ., die ook de vaste glasmaker was van het Hof, nog in 1548.

Het gildeboek noemt dan van 1567 af:

PIETER EVERTSZ.
JAN VAN DER MIJ, die ook borduurwerker was.
HUYCH JANSZ., hoofdman in 1569.
HARMAN TYMANSZ., hoofdman in 1561.
MEIJNAERT PIETERSZ.
DIRCK HILLEBRANTSZ.
JOOST JANSZ.
JAN JANSZ. in St. Joris.
PIETER CORNELISZ.
WILLEM JACOPSZ.
CLAES MAERTENSZ.
JOCHEM ROBBRECHTSZ.
HUYCH CORNELISZ., hoofdman in 1567 en 1569.
CORNELIS OLYFIERSZ.
JORIS CORNELISZ.
SENTGE ERASIMUSZ.
ADRIAEN DIRCKSZ., hoofdman in 1567 en 1569.
SIJBRANT JACOBSZ.
JONGE JAN VAN DER MIJ, is hoofdman geweest c. 1580.
EVERT PIETERSZ., hoofdman in 1566.
CORNELIS PIETERSZ., hoofdman in 1566.
JAN JACOBSZ.
CORNELIS HUYGHEN.
VINCENT HENDRICKSZ.
HANS TONISZ., (CORN. PIETERSZ., swager).
KOENRAET CRIJNSZ. (VAN DER MAES).

---

[1]) In dat Gasthuis waren ook nog geschilderde ramen met de portretten van FILIPS DE SCHOONE en JOHANNA VAN ARRAGON; zie Zeelandia Illustrata I, blz. 71, terwijl er in de Kapel van dat Gasthuis — maar dat was wellicht ook wel de plaats van de andere — nog een glas met AELBRECHT VAN BEIJEREN moet geweest zijn. Hij was de stichter het raam moet natuurlijk uit later tijd dateeren.

DANIEL DANIELSZ.
NATHANAEL GRAEVESTEYN.
jonge ADRIAEN HUYGEN [1]).
CORNELIS PIETERSZ. is deken geweest c. 1580.
CRIJN COENSZEN (VAN DER MAES), betaalt den 10 Dec. 1577 zijn intreegeld als meester, is hoofdman geweest, c. 1580.
MICHIEL WILLEMSZ. RUYS, is hoofdman geweest c. 1581.
CORNELIS SYBERTSZ. VAN MONTFOORT.
CLAES LAUWERENSZ. VAN RAVESTEYN.
HANS VOGHELS VAN STOCKUM.
GERRIT BEUCKELAER.
JAN GIELLISZ.
CLAES JANSZ. VAN WEISIP.
HEYNDRICK HEYNDRICKSZ. VAN DER VLACK.
CRISTOFFEL GERRITSZ.
JACOB PIETERSZ. VAN SANEN.
NANNING CORNELISZ.
JACOB FRANSZ.
SAMUEL GHOVERTSZ.
SEGER KRIJNSSEN VAN DER MAES.

Het is inderdaad een eerbiedwaardige lijst en zij bewijst zeker, dat het glasschilderen in de tweede helft der zestiende eeuw hier een bloeiend bedrijf was. Natuurlijk zullen wij het oog erop moeten houden, dat onder al deze namen ook gewone glazenmakers zijn, niettegenstaande de verklaring van het gildeboek, dat opgenomen werden „de mr. glaese*schrijvers*". Zeker overtrof dit vak de andere in het St. Lucasgilde samengebrachte vakken: schilders, borduurwerkers, verlichters en boekverkoopers, in beteekenis, want geregeld zien wij twee glaze-schrijvers onder de hoofdlieden terwijl er maar één schilder bij is en de twee overige gekozen worden uit de drie andere beroepen.

Er zijn, als wij deze namen overzien, enkele families aan te wijzen, die eene bedrijfstraditie hebben. Zoo vinden wij PIETER EVERTSZ. en later EVERT PIETERSZ., PIETER CORNELISZ en later CORNELIS PIETERSZ, JAN VAN DER MIJ en JAN JANSZ. VAN DER MIJ, de jonge, die beide ook borduurwerkers waren, HUYCH CORNELISZ en CORNELIS HUYGEN, ten slotte KOENRAET CRIJNSZ., KRIJN (QUIRIJN) COENRAETSZ en SEGER QUIRIJNSZ., die zich VAN DER MAES noemt,

[1]) Van dezen af zijn de namen genomen uit register B. van het St. Lucasgilde, beginnende in 1580: „Dit sijn de mr. glaese schrijvers van Sinte Lucasgilde".

en wiens broeder EVERT QUIRIJNSZ. schilder was: een kunstzinnig geslacht in drie generaties[1])!

Dank vooral aan de talrijke bestellingen die de edelen en aanzienlijken deden voor wapenglazen in hunne Haagsche huizen, was er dus een bloeiende nering voor dit kunstvak en het kan worden aangenomen, dat er genoeg krachten aanwezig waren voor het maken van groote kerkvensters. Vooral de Hagenaars zelf zullen daarvan hebben willen gebruik maken en wij hebben dan ook hiervóór reeds voor het raam van de familie PIJNSSEN en voor dat van ASSENDELFT, evenals voor die van Kerkmeesters (waartoe ook de door hen bestelde en door de steden betaalde stadsvensters behooren) Haagsche glasschilders als de makers kunnen aanwijzen.

In dien gedachtengang doorgaande, zou ook het raam van de familie DEYM — dat de paradijsgeschiedenis geeft — van een Haagschen meester kunnen wezen. Is dat zoo, dan hebben wij de bewijzen in handen van zijn bijzondere begaafdheid en zouden wij van Haagsche werkplaatsen van beteekenis voor de ontwikkeling van de glasschilderkunst kunnen gaan spreken.

Men zou bijvoorbeeld kunnen zeggen, dat de ontwikkeling van Haarlem en Leiden eenerzijds en van Antwerpen anderzijds over den Haag op Gouda heeft gewerkt. In die redeneering zou misschien dit feit kunnen geplaatst worden, dat wij in 1480 in Leiden den glasschilder HUYCH JANSZ. vinden en dan in den Haag na elkaar JAN HUYGEN en weder HUYCH JANSZ. Louter toeval misschien, maar toch een mogelijke aanwijzing.

Zoo ook het Kanunniken-raam uit een Haagsche werkplaats afkomstig zou wezen — voor welke gissing wel eenige reden bestaat — dan zouden wij hier nog een meester gehad hebben, die zeker van beteekenis geweest is, maar die ook bij vasthouden aan verschillende oud-Hollandsche tradities, sterk renaissance-invloeden heeft ondergaan en, vooral in de figuur van den engel Gabriël, aan die der Italiaansche meesters niet is ontkomen. Tot zijn voordeel, want hij zou anders misschien wat al te strak zijn gebleven, terwijl hij nu een gracie vertoont van bizondere bekoorlijkheid. Dat hij een voorbeeld gevolgd heeft, geloof ik niet; in zijn geheelen opzet komt het tafereel van het Haagsche glas niet overeen met één van de zeer talrijke annunciaties, die ik ermede heb vergeleken. Ook overigens heeft deze glasschilder oorspronkelijke qualiteiten en wij zouden hem dus wel een afzonderlijke plaats mogen geven tusschen de zestiende-eeuwsche meesters van wie wij iets meer — maar hoe weinig nog! — weten.

---

[1]) De kunst werd trouwens nog in volgende generaties beoefend: in 1645 vinden wij weer een COENRAET en 1667 weer een SEGER overleden in 1689. De laatstgenoemde was waarschijnlijk kladschilder. Een zoon van SEGER QUIRIJNSZ. den glasschilder was ook JOACHIM VAN DER MAES die in 1650 als schilder in Rome kwam en daar een manslag deed. (OBR. Arch. IV, blz. 317). Een CORNELIS QUIRIJNEN was in 1604 glasschilder te Leiden (OBR. Arch. III, 45.)

Wellicht — en met deze hoop is het, dat ik hier de aandacht kwam vestigen op het materiaal, dat den Haag nu biedt, (in de Kerk en in het Gemeente-Museum) — vindt een grondig kenner onzer zestiende-eeuwsche kunst aanleiding in mijne mededeelingen tot een kritisch onderzoek en een vergelijking, al zal dat werk moeten blijven wachten tot een tijdstip, dat wij weer ook in het buitenland ons kunnen bewegen.

Want ten slotte, hoe nuttig zwart-en-wit-afbeeldingen zijn en hoezeer zij ons de vergelijking mogelijk maken van ornamentmotieven en andere karakteristieken, die in de teekening voldoende tot uiting komen, een eigenlijk en definitief onderzoek van geschilderd glas moet geschieden op de materie-zelve. Die materie is niet gemakkelijk te kennen en te beoordeelen, en de waarschuwing van iemand als FISCHER in zijn gedocumenteerd *Handbuch der Glasmalerei* (1914) lijkt mij wel de overweging waard: „Nirgends ist die rein stilkritische Methode gröszeren Gefahren ausgesetzt als gerade in der Glasmalerei." Er is, niet slechts in de toepassing van de kleuren iets zeer persoonlijks, maar dat is er ook vooral in twee bewerkingen, die men zelfs op goede afbeeldingen niet voldoende kan waardeeren: namelijk de arceering en het doppen. De arceering is het met een scherp voorwerp (de achterkant van het penceel) weghalen van de opgebrachte zwarte verf, waardoor de nuanceerng in de kleurschittering gebracht wordt en die natuurlijk treffende verschillen te zien geeft; het doppen is de andere manier om licht door de zwarte — of grisaille — partijen te laten stroomen en bestaat in het met een linnen dot door doppen verwijderen van verf, die slechts in vaag vervloeiende stippen blijft staan. Ook hiermede zijn heel verschillende effecten te bereiken, die afhangen van technische vaardigheid en persoonlijk temperament.

Het is juist omdat die elementen in de vergelijking nu niet in aanmerking gebracht kunnen worden, dat ik mij niet heb willen laten verleiden tot het maken van vergelijkingen met wat van Zuid- en Noord-Nederlandsche glasschilderingen bekend is uit de studies van BEETS bijv. over VELLERT, P. C. KUNST en JAN SWART, of uit het aan materiaal zoo rijke boek van HERMANN SCHMITZ over „Die Glasgemälde des Kön. Kunstgewerbe-Museums in Berlin" (1913), of met de ramen in Hoogstraten, Bergen in Henegouwen, Brussel en Antwerpen.

Men beschouwe deze studie dus in hoofdzaak als een poging tot reconstructie van de glasschilderingen, die eenmaal met hare schoonheid de Haagsche Sint Jacobskerk hebben versierd en overigens slechts als een voorloopig aanbrengen van materiaal voor eene studie over onze Nederlandsche glasschilderkunst, welke misschien naar aanleiding van mijne gegevens ook met Haagsche werkplaatsen zal dienen rekening te houden.

OUD-NEDERLANDSCHE BOUWKUNST,

KEMPISCHE TORENS,

DOOR

STAN LEURS EN DR. C. F. X. SMITS.

De Kempen en de Meyerij! Ondanks den indruk van verlatenheid en armoede, die de naam dezer gewesten op ons maakt, bieden zij ons toch veel belangrijks. Voor zoover het natuurschoon er nog bestaat, is de goede naam dezer gewesten in Noord en Zuid bekend, veel minder echter is dit het geval met de oude architectuur monumenten.

Weinig heeft zich — als men tenminste de laatste jaren uitzondert — de gewestelijke architectuur der oude landstreek Taxandria in de belangstelling der deskundigen mogen verheugen. En wat voor deskundigen waren het dan?

Aan die vrij algemeene onbekendheid — en dus miskenning — is het wellicht te wijten, dat zoo menig oud kasteel en schilderachtige dorpskerk aan de XIXeeuwsche afbraak- en vernieuwingswoede ten prooi is gevallen.

Alleen bleef in vele gevallen de kloeke massa van den zwaren, fieren kerktoren het Kempische landschap stoffeeren; de toren was over 't algemeen te geweldig, om zoo maar op zij gezet of afgebroken te worden, men had hem niet noodig voor den eeredienst, en daarom liet men hem ongemoeid.

Juist omdat de meeste torens, zelfs op vele plaatsen geheel alleen over-

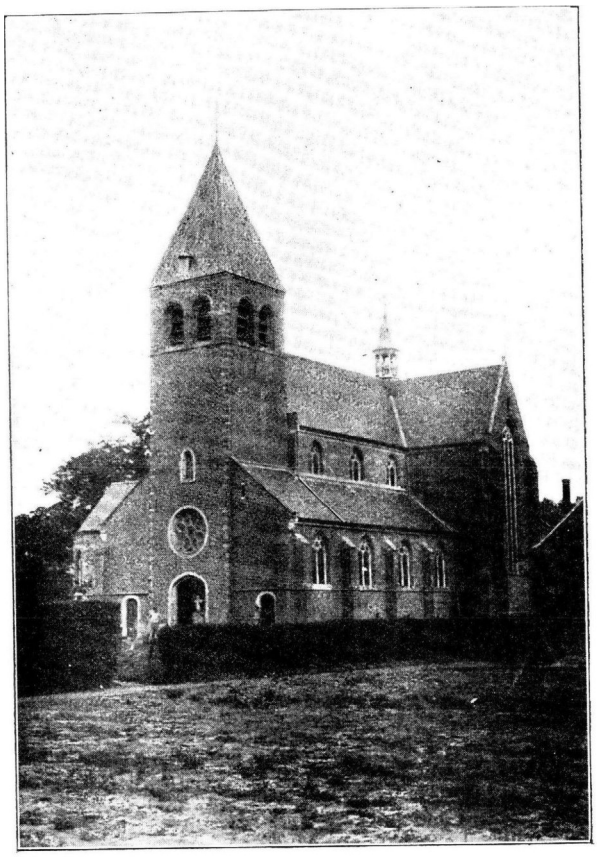

I. Toren te Zoersel (België).

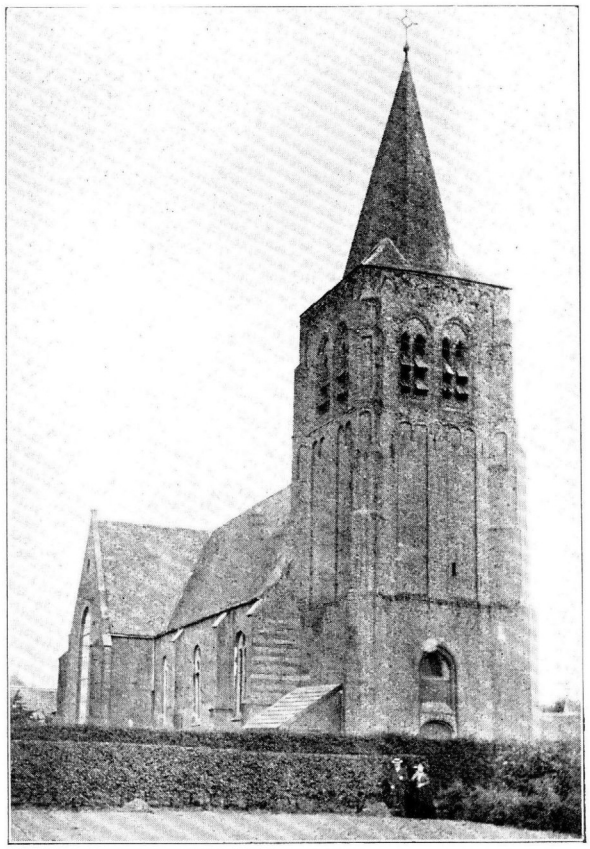

II. Toren te Waarle (N.-Br.)

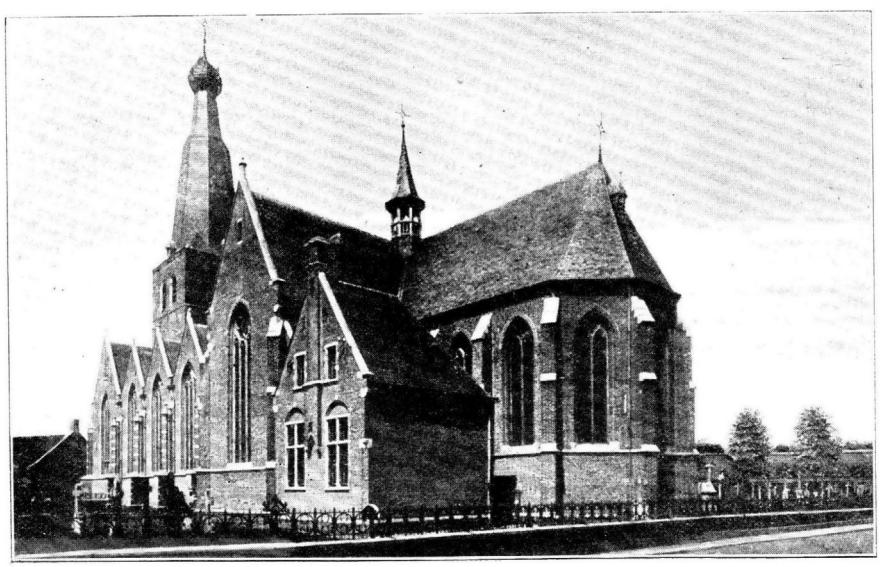

III. Toren te Baarle-Hertog (België).

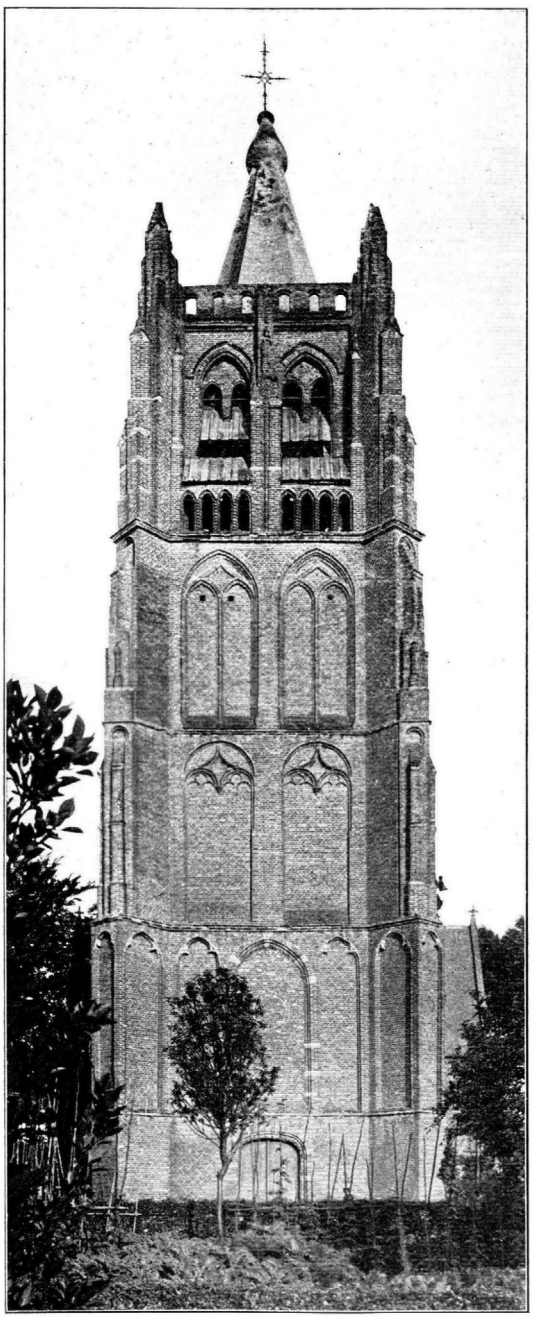

IV. Toren te Chaam (N.-Br.)

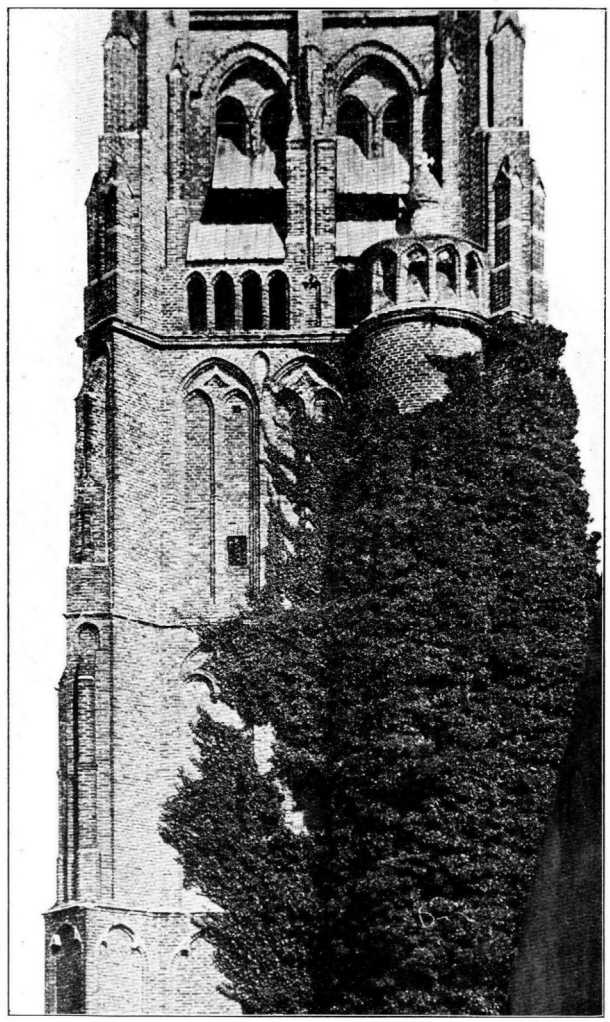

IVa. Toren te Chaam (N.-Br.)

gebleven naast een verwoeste kerk, ongerept tot ons zijn gekomen, zijn zij onze bijzondere aandacht waardig als karakteristieke, onvervalschte getuigen der plaatselijke bouwkunst, en daarom niet onwaardig, om in ruimeren kring te worden bekend gemaakt.

Het onderscheid, dat men zou kunnen maken tusschen middentoren en Westertoren heeft weinig belang voor onze gewesten.

De Westertoren is hier bijna algemeen in zwang; slechts de middentorens van Broechem en Herenthals bakenen de uiterste Oostelijke grens af van het gebied, waar men in de middeleeuwen de centraaltorens gebruikte.

Daar dit artikel hoofdzakelijk gewijd is aan de *baksteenen* torens der Antwerpsche Kempen, der Baronnie van Breda, van het Markiezaat van Bergen op Zoom en van de Meyerij van Den Bosch, is het niet van belang ontbloot, het gebied, waarin men de torens geheel of grootendeels uit baksteen optrok, vooraf te bepalen. Dit is des te meer noodig, daar de torens in de Antwerpsche Kempen zoowel in natuursteen als in baksteen gebouwd werden.

Baksteenen torens zijn in de Nederlanden uiterst zeldzaam vóór het jaar 1200.

Uit het begin der XIIIe eeuw vindt men enkele baksteen torens in de Vlaamsche, Friesche en Hollandsche polderlanden. In Gelderland wordt de tufsteen nog bijna algemeen omtrent dien tijd aangewend. Dit blijkt eveneens 't geval geweest te zijn in Noord-Brabant: zoo hebben wij te Gemonde, te St. Oedenrode (collegiaatkerk), en te Hedikhuizen tufsteenen torens, die vermoedelijk in de eerste jaren der XIIIe eeuw zijn opgericht. [1])

Nochthans zijn de nagenoeg gelijktijdig gebouwde torens van Den Bosch en van Berlicum en de laat XIIIe eeuwsche toren van Vlierden (dien men tot een harden weg heeft omgewerkt!) uit baksteen opgetrokken.

Hier trouwens, evenals in de meeste Nederlandsche gewesten, komt het gebruik van baksteen naarmate de gothiek vooruitgaat, meer en meer in zwang.

Eigenaardig is het voorzeker, dat in Zuid- en Noord-Nederland de grenslijn tusschen het gebied van de baksteenen en dat van de bergsteenen torens, (in zooverre ten minste de laat-gothische periode betreft) tamelijk zuiver te trekken is.

Deze grenslijn begint aan de monding der Fransche rivier de Aa in de Noordzee (tusschen Duinkerken en Kales), loopt parallel met laatstgenoemde rivier tot ten Z. van Hazebroek, om vervolgens weer op te klimmen in N.-Oostelijke richting, langs de Leie tot bij Deinze. Vandaar kronkelt zij door Noord-Vlaanderen, om de Schelde op de hoogte der Nederlandsche grens te overschrijden. Verder doorsnijdt zij als een diagonaal van het N.-W. tot het Z.-O.

[1]) De beide eerste gesloopt. Volgens Dr. C. R. HERMANS was de toren der oude St. Peterskerk te Vught (XI) eveneens van tufsteen.

de Belgische provincie Antwerpen[1]), door Belgisch en Nederlandsch Limburg herneemt zij daarna weder een Noord-Oostelijke richting. De Belgische grens kruist zij ten Noorden van Bocholt, de Maas ten Zuiden van Roermond. Dan wijzigt zij weer haren loop naar het Zuiden en volgt de Nederlandsch-Duitsche grens tot Eigelshoven. Een zuider-maximum wordt weer op Duitsch gebied ten Z. van Duren bereikt. Verder richt zij zich opnieuw Noordwaarts om den Rijn ten Noorden van Wezel te passeeren en zelfs weder het Nederlandsch gebied te betreden in den Overijsselschen achterhoek. Dan slaat zij verder de Oostelijke richting in dwars door het Duitsche rijk.

Ten Noorden van de bewuste lijn is bergsteen een luxe-artikel, tot enkele afzonderlijke gevallen beperkt, zoo b.v. de abdijtoren van Middelburg, de torens der groote kerken van Zierikzee, Vere, Bergen-op-Zoom, Breda, 's Bosch (koepeltoren en Gheel (St. Amands).

In Gelderland en in den lande van Kleef zijn tufsteenen torens ook ten N.W. van bedoelde grenslijn betrekkelijk talrijk b.v. Doesburg, Zalt-Bommel, Zutphen, Rhenen e. a., zoodat hier de twee gebieden elkander doordringen.

Doch er dient tevens opgemerkt dat, wat de versiering betreft, de vóórnoemde torens zich op de baksteenarchitectuur inspireeren, hetgeen trouwens wegens de kleine afmetingen der tufsteenen zich licht laat verklaren.

Men denke echter niet dat de hierboven aangegeven begrenzing ook juist het gebruik van bak- of natuursteen in het overige van den kerkbouw bepaalt. Enkele natuursteenen kerken hebben baksteenen torens (St. Dymphna te Gheel, St. Jan te 's Bosch, parochiekerken te Wouw en te Tholen) terwijl bij menige baksteenen kerk zich een natuursteenen toren verheft. Verschil van bouwdatum verklaart in de meeste gevallen het verschil van materiaal; en bovendien, wat de tweede reeks aangaat, blijkt het ook de bedoeling geweest te zijn, om door het gebruik van een degelijker materiaal den toren een waardiger voorkomen te verschaffen. Toch zijn in zulke kerken zelfs alle actieve deelen uit natuursteen en weinig of niets herinnert er nog aan een specifieke baksteenarchitectuur[2]), vooral waar de muren uit afwisselende lagen bak- en bergsteen zijn opgetrokken.

Zoo kan men dus *„im groszen und ganzen"* en behoudens enkele afwijkingen, bedoelde grens met een zekere stelligheid bepalen, alleen voor zoover het 't gebruik van bak- of natuursteen bij de torens betreft. Over haren loop geldt verder

---

[1]) Aan den Z.-W. kant der lijn treft men natuursteenen torens aan de kerken aan Stabroeck, Hoevenen, Eeckeren, Halle, Santhoven, Pulderbosch, Nijlen, Herenthout, Herenthals, Oolen, Heist op den Berg, (prov. Antwerpen), Aarschot, Langdorp, Testelt, Sichem (prov. Belg. Brabant); baksteenen torens aan de N.-O.zijde te Ossendrecht (Noord-Brabant), Brecht, Westmalle, Zoersel, Pulle, Vorselaar, Herenthals (stadhuis), Norderwijk, Morckhoven, West-Meerbeeck, Herselt, Veerle (prov. Antwerpen.

[2]) Voorbeelden Eeckeren (Antwerpen) Bocholt (Limburg).

nog de volgende opmerking: waar zij een onzer stroomen: Schelde, Maas, Rijn tegemoet loopt, neemt zij steeds min of meer de richting Zuid-Noord; een noorder maximum bereikt zij, waar zij den stroom oversteekt; hare uiterst zuiderlijke punten liggen daarentegen halfweg tusschen Noordzee en Schelde, Schelde en Maas, Maas en Rhijn, dus in de binnenlanden van Vlaanderen, der Kempen en van Gulik. Dit verschijnsel wordt voldoende verklaard door het feit, dat de groote waterwegen zich het best tot het vervoer van natuursteen leenden.

Bijna in geheel Nederland, in de beide Noorderlijke uithoeken van België, in Fransch-Vlaanderen en in het Noordelijk gedeelte der Rijnprovincie worden er dus gedurende de latere middeleeuwen baksteenen torens gebouwd. Dit gebruik van gelijksoortig materiaal bracht natuurlijk gemeenschappelijke vormen en kentrekken mede. Daarnaast treden in de verschillende gewesten provinciale eigenaardigheden min of meer op den voorgrond. Zoo laat zich het bestaan van een Friesche, een Geidersch-Nederrijnsche, een West-Vlaamsche groep duidelijk vaststellen, in mindere mate echter die van een *Hollandsche* en een *Kempische*.

* * *

De torens, welke deze laatste groep uitmaken, behooren alle tot het gebied van het voormalig hertogdom Brabant, met uitzondering van de landen van Cuyk en van Ravenstein, wier torens veeleer onder de Geldersche groep kunnen worden gerangschikt. Wat wij de torens van de Kempische groep noemden, n.l. die van de Nederlandsche provincie Noord-Brabant (het Oostelijk en Noordelijk gedeelte uitgezonderd) en die van de Noord-Oostelijke helft der Belgische provincie Antwerpen zullen het onderwerp onzer hiernavolgende verhandeling uitmaken.

Aan deze serie dient een zekere *„eenigheid"* niet te worden ontzegd, maar deze is eerder van meer aesthetischen dan van louter formeelen aard en dat wel om de verscheidenheid der vóórkomende typen.

Toch dagteekent de meerderheid dezer torens uit dezelfde laatgothische periode, n.l. uit de XVe en uit de eerste helft der XVIe eeuw. Enkele zijn ook van ouderen datum, maar werden dan meestal in lateren tijd verhoogd: zoo kregen de Romaansche torens van Den Bosch en Berlikum, Etten (N.B.) een gothische bovenverdieping. Gewoonlijk gaf het herbouwen der kerk tot zulk een verhooging van den toren aanleiding. Zoo b.v. te Halsteren, waar trouwens het ondergedeelte van den toren (XIV. b.) uit baksteen van grooter formaat en donkerder kleur is opgetrokken dan de bovenverdieping (XV), wier hoeken daarenboven door bergsteenen blokjes werden versterkt. Daarenboven getuigen de thans dichtgemetselde voormalige galmgaten nog steeds van de vroegere hoogte. Dit is eveneens het geval met de torens te Rozendaal, Nispen, Geldrop, Stiphout, Oostel-Beers, (Noord Brabant) Brecht, Turnhout, Meir (Antwerpen). Bij dezen laatste contrasteert het rijke, uit

afwisselende lagen bak- en zandsteen opgetrokken *klokkenhuis (XVIa)* wel eenigszins met het veel eenvoudiger benedengedeelte. Een eigenaardig geval is dat van den voormaligen kerktoren van Woensdrecht (thans een schilderachtige ruïne) die tot driemaal toe werd verhoogd. De oorspronkelijke toren, vermoedelijk uit de tweede helft der XIVe eeuw, werd gedurende de XVe eeuw met een nieuwe klokkenverdieping verhoogd, waarboven circa 1500 nog een derde werd opgetrokken, die uit afwisselende lagen zand- en baksteen bestond. Typisch is de uitbouw boven aan de Zuidzijde van de bovenverdieping. Naar alle waarschijnlijkheid dient die uitbouw als privaat en doet vermoeden, dat deze toren wel eens voor andere doeleinden dan voor kerkelijke gebezigd werd. Ter verdediging? Of tot baken aan de Schelde? Wellicht brengt ons een grondige studie van de interessante „*oudheid van Woensdrecht*" daarover meer opheldering.

* * *

Daarentegen zijn, niettegenstaande de reuzenschaal volgens welke vele werden opgevat, onvoltooid gebleven torens een uitzondering in deze streek. Slechts de monumentale torenrompen van Bergen op Zoom, van Oosterhout en van St. Dymphna te Gheel verkeeren in dat geval. Deze laatste bereikt ternauwernood de hoogte der middenbeuk. Te Rijen en te Princenhage is slechts de onderste verdieping oud: verder werden die torens in de XIXe eeuw verbouwd.

* * *

Zijn dus de Kempische torens, voor zooverre tenminste het gemetseld gedeelte betreft, grootendeels bewaard gebleven, in veel mindere mate is dit het geval met hunne *bekroning*. Gemetselde torennaalden, nogal talrijk in West-Vlaanderen (Boezinghe) en in West-Friesland (Medemblik), zijn hier slechts door één exemplaar vertegenwoordigd, namelijk door den betrekkelijk stompen torenhelm te Chaam (± 1530) met een bol bekroond en vooral curieus om haar licht-concave vlakken, een gezochte laat-gothische schikking en die tot doel heeft de *naden* beter te doen uitkomen. De overige torenspillen zijn dus gewoon uit hout opgetimmerd en met leien bedekt en uit dien hoofde veel meer aan den invloed van weêr en wind blootgesteld. Het is dan ook geen wonder, dat weinige torens hunne oorspronkelijke naald bewaard hebben en zelfs valt het in de meeste gevallen moeilijk, zulks met zekerheid vast te stellen. Van de als *romaansch* bekend staande spiltype — *een pyramide op vierkant grondvlak wier zijden een hoek van* ± 50° *met het horizontale vlak vormen* — bestaan slechts enkele voorbeelden. Te Zoersel lijkt die wel de oorspronkelijke bekroning te zijn van den XVe-eeuwschen toren. Aan den prachtigen toren van Groot-Vorst (Antwerpen) komt zij eveneens voor, ook aan de natuur-steenen torens van Bevel en Gestel; hier, evenals trouwens in heel de Nederlanden, blijkt deze uit het

V. Toren te Hilvarenbeek (N.-Br.)

[illegible] van J. DE BEYER, 1743.

Romaansch tijdperk overgeleverde vorm zich gedurende het gothische tijdvak op het platteland te hebben gehandhaafd en tot in het midden der XVe eeuw aldaar de meest gebruikte te zijn geweest. Van dien tijd af maakt hij plaats voor de klassiek-gothische min of meer slanke achthoekige torennaald, die even boven het muurwerk „geknikt" is.

Op die hoogte geschiedde de overgang van het vierkant tot het achtkant plan door middel van *afgesneden hoeken* of van *schuin-ingevoegde driekantige pyramiden.* De kap van den toren te Enschot, vierkant maar onderaan geknikt, kunnen wij als een overgangsvorm tusschen deze en de vorige beschouwen. De spits van Waalre, de slankere naalden van Haaren, Helvoirt en Veerle, die even hoog zijn als het metselwerk der torens, zijn mooie exemplaren van het gothisch type, dat in de Kempen, evenals in het overige der Nederlanden, het meest in zwang was op het einde der middeleeuwen. Dat blijft het ook gedurende de XVIIe en XVIIIe eeuw, om vervolgens met het „*gothic revival*" weêr een nieuwe periode van veelvuldig gebruik te beleven.

Die XVIIe en XVIIIe eeuwsche torenspillen zooals b.v. Deurne 1734, Bladel 1768, Bakel 1708, halen het over 't algemeen niet bij hunne middeleeuwsche modellen, wat sierlijkheid en karakter betreft, en niet altijd past zich de rijzige naald even gelukkig bij den doorgaans massieven torenromp aan. Typischer en meer indrukwekkend is dan ook het voorkomen van die torens, waar men na vernieling der oorspronkelijke naald zich met een stompen helm of slechts met een flauw hellend tentdak tevreden stelde. Een dusdanige kap kreeg de toren te Sint Michiels-Gestel na het omverwaaien der naald in 1827.

Den toren van Moll dekte men na den brand van 1780 met een achtkante spil van ± 45° helling; eveneens den toren van Bruegel in 1821. Aan zulke peperbussen komt ongetwijfeld sierlijkheid te kort. Maar daarentegen wint het de stompe toren aan indrukwekkend voorkomen en harmonieert beter met de rustige lijnen van het vlakke Kempisch en Brabantsch landschap.

Met het oog op het fijne kunstgevoel onzer middeleeuwsche voorouders mogen wij wel a priori veronderstellen, dat deze zelfs in menig geval aan eene betrekkelijk stompe bekroning den voorkeur gaven: dit deden zij b.v. te Chaam en waarschijnlijk ook te Sint-Lenaarts, te Olmen (België), en te Wouw (N.B.)

Op het einde der XVe eeuw verschijnt in de Kempen een niet-onaardige, naar de renaissance overhellende variëteit, de gothische torennaald, wier top tot een bol of peer opzwelt. Zulks was oorspronkelijk het geval met den in 1490 begonnen toren van Mol. Nu nog eindigen de slanke torenspillen van Poppel, Baarle-Hertog, Vorselaar, Oelegem (België). Leende, Tilburg (anno 1487), alsook de voormalige spil van St. Oedenrode [1]) in een peervorm.

[1]) Na den storm van 1800 is de bol door eene koepellantaarn vervangen.

Deze kunnen naar alle waarschijnlijkheid uit de XVIe of uit de eerste jaren der XVIIe eeuw dagteekenen. Een bijzonder mooi voorbeeld hebben wij te Vorselaar. De elegante spil is hier op een allergelukkigste wijze bekroond door de zwierige peer en wordt beneden door vier kleine, op uitkragingen rustende, spilletjes geflankeerd. Wij bemerken verder, dat te Oelegem dergelijke peer nog door een tweede, kleinere, wordt gevolgd, dat te Baarle-Hertog de naald op halve hoogte geknikt is, terwijl die van Tilburg door een open lantaarn wordt onderbroken. In denzelfden aard, maar minder slank dan de vorige moet de torenhelm geweest zijn der thans verdwenen Markendaalsche kerk te Breda; deze wordt ook door een lantaarnvorm onderbroken, vóórdat hij in eenen bol uitloopt. Zooals te Vorselaar flankeerden hem vier hoekspillen, hier ook op uitkragingen rustend.

De soort van torenbekroning door deze enkele exemplaren hier nog vertegenwoordigd, komt buiten N.-Brabant en de Kempen zéér zeldzaam voor. Enkel in het verafgelegen land „*tusschen Samber en Maas*" [1]) vinden wij ze weer; zoodat wij haar wel in zekere mate als een typisch Kempischen vorm mogen beschouwen.

Onder de *volgende reeks* rangschikken wij die torennaalden, welke eveneens in eene peer eindigen, maar die hier veel kleiner is in verhouding tot de spil en die doorgaans ook een meer gerekten vorm aanneemt zoo bijv. te Chaam, Schijndel, *Helmond* [2]), Bokstel, Den Bosch. De drie laatsten danken hun eenigszins onrustig maar niet onbevallig en typisch aspect aan de een of twee open gaanderijen, die er ten behoeve van den beiaard in uitgespaard zijn.

Nog grilliger is het voorkomen van *die* spillen, welke ter halver hoogte tot *een bol* opzwellen, daarna door een lantaarn worden onderbroken en boven in eene kleine peer eindigen. Dit is o. a. het geval bij den in 1509 voltooiden toren der O. L. Vrouwekerk te Breda. Daar deze helm, door brand vernield, in 1694 zijne tegenwoordige gedaante kreeg, kunnen ons slechts oude afbeeldingen over zijn juisten vorm inlichten. Hij moet niet erg verschillend geweest zijn van de spits waarmede men in 1539 den prachtigen, naburigen toren van Hoogstraten bekroonde. Tot dezelfde serie behoort de spil, die de kloeke toren van Hilvarenbeek na den brand van 1615 verkreeg, alsook de spil welke sinds 1621 den toren der oude kerk van Dinther dekte.

Men kan aan zulke van barokkogeest doordrongen torenbekroningen niet zonder rede gebrek aan redelijkheid en aan elegantie verwijten. Maar pittoresk zijn ze in hooge mate. De rijzige gothische naald wordt met bollen verzwaard

---

1) Sobre-le-chateau, Chimay, Walcourt (1621).

2) De toren der in 1863 gesloopte kerk waarvan de spil na den stadsbrand van 1587 was opgetimmerd.

en door lantaarns gebroken en verkrijgt aldus een massief, zelfs imposant voorkomen, dat wel in harmonie is met den forschen torenromp.

Minder dan de beide vorige is deze opvatting eigen aan Brabant en de Kempen[1]). Zulks geldt *a fortiori* voor de nog meer willekeurige modellen, welke hier gedurende het barokko-tijdperk in zwang waren. Enkele ervan gelijken op een flesschenhals, zooals de in 1692 hernieuwde bekroning van den Bredaschen toren en die van den toren van Oostmalle (België). Uiterst grillig komt de met drie bollen beladen spil van Meerhout voor. Weinig moois als oplossing geeft Rosendaal; meer echter de sierlijke koepelnaald van Etten (N. B.) (1771). De meeste kerken dezer streek hebben naast den eigenlijken toren aan de westzijde ook nog op de viering een houten dakruiter, die bij kapellen en kloster- of begijnhofkerken waar men een gemetselden toren niet noodig achtte, dezes plaats inneemt. Wegens de lichtheid der constructie zijn de dakruiters in den loop der tijden herhaaldelijk vernieuwd. Enkele kunnen wellicht nog uit het gothisch tijdperk dagteekenen (St. Leenaarts met geknikte naald) de meeste echter uit de XVIIe of XVIIIe eeuw worden door een slanke (St. Amand te Gheel) of stompe naald (Baarle) bekroond. Soms eindigt zij op eene peer (Hilvarenbeek)[2]) of neemt ze, evenals de torenspil, verschillende grillige barokvormen aan, b.v. aan de gasthuiskapel en St. Dymphna te Gheel, de oude kerk van Someren, het begijnhof te Hoogstraten.

Hierbij kunnen wij nog een paar voorbeelden aanstippen van eenvoudige steenen klokkestoelen op den voorgevel: aan de kapellen te Lokeren (bij Turnhout) en te Heusdenhout bij Breda. De klok van dit laatste gebouw hangt tusschen twee steenen pijlers, het verlengde der frijten die het middengedeelte van den gevel flankeeren.

In de Maasstreek en in Brabant was de benedenverdieping der romaansche torens niet rechtstreeks van buitenaf toegankelijk. Gedurende het gothiek tijdperk handhaaft zich deze schikking nog maar alleen in de Maasstreek zooals aan de St. Janskerk te Namen, de collegiaatkerk te Hoei, de St. Pauluskathedraal te Luik, de St. Christoffelkathedraal te Roermond, de parochiekerk van Horst. In de Kempen missen twee Romaansche kerken, de St. Mariakerk te Oirschot en de abdijkerk te Postel, otschoon zij zelf geen westtoren — enkel een dakruiter — hebben, vermoedelijk elke deuropening in den westermuur.[3]) Daarentegen moeten de voormalige romaansche toren van Etten, alsook die van de Bossche cathedraal, van de oude

1) Komt nog vóór in Belgisch Brabant te Aerschot en te Werchter, in 't Waalsche te Dinant.

2) Andere voorbeelden vindt men aan de begijnhofkerk te Herenthals, aan de parochiekerken te Oosterhout, Oosterwijk, Helmond; aan de collegiaatkerken te Breda en te Turnhout. Deze laatste dakruiter, van tamelijk groote afmetingen bestaat uit twee verdiepingen.

3) Deze promonstratenser abdijkerk had volgens de Cistercienser bouwwijze oorspronkelijk slechts een dakruiter; de tegenwoordige westertoren dagteekent uit de XVIIe eeuw.

kerken te Gemonde, van de Parochiekerk te Berlikum, uit het begin der XIIIe eeuw, oorspronkelijk reeds eenen ingang in de westelijke as van den toren hebben gehad. Trouwens tijdens de gothische periode is dit in deze streken op een paar uitzonderingen na algemeen het geval. Te Leende schijnt wellicht vroeger geen westelijke ingang te hebben bestaan, hetwelk zich hier laat verklaren door den invloed van het naburige Limburg waar portaallooze torens legio zijn b.v. Achel (oude toren) Bocholt. Te Boxtel vinden wij den ingang niet in de West- maar wel in de Zuidzijde waar men een ondiepe „*porche-travée*" heeft vóórgebouwd. Zulks laat zich hier verklaren door het feit, dat de rivier de Dommel vlak tegen den westkant van den toren stroomt.

Het romaansch portaal van Berlikum en naar alle waarschijnlijkheid dat van de thans verdwenen romaansche torens van Etten en van Gemonde, zijn eenvoudige, volhogige deuropeningen. Later, in de XIVe en de eerste helft der XVe eeuw wordt de ingang door een korf- of segmentboog overspannen en met een spitsbogige nis omlijst, zoodat de aanzetten van korf- en spitsboog zich bijna op dezelfde hoogte bevinden. Het aldus gevormde driekantige latei is in de meeste gevallen effen vlak (Wortel, Nispen); te Rijsbergen echter bevat het een klein rond venster. Van af de XIVe eeuw bouwt men ook eenvoudige korfbogige deuropeningen, welke echter tot in de XVIIe eeuw in zwang blijven. Bij de oudste of eenvoudigste torens (Enschot, Liessel) is er in de grondverdieping geen andere opening dan de ingang aanwezig. Soms bevindt zich daarboven een klein oculus (Bladel, Zoersel), in de meeste gevallen echter een min of meer spitsbogig venster (Halsteren (XIVe eeuw), Chaam (XVI), Ossendrecht (XV). Te Ossendrecht wordt het venster door twee lagere blinde nissen geflankeerd. Echter sinds het begin der XVe eeuw worden deur en venster door eenzelfde spitsbogige omlijsting omvat. In de Antwerpsche Kempen, de Baronnie van Breda en het Markiezaat van Bergen op Zoom wordt dit gedeelte van den bouw soms rijk behandeld en daarom gewoonlijk in natuursteen uitgevoerd; de profileering der staanders en bogen is dan ook in enkele gevallen betrekkelijk ingewikkeld; de top van het venster wordt hier en daar omlijst door een archivolt, wier beide einden op gebeeldhouwde consolen rusten (b.v. te Oostmalle). Bij voorname torens wordt de ruimte tusschen portaal en venster door een reeks van gewoonlijk drie nissen ingenomen, waarin heiligenbeeldjes prijken (Oud-Gastel, Oosterhout, St. Leenaarts (België)). In de acte waarbij NICOLAAS VAN HASELDONCK met JAN STAMPERT van Lier voor de Schepenen van Antwerpen in 1436 den opbouw van den laatsten toren aannamen, maakt men uitdrukkelijk gewag van het portaal, waarin men dus bijzonder belang scheen te stellen: „*Vorder is voirwaerde dat de voirs. metsels zullen metsen een riekelic portael met sinen beeldsteden voer aenden torre*". [1])

[1]) STOGKMANS, Bulletin de l'Académie d'Archéologie 1907.

In de Meyerij zijn zulke portalen meestal uitsluitend van baksteen en uit dien hoofde zijn de profielen heel wat eenvoudiger, dikwijls zijn de hoeken slechts schuin afgekapt b.v. te Waalre en te Nederwetten; in andere gevallen komen hollijsten met kralen uit profielsteen voor, waarvan wij te St. Oedenrode, te Beek en vooral aan den St. Lambertustoren te Vught aardige exemplaren vinden.

Bijzonder rijke portalen bezitten de aanzienlijke torens te Hoogstraten, te Hilvarenbeek en te Oirschot.

Al de hiervermelde typen van Westelijke ingangen komen in de meeste Nederlandsche gewesten — de Maasgouw natuurlijk uitgezonderd — voor, en zijn dus heelemaal niet als *specifiek-Kempische* te beschouwen.

Ook is hier, evenals overal elders in onze lage landen, de benedenverdieping der torens gewoonlijk overwelfd. Slechts de oudste, b.v. de romaansche toren te Berlicum of de eenvoudigste torens, b.v. die van Stiphout en Nederwetten, maken hier uitzondering op; aldaar vervangt een houten zoldering het welfsel. Trouwens sedert het romaansche tijdperk was in België en Nederland de begane grond der torens over 't algemeen overkluisd, vóór de XIIIe eeuw met een tongewelf (waarvan in deze streek geen voorbeelden meer zijn) soms ook met een kruisgewelf, en na 1230 met een gothisch ribbengeweif. Dit laatste komt hier dus algemeen voor; de ribben komen gewoonlijk op gebeeldhouwde consolen neer, in enkele rijkere kerken op ingemetselde zuiltjes.

Van den beganen grond uit bereikt men de hoogere verdiepingen langs een wenteltrap in een spil- of traptoren opgesloten. Zulke traptorens komen reeds voor aan de Karolingische narthex te Aken, van waaruit zij in de Maaslandsche Westbouwen der XIe en XIIe eeuw worden overgenomen. Maar aan den gewonen Westtoren komt hij vooreerst niet voor, zelfs wanneer het benedengedeelte overkluisd was. De daaropvolgende verdieping was alsdan toegankelijk door een in den oostmuur van den toren boven dit gewelf uitgespaarde opening, welke van uit de kerk langs een ladder bereikbaar was. Deze kon men, wanneer in critische oogenblikken de toren tot uiterst toevluchtsoord diende, desnoods naar binnen trekken ten einde den toegang te beletten. [1])

Zulks was wellicht de oorspronkelijke toestand te Contick (België prov. Antwerpen), te Hedikhuizen (land van Heusden). In het hertogdom Brabant komt bij het einde der XIIe eeuw de torentrap 't eerst voor in de holte der muren uitgespaard zooals te Noduwez, [2]) of nog meer in een ronden, gedeeltelijk buiten-

---

[1]) Zoo wisten de moordenaars van den gelukzaligen KAREL DEN GOEDEN zich in den toren der Sint Donatuskerk te Brugge te verschansen. Men moest den toren van onder ondermijnen om hen tot overgaaf te dwingen.

[2]) Dit is ook het geval aan den romaanschen toren te Well (Bommelerwaard.)

zijds aangebouwden spiltoren b.v. te Vossem, Overlaar (XIIe eeuw), te Goedsenhoven en te Bierbeek (begin XIIIe eeuw). Aan den uit denzelfden tijd dagteekenende Bosschen St. Janstoren kwam hij waarschijnlijk vroeger eveneens voor.

Zulkdanige oplossing is wel teekenend voor het logisch karakter der middeleeuwsche architectuur. In plaats van den torentrap op een of andere wijze binnen in den toren te bergen, aarzelt men niet, dit nuttig bestanddeel van den bouw ten volle te doen uitkomen. De eischen der symmetrie worden wèl over het hoofd gezien, maar het pittoresk uitzicht onzer torens wordt er ruimschoots mede gebaat

Gewoonlijk bergt zich de traptoren op een heel gemoedelijke manier in den hoek, gevormd door den torenwand en een der frijten, zooals b.v. te Chaam, Alphen, Hilvarenbeek. In dit geval reikt hij soms niet hooger dan den vloer van het klokkenhuis; [1]) staat hij daarentegen tegen een der hoeken, zooals het geval is te Balen-Neeth, Woensel, Schijndel, St. Oedenrode, dan is hij over 't algemeen even hoog als het muurwerk van den toren. Verreweg de meeste torens hebben den spiltrap aan de Zuidzijde, minder vaak aan de Noordzijde (b.v. te Vorst, Ossendrecht). De uit het romaansche tijdperk overgeleverde cylindrische vorm komt hier slechts bij uitzondering voor; wij treffen hem evenwel aan den gothischen toren van Ossendrecht. Gedurende de XIVe en in het begin der XVe eeuw bouwt men den traptoren bij voorkeur vierkant o. a. te Bladel, Geldrop, Enschot, Rosmalen, Reusel [2]), maar later is hier, evenals in de naburige gewesten, de heerschende vorm die van een prisma op achthoekig grondvlak. Een curiosum is de traptoren van Diessen, wiens vlakken buitenwaarts gezien, concaaf gebogen zijn; een eigenaardige laat-gothische „Spielerei',, waarvan ons geen ander voorbeeld bekend is.

In de meeste gevallen worden de traptorens door een veelhoekige getimmerde kap bekroond, enkele nochthans door een steenen helmpje b.v. te Hilvareubeek, te Chaam (waar deze op een peer uitloopt), te Alphen (waar hij bijzonder rijzig opschiet) en te Deurne.

Enkele torens hebben noch spiltrap, noch traptoren, het zijn enkel die, waar de benedenverdieping niet overkluisd is, zooals de eenvoudige torens te Stiphout en te Nederwetten, die wij reeds tevoren genoemd hebben.

---

[1]) Vele traptorens tot die reeks behoorend, zijn even hoog als de toren zelf: b.v. te Loon op Zand, Birschot, Hilvarenbeek e.a.

[2]) Typisch is het geval te Geldrop waar tegen het ondergedeelte (einde XIVe eeuw) een vierkante traptoren aanleunt welke in het later bijgevoegd bovengedeelte in den achtkantigen vorm overgaat.

Materialen voor een studie over de beeldhouwers De Nole en hun werken,

DOOR

DR. R. LIGTENBERG O. F. M.

INLEIDING.

De uitgave der volgende bladzijden vordert minstens een toelichting, misschien een rechtvaardiging.

Aanleiding tot het bijeenzoeken van bovenbedoeld materiaal gaf het verlangen naar meer orde en licht in den donkeren warboel, waarin zooveel namen en werken onzer zestiend'-eeuwsche beeldhouwkunst door elkander liggen. Om dit verlangen eenige kans op bevrediging te geven moest natuurlijk van een vast en helder punt worden uitgegaan. Na eenige overweging kozen wij de schouw te Kampen.

Vooreerst omdat het een ongeschonden stuk rijpe renaissancekunst is; van een met naam bekend meester; met een vasten datum, in het midden der eeuw (1545); ten tweede, omdat de kunstkritiek gemeend had den invloed van dien meester en zijn schouw in veel ander werk van en na dien tijd te erkennen, zoodat al dadelijk een ruim stuk van het te bewerken terrein voor nader onderzoek werd aangewezen. Ten derde omdat over dien meester reeds méér bijzonderheden gepubliceerd waren dan van eenig ander beeldhouwer der zestiende eeuw.

Nauwelijks waren wij goed begonnen, — in 1914 — of het bleek, dat aan „die Colynen" méér vast zat dan wij eerst vermoedden; dat, voor de kennis der artistieke waarde van den meester der schouw, een onderzoek te Cambrai in Noord-Frankrijk, voor de kennis van zijn lateren stijl een onderzoek te Emden en te Jever in N. Duitschland noodzakelijk was. Het bijeenzoeken van gegevens was nog niet ten einde, toen de oorlog uitbrak, en den weg naar monumenten, bibliotheken en archieven vrijwel afsloot.

Zoo werd het Augustus 1917. Middelerwijl werd ondergeteekende tot een arbeid genoopt, die vooreerst al zijn tijd in beslag zou nemen. En dus besloot hij tot uitgeven der verzamelde aanteekeningen èn in de wanhoop, dat hijzelf er ooit iets meer van kan maken èn in de hoop, dat een ander daartoe méér tijd en gelegenheid zal hebben.

Over den vorm — die meer naar de fiches dan naar de lamp riekt — behoeven wij thans geen verdere verklaring of verontschuldiging aan te bieden.

Over den inhoud het volgende:

In het eerste Hoofdstuk wordt de familie uit elkaar gehaald — sit venia verbo — en opnieuw in elkaar gezet. Dit bleek vóór alles noodig. Ten eerste, omdat in het steeds nog gezag hebbend boek over onze Renaissance- en latere kunst, dat GALLAND ons in 1889 schonk, en in het nòg dikkere en grootere boek, waarin HEDICKE een belangrijk stuk Nederlandsche kunst der XVIe eeuw behandelt, en dat in 1913 verscheen, aan één COLIJN wordt gegeven, wat tusschen twee COLIJNEN moet worden verdeeld. Daar nu van ieder dier Colynen slechts één authentiek werk over is, stond de stijlkritiek, door die identificeering der twee meesters, tegenover de vele niet-authentieke werken van meet af valsch georiënteerd. Ten tweede bleek een reconstructie der familie vóór allen stijlkritischen arbeid noodig, wijl enkele kunstenaars, die al of niet den naam COLIJN of COLIJNS voerden, door sommige schrijvers tot die familie gerekend of zelfs met leden ervan vereenzelvigd werden; — die moesten dus, om alle dwaalwegen zoo veel mogelijk af te sluiten, uit dat verband losgemaakt en, in zekeren zin, aan zichzelf worden teruggegeven.

Het tweede Hoofdstuk geeft in twee lijsten een overzicht over den werkelijken en vermoedelijken arbeid der Utrechtsche DE NOLE's. De eerste lijst A bevat alleen die werken, waarvan de authenticiteit uit de archiefstukken van het eerste hoofdstuk vasstaat. Met een romeinsch cijfer wordt telkens naar het respectieve stuk in het eerste hoofdstuk verwezen. De tweede lijst B geeft een reeks werken, waarin de stijlkritiek de hand of den invloed van „COLIJN" heeft gemeend te kunnen aantoonen. Men kan eruit zien, welk een groot en belangrijk stuk Nederlandsche kunstgeschiedenis met de studie der COLIJNEN is gemoeid.

Over die tweede lijst dient gezegd 1°. dat bij geen enkel monument naar

volledigheid in de literatuuropgave is gestreefd, maar telkens slechts zooveel is aangehaald als noodig scheen, om de opneming van het monument in de lijst, d. w. z. zijn aanspraak op nauwkeuriger archivalisch en stijlkritisch onderzoek te motiveeren; — 2°. dat wij ons overal van een kritische vergelijking met de authentieke werken hebben onthouden; alleen wat, buiten alle vergelijking van stijl en techniek om, tegen de bewering van een schrijver kon ingebracht worden, hebben wij gezegd om het toekomstig onderzoek der monumenten niet noodeloos te verbreeden.

Tot deze tweevoudige beperking werden wij gebracht door de overweging, dat alleen dáárdoor een in alle deelen gelijk en consequent geheel gepubliceerd kon worden. Want al hadden wij bij eenige monumenten een uitgebreider literatuuropgave kunnen verstrekken [1]), en al had persoonlijk onderzoek ons ten opzichte van andere monumenten tot een voorloopig resultaat gebracht — bij weer andere was noch het een noch het ander het geval.

Ook bij de opgave der afbeeldingen hebben wij ons bepaald tot die, welke ons als de beste of grootste (met het oog op de détails) bekend waren.

In twee Aanhangsels vindt men vervolgens wat wij over het leven en de werken der DE NOLE's in Kamerijk en in Antwerpen konden vinden. Voor de kunstgeschiedenis in Noord-Nederland van minder direkt belang, kunnen deze verzamelingen toch dienst doen bij een eventueele monografie over die beeldhouwers. Dat in die Aanhangsels zooveel is opgenomen wat elders reeds gedrukt werd, heeft geen andere reden dan de eigen ondervinding, hoe moeilijk het is de gewenschte boeken bij elkaar te krijgen, en hoe vervelend het is uit al die boeken excerpten te maken. Wie nu aan een studie over de DE NOLE's beginnen wil, vindt hier zoo niet alles (zie b. v. de literatuur bij Aanhangsel I) dan toch zeker het voornaamste bijeen. — Ook in gevallen, dat het werk in questie niet meer bestaat, zijn de schriftelijke oorkonden van belang èn bij mogelijke latere ontdekkingen van fragmenten èn voor de kennis der vaktermen, der materialen en der arbeidsvoorwaarden. Ook laten zij altijd een stukje zien van het milieu, waarin de kunstenaar zich bewoog.

De bronnen zijn telkens ter plaatse aangegeven. Een overzicht leert, dat op de eerste plaats de archieven dienden, die ten deele door DODT V. FLENSBURG, OBREEN, NANNINGA UITTERDIJK en MULLER (voor de Utrechtsche COLIJNEN), door PINCHART, ROMBOUTS en VAN LERIUS (voor de Antwerpsche), door DURIEUX en HOUDOY (voor de Kamerijksche) zijn gepubliceerd, voor de Utrechtsche DE NOLE's

---

[1]) Overigens bewijzen de berichten tamelijk duidelijk hun herkomst uit één bron.

echter ten deele nog niet waren uitgegeven. [1]) Daarnaast zijn opstellen (voornamelijk dat van MULLER) en boeken (allereerst die van GALLAND en HEDICKE) benuttigd. Welk gebruik in die opstellen en boeken van de archivalische gegevens en vroegere publicaties gemaakt is, kan uit de volgende bladzijden voldoende blijken. De waarde der stijlkritische beschouwingen en beweringen kan daaruit slechts gedeeltelijk getaxeerd worden en moet door later onderzoek der monumenten-zelf nader worden vastgesteld.

EERSTE HOOFDSTUK:

DE FAMILIE DE NOLE.

§ I COLIJN DE NOLE.

Het eerst, voor zoover men tot heden wist, werd de werkzaamheid van een beeldhouwer COLIJN vermeld in de rekeningen van KAMPEN over de jaren 1543 tot '45, in verband met den schoorsteen op het raadhuis dier stad. De posten luiden. [2])

I. I. 1543: Item verteert tot HENRYCK DELS huys, in de BARSE, aen onkosten met M. COLYN van Utrecht, als hem wt bevel van den raede, by de vrunden daartoe gedeputeert, de schoorsteen boven opte Raedtcamer aenbesteet wordde to maecken, XXVI st. b.

II. II. 1543: Item betaelt M. COLIJN VAN CAMERICK opten schoersteen vant Raidthuys, XXX g. corr. fac. XLII h. ₠, XII st. b.

III. III. 1544: Item betaelt M. COLYN te Utrecht opt aengenoemen werck van den schorsteen L Karolus gld. fac. LXXXI h. ₠, VI st. b.

IV. IV. 1545: Item M. COLIJN by JAN DIE POST gesant an betaelinge van den schoorsteen XX g. corr. fac. XXVIII h. ₠, st. b.

V. V. 1545: Item M. COLYN gegeven opten schoorsteen LX g. corr. fac. LXXXV h. ₠. X st. b.

VI. VI. 1545: Item bet. TRUYKEN ABBE van keersen, gecoemen opt Raedthuys, by M. COLYN gehaelt, ende twee torssen toe vermaecken II h. ₠, VII st. b.

VII. VII. 1545: Item bet. den III Sept. drie mans, die de mantele van den schoorsteen opt Raedhuys gebracht hebben, IX st. b.

---

[1]) Niet uitgegeven zijn n.l. de archivalia onder Nrs. XIII—XX en XXXVI—XXXX en No. 17 in Aanhangsel II. Ik moet hier den heer G. VAN KLAVEREN mijn oprechten dank betuigen, wiens welwillendheid en scherpe speurzin mij de publicatie dezer stukken mogelijk maakten.

[2]) Alle ontleend aan NANNINGA UYTTERDIJK: *Bijdragen tot de Gesch. v. Overijssel* VIII (1886), bl. 47, 62, 66, 70, 70, 70, 71, 72, 72. — Het h. pond (heerenpond) = 14 st., de stuiver = 14 plakken.

VIII. 1545: Item M COLYN bet. ende gegeven en den scipper, van den vracht toe betaelen VI g. corr. fac. VIII h. ℔, VIII st. b. VIII.

IX. 1545: Item M. COLIJN bet. die reste van syn arbeytsloen hondert gl. corr. ende noch wth bevell des Raedts hem gegeven VIII g. corr. ende syn dieners tosaemen twee g. corr. VIII st. b. fic. Ic. LVII h. ℔, × st. b. IX.

Uit deze gegevens blijkt, dat *Colyn van Utrecht* (I) en *Colyn van Camerick* (II) dezelfde persoon is; want in de volgende posten, die toch op dezelfde schouw betrekking hebben, wordt eenvoudig van M. COLYN gesproken, zonder eenige nadere aanduiding, die dezen beeldhouwer van een tweeden, met denzelfden naam, zou moeten onderscheiden. Dit wordt bevestigd door de stukken, die betrekking hebben op een twist in Stads wijnkelder tusschen Mr. VREERICK — die het Schepengestoelte in het Raadhuis sneed — en zekeren KNIJF van Zwolle, in October 1543; in die stukken treedt als getuige op Mr. COLYN van Camerick of Mr. COLYN van Utrecht, die bij de vechtpartij tegenwoordig was en de twee mannen trachtte te scheiden [1]).

Verder kunnen wij uit het bovenstaande besluiten, dat de man in Utrecht woonde (III), waarheen dan ook „Jan die Post" met een gedeelte van het arbeidsloon heen gezonden werd (IV); dáár heeft hij de schouw stuk voor stuk gereed gemaakt en die per schip naar Kampen gestuurd (VIII); zelf kwam hij van tijd tot tijd in die stad (VI) met zijn knechten (IX), of wel hij zond deze laatsten alleen (VII), om de aangekomen stukken te plaatsen.

In Kampen heette hij dan, volgens het gebruik dier dagen, „COLYN van Utrecht" naar de stad zijner inwoning of werkplaats; — „COLYN van Camerick" zal dan moeilijk anders verstaan kunnen worden, dan als: van Camerick afkomstig of geboortig.

Of wij hierbij aan het dorp Kamerik bij Utrecht of aan de stad Kamerijk (Cambrai) in Noord-Frankrijk moeten denken, is geen vraag van louter familiebelang. Want komt COLIJN uit dit laatste „Camerick", dan dienen wij, tot verklaring van 's mans kunstvormen en ter bepaling zijner persoonlijke artistieke waarde, het kunstleven en -bedrijf in die stad gedurende de eerste helft der XVIe eeuw na te sporen. Maar wanneer het dorp Kamerik bedoeld is, dan behoeven wij bij dergelijk onderzoek waarschijnlijk, en voorloopig zeker, niet verder te gaan dan Utrecht.

Nu acht MULLER [2]) het „geheel niet twijfelachtig", of de „beeltsnyder", die in 1552-1553 in de Utrechtsche rekeningen COLYN DE NOLE wordt genoemd, is dezelfde, die tien jaren te voren in Kampen COLYN VAN CAMERICK heette;

1) De stukken zijn gepubliceerd door NANNINGA UITTERDIJK in de *Bijdragen t. d. Gesch. v. Overijssel* V (1879); COLIJN V. CAMERICK is vermeld op bl. 248: COLIJN VAN WTERT op bl. 252; elders is hij „de meester van Utrecht".

2) *Oud-Holland* XXV (1907) bl. 51—52; en noot 1 van bl. 51.

want: „het is geheel onaannemelijk, dat zich tezelfder tijd in een niet zeer groote stad als Utrecht twee beroemde beeldhouwers met dienzelfden ongemeenen voornaam zullen bevonden hebben"; en dan wijst „die franschklinkende naam" erop dat de man „inderdaad een Waal [Vlaming?], afkomstig van de Fransche grens, uit Kamerijk" was. Dat Camerick, het dorp bij Utrecht, zou gemeend zijn, vindt MULLER, wegens dien franschen naam, insgelijks „geheel onaannemelijk."

Laten wij geregeld te werk gaan.

In de Utrechtsche archieven vinden wy de volgende rekeningposten:

X. X. 1544—1545: Item gegeven COLYN de beeltsnyder, van aensichten ℔ X dolmesgens, 12 st.[1])

XI. XI. 1552—1553: COLYN DE NOLE, beeltsnyder, betaelt die somme van twee ponden uyt saecke by duer bevel van den oversten gemaickt ende gelevert heeft gehadt een patroen waerna hy presenteerde een schoerssteenmantel te maicken in de nye Camer van CLEYN-LICHTENBERCH, waarvoir hem voer zyn arbeyt toegevuicht is . . . . . alles vermoegens die belieftenisse des Raydts in dato voirs. [30 Oct. 1553] en de quytantie daertoe dienende, die voirgenoemde sommen van 2 pond [2]).

XII. XII. 1553—1554: Betaling gedaan aan „COLIJN DE NOLE, beeltsnyder, van dat hij in dezen stadshuysinge VAN LICHTENBERCH in den jare 49 werkende (was) aen de beelden en hoofden, die aldaer deur ordonnantie van MR. JOHAN VAN SCHOERL, Canonick van Sinte Marie, gemaickt worden totter triumphe van de incompste van den prince van Hyspanie [3])

Wat „aensichten" en „dolmesgens" zijn interesseert ons op 't oogenblik niet; noch de vraag of de schoorsteen op Cleyn-Lichtenberch door COLIJN, althans volgens zijn „patroen" is uitgevoerd; ook staan wij nog niet stil bij de betrekking tusschen den maker der „beelden en hoofden" met JAN VAN SCHOREL. Hier houdt ons de (re)constructie der familieverhoudingen bezig en de onderscheiding of identificeering der verschillende COLIJNEN.

Streng methodisch moeten wij dan twee vragen stellen: 1°. is COLIJN de beeltsnyder, die in 1544-'45 voorkomt (X) dezelfde als COLIJN DE NOLE, die in 1552-'53 en 1553-'54 wordt genoemd (XI en XII)? — 2°. En zoo ja, is dan deze COLIJN DE NOLE óók dezelfde als de COLIJN van Utrecht of van Camerick, dien wij tien jaren vroeger in Kampen leerden kennen (I-IX)?

Wat de eerste vraag betreft: — onmogelijk is het a priori niet, dat hetzefde beeldhouwersvak tezelfdertijd in dezelfde, ook niet zeer groote, stad door twee

---

1) Reken. v. d. Buurkerk 1544—45 (Cat. Archief Kerkvoogden No. 47); ook bij DODT: *Archief* VI, bl. 313.

2) Kameraarsrekeningen 1552 (Cat. Archief I No. 634); gedeeltelijk ook bij DODT: *Archief* III, bl. 229 en bij MULLER t. a. p. bl. 51.

3) Kameraarsreken. 1553; en bij MULLER t. a. p.

COLIJNEN werd uitgeoefend, b. v. door twee neven, waarvan de een den bij- of tweeden naam DE NOLE voerde. COLIJN zou dan een familienaam zijn. [1]) Doch zoolang wij geen grond kunnen aanwijzen, waarop wij die onderstelling van twee COLIJNEN kunnen doen steunen, mogen (en moeten wij tot zekere hoogte) aannemen, dat COLIJN van de „dolmesgens" en „aensichten" dezelfde beeltsnijder is als COLIJN DE NOLE, die het ontwerp van den schoorsteen op Cleyn-Lichtenberch leverde en de „beelden en hoofden" maakte.

En dit *voorloopig* aannemende, kunnen wij verder, in antwoord op de tweede vraag, in dezen COLIJN DE NOLE denzelfden beeldhouwer erkennen, die tien jaren vroeger in Kampen COLIJN van Utrecht of COLIJN van Camerick genoemd werd. Niet omdat wij 't „geheel onaannemelijk" vinden, dat in het betrekkelijk kleine Utrecht twee beeldhouwers denzelfden „ongemeenen" voornaam droegen, — wij zouden dat geval a posteriori min of meer toevallig, dus a priori min of meer onwaarschijnlijk noemen. [2]) — Maar omdat destijds in Kamerijk, d. w. z. in de stad in Noord-Frankrijk, een familie, en nog wel een beeldhouwersfamilie woonde, met den naam DANNEL, DANNOL, DESNOL, DESNOLLE, DENOLLE, DE NOLE volgens de onvaste schryfwyze dier dagen. Vgl. Aanhangsel I.

Omtrent die familie heeft EDMOND MARCHAL ten jare 1899 in de *Biographie Nationale de Belgique* — TOME XV, i. v. NOLE — de literatuur opgegeven en daaruit een artikel samengesteld, dat niet uitmunt door duidelijkheid; ook bevat het eenige onjuistheden; maar met alle zekerheid blijkt eruit, dat er in de zestiende eeuw — de jaartallen liggen tusschen 1515 en 1615 — verschillende beeldhouwers der familie in Kamerijk-zelf, en van daar uit ook elders, belangrijke werken hebben uitgevoerd. [3]) Omdat de opgegeven literatuur niet

---

1) De naam COLYNS (COLYN) komt in dezen tijd óók als familienaam voor. In de *Liggeren en andere historische Archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde* uitgegeven door ROMBOUTS en LERIUS vinden wij I bl. 51: PELLEN COLYNS id 1480; bl. 97: CLAES COLYNS in 1521; bl. 115: HANNEKEN COLYNS in 1530, enz. De schrijfwijze COLYNS of COLYN of ook COLIN(S) is, zooals herhaaldelijk blijken zal, vrij willekeurig; om uit de familie, die ons bezig houdt, geen voorbeelden aan te halen, NEEFFS noemt „ALEXANDER COLYNS of COLYN of COLYNSZ" te Mechelen (*Hist. d. l. peint. et d. l. Sculpt. à Malines*, II p. 74, SS.) Houdt men aan COLYN (zonder s) vast, dan zijn het juist Utrechtsche stukken, waarin die naam als familienaam in dezen tijd voorkomt: „JOANNES COLYN presbyter" (DODT: *Archief voor Kerkel. en wereldl. Gesch. inzonderheid van Utrecht* III, bl. 30—31) wordt omstreeks 1530 genoemd; in denzelfden tijd „magister PETRUS COLYN' (DODT, *t. a. p.* bl. 37); en in 1565: „JO. COLYN, hooghe raet Ko. Majts. te Mechelen" (DODT *t. a. p.* bl. 237). Dat deze drie Utrechtenaars waren, blijkt niet; maar wel, dat de naam COLYN, als familienaam, ook in Utrecht, niet zoo vreemd was.

2) Het voorkomen van denzelfden ongewonen voornaam bij twee vakgenooten, in eenzelfde niet zeer groote stad, is niet onaannemelijker dan het voorkomen van denzelfden gewonen voornaam bij twee kinderen van eenzelfde gezin: — behalve de twee homonyme dochters van den Zwijger, vinden wij b.v. in onze Utrechtsche familie DE NOLE twee zusters, kinderen derzelfde ouders, met denzelfden voornaam MARIA (zie hierna, onder XXXIX). De *voornaam* COLYN is ook wel niet zoo „ongemeen" geweest, getuige het niet ongemeene COLYNS, COLYNSZ, = COLYNSZOON,

3) Zie Aanhangsel I.

geheel in de vaderlandsche openbare bibliotheken te krijgen is, kunnen wij niet controleeren, welk gebruik MARCHAL ervan gemaakt heeft; of met name, het familieverband zóó in elkaar zit, als MARCHAL het in elkaar gezet heeft.[1])

Maar dit doet niets af aan de zekerheid, dat er in de zestiende eeuw te Kamerijk een beeldhouwersfamilie DE NOLE woonde. En als nu in dien tijd in Nederland een beeldhouwer werkt, die COLYN DE NOLE heet, en een beeldhouwer die COLYN VAN CAMERICK heet, dan heeft men recht te concludeeren dat COLYN DE NOLE = COLYN VAN CAMERICK; d. w. z. dat die ééne beeldhouwer COLYN tot voornaam, de NOLE tot familienaam en Kamerijk in Noord-Frankrijk tot plaats van herkomst heeft. Waaruit dan verder de noodzakelijkheid volgt om te gaan onderzoeken, wat in de eerste helft der zestiende eeuw in die stad, voornamelijk door de DE NOLE's zelf, aan beeldhouwkunst is voortgebracht, opdat uit wat daarvan over is blijke, hoeveel de Utrechtsche kunstenaar uit zijn vaderstad en het familie-atelier heeft meegedragen, hoeveel persoonlijks hij in zijn werk gegeven heeft.

Als deze COLYN DE NOLE nu dezelfde is als de „steenhouwer" waarvan het Buurspraakboek melding maakt op 9 Augustus 1530, dan weten wij tevens, wanneer hij in Utrecht burgerrecht verkreeg:

XIII XIII: „Des dinsdags opt Sinte Laurens avont den negenden Augusti" wordt als „vrye burger" erkend „COLYN WILLEMS VAN CAMERICK, steenhouwer"[2]).

Het buurspraakboek zet er bij: „borge JACOB DRIES, doerweerder". Deze JACOB DRIES was n.l. — volgens de verklaring van den heer VAN KLAVEREN — borg voor COLYN in zake de voldoening der gelden, die bij de aflegging van den burgereed moesten betaald worden. Minstens voor een deel is aan die verplichting door COLYN voldaan; want:

XIV. XIV: onder het hoofd: „opgeboert (gebeurd) van 43 nyen borgeren . . . van elck 32 lichte ℔" boekt de cameraer nog in 1529—30: COLYN WILLEMS VAN CAMERICK.[3])

Niet onmogelijk — méér kunnen wij bij onze gebrekkige kennis der Kamerijksche familie niet zeggen — is de WILLEM, die COLYNS vader was, dezelfdde GUILLAUME DENOLLE, die in de rekeningen van Cambrai in 1515 en 1525 voorkomt. Zie Aanhangsel I.

Terloops zij melding gemaakt van een „JAN DE NOELLE van Cambray beeltsnyer, out XXII", die geboekt staat in het „Register van de namen van de

[1]) Zie onder No. XXVIII en vgl. het gezegde aan het slot van Aanhangsel I.
[2]) Archief Cat. I. 16.
[3]) Reken. 1529—30, fol. 18.

personen, soe borgerkynderen ende vreemde personen binnen de stadt van Utrecht woenachtich zynde". Het register loopt over de jaren 1536—1554[1]). De genoemde JAN staat op 10 Augustus 1536 vermeld.

Elders vinden wij dien JAN niet meer, in Utrecht noch elders in Nederland. Misschien is hij dezelfde als JEAN, die van 1546 tot 1594 herhaaldelijk in de rekeningen te Cambray wordt aangetroffen (zie Aanhangsel I) en in 1536 slechts en passant (bij zijn familielid COLYN?) te Utrecht vertoefde. Maar duidelijk is hier vooral het verband tusschen de familie DE NOLE en het fransche Kamerijk.

XV. In het jaar 1532 bewoog zich rondom COLYN een kleine ruzie in de Utrechtsche gilden. Wij lezen n.l. in des Raads dagelijks boek[2]) fol. 124: „Des Vrydages op Sunt Thomas avent, den XX Decembris [1532], alsoe der Steenbickersgilde hun onderwonden hebben enen genoemt COLYN, die beeldemaker, in hoer gilde te trecken, om deswillen zy hem bevonden souden hebben beelden in steen te maken; waartegen die dekenen van de zadelaarsgilde geseyt hebben ende zeggen, dat na overdrachten ende slytingen — yerst van den oversten ende gemeynen oudermannen, ende na van den Raide out ende nye — soe nyet en behoert, mer dat COLYN voers. na vermoegen denselven overcomen slytingen ende ouden heercomen, behoert te wesen ende te dienen in der Zadelaarsgilde etc. Gesien ende gehoert 't besceyt ten beyden syden, wesen Borgemeysteren ende Scepenen, des van den Scout van Key. Mat wegen vermaent wesende, voer recht, dat COLYN voers. wesen ende dienen sel in den zadelaarsgilde, ende alsulcke gelt als die steenbickers genomen hebben, zellen hem die steenbickers weder moeten gheven". XV.

Hiermee was COLYN bij zijn wettige gilde ingelijfd. Want onder de zadelaars „dienden" destijds ook schilders en beeldhouwers.

Thans kunnen wij eenige verwarring opruimen, die tot heden in de COLYN literatuur bestond.

1°. Over den meester der Schouw te Kampen schrijft NANNINGA UITTERDIJK:[3])

„Hij was zeker JAN COLYNS DE NOLE, die in 1530 lid was van het St. Lucasgilde te Antwerpen en gezegd wordt in de leer geweest te zijn bij JAN DE VRIESE, misschien de bekende JAN of HANS VREDEMAN DE VRIES." Verwezen wordt dan in een noot naar P. VISSCHERS: *Iets over Jacob Jongelinck en de Gebroeders*

---

1) Archief I 224, fol. 43.

2) Archief I, no. 13.

3) *Inleiding* bij de verzameling photographiën door den heer ENSERINK te Kampen van de schouw vervaardigd. (Niet in den handel). 1904.

Collijns de Nole (Antwerpen 1853) en naar DODT VAN FLENSBURG: *Archief van Kerkel. en Wereldl. Geschiedenis* dl. III, blz. 299.

Het boekje van VISSCHERS [1]) hebben wij niet kunnen vinden. Doch in de *Historische Avondstonden* van dien schrijver [2]) staan o. a. deze twee opstellen: „Iets over twee beroemde kunstmeesters der XVIe eeuw, JACOB JONGELINCK, metaalgieter en penningsnijder, en OCTAVIO VAN VEEN (OTHO VAENIUS) kunstschilder," bl. 29 en: „Iets over de gebroeders DE NOLE, vermaerde beeldhouwers der XVIe eeuw", bl. 75. Dit laatste opstel is, naar VISSCHERS' getuigenis, geschreven volgens mededeelingen van zijn „waerde vrienden," P. GENARD, TH. VAN LERIUS en Jonkh. L. DE BURBURE. Daarin vinden wij inderdaad als leden der familie DE NOLE genoemd bl. 76:

„PELLEN COLYNS, leerling bij JAN SNELLAERT in 1485." Het blijkt niet of hij beeldhouwer dan wel schilder geweest is — maar nog minder dat hij een DE NOLE was. In de *Liggeren*, die door ROMBOUTS en VAN LERIUS een twintig jaar later (1872) werden uitgegeven, staat onder 1480 (niet 1485): „PELLEN COLYNS gheleert bij JAN SNELLAERT, (schilder)". VAN LERIUS heeft zich zelf dus verbeterd of VISSCHERS heeft PELLEN COLYNS gratis tot een DE NOLE gemaakt. Verder:

„NICOLAES COLLYNS DE NOLE, meester beeldhouwer in 1521". Doch de *Liggeren* melden alleen „CLAES COLYNS" zonder meer. Verder:

„JAN COLLYNS DE NOLE, beeldhouwer bij JAN DE VRIESE in 1530. Hij zou, naar het schijnt, in 1552 veel gewerkt hebben te Utrecht" en verwezen wordt naar DODT's *Archief*, T 3, bl. 229, jaer 1552; juist de plaats, die ook NANNINGA uit DODT citeert. Maar in de *Liggeren* vinden wij in 1530: „HANNEKEN COLYNS gheleert bij JAN DE VRIESE." En er staat niet, dat die HANNEKEN of JAN een DE NOLE was en ook niet, dat JAN DE VRIESE misschien dezelfde was als HANS VREDEMAN DE VRIES. Die werd trouwens pas in 1527 geboren en had dus in 1530 geen leerlingen. [3]) En DODT VAN FLENSBURG vermeldt t. a. p. wèl een gedeelte van den post, dien wij onder XI meedeelden, maar HANNEKEN of JAN COLYNS hebben daarmee niets uit te staan.

2°. GALLAND — die den meester der schouw vereenzelvigt met diens zoon JACOB, waarover straks — maakt onzen COLYN tot familie van den reeds genoemden ALEXANDER COLINS van Mechelen: „.... JACOB COLYN oder COLYNSZ,

---

[1]) Elders vonden wij dezen titel: *Iets over Jacob Jongelinck. Octavio van Veen en de gebroeders Collyn de Nole*, zeker een afzonderlijke uitgave van de opstellen uit het boek *Historische Avondstonden*.

[2]) Verschenen te Antwerpen bij JANSSENS in 1854.

[3]) Bij DE VRIESE wijst VISSCHERS naar een Aanhangsel van zijn opstel waarin hij zes DE VRIESE, één VAN VRIES en één DE VRIES noemt, maar geen VREDEMAN DE VRIES.

woraus bei den Verwandten dieses Bildhauers den Namen COLINS wurde." [1]) In een noot heet het dan: „z. B. ALEXANDER COLINS von Mechelen" met verwijzing naar „NEEFF's *Histoire de la peint. et de la sculpt. à Malines* I. II" zonder nadere opgave van plaats, — wat heel gemakkelijk is. Maar noch in het eerste, noch in het tweede deel van NEEFF's werk is iets te vinden wat GALLAND recht kan geven zich op dien schrijver te beroepen.

HEDICKE zegt van die relatie: „es scheint alsob er [ALEX COL.] eben so wenig mit unseren Bildhauern [de Utrechtsche COLYNEN] zu tun hat, wie der Neapler Meister GIOVANNI DA NOLA in Campanien, den VASARI kennt und den V. VISSCHERS mit JEAN COLYNS DE NOLE [zie VISSCHERS A. W. bl. 147-149] in Verbindung gebracht hat, wogegen sich schon MARCHAL gewandt hat." [2]) HEDICKE kent ook DURIEUX en HOUDOY — althans hun namen; van geen van beiden citeert hij titel of bladzijde. [3]) Hij schijnt te steunen op het artikel in de *Bibliographie Nationale.*

Van COLYN DE NOLE'S overlijden is de juiste datum niet bekend. Waarschijnlijk ligt hierin de aanleiding, dat men den meester der schouw te Kampen vereenzelvigt met JACOB COLYN of JACOB DE NOLE, die in 1569 in de rekeningen voorkomt en in 1601 is gestorven.

De oude IMMERZEEL (1842—43), KRAMM (1857) kunnen wij hier voorbijgaan. Maar nog in 1880 sprak MULLER van JACOB nog als van „denkelijk" denzelfden die de schouw van Kampen maakte [4]). Bij GALLAND, die verklaart, dat hij al zijn wetenschap omtrent COLYN aan MULLER dankt [5]), doch van MULLER'S gegevens blijkbaar slordig gebruik heeft gemaakt, bestond in 1889 niet de minste twijfel over de identiteit [6]). In 1907 heeft MULLER de twee COLYNEN als vader en zoon duidelijk onderscheiden [7]). Vandaar dat WURZBACH, die eerst de oude meening vasthield [8]) zich later corrigeerde [9]). Maar in 1913 komt HEDICKE weer vertellen [10]) dat de man der Kampensche schouw en JACOB dezelfde persoon zijn. Zijn tekst zou doen vermoeden, dat KRAMM en DODT zijn zegsmannen zijn, waar hij beweert: COLYN van Camerick die de schouw in Kampen maakte is dezelfde als mr. JACOB DE NOLE, die in 1568—69 voor het Sacramentshuisje der Buurkerk betaald wordt

1) G. GALLAND: *Gesch. der Holl. Bauk. und Bildnerei im Zeitalter der Renaissance....* (Frankf. a. M. 1889) S. 19.

2) ROB. HEDICKE: *Cornecis Floris und die Florisdekoration* (Berlin, 1913) S. 328.

3) HEDICKE: *A. W.* S. 327.

4) MULLER: *Schildersvereenigingen van Utrecht* (1880) bl. 61. noot 4.

5) GALLAND: *A. W.* S. 84, noot 1.

6) *Aldaar.* S. 91.

7) *Oud-Holland* t. a. p.

8) *Niederländisches Künstlerlexicon* (Wien 1604—1911) i. v. Nole.

9) *Nachträge* van het juistgenoemde werk. (1911).

10) HEDICKE *A. a. O.*

zooals DODT, en KRAMM getuigen. — DODT [1]) en KRAMM getuigen wel die betaling aan JACOB, maar zeggen niet, dat JACOB dezelfde beeldhouwer is als die te Kampen werkte.

Deze identiteitsquaestie is alweer geen louter familiezaakje. Voor de kunstgeschiedenis moet het van belang zijn te weten of de werken, die van 1543 tot 1601 op naam van een COLYN autentiek staan geboekt, aan één en denzelfden meester of aan twee verschillende kunstenaars worden toegeschreven; en of daarmee aan de stijlkritiek grond geboden wordt, waarop zij de niet-authentieke werken aan één en denzelfden òf aan den een of aan den ander der twee kan toewijzen

Nu hadden de tot heden bekende gegevens der archieven reeds tot gegronden twijfel aanleiding kunnen geven. Als COLYN, die in 1553-54 voor het laatst, en COLYN, die in 1569 voor het eerst wordt genoemd, dezelfde persoon was, dan mag het bevreemden, dat de archieven die van 1543 tot 1554 vier werken noemen en van 1569 tot ongeveer 1585 ook weer vier [2]), van denzelfden beeldhouwer sinds 1554 tot 1569, dus in de 15 jaren, waarin wij hem in zijn volle kracht moeten onderstellen, in 't geheel niets vermelden. Bovendien zeiden de namen óók wat: tot en met 1554 is het COLYN van Camerick, COLYN van Utrecht, COLYN DE NOLE, of alleen COLYN, maar nooit met den naam JACOB erbij; na 1569 staat die naam altijd bij den anderen en ééns, in 1579, heet het uitdrukkelijk: JACOB COLYNSZOON DE NOLE. [3])

Men zou zelfs zeggen, en MULLER scheen dat ook te meenen, [4]) dat daarmee de zaak was beslist. Maar een afdoend bewijs leveren die namen nog niet. Al heet JACOB in 1579 uitdrukkelijk JACOB COLYNSZOON DE NOLE, — in 1569 en 1580 heet hij JACOB COLYN, elders JACOB DE NOLE, in zijn grafschrift JACOB COLIN DE NOLE. Dus blijft er plaats voor de volgende redeneering: Als JACOB COLYNS*zoon* ook JACOB *Colyn* heet — met of zonder DE NOLE, dat doet niets ter zake — dan kon de *Colyn*, die in 1543-45 te Kampen en in latere jaren in Utrecht werkte, óók wel de COLYNS*zoon* wezen, die in 1579 als zoodanig genoemd wordt, en zijn we dus niet gedwongen in den eenen den vader van den anderen te erkennen. En daar de stukken niet altijd èn den voornaam èn den familienaam vermelden, doch vaak slechts één van beide, blijft even zeer de mogelijkheid open, dat de naam JACOB in de oudste ons bekende bescheiden weggelaten en in de jongere bij den familienaam gezet is, zoodat ook bij JACOB COLYN niet noodzakelijk aan een anderen, jongeren COLYN, behoeft gedacht te worden.

---

1) Van DODT citeert HEDICKE weer geen plaats; bedoeld moet zijn VI, bl. 315—16, 318. Bij KRAMM „unter Nole" vindt men dezelfde rekeningposten.

2) Zie de posten van 1569—1585 hierna, XX v.v.

3) Zie onder XXVI.

4) *Oud-Holland* t. a. p.

De quaestie ware uitgemaakt als vasstond, dat COLYN, die in Kampen arbeidde, vóór 1569 was gestorven. Maar omtrent zijn sterfjaar laat MULLER zich in zijn opstel niet uit. Mondeling echter deelde hij mij, vóór een jaar of anderhalf mee, dat COLYN (de vader) vóór 1569 gestorven moest zijn, vermits in een lijst van dat jaar, waarin alle beeldhouwers in het Zadelaarsgild vermeld staan, de naam van den ouden COLYN ontbreekt, terwijl JACOB erin genoemd wordt. [1]) Dit argument zou gelden, als er voldoende zekerheid bestond, dat COLYN, die niet opgeteekend staat, een andere COLYN is dan „JAECOP COLLYN", die wèl vermeld wordt. En al was dit zeker, dan bleef nog de mogelijkheid, dat de oude COLYN zich vóór 1569, om welke reden ook, uit alle gildeverband had losgemaakt; in de Utrechtsche Gilden was het in dien tijd juist geen pays en vree.

Uit de volgende stukken van het Utrechtsch Archief krijgen wij zekerheid·

XVI. 9 Nov. 1558: LUCIE COLYN, die Steenhouwersweduwe constitueert GERRIT VAN HUESDEN in omnibus ad lites in communi forma. [2]) XVI.

Deze LUCIA is zeker niet de weduwe van JACOB COLYN die immers pas in 1601 overleed. Dus was COLYN de vader van JACOB? Of misschien van een derden COLYN? Het volgend stuk geeft opheldering.

XVII. 9 April 1562: LUCIE, selige COLYN DE NOLE nagelaten weduwe, — STEVEN REMMERS, als man en de voigt van MARIEKEN, — ROELOFF THOENISS, als man ende voigt van JANNEKEN, COLYN DE NOLEN dochteren, haerluyder huysfrouwen . . . . — JAN ende ALYDT, oick COLYN DE NOLE soen ende dochter voer haerselve, — ende mede die voors. comparanten tsamen vervangende WILLEM COLYNSZ. DE NOLE, haren onmondigen soen ende broeder — mitsgaders WILLEMTGEN, GOYERT WILLEMS onmondige dochter, geprocr[e]eert by ELYSABETH, oeck COLYN DE NOLE dochter, syn huysfrou was saliger, — ende haerluyden daervoir starck maickende . . . . ende zy gaven alle met gesamende handt ende inde qualiteit als vooren, JACOB COLYNSZ. DE NOLE, haeren soen, broeder ende zwager, dese openen besegelden erfpachtbrief ende alle alsulcke paerten ende deelen, recht ende toeseggen, alze zy, comparanten . . . . hebben . . . . aen de alinge huysinge ende hoffstede, van vooren tot afteren, staande ende gelegen op die west zyde in de Loefbalmaekersstraet, genaempt den nyen vos, mitter cuecken, uitganck, kelder, ende mit allen haeren toebehoeren . . . . [3]) XVII.

Derhalve 1°. is die LUCIE de vrouw van COLYN d. i. van JACOBS vader; 2° is COLYN vóór 9 November 1558 gestorven (XIII), en had hij 3°. bij LUCIE minstens zeven kinderen:

---

1) Zie hierna XXV.
2) Procuratieboek. Archief Utrecht I. No. 707.
3) Register van Transporten en Plechten. Archief Utrecht I, No. 705.

a) MARIEKEN × STEVEN REMMERS.

b) JANNEKEN × ROELOFF THOENISS.

c) JAN.

d) ALYDT.

e) WILLEM, die 9 April 1562 nog onmondig is.

f) ELISABETH, † vóór 9 April 1562 en × WILLEM GOYERTS; uit dit huwelijk een dochter WILLEMTGEN, op gezegden datum nog onmondig.

g) JACOB, die van zijn moeder, zusters (en zwagers) den geheelen eigendom koopt van het huis „de nye Vos" in de Loefbalmakersstraat. [1])

Op dit contract heeft het volgend stuk betrekking, waaruit tevens blijkt, dat JACOB toen, 9 April 1562, reeds gehuwd was met zekere ELISABETH. [2])

XVIII. XVIII. 9 April 1562: „JACOB DE NOLE verplech belyden ende bekenden, voer hem en de LYSBETH syn huysfrouw . . . . ende voer zyn erffgenamen ende nacommelingen, schuldig te wezen LUCIE COLYN DE NOLE weduwe, syn moeder, ende haeren erffgenaemen of nacommelingen negen goede gouden Keyser Karolusgulden . . . . 's jaers erfelycke losrenten, ende daertoe verplacht belyden ende bekenden hy, comparant, voer hem etc nog schuldig te wesen die voerseide LUCIE, zyn moeder, drie der voors. Karolusguldens 's jaers lyfrenten, tot lyve van LUCIE voern. . . . . waerinne, te weten, dat deze rente geheel op LUCIE voern. gestelt worden, JAN DE NOLE, derselfder LUCIE soen ende zwagers [= schoonzoons] ende dochter, aldaer present zynde voer haerselven ende mede vervangende GOYERT WILLEMS dochter, gelyck syluyden verclaerden geconsenteert te hebben . . . . [3])

Uit een akte van 27 Sept. 1576 blijkt dan, dat de rente van 9 gulden was afgelost door betaling van 150 Karolusguldens.

XIX. XIX. 27 Sept. 1576: LUCIE, COLYN DE NOELEN weduwe, mit handen van STEVEN REMMERSS, haeren zwager [= schoonzoon] ende gecoren voigt in deser saicke, doe sy mit recht ende oirdeele aanquam, ende bekende voor hair ende haren erffgenaemen also: dat JACOB DE NOELE COLYNSS, haren zoon, haar, comparante, ten vollen offgelost ende betaelt heeft allen verschenen renten ende hoofdsommen van dyen van eenre stadtplechte van Utrecht van 9 gulden 's jaers losrenten, te lossen mit 150 Karolusgulden, volgende diversche betalinge aen haer, comparante, ende haren kynderen gedaen, als breeder blyken mag by deselve gescrifte daervan, synde ende berustende onder den voorscreven JACOB DE NOELE; ende een somme van 25 gulden berustende onder ALIDT, haer comparanten dochter, consenteerende, dat desselve plechte voirs, wesende van

---

1) Over de woning van de DE NOLE's zie nog hierna XXXIX.

2) Uit een latere akte blijkt zij te heeten ELISABETH JERONYMUS; zie hierna XXXIX.

3) Register voornoemd.

date 1562, 9 April, gecasseert ende te nyet gedaen zal worden . . . . alles hetwelck JACOB COLYNS, present, accepteerde . . . . [1])

§ II. JACOB DE NOLE.

Deze JACOB was evenals zijn vader beeldhouwer en aan voorname bestellingen ontbrak het hem niet. 't Eerst vinden wij hem bezig aan het Tabernakel in de Buurkerk:

XX. Mei 1568: Item opten Meyavont, doe men den eersten steen van het hooghweerdige Sacramentshuys gelegt heeft, geschoncken MR. JACOB COLYN met drie gesellen 1 g. 12 st. [2]) XX.

XXI. 16 Maart 1569: Ontfangen by handen [van] MR. GYSBERT MELCHIORSSO, organist in den Dom, ende van CATHERINE syn huysfrouw, 16 Martii anno 68, op losrenten die somme van 200 gulden. end dit by belieftenisse van mijns heren die schout ende burgemeesters, dewelck syn geemployeert ende gegeven MR. JAC. DE NOLE, beeltsnyder, tot volmakinge ende erectie van het hooghweerdige heylig Sacramentshuys, daeroff d'eerste termyn, alsse ses gulden, verschynen sellen op Sint Lambertavont toecomende, ende de andere termyn op Sunte Gertruuden avondt daernaestvolgende, te lossen met 200 gulden. [3]) XXI.

XXII. 1 April 1569: Item MR. JAC. DE NOELE, op 't maken vant h. h. Sacramentshuys, 1 April 1569, 50 gulden [4]). XXII.

XXIII. 27 Aug. 1569: It. MR. JAC. voors. 27 Aug. 100 gulden. [5]) XXIII.

XXIV. 6 Oct. 1569: It. MR. JAC. noch 6 Oct. 20 gulden. [6]) XXIV.

Wij hebben hier een gelijk geval als in de rekeningen van Kampen. Dezelfde meester heet eerst JACOB COLYN, dan JACOB DE NOLE of DE NOELE, en eindelijk eenvoudig MR. JACOB. Er is dan ook hier evenmin reden om bij hetzelfde werk aan twee meesters te denken.

In hetzelfde jaar 1569 staat onder de elf „beeltsnyders", die toen tot het Zadelaarsgild behoorden: [7])

XXV. „JAECOP COLLYN of JACOOP DYE OLLEY, als buysmeester [busmeester= penningmeester] indertyt". [8]) Liever dan te gissen verklaren wij noch de beteekenis noch den oorsprong van „DYE OLLEY" te begrijpen. XXV.

---

1) Register voornoemd.

2) Reken. Buurkerk. (Cat. Archief Kerkvoogden No. 47).

3) *Aldaar*; gedeeltelijk ook bij DODT VI, bl. 315—'16.

4) *Aldaar*; ook bij DODT, *t. a. p.* bl. 318.

5) *Aldaar*.

6) *Aldaar*.

7) Over de vereeniging van meerdere ambachten in een gilde zie MULLER: *Schildersvereenigingen v. Utrecht* bl. 4, v.v.

8) MULLER: *Schildersv.* bl. 61.

MULLER dacht in 1880 aan een verbastering van JACOPO DI ORLEY, [1]) maar zag in 1907 ook liever van elke verklaring af. [2]) GALLAND en HEDICKE doen hier heel vermakelijk. GALLAND: „ . . . . DYE OLLEY, woraus DE NOLE geworden zu sein scheint, einen Namen, der auf das südbelgische, östlich von Cambrai gelegene Ardennenstädtchen Olloy, die Heimat des kostbarsten Steinmaterials für die Niederlande verweist." [3]) We zouden meenen, dat als de naam DE NOLE herhaaldelijk, èn vroeger èn later dan DYE OLLEY, en deze naam maar ééns voorkomt, een verwording van DE NOLE in DYE OLLEY eerder te vermoeden was dan een afleiding van DE NOLE uit dye OLLEY. Ook is OLLOY, op z'n fransch uitgesproken, nog wat anders dan OLLEY, maar van DE NOLE liggen ze allebei nog al ver af. Verder, als OLLEY „die Heimat des kostbarsten Steinmaterials für die Niederlande" was, in welk document lezen we dan van bestelden of betaalden Olloyschen steen? — Ten derde vinden wij in ANDRÉ'S grooten Atlas wel een dorpje Olloy, namelijk in Henegouwen, dus „östlich von Cambrai"; maar dit Olloy ligt minstens tweemaal verder van Kamerijk ten Westen, dan van Dinant of van Rochefort ten Oosten; zoodat, als COLYN zich niet naar een dorp, doch naar een nabijgelegen stad had willen noemen de naam „van Rochefort" of „van Dinant" tòch dichter bij had gelegen dan „van Camerick". Dit alles belet HEDICKE [4]) niet te spreken van „GALLAND's archivalisch fundierte und überzeugende Hypothese", volgens welke de familie zich, in een Ardennenplaatsje met veel groeven, van steenhakkers tot beeldhouwers had opgewerkt! Van die opwerking spreekt GALLAND bovendien met geen woord.

Eerst na tien jaren komt JACOB weer in de rekeningen voor en dan met een werk, dat tegenwoordig meer aan een ingenieur dan aan een beeldhouwer zou doen denken:

XXVI. XXVI. 3 Sept. 1579: Item JA. COLYNSZ. DE NOLE, steenhouwer 50 £ voor zyn moeyte, gedaen voer het maken van een model in steene, die doren ende brug van hout, met het bestek daerby, waerna men son moghen maken een nywe sluyse, naar belieftenisse, de dato 3 Sept. LXXIX. [5])

De qualificatie als steenhouwer dient in de beteekenis verstaan te worden, die het woord destijds had. [6]) Dat JACOBS artistiek vermogen, sinds de dagen dat hij het tabernakel der Buurkerk maakte, niet was verminderd, bewijst de

---

1) MULLER: *t. a. p.* bl. 61, noot 4.
2) MULLER: *Oud-Holl.* bl. 52, noot 4.
3) GALLAND: *A. W.* S. 91.
4) HEDICKE: *A. W.* S. 327.
5) Kameraarsreken. 1579—80 Cat. Archief Utr. II No. 1259; ook bij Dodt III. bl. 251—52
6) Zie MULLER: *Schildersvereen.* bl. 9—10. In 1558 heette JACOB's moeder reeds „Steenhouwersweduwe" (zie boven: XVI; vgl. XIII).

opdracht, die hem het volgend jaar gewerd. De bisschop SCHENK VAN TOUTENBURG was den 25en Aug. 1580 overleden. In de rekeningen die betrekking hebben op „het Sterfhuis en de nalatenschap van FREDERICK SCHENK VAN TOUTENBURG" staat de volgende post:

XXVII. October [1]) 1580: JACOB COLYN 8 gulden van dat hy door begeerte van myn E. heeren gedepp [gedeputeerden] gemaeckt heeft een patroon van een sepulture. [2]) XXVII.

Omstreeks denzelfden tijd moet hij een bestelling van denzelfden aard gekregen hebben. Want blijkens het rechtskundig advies, gegeven in het proces over het bezit der heerlijkheid Amerongen, tusschen twee zonen van GOORT VAN REEDE, ADRIAAN en FREDERIK, „heeft parthyen vader oock in syn leven by eenen MR. JACOB COLYN doen houden in steene zyn tombe ende lichaem verheven van der eerden, met zyn quartieren verchiert, als oft hy een baenderheer ware geweest, omdat 't Amerongen inde Kerck gestelt te worden" [3]) GOORT overleed 19 April 1585; dus vóór dien tijd is de opdracht gegeven. Misschien kort na 1 Dec. 1579 toen GOORT en zijn huijsvrouw, GEERTRUIJT VAN NYENRODE († 6 April 1605) bij uiterste wilsbeschikking de heerlijkheid Amerongen aan hun zoon FREDERIK vermaakten.

Na dezen tijd is, tot heden, van JACOBS werkzaamheid als beeldhouwer, geen getuigenis in de Archieven ontdekt. Zeker heeft hij de laatste twintig jaren zijn hamer en beitel niet geheel laten rusten. Hij overleed pas den 8 Maart 1601. Jaar en dag stonden vermeld op zijn epitaaf van Bentheimersteen, dat in de noordelijke muur der kerk van de Paulusabdij was ingemetseld. BUCHEL heeft ons een schets van het monument met het opschrift bewaard:

XXVIII. Hier legt begraven JACOB COLIN DE NOLE, beeltsnider, die sterft A° 1601, den 8 Meert. [4]) XXVIII.

Waaruit blijkt, dat de toch al niet waarschijnlijke gissing van MARCHAL, als zou deze JACOB, die de vader is der later te noemen JAN en ROBERT, identiek zijn met den Kamerijkschen JÉRÔME niet juist is; want JÉRÔME werkt nog in 1612. [5])

§ III. WILLEM DE NOLE.

Spoedig na JACOBS dood ontmoeten wij in de rekeningen een derden COLYN of COLYNS met name WILLEM.

XXIX. 1604: WILLEM COLYNS, steenhouwer, betaelt d'somme van drye XXIX.

1) Volgens KRAMM is de post in October geboekt; bij DODT blijkt dat niet duidelijk.

2) DODT: *Archief* IV. bl. 48.

3) Hs. VAN BUCHEL, uitgeg. in *Utrecht voorheen en thans* (*Tijdschr. voor Gesch. Oudh. en Statist. volksrecht*) 2e serie 1e jrg. (1844) bl. 65—78 en 85—103. Ons citaat: bl. 87: ook bij MULLER *Oud-Holl.* bl. 52.

4) BUCHEL: *Monum.* fol. 71, verso. Ook bij MULLER aangehaald *Oud-Holland* t. a. pl. bl. 54.

5) *Biographie Nationale de Belgique* t. XV, col. 799.

ende twintigh ponden uyt sake hy, volgende d'aenbestedinge hem gedaen, gemaickt heeft een fondespits ende daeronder het stadswapen, ende 't selve gestelt heeft op de Stadhuysinge op de plaats onder het horologium; als oock voor de steen by hem daertoe gelevert; dus alhyer blyckende als voren dvoors 23 pont. [1])

Wie is deze WILLEM COLYN? De jongere broer van JACOB, die (zie boven, XVII) in 1562 nog onmondig was? Of is hij de WILLEM, die in 1611 als zoon van een JACOB wordt genoemd? In dat jaar n.l. trad, met andere beeldhouwers en antyksnijders en met de schilders, WILLEM JACOBSZOON COLYN uit het zade-
XXX. laarsgeld en werd met die dissenters lid van het nieuw door hen opgerichte Lucasgilde [2]).

Met zekerheid is voorloopig niets uit te maken. De cameraar spreekt alleen van WILLEM COLYNS en in de volgende posten alleen van WILLEM COLIJN.

XXXI. XXXI. 1615—1616: „WILLEM COLYN, steenhouwer, betaelt d'somme van dartigh gulden ende ses stuvers vuyt saecke van arbeytsloon by hem verdient, int halen van seeckere blauwe steenen van den berm buytens die Weert ende die te brengen op de Visbrug ende dselve voorts te approprieeren tot d'selve brug; dus alhyer blyckende by syne belieffde quitantie d'voors. XXV £, VI st. [3])

XXXII. XXXII. 1615—1616: „COLYN voernoemt noch betaelt d'somme van vyftien ponden uuyt saecke ende in betalinge van twee gehouden steenen pylaers, bij hem gemaeckt ende in deser stads huysinge gestelt; dus alhyer blyckende by ordonnantie neffens quitantie d'voors. XV £ [4]).

Wij hebben vooralsnog geen reden deze posten (XXIX, XXXI en XXXII) op WILLEM JACOBSZOON COLYN te betrekken, tenzij deze, dat wij van den laatsten WILLEM weten, dat hij in 1611 beeldhouwer, — daarentegen van WILLEM, JACOBS broer, alléén dat hij in 1562 onmondig was. Om deze reden en omdat wij alleen van WILLEM JACOBSZOON vernemen, dat hij tot het nieuwe Lucasgilde toetrad, zien wij in hem den WILLEM COLYN, die in 1620 deken van dat gilde werd.

XXXIII. MULLER geeft de „Reeckeninge voor WILLEM COLYN en ADAM WILLARTS als geweest hebbende deeckens van S. Lucasgilde, beginnende Pauli bekeeringe A°, 1620 ende eyndigende bekeeringe 1621" [5]). Veel pleizier en zorg heeft die WILLEM van zijn dekenale waardigheid niet gehad, want hij overleed in hetzelfde jaar 1620. Dit blijkt uit de randbemerking bij de lijst der dekens van 1611 tot 1815; op het jaar 1620 staat n.l. in margine geschreven:

---

1) Kameraarsrek. 1603—1604 fol. c. II, ook bij MULLER t. a. p. bl. 55.

2) De namen der uittredenden bij MULLER: *Schildersvereenigingen* bl. 127; — over de aanleiding en het verloop de scheiding, aldaar bl. 19—20.

3) Kameraarsrek. 1615—1616, fol. 54.

4) Kameraarsrek. t. a. p. gedeeltelijk ook bij OBREEN *Archief II*, bl. 243.

5) MULLER *Schildersvereenigingen* bl. 114.

XXXIV. „alsoe hij overleden is, is in deszelfs plaetse gesurrogeert MARCUS ORMEA" [1]). Die noot heeft betrekking op WILLEM want ADAM WILLARTS komt later nog voor. XXXIV.

Dat deze WILLEM inderdaad de zoon van JACOB was, zullen we straks met zekerheid weten (zie onder XXXIX). Laten wij het voorloopig als zeer waarschijnlijk aannemen. Uit de posten, omtrent hem geboekt, krijgen wij niet den indruk, dat hij op dezelfde kunstenaarshoogte stond als zijn vader; niet omdat hij „steenhouwer" wordt genoemd [2]) maar om den aard der hem opgedragen werken. Hij schijnt inderdaad meer steenhouwer dan beeldhouwer te zijn geweest, die woorden nu verstaan in hun tegenwoordige beteekenis.

Voordat wij met de familiegeschiedenis verder gaan, moeten wij ons weer even met GALLAND bezig houden. In Nijmegen komt n. l. een „WILLEM beeldesnyder" voor, die in 1545 een beeld van Karel V levert voor de raadzaal, en die GALLAND WILLEM COLYN noemt „vielleicht ein Bruder des JACOB COLYN DE NOLE, dessen Sohn nämlich WILLEM JACOBSZ. COLYN DE NOLE (1630) hiess". [3]) Zóó komt de naam van WILLEM alvast nergens voor en 1630 zal wel 1620, het sterfjaar van WILLEM, moeten zijn. Maar hoe GALLAND aan WILLEM beldesnyder = WILLEM COLYN komt, die dan bovendien nog een broer van JACOB is? Hij zal hier, zooals gewoonlijk, op mededeelingen steunen, die hij op zijn rondvlucht door (of over?) ons land allerijverigst heeft ingewonnen, maar niet voldoende heeft getoetst. In casu zal hij bij den Nijmeegschen archivaris hebben aangeklopt. Inderdaad vinden wij bij van SCHEVICHAVEN den post van 1545-46, die op gemeld beeld betrekking heeft: „MR. WILLEM, beldesnyder, hefft die figuer van Keyserlicker Majestieth [in het origineel staat: Key^{r} Matt] gemaeckt, ende steet int raethuys; daarvan geg. 13 gld" en hij laat er op volgen: „die MR. WILLEM was WILLEM COLYN, die ook in de rekeningen van 1543 voorkomt en in 1548 een „hupschen vogel" boven op de kraan maakte." [4]) Ook deze bijzonderheid neemt GALLAND van VAN SCHEVICHAVEN over. [5])

Op welke gronden MR. VAN SCHEVICHAVEN dien Nijmeegschen beldesnyder met WILLEM COLYN vereenzelvigt, weten wij niet, noch waarom GALLAND hem tot een broer van JACOB promoveert. WILLEM, JACOBS broer, kon in 1545 geen beeld te Nijmegen maken, daar hij in 1562 nog onmondig in Utrecht rondliep (XVII). WILLEM, JACOBS zoon, kan hier ook niet in aanmerking komen; want zóó lang

1) MULLER, *aldaar* bl, 128, noot 2.
2) Zie boven bij XXVI en MULLER: *Oud-Holland* t. a. p. bl. 55.
3) GALLAND A. W. S 97; nog eens en zonder „vielleicht" S 554, noot 3.
4) VAN SCHEVICKHAVEN: *Penschetsen uit Nijmegens Verleden* I (1898), bl. 226.
5) GALLAND *A. en O.* S 553, noot 3.

was JACOB in 1562 niet gehuwd (zie XVIII), dat hij een zoon kon hebben, die in 1545 als zelfstandig beeldhouwer in een vreemde stad kon optreden; als die zoon dan, zeggen we, maar 20 jaren was, dan zou hij op 40-jarigen leeftijd, in 1562, nog een onmondigen oom Willem hebben gehad, en zou hij op 70-jarigen leeftijd nog eens getrouwd zijn (zie hierna, XXXVI). Een andere WILLEM COLYN is niet bekend. — Ten andere komt een WILLEM beeldsnyder herhaaldelijk in de Nijmeegsche rekeningen voor [1]) maar nergens met den naam COLYN of DE NOLE of met de bepaling „van Utrecht."

Eindelijk dat beeld van KAREL V! JAN DE MAELER heeft het voor 12 gulden en 10 stuivers gestoffeerd d. i. beschilderd. Wat er verder van geworden of waar het gebleven is, weet VAN SCHEVICHAVEN niet. GALLAND wel: „... die energisch aufgefasste Statue Kaiser KARLS V in Nijmegen (1545) bestimmt für den Ratsaal, später nach der Vierschaar übergeführt....". Het beeld dat GALLAND (misschien) op de laatstgenoemde plaats gezien heeft en dat vroeger ook in de raadzaal stond, werd gemaakt in 1654 of nog later [2]).

§ IV. BLOED- EN AANVERWANTEN.

We gaan nu verder met de Utrechtsche familie.

XXXV. XXXV. 12 Aug. 1631: „Op huyden, den 12 dach der maant Augusti, naar d'alden stijle des jaers XVIe een ende dertig compareerden etc. die E. PAUWELS MOREELS, oudt-schepen mitsgaders Raedt ende E. Vroedschap deser stadt; — JOHAN MOREELS, haeffmeester, — ende JOOST MOREELS, apothecaris alhier t' Utrecht, alle drye elck voor den vyerde part erffgenaem van MARTEN MOREELS za. in syn leven wijncoper ende borger t' Utrecht, haerluyden overleden broeder; — mitsgaders THOMAS VERSCHIE, als man ende voocht van JANNICHGEN COLYNS DE NOLE, syn huysfrouw; — ende alle zij, comparanten, haerluyden in desen starck makende ende de rato caveerende voor JACOB COLYN, uutlandig, als wesende denselven JACOB ende JANNICKGEN beyde kynderen van WILLEM COLYN DE NOLE ende MAYCKGEN MOREELS, in haerluyden leven echteluyden, ende beyde za. gedachten, ende mitsdien beyde tsaemen by representatie insgelycx erffgenaemen voor een vyerde part van den voorn. MARTEN MOREELS, haerluyder za. oom, — ende verclaerden . . . . [3])

We hebben dus hier yooreerst een huwelijk tusschen een WILLEM COLYN

---

1) In 1534 tweemaal; in 1535 eens; in 1544 weer tweemaal in 1545 nog eens (het beeld van Karel V). Wij danken hier den heer J. J. WEVE, stadsarchitekt, die ons zijn belangrijke exerpten uit de Nijmeegsche archieven, met vriendelijke welwillendheid ten gebruike zond.

2) VAN SCHEVICHAVEN: *Penschetsen* I bl. 227—228.

3) Archief Utrecht 193*a* [13]; de zakelijke inhoud reeds gepubliceerd in OBREENS *Archief* V (1882—83 bl. bl. 338—339.

DE NOLE en MAYCKGEN MOREELS. Deze WILLEM is WILLEM JACOBSZOON en het huwelijk had plaats gehad 17 Januari 1594, blijkens volgende aanteekening:

XXXVI. „Den 31 Decembris is versocht als boven [n. l. het voorgenomen huwelijk te proclameeren] van WILLEM JACOBSS. DEN NOLEN ende MARIGEN JAN MOREELS dr, beyde van Utrecht". In margine staat; „Gesolempniseert den eersten January 1594 voir SPRUYT ende MALSEN". [1] XXXVI.

Ten tweede krijgen wij te weten, dat uit dit huwelijk minstens twee kinderen geboren zijn: JACOB COLYN DE NOLE, die 12 Aug. 1631 „uutlandig" is, en JANNICKGEN COLYN DE NOLE, die gehuwd was met THOMAS VERSCHIE. Dit huwelijk had plaats gehad 5 Mei 1627, want

XXXVII. „Den Ven May . . . . THOMAS, HUYBERT VERSCHIES SOON ende JANNICKIEN WILLEM DE NOLEN dr, wonende beyde binnen Utrecht". In margine: „gesolemniseerd den Ven May 1627 voor ECK ende HELLEMYS VAN WELLE, schepenen". [2] XXXVII

Ten derde vernemen wij, dat WILLEM JACOBSZOON COLYN en MAYCKGEN MOREELS allebei vóór 12 Aug. 1631 overleden waren.

En eindelijk blijkt, dat, tenzij het huwelijk tusschen die beiden een mésalliance was, de familie DE NOLE destijds in zeker aanzien stond, vermits de MOREELSEN niet tot de finantieel of maatschappelijk „cleyne luyden" blijken te behooren. De verzwagering met den schilder PAULUS MOREELSE schijnt overigens op de artistieke gaven van WILLEM weinig invloed te hebben gehad. Vgl. XXIX, XXXI en XXXII.

De volgende akte [3] brengt voor de genealogie der DE NOLE'S geen nieuws; wij vernemen echter, dat JACOB WILLEMSZOON, in 1632 nog (of weer?) „uutlandig" is.

XXXVIII. 16 April 1632: Den 16 Aprilis 1632 compereerde voor NICOLAES VAN LOSTADT die E. PAUWELS MOREELS, JOHAN MOREELS, JOOST MOREELS, elck voor een vyerde part — ende PAUWELS MOREELS en JACOB HOLST als mombers over JACOB COLYN, uutlandig, mitsgaders THOMAS VERSCHIE als man van . . . . JANNICHGEN COLYN DE NOLE, by representatie in plaats van MAYCHGEN MOREELS haerl. za. moeder, insgelycx voor een vyerde part, eenige erffgenamen van MARTEN MOREELS, haerl. broeder ende oom. Ende hebben zy geconstitueert . . . . [4] XXXVIII.

Méér brengt het volgend stuk.

XXXIX. 4 April 1637: Den 4en Aprilis 1637 compareerden voor GERRIT VAN WAEY: THOMAS VE[R]SCHIE, man van JANNICHGEN COLYN DE NOLE, zyn huysfrouw, dochter ende eenige erfgenaam van WILLEM COLYN DE NOLE, — XXXIX.

---

[1] Trouwboek der Roomsch-Catholieken in het Archief te Utrecht.
[2] Aldaar.
[3] Wij danken den heer MULLER, die ons op deze en de naastvolgende akte opmerkzaam maakte.
[4] Archief Utrecht, Supplem. No. 193.

JAN VAN RYSSEN, HENRICA VAN RYSSEN, wede van za. JAN WILLEMS VAN RHENEN; DR. NICOLAUS STOCKIUS, man en voocht van GEERTRUUT VAN RYSSEN, zyne huysfrouw; ende JACOBA VAN RYSSEN voor haerselven; mitsgaders CHRISTOFFEL STOCKIUS, eenigen erffgen, van LUCIE VAN RYSSEN, zyn moeder; ende alsulcx onder hun vyven representeerende THOMAS VAN RYSSEN ende MARIA COLYN DE NOLE, haerl. vader ende moeder, grootvader ende grootmoeder: — ADRIAEN, CORNELIS ende HUYBERT VERMEER, gebroeders; SCHOUTS JANS VAN HENSBROEK, man van ELYSABETH VERMEER; ende HERMAN VAN BELLECUM ende YDA VERMEER, echteluyden; onder hun vyven representeerende de plaetse van DIRCK VERMEER ende ELYSABETH DE NOLE, haerl. vader ende moeder; — mitsgaders ANNICHGEN COLYN DE NOLE, wede van JOH. GELISZ ROGH. Ende verclaerden, dat JACOB HOLST ende MARIA COLYN DE NOLE, zyne huysfrouw, hun comp. zwager ende suster, opten 12en October 1620, in de scheydinge des boedels van JACOB COLYN DE NOLE ende ELYSABETH JERONYMUS, zyn huysfrouw, haerl. allen resp. vader ende moeder etc., te last ende ten deel gevallen die huysinge ende hoffstede, staende ende gelegen in de Loefballenmaekersstraeten, daer d'erffgen. van WILLEM DE NOLE aende noortzyde, ende ELYSABETH DE BONT aende zuydsyde naestgelegen zyn . . . . [1])

Hieruit leeren wij:

Vooreerst, dat, daar JANNICHGEN, de vrouw van THOMAS VERSCHIE, thans de eenige erfgenaam van WILLEM COLYN wordt genoemd, haar broer JACOB, die in 1631 en 1632 buitenslands vertoefde, thans, 4 April 1637, overleden is;

ten tweede, dat ELISARETH, die wij vroeger (XVIII) als vrouw van JACOB COLYNSZOON leerden kennen, met haar volledigen naam ELISABETH JERONYMUS [dochter] heet;

ten derde, dat, daar die JACOB reeds in 1601 was gestorven (XXVIII) en de boedelscheiding pas in 1620 plaats had, de weduwe (ELIS. JERON.) tot dat jaar toe waarschijnlijk in onverdeelden boedel was blijven wonen. Aanleiding tot de scheiding zal dan het overlijden in 1620 van WILLEM geweest zijn. En dan wordt daardoor onze meening bevestigd, dat deze WILLEM, die dat jaar deken der Lucasgilde was, dezelfde is als de in 1611 genoemde WILLEM JACOBSZOON. (Zie onze opmerking vóór en na XXXIII en XXXIV en vgl. XXIX en XXX);

ten vierde: dat JACOB uit zijn huwelijk met ELIS. JEROMYNUS, behalve dien WILLEM, nog minstens vier kinderen had: MARIA, ELISABETH, ANNICHGEN en nog een MARIA.

Wij krijgen dus uit het voorgaande dit overzicht:

---

1) Archief Utrecht, Supplem. No. 203.

JACOB, † 8 Maart 1601, was gehuwd met ELISABETH JERONYMUS. Uit dit huwelijk minstens 5 kinderen:

1. WILLEM, † 1620; gehuwd 22 Dec. 1593 met MAYKEN MOREELS, † vóór 12 Aug. 1631. Uit welk huwelijk wederom twee kinderen:

a. JACOB, † vóór 4 April 1637.

b. JANNICHGEN, den 28 April 1627 gehuwd met THOMAS VERSCHIE.

2. MARIA, gehuwd met THOMAS VAN RYSSEN; uit welk huwelijk vijf kinderen:

a. JAN.

b. HENRICA, geh. met J. W. v. RHENEN († voor 4 April 1637).

c. GEERTRUYT, gehuwd met Dr. NIC. STOCKIUS.

d. JACOBA.

e. LUCIA, geh. met zekeren STOCKIUS, uit welk huwelijk een zoon CHRISTOFFEL.

3. ELISABETH, geh. met DIRK VERMEER, uit welk huwelijk eveneens vijf kinderen:

a. ADRIAEN.

b. CORNELIS.

c. HUYBERT.

d. ELISABETH, geh. met SCH. JANS VAN HENSBROEK.

e. YDA, geh. met HERMAN VAN BELLECUM.

4. ANNICHGEN, gehuwd met JAN GELISZ. ROGH († vóór 4 April 1637).

5. MARIA, geh. met JACOB HOLST. Daar deze JACOB HOLST reeds in 1632 met PAUWELS MOREELS optreedt als momber over den „uitlandigen" JACOB, WILLEMSZOON, schijnt zijn huwelijk met MARIA COLYN DE NOLE toen reeds voltrokken. (Vgl. XXXVIII).

Hierbij nog het volgende: MULLER vond een ELISABETH JACOBS DE NOLE, waarin hij een zuster van WILLEM en een dochter van JACOB vermoedt: „Zij was toch zeker wel een dochter van den beeldhouwer; want [?] haar huwelijk met SYMON WITVELT, rector van het Seminarie in de Paulusabdij (giftenboek der stad Rotterdam, 1608, October 8, p. 164) gaf zeker aanleiding, dat de oude beeldhouwer zich begraven liet in de kerk, waarbij hij blijkbaar bij zijn dochter had ingewoond" [1]) Was er dus een tweede ELISABETH onder JACOBS kinderen, evenals een tweede MARIA? Of was ELISABETH, die met DIRK VERMEER was getrouwd, vóór dit huwelijk of na VERMEERS dood, de vrouw van SIMON WITVELD?

Het huwelijksregister der Gereformeerden in het Archief te Utrecht geeft te lezen, dat ELISABETH COLYN DE NOLE, weduwe van DIRK VERMEER, den XXXX.

[1]) *Oud-Holland*, bl. 55, noot 1.

19en Juni 1603 huwde met SIMON WITVELD. Waaruit dan volgt, dat de oude beeldhouwer in dat huwelijk zijner dochter geen aanleiding heeft gevonden, om zich in de kerk der Paulusabdij te laten begraven, vermits zulks reeds in 1601 was gebeurd.

De Paulusabdij was toen in 't feitelijk bezit der Protestanten. Dat JACOB COLYN daar begraven werd, geeft echter geen recht tot het besluit, dat hij tot de nieuwe leer was overgegaan, wijl tot in de 19e eeuw toe Katholieken in protestantsche kerken hun grafplaats vonden. Maar het feit, dat de tweede echt van ELISABETH in het huwelijksregister der Gereformeerden staat opgeteekend, schijnt erop te wijzen, dat het protestantisme in de familie DE NOLE aanhang vond; minstens is hier van een gemengd huwelijk sprake. Ook DR. NICOLAAS STOCKIUS, de man van JACOBS kleindochter GEERTRUYT, was een predikant. [1])

§ V. UTRECHTSCHE DE NOLES TE ANTWERPEN.

Behalve de bekende vijf kinderen heeft JACOB COLYNSZOON DE NOLE nog twee zoons gehad, die in 1637 (XXXIX) niet als getuigen konden dienen in zake de boedelscheiding van 1620, daar zij toen reeds lang uit Utrecht naar Antwerpen waren verhuisd. Waarschijnlijk wel, zooals MULLER meent, omdat naarmate de Hervorming veld won, het afzetgebied van den beeldhouwersarbeid slonk; misschien ook hebben familie omstandigheden of overwegingen van godsdienstigen aard (zie het daareven gezegde) tot hun vertrek aanleiding gegeven.

Ook omtrent deze twee zonen vinden wij allerlei opgaven. MULLER noemt hen ROBERT en ANDRIES, en beroept zich op IMMERZEEL en KRAMM. Dat zij zonen van JACOB waren acht hij „uiterst waarschijnlijk" [2]); zijn zegsmannen gewagen echter van een betrekking tot JACOB niet. [3]) IMMERZEEL (i. v. NOLE) zegt, dat ROBERT in 1594 in het Lucasgild te Antwerpen werd opgenomen en in 1635 „ten grave daalde"; dat ANDRIES in Antwerpen werd geboren, en in de tweede helft der XVIIe eeuw leefde. KRAMM (i. v. NOLE) meent, dat IMMERZEEL zich in dien tijd vergist en dat ANDRIES in de eerste helft dier XVIIe eeuw thuis hoort. Overigens zijn ROBERT en ANDRIES, bij beiden, broeders.

VISSCHERS [4]) zegt: „ROBRECHT heeft twee broeders gehad MICHAEL en JAN, ook beeldhouwers" — doch hij geeft geen nadere aanwijzing van bron.

---

1) Blijkens een akte van 4 April 1637; zie boven No. XXXIX. Het huwelijk van Elisabeths broer, Willem en dat van Willems dochter JANNICHGEN, vonden wij in het Publicatieboek der burgerlijke gemeente. In Utrecht heeft, gelijk elders — misschien was het algemeene wet — het huwelijksregister der Protestanten wettelijke bewijskracht gehad, een attest van den Katholieken priester echter niet.

2) *Oud Holland* t. a. p. bl. 55—56.

3) KRAMM teekent echter bij JACOB aan: „of hij verwant was met de COLYNS van Antwerpen is nog niet gebleken".

4) *Historische Avondstunden* bl. 76.

HEDICKE [1]) noemt ANDRIES een zoon van JAN, die bovendien nog een zoon had met name LOUIS, terwijl ROBERT de vader was van twee gebroeders: JAN en MICHIEL.

WURZBACH [2]) meent, dat ANDRIES een zoon van ROBERT is en een oomzegger van MICHIEL, die derhalve een broer (of een zwager met gelijken familienaam) van ROBERT moet zijn. Een paar regels verder noemt hij ROBERT weer „Bruder des Andreas"! De geboorte- en sterftejaren geeft WURZBACH aldus op: ROBERT geb. ungefähr 1570, † 1635; JAN † 14 Sept. 1624; ANDRIES, geb. Antwerpen angeblich 1590, † vor 27 Oct. 1638.

Een heele warboel!

Als twee beeldhouwers omstreeks 1600 van Antwerpen gaan, dan zoekt men hun spoor in die stad het eerst in de *Liggeren* van het Antwerpsche Lucasgilde, die ROMBOUTS en VAN LERIUS in 1872 hebben uitgegeven. Inderdand vinden we daar:

XXXXI. 1591: „ROBERT DE NOLE, beeltsnijder, wordt als meester in het Antwerpsche Lucasgild ontvangen" [3]). XXXXI.

Wij meenen dat het jaartal een vergissing is. Althans, wanneer in Antwerpen dezelfde usance of wet gold als in Utrecht en elders, dat men n.l. geen lid eener gilde kon worden, als men geen burger der stad was. Waarschijnlijk heeft IMMERZEEL het juiste jaartal: 1594. Want in de Liggeren vinden wij een aanteekening van Ridder L. D[E] B[URBURE]:

XXXXII. 1593, 21 Mei: „ROBBRECHT DE NOLE, JACOPSSONE geboren tot Uytrecht, beeltsnijder, werd poorter van Antwerpen den 21 Mei 1593." [4]) XXXXII.

Reeds 14 dagen vroeger was JAN, ROBBERTS broer, poorter geworden, blijkens een dergelijke aanteekening van denzelfden L. d. B.:

XXXXIII. 1593, 7 Mei: „HANS DE NOLE, JACOPSSONE, geboren tot Uytrecht, beeltsnyder, werd poorter van Antwerpen 7 Mei 1593." [5]) XXXXIII.

Waar de BURBURE zijn nota's geborgd heeft, hebben wij niet kunnen achterhalen; maar de bijstelling „JACOPSSONE" en de bepaling „geboren tot Uytrecht" zijn duidelijk. Een notarieele acte van 25 Juli 1606 in het Utrechtsch Archief geeft bovendien te kennen, dat de beeldhouwer ROBERT DE NOLE te Antwerpen eenige relaties onderhield met Utrecht. Zie in Aanhangsel II onder nº 17.

ANDREAS wordt in de Liggeren pas genoemd in 1620-1621 bij de „meesters-

1) HEDICKE *A. W.* S. 337.

2) WURZBACH *A. W.* S. v. NOLE.

3) *Liggeren en andere historische Archieven der Antwerpsche Sint-Lucasgilde* I bl. 361.

4) *Aldaar*, in de noot.

5) *Aldaar*, bl. 384; van JAN's intrede in de Gilde vinden wij niets, maar in 1603 is hij mededeken en in 1604 opperdeken. (aldaar bl. 421 en bl. 425.)

sonen, die met wijn vrijgeworden zijn" [1]); in 1622-1623 betaalt hij zijn „incoemgeld." [2] Reeds uit deze jaartallen zou men gissen, dat ANDRIES tot een latere generatie behoorde dan ROBERT en JAN. En dat is ook zoo. Blijkens een acte van 9 Juli 1636 is hij een zoon van JAN, en een oomzegger van ROBERT. [3])

JAN sterft 14 September 1624, [4]) ROBERT leeft nog 9 Juli 1636 [3]), doch in het boekjaar 1535-1536 is de betaling zijner doodschuld vermeld [5]); dus is hij nog in hetzelfde jaar overleden. De doodschuld van ANDRIES wordt betaald in 1638-39 [6]) en als „juffrouw de Wed. COLYNS", die 17 October 1638 de uitvaart betaalt van haar man „signor COLYN", [7]) de vrouw van ANDRIES is, dan is die „signor" in 1638 van dit ondermaansche verdwenen.

Van LOUIS, dien HEDICKE vermeldt, vonden wij alleen bij VISSCHERS, dat hij een zoon was van JAN en te Antwerpen in 1625 overleed. Zie Aanhangsel II onder nº 54a. — Van MICHIEL zegt KRAMM (i. v. COLYN), dat hij er beeldhouwer is geweest in de eerste helft der XVIIe eeuw te Antwerpen; zijn dochter zou getrouwd zijn met JAN LIEVENS (verwezen wordt naar HOUBRAKEN I, 298); en waarschijnlijk is hij dezelfde als MICHIEL COLYN, de plaatsnijder. [8]) KRAMM vindt hem „bij de meeste auteurs genoemd" en verwondert zich, dat IMMERZEEL hem niet opgeeft. Wij hebben hieromtrent geen verder onderzoek gedaan.

Volgens het bovenstaande is de hierbij gevoegde genealogie der Utrechtsche DE NOLES opgemaakt. De namen der echtgenooten en kinderen van ROBERT en JAN (te Antwerpen) en de respectieve data, vindt men in Aanhangsel II verantwoord. Of die familie in deze geslachtslijst heelemaal voorkomt kan betwijfeld worden, [9]) maar eventueele lacunen hebben voor de kunstgeschiedenis geen beteekenis.

---

1) Zie Aanhangsel II No. 58. 2) Aldaar No. 60. 3) Aldaar No. 35 vgl. no. 40.
4) Aldaar No. 5; 5) Aldaar No. 36. 6) Aldaar No. 76. 7) Aldaar Nrs. 75; vgl. 77.
8) Volgens MORS bij THIEME—BECKER VII, S 264b geen graveur of plaatsnyder doch eenvoudig uitgever
9) Wij vonden nog: ANTHONY COLIN X (8 Sept. 1591) JANS MEYNTEN (Archief Utrecht, Huwelijksregister der gereformeerden); — SUSANNA dochter van JORIS COLYN en GRIETGEN JANS, die 25 Dec. 1635 in de Geertekerk wordt gedoopt (Aldaar, doopregister der gereformeerden); — een kind van KAREL COLYN, dat 15 Aug. in de Jacobi-kerk door de aalmoezeniers wordt begraven. (Aldaar, Overlijdensregister).

TWEEDE HOOFDSTUK:

DE WERKEN DER UTRECHTSCHE DE NOLE'S.

A. AUTHENTIEKE WERKEN.

§ I. VAN COLYN DE NOLE.

1). De schouw op het Raadhuis te Kampen, 1543—1545 (I—IX).

2). Chronologisch volgen dan de „aensichten en dolmesgens" in 1544—1545 in de Buurkerk te Utrecht (X). Wat onder dolmesgens moet verstaan worden is ons niet duidelijk. VERDAM (*Middeln. Wdb.*) geeft op: dol = dolk en mesgen = mes; zoodat wij kunnen verklaren: dolkmessen. Maar of dit deze beteekenis de ware is, mag betwijfeld worden; in verband n.l. met „aensichten" waaronder wij wel mascarons zullen te verstaan hebben. Als twaalf stuiver het geheele loon, niet een bij termijn betaald gedeelte is, dan is er met die aansichten en dolmesgens wel geen groot werk verloren gegaan. Maar het verlies blijft te betreuren voor de kennis van COLYNS stijl en techniek.

3). De „beelden en hoofden" waarvan COLYN in 1549 op Lichtenberch werkende was en waarvoor hij pas in 1553—54 betaling kreeg, brachten hem in relatie met JAN VAN SCHOREL (XII). Bij de lezing van den post kon de vraag rijzen of „deur ordonnantie" moet begrepen worden in dezen zin, dat SCHOREL alleen de opdracht gegeven, of zóó, dat hij het ontwerp geleverd heeft. Wij meenen „deur ordonnantie", minstens óók, in deze laatste beteekenis te moeten verstaan. Niet omdat de betaling door de stad geschiedde; want al had SCHOREL tot deze versiering alleen maar den last gegeven, dan kon hij zich omtrent de kosten met het stadsbestuur hebben verstaan, dat den uitvoerder(s) naar rato te betalen kreeg; het betrekkelijk lang tijdsverloop tusschen het werk en de betaling zou zelfs bij zulk een gang van zaken heel verklaarbaar worden. Maar in den post wordt COLYN slechts vermeld als „werkende aan" dus eenvoudig als uitvoerder van de beelden en hoofden; en bovendien weten wij, dat de Kanunnik van Sint Marie zich niet alleen met schilderen bezig hield: eenige jaren te voren had hij

nog een ontwerp gemaakt voor een oxaal in de Mariakerk dat door JAN VAN OEN moest worden uitgevoerd [1]).

Van die „hoofden en beelden" is even veel te vinden als van de „aensichten en dolmesgens".

4). Ook de schoorsteen op „de nye camer van cleyn Lichtenberch" 1553 (XI) is niet door COLYN en waarschijnlijk niet eens volgens zijn ontwerp gemaakt; want in de rekeningen van den Kameraar vinden wij, 1553—1554, dat aan WILLEM VAN NOORT, den stadsarchitekt, die in 1546 ook den gevel van het stadhuis [2]) had gebouwd, twee en veertig pond betaald werd „uuyt saicke hij duer aenbestedinge van den Burgermeesters ende anderde cameraer gemaickt ende geset heeft, voer Lichtmisse 1554, die schoersteenmantel mitten toebehooren, staande in de nyewe camer van cleyn Lichtenberch, genoemt nu der stadt Wynhuis" [3]).

Hoe is dit optreden van WILLEM VAN NOORT naast COLYN bij dezen schoorsteen te verklaren? Is er een prijsvraag uitgeschreven, waarbij het ontwerp van den Stadsarchitekt bekroond en den mededinger(s) bij wijze van prix de consolation een bedrag uit de stadskas toegekend wérd? Of is COLYN, die vóór 9 Nov. 1558 is gestorven, in 1553 ziek geworden, zoodat hij zijn ontwerp niet meer uitvoeren kon. Want opmerkelijk is, dat COLYN na 1553—54 niet meer in de rekeningen voorkomt en dat de schoorsteen blijkbaar voor 2 Februari 1554 moest gezet zijn, want die datum staat toch wel om geén andere reden zoo uitdrukkelijk vermeld. Aan die voorwaarde kon COLYN in geval van ziekte niet voldoen en daarin zou het Stadsbestuur aanleiding hebben gevonden om zich tot WILLEM VAN NOORT te wenden.

Of die toen het ontwerp van zijn collega overgenomen en uitgevoerd heeft? Dit dunkt ons niet waarschijnlijk. Als het fries, dat in het Stedelijk Museum te Utrecht wordt bewaard [4]) een stuk van den schoorsteen in quaestie is, dan zou een vergelijking met de fragmenten uit den gevel van HASENBERCH [5]) iets naders kunnen leeren.

In menig opzicht onjuist blijkt nu wat GALLAND schrijft: „Die Kamine des Utrechter Rathauses, von denen nur halbverwitterte Fragmente aus dem Abbruch des früheren Stadtgebäudes gerettet wurden, dürften zu den Dekorationsarbeiten gehört haben, mit welchen zusammen der Namen jenes JACOB COLYN

---

1) Obreen, *Archief* V, bl. 331.
2) n.l. VAN HASENBERCH; die gevel is in 1824 afgebroken.
3) Cameraarsreken. 1553—1554. Zie MULLER *Catalogus* 2 No. 115.
4) MULLER *Catalogus* 2 t. a. p.
5) MULLER *Catalogus* 2 n. 996

DE NOLE in den Städtischen Urkunde von 1553 vorkommt." [1]) In genoemd jaar — niet vroeger of niet later — wordt de naam COLYN DE NOLE (niet JACOB) maar ééns genoemd, en wel in verband met slechts één schoorsteen van het raadhuis, die dan ten slotte nog niet van COLYN maar van WILLEM VAN NOORT is.

Het eenige derhalve, wat van COLYNS authentiek werk nog met zekerheid over blijft, is de schouw te Kampen.

II. VAN JACOB COLYNSZOON DE NOLE.

1). Minder nog rest ons van COLYNS zoon, JACOB. Het tabernakel der Buurkerk, in 1568-1569, na den eersten beeldstorm, gebouwd, (XX—XXIV) is misschien reeds bij de herhaling van dat woest bedrijf in 1580, misschien ook later verdwenen. Op de afbeelding der kerk bij Saenredam is er niets van te ontdekken. Te oordeelen naar de sommen, die den beeldhouwer voor dit werk betaald werden, moet het zeer aanzienlijk geweest zijn.

2). De post van 1579 (XXVI) is in zoover van belang als daaruit blijkt, dat JACOB zich behalve met tabernakels en graftomben ook met minder fijn werk, met bruggenbouw, ophield. Dat de const van metselrye nog in de helft der XVIe eeuw wat méér omvatte dan één vak, weten wij trouwens uit het beroemd proces tusschen WILLEM VAN NOORT en JACOB VAN DEN BORCH in 1543. [2])

3). De sepulture van SCHENCK VAN TOUTENBURG schijnt wel na den dood des bisschops († 25 Aug. 1580) aan JACOB te zijn opgedragen (XXVII); de post immers spreekt van: „myn E. heeren die gedepp" als van de onmiddellijke lastgevers. Ware het werk tijdens het leven van den prelaat besteld, dan zou dit ongetwijfeld door hem zelf zijn gedaan. „De tijdsomstandigheden, zegt MULLER, hebben waarschijnlijk verhinderd dit ontwerp uit te voeren; althans de kapel naast de sacristiedeur van den Dom, waar de prelaat begraven werd (thans een berghok in de kosterswoning) bevat zulk een tombe niet." [3]) Bij al wat op onverklaarde wijze en op onbekende tijden aan grafmonumenten uit den Dom verdwenen is, [4]) dunkt ons de huidige afwezigheid der tombe geen krachtig argument om de niet-uitvoering ten gevolge der tijdsomstandigheden waarschijnlijk te maken. Ook de vraag van KRAMM [5]), of men in 1580, toen reeds de Dom

---

1) GALLAND *A. W.* S. 84. In een noot verklaart hij deze en andere berichten betreffende COLYN te moeten danken aan de mondelinge en schriftelijke mededeelingen van MR. S. MULLER FZ. Blijkbaar is GALLAND hier echter in de war met andere schoorsteenfragmenten, die ook MULLER wel met COLYN in verband brengt (zie hierna lijst B); doch MULLER laat ze niet van het Raadhuis komen.

2) Medegedeeld door MULLER in OBREENS *Archief IV*, bl. 227, vv.

3) *Oud-Holland* t. a. p. blz. 52.

4) Zie daarvoor MULLER in *Nederl. Kunstbode* 1880, blz. 377, vv.; en in *Bull. Ned. Oudh. Bon V* 1903—'4) bl. 90, vv.

5) *De Levens en Werken* . . . . . i. v. COLYN (Jacob).

ontwijd was, nog de oprichting van zoo'n tombe zou geduld hebben, heeft weinig zin: de heeren die in dat jaar zich tot COLYN richtten met het verzoek een tombe te ontwerpen, hadden toch de moreele zekerheid, dat dit ontwerp kon uitgevoerd worden. [1])

In ieder geval echter is thans noch binnen noch buiten den Dom iets van dit monument te bespeuren. HEDICKE zou evenwel de Nederlandsche Kunstgeschiedenis aan zich verplichten, als hij het model der graftombe van SCHENCK, dat hij op twee plaatsen in zijn boek naast andere bestaande werken noemt, [2]) wilde aanwijzen.

4). Vóór 1585 is de tombe gemaakt voor GOERT VAN REEDE en GEERTRUYT V. NYENRODE te Amerongen. Niet lang voor dien tijd meent MULLER: „want de grafkelder der VAN REEDE'S lag voor op het koor, en het is niet aannemelijk, dat de heer VAN AMERONGEN een zoo omvangrijk monument, als de tombe moet geweest zijn, vóór op het koor geplaatst zou hebben, zoolang er kans was, dat dit gevaarte een blik op het altaar zou beletten. Veeleer zal hij het koor, door de plaatsing van het monument in het midden daarvan, als grafkapel zijner familie hebben ingericht, toen bij de invoering der hervorming in 1580, het altaar vervallen was; tusschen 1580 en 1585 zal dus de graftombe tot stand gekomen zijn."

„Ik zeg — vervolgt MULLER — tot stand gekomen, hoewel KRAMM die de geschiedenis [van het proces] verhaalt, dat betwijfelt, Toch had hij niet behoeven te twijfelen; de tombe heeft inderdaad op het koor gestaan en hij [lees: zij] staat er sedert eenige dagen weer [3]) d, w. z. „de beelden zijn thans weder in het koor geplaatst op een eenvoudig onderstuk, waarin ook de fragmenten zijn vastgemetseld" [4]) die tot het oorspronkelijk geheel schijnen behoord te hebben.

De geschiedenis dier beelden en verdere fragmenten is merkwaardig: KRAMM vond in 1837 in het koor der kerk te Amerongen het beeld van heer GOERT, zonder het als zoodanig met zekerheid te erkennen. „Zeer ten onrechte," zegt MULLER, want de gelijkenis van den voorgestelden persoon in het beeld, op een memorietafel van het kasteel van Amerongen en op een zilveren penning van 1556 in het Museum te Utrecht is treffend. Maar KRAMM kende die tafel en

---

1) Als echter VAN HEUSSEN en VAN RIJN beweren, dat de tombe in hun dagen nog aanwezig was dan hebben zij, blijkens KRAMM (*l. a. p.*) een ander en veel ouder monument voor dat van SCHENCK aangezien n. l. de tombe van GUY V. AVESNES „het komt mij voor dat het geheel van vroeger Kunsttype moet zijn en het zou mijns inziens zeer gewaagd wezen deze Tombe voor het werk van JACOB COLYN te houden", zegt KRAMM. O Sancta Simplicitas, roept MULLER daarbij uit; de aanteling is kostelijk, vooral in den mond van den kunsthistoricus KRAMM, die zich zoo bijzonder aanmatigend kon uitlaten." *O. Holl.* t. a p. bl. 52. n. 7.

2) HEDICKE *A. W.* S 227 „. . . .das Modell für Erzbischof SCHENK VAN TOUTENBURG († 1580; nach Rechnungen 1580 in Arbeit [?]; nicht ausgeführt?)". Nog eens: S. 315.

3) *Oud-Holland* t. a. p. blz. 53.

4) *Aldaar*, noot 2.

dien penning in 1837 niet.[1]) — Het beeld verhuisde intusschen; „voor meer dan een kwart eeuw," schrijft MULLER in 1907, lag het met den rug naar boven vóór een der kerkdeuren als stoeptree; na kennisgeving hiervan aan den heer VAN AMERONGEN werd het beeld toen uit zijn vernederende positie gehaald. — Dat van GEERTRUIT kwam later voor den dag, toen gemelde heer VAN AMERONGEN voor zich en zijn gezin een zitplaats liet maken in de oude kapel van Natewisch; ook dat beeld lag voorover en diende eveneens tot dorpel. „Toen deze vondsten wereldkundig werden, zond wijlen PHILIPP VAN DER KELLEN mij een tiental fragmenten van witsteenen beeldhouwwerk in renaissancestijl, die hij indertijd op het kerkhof te Amerongen had gevonden: een slip van den mantel van vrouw GEERTRUYT, een lijst met eenige van haar kwartieren en twee fragmenten van een rijk versierd gebombeerd fries. Ik zond deze aan den heer VAN AMERONGEN, die ze met zorg heeft bewaard tot op heden [1907]". [2]) Daarna heeft de Archeologische Commissie de beelden en fragmenten doen opstellen, zooals men ze thans in de kerk te Amerongen ziet. — De kwartieren van GEERTRUIT schijnen de herkomst der laatste stukken voldoende te bewijzen. Of uit die stukken ook kan worden afgeleid „dat het grafmonument zeer omvangrijk moet zijn geweest, voorzien van een rijk versierde steenen overhuiving boven de op de tombe liggende beelden" [3]) moet ter plaatse nader worden onderzocht.

Deze resten van het Amerongsche grafmonument vormen het eenig nog bestaande authentieke werk van JACOB. Hoe HEDICKE, die behalve het proces van GOERT VAN REEDE'S zonen, ook de weergevonden fragmenten kende, deze tóch tot de werken rekent die voor COLYN „in Frage kommen" zou een raadsel zijn, als wij niet reeds meer vergissingen van dien auteur ontmoet hadden.

Van WILLEM JACOBSZOON DE NOLE bleef ons, zoover wij weten, niets bewaard.

In de volgende lijst vinden nu die werken een plaats, waarin de kunstkritiek de hand of den invloed der COLYNS heeft gemeend te erkennen. Een chronologische orde is daarin niet mogelijk, wijl van meerdere stukken de juiste datum (nog) niet vaststaat. Wij hebben ze dus in verschillende rubrieken ondergebracht volgens hun aard en bestemming.

---

1) KRAM behoefde dus *wel* te twijfelen of de Tombe ooit tot stand kwam, zoolang hij geen bewijs daarvoor had. En dat bewijs miste hij, zoolang voor hem niet vast stond, dat het beeld inderdaad het grafbeeld van GOORT v. REEDE was. De twijfel daaromtrent wordt door de twee genoemde monumenten — Memorietafel en penning — in allen deele opgeheven. Maar „zeer ten onrechte" zou men het kunnen kwalijk nemen, dat KRAMM die twee werken niet gekend heeft.

2) MULLER in het *Bull. Ned. Oudh. Bond* VIII (1907) bl. 47—48.

3) MULLER in *Oud-Holland* t. a. p. bl. 53.

B. WERKEN DIE MET MIN OF MEER RECHT MET DE COLYNEN IN VERBAND WORDEN GEBRACHT.

I. SCHOORSTEENEN.

1—4.) Friezen in het Stedelijk Museum te Utrecht.

„Toen ik, zegt MULLER, [1]) met de Amerongsche fragmenten kennis maakte, trof mij aanstonds de groote overeenkomst in stijl en behandeling der beelden met vier . . . . mij goed bekende stukken. En toen ik mijn gevoelen mededeelde aan den heer PIT, die zeker wel de beste kenner onzer oude beeldhouwkunst is, bleek deze geheel van hetzelfde gevoelen; gesteund door zijn authoriteit meende ik derhalve mijn gissing met vertrouwen te mogen publiceeren, zoo niet als absolute zekerheid, dan toch als een zeer aannemelijke attributie." — Bedoeld zijn vier schoorsteenvriezen in het Stedelijk Museum te Utrecht. [2])

1). Het eerste is „volgens mededeeling van werklieden, lange jaren geleden uit een huis bij of aan den Domtoren uitgebroken". Het ligt dus voor de hand te meenen, dat het afkomstig is uit het huis ten zuiden naast den Domtoren . . . daar zat de officiaal van den bisschop te recht; daar behoorde de . . . voorstelling, die geregeld in rechtzalen voorkomt, ook eigenaardig tehuis" [3]). Als dit door MULLER aangewezen huis hetzelfde is, waaruit de werklieden het fries sloopten, dan zou het jaar 1559 een terminus ante quem van het werk kunnen zijn. Want het rechthuis van den officiaal is onder bisschop GEORGE VAN EGMOND gebouwd, en deze bisschop overléed in 1559.

2). Het tweede fries is „volgens de overlevering afkomstig uit het Kapittelhuis der Sint Mariekerk" [4]). MULLER meende verschil in stijl te zien tusschen dit stuk en het vorige, al zijn op beide dezelfde voorstellingen op bijna dezelfde wijze gegeven.

„De heer PIT was echter van gevoelens,, dat de beide stukken aan hetzelfde atelier moesten toegeschreven worden. Bepaaldelijk bij het eerste fries constateerde hij groote overeenkomst met het werk van GERMAIN PILON" [5]).

3). Het derde fries is „afkomstig uit het huis in de Hamburgerstraat No. 21 — blijkens de afgebeelde heiligen [S. Jan en S. Catharina] vroeger uit het Johanniter-klooster van St. Catharyne, waartoe dit huis vroeger (als de woning van den balyer?) behoord schijnt te hebben" [6]). „De bewerking der beeldjes heeft

---

1) *Oud-Holland* t. a. p. bl. 53.
2) *Catal.* Nu 116, 117, 118 en 121.
3) *Catal.* bl. 23; de voorstelling betreft SALOMON's eerste recht en SUSANNA voor de rechters.
4) Aldaar.
5) *Oud-Holland* t. a. p.
6) *Catalogus* t. a. p.

groote overeenkomst met de figuren van het... vorig fries" [1]). De balyer, boven bedoeld, was wellicht „WOUTER VAN BYLER, die in 1558 getuigenis gaf van zijn kunstzin... [2]). Dat jaar zou dus een terminus circa quem zijn; „voor JACOB DE NOLE, meent MULLER [3]), vroeg genoeg; maar het is toch mogelijk want", — het logisch verband is ons niet heel duidelijk —

4). „het vierde fragment vertoont het wapenschild van kanunnik ANTHONIE VAN AEMSTEL VAN MIJNDEN, die reeds in 1566 overleed". Dit fries is „afkomstig uit het huis in de Domsteeg No. 6" [4]). — Dat zoo'n wapenschild echter niet een betrouwbaar criterium van herkomst en datum is, blijkt uit de geschiedenis der schouw in hetzelfde Stedelijk Museum, waarop de wapens van Mons en Kuilenburg staan [5]).

GALLAND schrijft: „Im Innern des Gebäudes [het Utrechtsche raadhuis] existierten, nach erhaltenen Fragmenten [noot: Sammlung des städt. Mus. zu Utrecht] zu urteilen, mehrere Steinkamine von gediegener Arbeit"; — dat die *niet* van het stadhuis komen weten we reeds; — „die Reliefs derselben entsprechen gegenständlich und künstlerisch vollkommen den Friesdarstellungen der Kamper Schöpfung" [6]); „gegenständlich" is in zoover in orde, als zoowel te Utrecht als te Kampen Salomon's en Daniels' rechtspraak zijn voorgesteld; „künstlerisch", dat is de zaak, waarvan GALLAND verder niets zegt, maar die voornamelijk onderzocht moet worden.

Merkwaardig is nu, dat GALLAND de Utrechtsche friezen aan COLYN toeschrijft wegens hun overeenkomst met de schouw te Kampen (een werk van COLYN Senior) en dat MULLER diezelfde friezen aan COLYN Junior toekent, wegens hun overeenkomst met de fragmenten te Amerongen [7]). Of GALLAND nu bij zijn attributie beinvloed werd door de mededeelingen, hem in vroeger jaren door MULLER verstrekt, of door de meening dat de oude COLYN en JACOB DE NOLE één persoon waren, doet minder ter zake; duidelijk blijkt hoe noodig een zuivering en schifting in de tot heden gangbare COLYN-literatuur en COLYN-kritiek. Ook HEDICKE wijst bij de bespreking der Kamper schouw in een noot [8]) naar de fragmenten in het Utrechtsche museum: „aus dem Rathaus"; blijkbaar steunt hij op GALLAND.

Misschien *is* er een of ander stuk uit het oude Raadhuis onder de friezen, die MULLER bedoelt, als hij, na de bespreking der vier bovengemelde nummers,

---

1) *Aldaar* bl. 24.
2) *Oud-Holland* t. a. p.
3) *Aldaar*.
4) *Catalogus* bl. 24, onder No. 121.
5) *Catologus* No. 1086; zie ook *Bull. Ned. Oudh. Bond* III (1901—'02), bl. 125.
6) GALLAND *A. W.* S. 94.
7) Zie boven, aan het begin dezer lijst B.
8) HEDICKE *A. W.* S. 219.

zegt: „Niet onmogelijk moeten ook aan hetzelfde atelier toegeschreven worden de talrijke prachtige steenen schoorsteenfriezen met renaissanceornament in hetzefde museum; maar daar ons het ornament van JACOB DE NOLE niet door een voorbeeld bekend is, zou de attributie geheel onzeker zijn." [1])

Hier heeft de stijlkritiek dus voorcerst een tamelijk groot arbeidsveld; eerst zal zij natuurlijk moeten trachten den ornamentstijl van JACOB vast te stellen. Misschien is er onder de volgende werken iets wat daartoe nuttig kan zijn.

5). Schouwen van (Elburg) en Zwolle, „Aus dem Colynenkreis stammt der Kaminenentwurf von 1560 im Archiv von Zwolle (GALLAND, 138)." In een noot: „Weder von COLYN noch von VREDEMANN, wie GALLAND will, der noch einen Kamin von 1556 im Rathaus zu Elburg erwähnt. Vgl. die Auferstehung mit der des FLORIS im Albrechtsgrabmal." [2]) — GALLAND zegt alléén [3]): „Ein Kamin im spätgothischen Rathause zu Elburg von 1556 offenbart bereits die Formen des flandrischen Kartuschenstils. Zu solchen Schöpfungen [Kamine n, l.] hat offenbar die Kampener Bravourleistung des COLYN von Cameryck angeregt; entnehmen wir doch aus einem Entwurfe, dass auch die Nachbarstadt Zwolle schon im Jahre 1560 einen Kamin für ihren alterthümlichen Ratssaal mit ähnlichen künstlerischen Aufwand hatte ausführen lassen wollen," en voegt in een noot erbij: „Im Stadtarchiv. Vielleicht war H. VREDEMANN DE VRIES ihr Urheber." GALLAND spreekt dus alleen van VREDEMANN als ontwerper en nog maar onderstellenderwijs, en alleen van de schouw te Zwolle. „Weder von COLYN" moet dus bij HEDICKE beteekenen een verklaring zijner woorden: „aus dem Colynkreis", d. i. niet van COLYN zelf. Een afbeelding van het ontwerp in het Zwolsch Archief geeft GALLAND, S. 138.

II. GEVELDECORATIES.

1). Raadhuis te Utrecht: „Ueber die Art und den Umfang der Arbeiten, die COLYN für das Utrechter Rathaus geliefert, verlautet nichts Bestimmtes", zegt GALLAND. [4]) „Aussen möchten von ihm die Friese mit figürlichen Reliefdarstellungen herrühren." Maar van de werkzaamheid der COLYNEN aan de buitenzijde van het Stadhuis weten wij heelemaal niets, tenzij men bij het woord stadhuis niet aan HASENBERCH, doch aan LICHTENBERCH denkt; in dit geval zal men alleen de „hoofden en beelden" van post XII kunnen noemen, die echter niet meer bestaan. Van den gevel van HASENBERCH staat W. VAN NOORT uitdrukkelijk genoemd als ontwerper en uitvoerder. [5]) De fragmenten van dien gevel zijn

1) *Oud-Holland* t. c. p.
2) HEDICKE, *A. W.* S. 219.
3) GALLAND *A. W.* S. 135.
4) GALLAND *A. W.* S. 94.
5) Zie de resolutiën van den Raad in MULLERS *Catalogus* 2 onder N. 996.

intusschen van waarde voor de kennis der kunst rondom de werkplaats van COLYN.

2). Het z. g. huis van Karel V te Utrecht. Dit is het huis nº 49 op de Oude Gracht W. Z.; de eerste verdieping droeg eertijds een versiering, waarvan de fragmenten in het Stedelijk Museum in Utrecht zijn ondergebracht. [1]) Daaromtrent heet het bij GALLAND: „Zweifellos gingen aus Meister COLYNS Werkstatt auch die, ebenfalls um 1550 entstandenen, reichen plastischen Dekorationen vom sog. Hause KARLS V hervor. Von den erhaltenen Fragmenten erinnert der . . . . Fries mit einem antiken Schlachtengetümmel der analogen Dekoration des früheren Rathausfront" — dat, zooals bleek, aan WILLEM VAN NOORT moet worden toegekend en onder welks fragmenten geen „Schlachtengetümmel" te vinden is — „während die unterlebensgrosze Nischenfigur des Kaisers dem König SALOMOS jenes Rathauskamins ähnelt, im übrigen aber keine künstlerisch erfreuliche Leistung des jedenfalls dafür schlecht bezahlten Meister ist." Welke schoorsteen der vele, die volgens GALLAND allemaal van het oude Raadhuis komen, is hier bedoeld? want op minstens twee staat SALOMO afgebeeld. En waar vond GALLAND de post, die een slechte betaling doet zien? — HEDICKE noemt het beeld van Karel V eveneens onder COLYNS „Werkstattarbeiten", doch „unter Vorbehalt späterer exakterer Forschungen". [2])

3). Onder de rubriek Geveldecoraties mogen wij het Muntpoortje te Dordrecht plaatsen, dat HEDICKE „eine gute und reife Renaissance-komposition van 1555" noemt, waarvan de versiering „in Colyngrotesken gehalten ist." [3])

III. GRAFMONUMENTEN.

1). Utrecht (Dom); monument voor GEORGES VAN EGMOND.

„Das Grabmal des Bisschofs GEORGES VAN EGMOND († 1559) schliesst die Reihe der Utrechter Schöpfungen [des COLYN] dieses Zeitraums ab". Aldus GALLAND, die er dus een werk van COLYN zelf in ziet. [4]) — HEDICKE rekent het onder „de Werkstattarbeiten unter Vorbehalt späterer exakterer Forschungen", meent dat het „Decor oberitalienische Schulung vermuten lässt," [5]) waarop hij nog eens [6]) wijst: „während Egmont-Utrecht oberitalienische Anregungen verwertet."

Het werk is gedateerd 1549; toen leefde nog de oude COLYN, maar JACOB kan reeds meegewerkt hebben. Behalve het ornament van fries en pilasters is ook de dispositie in 't oog te houden: de bouw wijst op de vroegere aanwezigheid

---

1) Catalogus 2 N. 112.
2) HEDICKE *A. W.* S. 226—227.
3) HEDICKE *A. W.* S. 216.
4) GALLAND *A. W.* S. 95.
5) HEDICKE *A. W.* S. 226—227.
6) HEDICKE *A. W.* S. 228.

van twee beelden, vermoedelijk een liggend en een knielend, misschien ook beide liggend; het onderste een geraamte; iets in den trant der lijken te Vianen en te Arnhem.

2). Arnhem (Eusebiuskerk) epitaaf van SASBOUT-V. D. MEER.

„Die weitere Spuren des damaligen (vóór 1560) bildnerischen Thätigkeit COLYNS DE NOLE glauben wir in Arnheim und Vianen gefunden zu haben," zegt GALLAND. „In der Eusebiuskirche zu Arnheim das Epitaphium des JOOST SASBOUT († 1546)" [1]) en: „das schönste von ihnen [den Epitaphien in der Eusebiuskirche] das im Chorumgang hängende Wandmonument JOOST SASBOUTS († 1546) besitzt ungleich edlere Renaissanceformen als jener fürstliche Sarkophag [KARLS VON EGMOND]; in seinen heiteren zierlichen dekorativen Gebilden verrät sich die ornamentale Formensprache JACOB COLYNS DE NOLE." [2]) — HEDICKE telt ook dit monument weer bij de Werkstattarbeiten onder gemeld voorbehoud. [3]) Reeds EWERBECK had bij dit epitaaf aan de schouw te Kampen gedacht [4]); eveneens wijst R. GRAUL op „die Verbindung von Grottesken- und Kartouchenstil" die COLYNS eerste werk te Kampen (1545) kenmerkt. [5])

Blijkens het relaas van CALVETE DE ESTELLA, die PHILIPS II bij zijn bezoek aan Arnhem, den 15 October 1549, begeleidde, was het monument toen al ter plaatse. Tevens leeren wij daaruit, dat de groote nis van het middengedeelte eertijds een relief omsloot, voorstellende de Geboorte van Christus. [6]) Afbeeldingen bij EWERBECK 21—22; men lette op de twee zijstukken naast de bovenste nis; de buitenzijden dier nis vertoonen wel gaten, waaruit het vroeger bestaan van zulke zijstukken blijkt; doch de oorspronkelijke zijn verdwenen [7]); ook WEISSMANN heeft in dien zin een restauratie-ontwerp geteekend. [8]) In de Arnhemsche archieven door H. PORTHEINE nagezocht, is over dit monument in verband met COLYN niets te vinden. (Mondelinge mededeeling van den Heer P.).

3). Vianen: grafmonument van BREDERODE—V. D. MARCK; en altaar(?)-fragmenten. „Ein zierliches Grabmal oder Altärchen in Vianen in der Kapelle der Brederode ist leider seiner Figuren beraubt. Dagegen ist hier das herrliche Monument des REINOUD VAN BREDERODE († 1556 in Brussel) und seiner Ge-

---

1) GALLAND *A. W.* S. 95.

2) GALLAND *A. W.* S. 564. Men houde in 't oog dat GALLAND en HEDICKE JACOB met COLYN den oudere vereenzelvigen.

3) HEDICKE *A. W.* S. 226.

4) EWERBECK Bl. 14—15.

5) GRAUL: *Beiträge zur Gesch. der dekorativen Skulptur in den Niederlanden* (Leipzig, SEEMANN, 1189) S 49.

6) *El felicissimo Naje des Principe Don Phelipe* . . . (Anvers 1552) p. 317.

7) De aquarel van JELGERHUIS Rz. van 1825 in de verzameling van het gemeentemuseum te Arnhem vertoont het monument zonder die zijstukken.

8) In zijn bewerking van LÜBKE's Kunstgeschiedenis. Het boek is op het oogenblik niet meer onder mijn bereik.

mahlin PHILIPPOTTE VAN DER MARCK († 1536) tadellos erhalten . . . . aber auch Meister COLYN [hat] an dem Grabmal des R. v. Br. jedes Mass der Darstellung körperlicher Vergänglichkeit überschritten . . . [1]) — Later wordt dit „merkwürdige, anscheinend von JACOB COLYN DE NOLE aus Utrecht geschaffene Skulpturwerk" van 1560 gedateerd. [2]) Maar 't is heel goed mogelijk, dat het vóór BREDERODE'S dood besteld en gemaakt is; b. v. na den dood van PHILIPPOTTE in 1536, In ieder geval, als het de hand van COLYN, den meester van de schouw te Kampen, verraadt, moet het dichter bij 1550 dan bij 1560 staan. — Ook bij het altaar(?) fragment in de Kapel „ist die Hand Meister COLYNS annehmbar." [3]) — HEDICKE zet het grafmonument bij de werken, die voor COLYN „in Frage kommen"; het fragment bij de Werkstattarbeiten onder het bekende voorbehoud. [4])

De hal over de tombe is van later tijd. Het monument zelf is gerestaureerd door EBERSON en CAJOT in 1877. Men zie het opstel van F. MORREES in *Eigen Haard* 1885, alwaar afbeelding naar teekening van HORSTHUYS.

4). Kampen. HEDICKE noemt „zwei epitaphartige Dekorationen van Kampen tot de Werkstattarbeiten enz. en te

5). Leiden „eine gravierte Grabplatte, einer Aebtissin" onder de „Werke des Colynkreises." [5])

6). Jever: grafmonument voor EDO WIEMKEN. [6]). Aan dit grafmonument hebben twee meesters gewerkt: H. H. en P. H.; deze initialen staan erop. In H. H. hebben wij hoogstwaarschijnlijk HEINRICH HAGART te erkennen, die door MR. BOELES te Oosterend is ontdekt; van hem zijn de Florispartijen, het graf en zijn figuren. — Van P. H. is de hal, de ornamenten, de friezen, maskers, kartouchen, die in de Colijnrichting ontworpen zijn. Het werk dateert tusschen 1561 en 1564; dus na den dood van den ouden COLYN.

7). Nivelles: epitaaf voor GUSTAAF HERLLEN; het „vereinigt den Typus SASBOUT in Arnheim (COLYN) mit Brüsseler Decor." [7]) Het dateert van 1553.

8). Emden: monument voor Enno II. „Es handelt sich um ein Werk das um 1548 gearbeitet ist und es ist ein Meister des Colynkreises der dieses Werk gefertigt zu haben scheint; — von FLORIS stammt es nicht," „Es ist zu vermuten, das von dem um 1548 von einem Meister des Colynkreises hier errichteten

---

1) GALLAND *A. W.* S. 95. De dithyrambe over de Errungenschaft der Renaissance in de voorstelling van het menschelijk lijk S. 95 en S. 382 laten wij voor wat zij is.

2) GALLAND *A. W.* S. 381.

3) GALLAND *A. A. O.*

4) HEDICKE *A. W.* 226—227.

5) HEDICKE *A. A. O.*

6) HEDICKE *A. W.* S. 144. Zie over dit monument. *Bau und Kunstdenkmäler des Herzogtums Oldenburg* Heft V (1909) SS 171—178; met 8 afbeeldingen.

7) HEDICKE *A. W.* S. 223.

Freigrab ENNO'S II nur Fragmente übrig und diese in späterer Zeit irreführend zusammengesetzt worden sind. FLORIS kommt nicht in Betracht." [1])

IV. PREEKSTOELEN.

1—2) Delft en den Haag.

„Im Stile den Arbeiten JACOB COLYNS mehr oder minder nahestehend, verdient der Figurenschmuck der geschnitzten Kanzeln in der neuen Kirche zu Delft und in der Haager S.-Jacobskirche hervorgehoben zu werden." [2]) De preekstoelen zijn van één hand, Delft van 1548 [3]), den Haag van 1550 [4]), herinneringen aan MAJANO'S preekstoel in S. Croce in Florence. — Reeds EWERBECK had op de waarschijnlijkheid van één maker gewezen. [5]) — HEDICKE schrijft: „Von demselben vortrefflichen Schnitzer stammen Delft (1548) und Haag (1550); sie gehen von MAJANO'S Vorbild in S. Croce in Florence aus und unterstützen das Becken durch eine Reihe Consolen. Dekoration wie Schalldecke setzen die Kenntnis der Colyndekoration voraus." [6]) Even te voren zeide hij meer bepaald, dat de twee preekstoelen met die in den Bosch en Leiden een kleine reeks vormen „von Meisterwerken einer strengen Colyndekoration mit grottesken Elementen."

3). 's Hertogenbosch,

„Ein weiteres Werk ist 1566 ff. für HERZOGENBUSCH geschnitzt worden. CORNELIS BLOEMAERT oder VAN BERGEYK und ANTHONY VAN HELMONT sind aktenmässig daran beschäftigt. Der klare Aufbau, der Delft-Haag selbständig und in engerem Anschluss an die heimische Tradition (Beckenstützen) variiert, die gute Plastik, das reiche vortreffliche Ornament, lassen JACOB COLYN selbst als Meister des Plans durchaus diskutierbar erscheinen." [7]) In een noot: „Es muss künftiger Forschung überlassen bleiben, ob BLOEMAERT, der grosse führende Meister dieser Kanzel ist, wie GALLAND 113, 132, 149 will, oder ob er ein guter Durchschnittschnitzer ist, wie viele andere; ich glaube das letztere. Ist er der selbständige Meister der Kanzel, so zeigt er sich darin als Schüler TERWENS und COLYNS." [8]) „Schon EWERBECK hat auf die Verwandtschaft mit Détails vom Dordrechter Gestühl TERWENS aufmerksam gemacht, doch waren diese damals schon Gemeingut.

---

1) HEDICKE *A. W.* S. 141. Zie over dit monument MITHOFF, *Kunstdenkm. und Alterth. im Hannoverschen* VII. S. 65.

2) GALLAND *A. W.* S. 97.

3) GALLAND *A. W.* S. 397.

4) GALLAND *A. W.* S. 410.

5) EWERBECK, Text S. 19; vgl. S. 16.

6) HEDICKE *A. W.* S. 210—211.

7) HEDICKE *A. A. O.*

8) GALLAND spreekt S. 113 alleen van Bloemaerts leerlingschap bij TERWEN.

Noch deutlicher ist die Abhängigkeit des Schalldeckels im Aufbau vom Kampener Kamin, der schon in Delft-Haag ihre Wirkung geltend gemacht. Der Kampener Kamin war eben das führende Werk der Zeit." [1])

GALLAND spreekt bij den Bosschen preekstoel [2]) niet van COLYN, vindt dat de architectonische bouw veel origineeler is dan de decoratie die „von der Florisrichtung nur wenig berührt erscheint, aber von Anklängen an das Dordrechter Chorgestühl förmlich wimmelt." (S.113); in den stijl dier decoratie ziet hij verschillende handen; in het fries met koorknapen erkent hij „zweifellos BLOEMAARTS Werk", aarzelt echter diens hand in andere figuren te zien.

Met de reliefs op de preekstoelen te Delft, den Haag en den Bosch te vergelijken een relief in marmer in het Rijksmuseum te Amsterdam voorstellende Johannes den Dooper predikend in de Woestijn. [3])

4). Zwolle. In den preekstoel te Zwolle ziet HEDICKE slechts „eine überladende Fortbildung dieses Typus" [4]). Het stuk dateert van 1620 en is gemaakt door ADAM STAES uit Weilburg, zooals de preekstoel zelf te lezen geeft [5].)

V. KOORGESTOELTEN.

Utrecht (Dom).

Nadat HEDICKE TERWENS meesterwerk te Dordrecht geprezen en zijn invloed vermeld heeft, zegt hij dat sinds 1545 de richting van Terwen (de arabeske richting in Noord-Nederland) concurrentie kreeg van de Colijnrichting (die arabesken met grottesken en cartouches mengt) „und es ist oft schwer zu sagen, welcher Einfluss, TERWENS oder COLYNS, der stärkere ist; ob COLYN etwa den Schnitzer den Plan gegeben, ob nur seine vorbildliche Dekoration nachgeahmt wurde. So ist die Lage bei Utrecht (Dom; um 1550, nach Ewerbeck; zerstört) [6]).

In MULLERS catalogus vinden wij onder No. 165—167, dat de koorstoelen in den Dom, blijkens de rekeningen vervaardigd zijn in 1563 door ANTHONIS PETERSZ., voor 914 gld., 12 st. In 1695 zijn die banken naar de Buurkerk en

---

1) HEDICKE *A. A. O.*

2) GALLAND *A. W.* S. 132—133; S. 149—151.

3) *Catalogus van de Beeldhouwwerken* 1904, N. 129; zie het daar aangehaalde artikel van het *Bull. Ned. Oudh. Bond* I (1899—1900) bl. 149—150.

4) HEDICKE *A. W.* S. 211.

5) Den datum en den naam des kunstenaars had HEDICKE, dus niet bij EWERBECK behoeven te borgen. Hij had dit anders gerust mogen doen, maar ik vestig er de aandacht op, wijl HEDICKE het laat voorkomen alsof hij den preekstoel te Zwolle persoonlijk bestudeerd heeft. Onmiddellijk immers volgt bij hem: „Leider habe ich versäumt die Kanzel der Peterskirche in Leiden näher zu besichtigen . . . Nach den Friesen bei EWERBECK zu urteilen könnte sie noch der arabesken Richtung angehören". Wat den indruk wekt, als of hij de vroeger behandelde preekstoelen wèl „näher besichtigt" had. Dan zou hij in Zwolle het jaartal en den datum wel gezien en zich niet op EWERBECK beroepen hebben.

6) HEDICKE *A. W.* S. 215.

de Jacobikerk verplaatst. Twee resten: een karyotide in het Aartsbisschoppelijk Museum, een andere in het stedelijk Museum, waarbij twee zitbankjes met satyrmaskers. MULLER en HEDICKE verwijzen naar dezelfde afbeeldingen bij EWERBECK. Daar HEDICKE ook de afgietsels in het Rijksmuseum noemt en dáár niets uit het koorgestoelte van den Dom te vinden is dan de afgietsels der juist genoemde resten [1]) is zijn bewering „omtrent 1550" zeker onjuist. Een vraag is bovendien, hoe hij bij die twee stukken een voldoend begrip der versiering van het geheel kon krijgen; en geen vraag, hoe hij zich daarbij het plan van het koorgestoelte heeft kunnen voorstellen.

VI. SCHEPENGESTOELTEN.

1—2). Kampen en Nijmegen. „Sicher hat COLYN die Pläne für Gestühl und Schranken des Kampener Rathauses gegeben, wo er seinen berühmten Kamin damals ausführte, wenn sie auch von lokalen Meistern, wie FREDERICK, CRANENDONCK e. a. geschnitzt wurden (1543—46) . . . Mögliche weise ist bei Nijmwegen (um 1555; PETER VON DÜLCKEN als SCHNITZER genannt) die Lage die gleiche"(?).

Uit de rekeningen van KAMPEN blijkt van COLYNS aandeel in het ontwerp niets; integendeel geeft de lezing den indruk, dat ook dit aan denzelfden Mr. VREERICK moet worden toegekend, die het met zijn gezellen uitvoerde[2]). Evenmin kan uit de processtukken van den twist tusschen VREERICK en KNIJFF worden afgeleid dat eerstgenoemde met de uitvoering-alléén was belast[3]).

Te Nijmegen, waar GEERT — niet PETER — VAN DULCKEN of GAERT KOITENBROUWER in 1554—55 tegen dagloon het schepengestoelte vervaardigde, is evenmin een spoor van COLYN in de oorkonden te ontdekken.

Alles komt dus aan op de stijlkritiek en een nauwgezette vergelijking. Waarbij, zooals in andere gevallen, waarschijnlijk dit zal komen vast te staan, dat er verschillende vormen in plan, opbouw en decoratie gemeengoed van alle kunstenaars des tijds waren.

VII. HEKKEN EN AFSLUITINGEN.

Tegenover Enkhuizen, Leiden, Utrecht, 's Bosch, Kampen (S. NICOL.) die de richting TERWEN — LUCAS v. Leiden — THOMAS VINCEDOR vertegenwoordigen, staan Kampen (Raadhuis) en Embden (groote kerk) onder COLYNS invloed: Kampen 1543—46; Embden circa 1548—50. — „Spätwerke dieses Stils" zijn

---

1) Zie *Bekn. Catal. de Pleisterafgietsels* nn. 1168, 1169.
2) HEDICKE *A. W.* S. 215.
3) Zie de stukken in de *Bijdragen tot de Geschiedenis v. Overijssel* VIII (1886), bl. 46, vv.
4) Zie aldaar V (1879) bl. 247, vv.

Zwolle (1597) en Dordrecht (begin XVII). [1]) — Van de afsluiting rondom de Tombe van ENNO II te Embden heet het nog: „Die Schranke ist ein decorativ sehr beachtenswertes und originelles Werk eines bedeutenden Meisters des Colynkreises. Ausser COLYN zelbst . . . ist bisher kein Meister des Kreises bekannt, der um 1548 oder 1550 eines so hochentwickelten, stilsicheren und bodenständigen Werkes fähig wäre. FLORIS und seine Schule kommt nicht in Frage". [2]) „Wir stehen vor der Arbeit eines ganz selbständigen, originellen und feinen Meisters aus seiner besten Zeit, die ebenbürtig neben dem Kampener Kamin und der Deche von Jever [zie hierna] steht. Ich meine dass nur JACOB COLYN von Utrecht eines so fein abgewogenes, dekorativen Werkes fähig ist. Volle Klarheit kann erst eine genauere kenntniss des COLYN selbst und seiner Schule bringen". [3])

VIII. PLAFOND TE JEVER.

Het plafond in de slotzaal te Jever; gesigneerd door P. H. en E. S. „ist in Erfindung und Zeichnung von COLYN selbst oder einem ebenbürtigen Schüler, vielleicht Meister P. H.; und von Meister P. H. und E. S. (letzterer geringer) geschnitzt". [4])

IX. PORTAAL IN DE PIETERSKERK TE LEUVEN.

„Schwer lösbare Probleme bietet der Windfang von Löwen. Die Gesamtdisposition, die Figuren und Aufsatztabernakel [noot: vgl. fast identische am Tabernakel von Leau; doch zeigte die Tür von Audenaerde in der Krönung eine frühe, und die Kanzelgruppe Delft, Haag, Herzogenbusch in den Schalldecheln reife Bildungen dieser Art], die Zwickel, die Fruchtkörbe, könnten gut von FLORIS sein, wenn nicht die ausgesprochen plastische *Eigenart der Colyngrotteske* [noot: vgl. die Füllungen vom Kamin von Kampen und der Decke von Jever] in den Füllungen dem widerspräche. Die Evangelisten erinnern sehr an die von Léau. Die unteren lebensgrossen Figure scheinen in ihrer maskenhaften Pose einer späteren Zeit anzugehören [noot: Es wäre zu prüfen, ob die Werkstatt ROB. und JEAN COLYN DE NOLE, Ende XVI Jahrh. in Antwerpen, sie nicht geliefert hatte]. So muss der Meister, welche *Floris und Colyndekoration in einer Person vereint*, vorläufig als unbekannt gelten. Als Datierung, ist um 1560 wahrscheinlich. [noot: Eve (p. 201) nennt JEAN CIMON aus Mons als Meister und datiert um 1557, weil dieser Orgelbauer (vgl. über ihn Devilliers: Mémoire de St. Waudru) damals

1) HEDICKE *A. W.* S. 215—216;

2) HEDICKE *A. W.* S. 141.

3) *Aldaar*, S. 143; men bedenke alweer dat HEDICKE den meester van de KAMPER schouw en diens zoon JACOB voor één persoon aanziet.

4) HEDICKE *A. W.* S. 147.

in Löwen die Orgel setzte . . . . . Die Meisterfrage liegt ähnlich, wie beim Wiemkengrabmal in Jever, (1561—64), wo der Florisschüler H. H. mit dem Ornementmeister des Colynkreises P. H. zusammen arbeitet".[1]) —

Tot toelichting der verschillende attributiën, met name door HEDICKE diene het volgende; bij het onderzoek der monumenten kan blijken of en in hoever de meeningen van dezen kunsthistoricus tegenover de feiten stand houden.

Hij onderscheidt de volgende vier tijdperken:

1500—1545 de late gothiek is nog levend;

1525—1545 overgang naar de Barock-Renaissance, de „arabeske richting."

„Die Bezeichnung „Arabeske Richtung" ist nicht so zu verstehen, alsob in dieser Zeit nur mit Arabesken dekoriert würde. Es werden Elemente der italienischen Renaissance-dekoration eingeführt und unter diesen ist die Arabeske das führende Element . . . . . daneben werden Medaillon und Kandelabersäule oder Baluster aus Oberitalien, der Putto, die Fruchtschnur, einzelne Rollwerkteile, sogar grotteske Elemente wie Vögel, Gerät, verwendet; die Hoch- und Breitfüllung begint eine Rolle zu spielen. Aber führend ist die Arabeske und die Arabeskenartige Behandlungsweise fast aller dekorativen und einiger struktiven Elemente." S. 175.

1545—1559 productieve tijd der „grotteske richting," die haar vóórloopers (zie boven) en nakomers heeft. „In der „grottesken" Richtung . . . treten zu den bisherigen die grottesken Elemente hinzu und übernehmen die Führung. Die Neuerscheinungen gehen von einer vorwiegenden Pflege der Grotteske aus. Die arabesken Elemente werden — verändert oder unverändert — übernommen" (S. 175).

1549—1575: Floris-Colyndecoratie. „FLORIS gelangt zu seinem reifen Stil indem er zu den arabesken und grottesken Elementen eine eigene Methode der Fruchtschnurdekoration hinzufügt und mit einer Reihe anderer Elemente und Typen zu einem dekoratieven System entwickelt. — COLYN geht von der Grotteske aus und bleibt in den Banden der Grotteske, von denen FLORIS sich bald wieder löst [FLORIS wordt klassieker, strenger]. Auch COLYNS dekoratives System ist allumfassend und wird von einer stärkeren künstlerischen Persönlichkeit getragen als FLORIS die besass" (S. 175).

Tot nadere verklaring kan wellicht het volgende strekken: De Colynstijl begint 1545 met de schouw te Kampen, de Florisstijl 1549 met het Dorothea-epitaaf.[2]) „Erscheint früher etwas Verwandtes [in der Dekorationsweise], so wird die Bodenständigkeit zu diskutieren sein. Die Fragen wo z. B. das Epitaph mit

---

1) HEDICKE *A. W.* S. 217.

2) In Königsbergen. HEDICKE Taf. XIII. XIV.

Biendsarkophag und Aedicula, wo der bärtige Priant in Rüstung, wo viele Dekorationselementen, wie Cartusche, Abschlüsse u. s. w. auftreten, müssen vorläufig offene bleiben." (S. 155).

De Colyndecoratie heet grottesk-arabesk, en volgde op de arabeske richting die in TERWENS' koorstoelen hun hoogtepunt had. FLORIS' decoratie heet grottesk en volgde op de arabeske richting, die in het altaar van Hal en de werken van Audenaerde culmineerde. — Overigens is COLYN voor Holland [= Noord-Nederland] tot Jever — centrum Utrecht — wat FLORIS is voor Antwerpen en zijn invloedgebied (S. 128), m. a. w. de ontwikkeling van den Nederlandschen decoratiestijl „ist geknüpft an die Persönlichkeiten des JACOB COLYN [men weet dat HEDICKE maar één COLYN kent] in Utrecht und CORNELIS FLORIS in Antwerpen" (S. 4).

Over Zuid- en Noord-Nederland heet het verder: „Obgleich die Niederlande damals noch politisch und künstlerisch eine Einheit bilden . . . . so kann man doch, ähnlich wie in der Malerei, Richtungen des N. und des S. unterscheiden, die sicherlich eine innere Verbindung gehabt haben, deren äussere Zusammenhang wir jedoch bisher nur ausnahmsweise aufdecken können, und die wir als unabhängige Kunstströmungen aufzufassen geneigt sind." In een noot staat dan:

Arabesk: Süden: Brussel und Brügge.
Norden: Leiden und Dordrecht.
Grottesk: Süden: Antwerpen uud Brügge.
Norden: Utrecht (S. 176).

Aangaande den invloed van Italie lezen wij: CORNELIS BOS wint in Rome FLORIS en COLYN [wier verblijf te Rome hier dus als feit wordt aangenomen] voor den grottesken barokstijl. Bos zelf volgde UDINE, PENNI, ROMANO, vooral VENEZIANO en later VICO; — „daher ist die so entstehende Niederländische grotteske Barockrichtung des Ornaments als eine Wirkung der römischen Rafaelschule anzusprechen" (S. 13). — „Des BOS und FLORIS Schaffen läuft parallel, ist als unabhängig von einander und selbständig anzunehmen, ohne dass eine freie gegenseitige Beeinflüssung fehlt; so bemerkt man gemeinsame Vögel- und Insektentypen sowie Rollwerkmotive, die auch bei COLYN auftauchen und das Bestehen eines grottesken Stils in den Niederlanden dokumentieren" (S. 19). CORNELIS BOS werkt te Rome sinds 1530 als graveur, vooral van figuren. Tegen 1540 doet hij aan ornament; 1538 is de datum van een blad met een soort Laokoonszoon als herme. Uit denzelfden tijd zijn drie herme-achtige draagfiguren en een kartoucheherme en een vaas, waarschijnlijk stukken ééner serie. „Hier liegen die Anfänge der lebensfähigen grottesken Richtung vor uns, welche in der Kartusch- und Fruchtkorbserie von 20 Blatt mit französischen Sinnsprüchen ihre erste reife Lebensäusserung besitzt . . . . ich setze sie in die erste Hälfte der 40er Jahre;

ob sie 1540 oder 1545 enstanden sind wäre wichtig wegen der Prioritätsfrage, muss aber in Zweifel bleiben. Waren die frühere Blättchen die Erstlinge von Niederländischen Hermen- und Vasenserien, so bezeichnet diese Serie den Beginn einer neuen bodenständigen Entwicklung von Kartusche und Fruchtkorb, die doch so charakteristisch für die Niederländische Dekoration sind . . . ." (S. 296-297).

De studie van het Colynornament zal dus bij BOS moeten beginnen .Ook al zou tusschen BOS en COLYN geen nauwer betrekking bestaan dan de toevallige van elkanders tijdgenooten te zijn, dient het werk van BOS niet minder dan dat van FLORIS ter vergelijking met dat van COLYN te worden bestudeerd.[1])

HEDICKE kan de overeenkomst in het werk dezer drie meesters niet verklaren, dan uit hun samenleven te Rome. Maar „alle diese Meister arbeiten frei nachschaffend neben einander und nach den italienischen Vorbildern, ohne wörtlich zu kopieren. Es sind vielmehr selbstandige Paraphrasen und Varationen eines Thema's, dessen gemeinsamen Sinn diese Künstler übereinstimmend begriffen haben, dessen Geist sie als gemeinsame Grundlage anerkennen" (S. 296).

Des te belangrijker wordt nu een onderzoek van het werk der DE NOLE's te Cambrai. Heeft COLYN daarvandaan niets mee naar Utrecht en Kampen gebracht? Stond het Kamerijksch atelier wellicht onder den geschetsten Italiaanschen invloed ?

LIJST DER AFBEELDINGEN

van de werken, die in dit tweede hoofdstuk zijn vermeld.

Schouw op het Raadhuis te Kampen.
IJSENDYCK, C. 28; S. 14.
EWERBECK, XXIII—XXIV, Blz. 4; Bl. 7—9.
HEDICKE [2]) Taf. XLV.

Vóór alles bevelen wij aan de 23 photographiën op broomzilverpapier, waarvan vier ter grootte van 12 × 40; de overige van 30 × 40 cM., geplakt op kartons van 44 × 54 cM. die „de geheele schouw, 21 détails en het nevens de schouw opgestelde Burgemeestersgestoelte" reproduceeren. Alles in portefeuille tegen den prijs van *f* 75.00, te verkrijgen bij den heer J. ENSERINCK, te Kampen, die de foto's vervaardigde. Mr. J. NANNINGA UITTERDIJK schreef er een Inleiding bij.

Fries van den schoorsteen uit het oude raadhuis te Utrecht (van den schoorsteen door W. VAN NOORT?)

1) Gedateerde werken van BOS: 1546, 1550, 1554. In 1548 twee serien; 1550 trophaeen; 1552 wagen in 1554 signeert hij voor 't laatst. (HEDICKE S. 298—299 zie Taf. 4.)

2) Bedoeld zijn, waar HEDICKE in deze lijst geciteerd wordt, de „Tafeln", bij zijn *Floris und die Florisdekoration*, folio.

MULLER: *Gids door het Stedel. Mus. v. Oudheden te Utrecht* (1913).
„ *Oud Holland.* XXV (1907).

Beelden en Fragmenten der tombe te Amerongen.
MULLER: *Oud-Holland.* XXV (1907).
Friezen in het Stedelijk Museum te Utrecht 1—3.
MULLER, *Gids* t. a. p.
„ *Oud-Holland*, t. a. p.
EWERBECK, XIX—XX. Blz. 20—22.
Ontwerp voor de schouw te Zwolle.
GALLAND S. 138.

Raadhuisgevel in Utrecht.
EWERBECK XXI—XXII, Bl. 19.
„Huis van Karel V" te Utrecht.
EWERBECK XIX—XX, Bl. 18,

Muntpoortje te Dordrecht, 1555.
IJSENDIJCK, P. 7.
EWERBECK III—IV, Bl. 6.

Monument GEORGES VAN EGMOND te Utrecht (Dom) 1549.
EWERBECK XIX—XX, Bl. 17; XXI—XXII, Bl. 22

Epitaaf SASBOUT-V. D. MEER te Arnhem.
EWERBECK XXI—XXII, Bl. 14—15.

Monument BREDERODE-V. D. MARCK te Vianen.
Eigen Haard 1885, Bl. 481.

„Epitaphartige Dekoration(en)" te Kampen.
EWERBECK XXIII—XXIV, Bl. 18 door HEDICKE geciteerd, [1]) niet te vinden.

Grafsteen eener Abdis te Leiden (S. Pieter).
EWERBECK IX—X, Bl. 17, fig. I.

Monument EDO WIEMKEN te Jever.
HEDICKE Taf. XLVII en XLVIII.
Verder de afbeeldingen in de *Bau- und Kunstdenkm. des Herzogt. Oldenburg* Heft V (1909).

1) Te Kampen zag ik maar één monumentje, dat bedoeld zou kunnen zijn. Maar dan gaat de „Colyns tijl" verloren.

Epitaaf HERLLEN te Nivelles.
IJSENDIJCK Monum. Commémoratifs 5.

Preekstoel in Delft.
EWERBECK IX—X, Bl. 20 en 21.

Preekstoel in den Haag.
EWERBECK VII—VIII, Bl. 20 en 21.

Preekstoel in den Bosch.
EWERBECK XVII—XVIII, Bl. 1—11.

Preekstoel in Zwolle.
IJSENDIJCK C. 23.

Koorstoelen te Utrecht (Dom).
EWERBECK XIX—XX, Bl. 7, fig. 4; Bl. 16, XXI—XXII Bl. 17.

Schepengestoelte te Kampen 1545—1546.
EWERBECK XXIII—XXIV, Bl. 5—6; Bl. 10—15; XXVII—XXVIII, Bl. 12.
ENSERINCK (foto) zie boven.

Schepengestoelte te Nijmegen.
IJSENDIJCK Stalles 3.
EWERBECK XIX—XX, Bl. 8—11; XXI—XXII, Bl. 1—5.

Koorhek te Enkhuizen (S. Gomarus) 1542.
WEISSMANN-IJSENDIJCK 70.
EWERBECK IX—XII, Bl. 14 en 15 en XXXI—XXXII, Bl. 12.

Koorhek Leiden (S. Pieter).
WEISSMANN-IJSENDIJCK 99.
EWERBECK IX—XII, Bl. 16.

Koorhek Utrecht (S. Jacob).
EWERBECK XXI—XXII, Bl. 11—12.

Koorhek 's Bosch.
IJSENDIJCK C. 8 en Cl. 5.

Koorhek Kampen (S. Nic.).
EWERBECK XXVII—XXVIII, Bl. 10 en Bl. 22.

Hek te Kampen (Raadhuis) 1545—1546.
EWERBECK XXIII—XXIV, Bl. 16—17.

Hek te Embden (om het mon. v. ENNO II) ± 1548—1550.
HEDICKE Taf. XLVI.

Hek te Zwolle (S. Michael) 1597.
EWERBECK XXVII—XXVIII, Bl. 5—6.

Hek te Dordreeht (begin XVII).
IJSENDIJCK Clotures 2.

Portaal te Leuven (S. Pieter).
IJSENDIJCK Portails 3 en F. 28.
EWERBECK II, Bl. 12.

AANHANGSEL I.

DE NOLE'S TE KAMERIJK.

Uit J. Houdoy: *Histoire Artistique de la Cathédrale de Cambrai* (Paris 1880) en A. Durieux: *Les Artistes Cambrésiens du IX au XIX siècle et l'Ecole de Dessin de Cambrai* (1874). [1])

A. GUILLAUME DENOLLE.

1. 1). 1515 „à Guillaume Denolle tailleur d'images pour avoir fait ung patron pour ung épitaphe de St.-Druon et avoir encommenchié l'ouvrage X l. III S.

Volgens de executie van het testament van kanunnik Jehan Leporis, Houdoy, p. 277.

2. 2). 1525. „à Guillaume tailleur dimages pour le piteux Dieu et pilate du cloistre XXIII l. VI s. VIII d.

Uit de rekeningen der Abdij van 't H. Graf. Houdoy p. 384. Of hier Guillaume Denolle bedoeld is? Houdoy, in zijn register, geeft deze plaats op onder Guillaume Denolle; maar in den tekst staat de familienaam er niet bij.

3. 3). Payé à Guillaume Dannel pour avoir fait et taillé en bois (de chêne) deux images à scavoir une justice et un pryant (Jean de Bove à genoux) qui sont des patrons pour faire de cuivre la reproduction de Jean de Bove."

Durieux p. 69 — Wat den naam Dannel betreft: „les comptes de la ville et ceux de la cathédrale écrivent indifféremment Dannel, Dannolle, Denolle, De Nole." (Houdoy, p. 119, note 1).

---

[1]) Meer literatuur hebben wij niet in handen kunnen krijgen. Wellicht vindt men meer bijzonderheden en aanwijzingen in: „Les Corps de Métiers et le Commerce de Cambrai du XII au XIX siecle" in de *Mémoires d. l. Soc. d'Emul. de Cambrai* Tome XXX; — „Matériaux pour l'histoire des Arts dans le Cambresis" par A. Lefebure *aldaar*. Tome XXXI; — E Bouly: *Les Sciences, les lettres et les arts à Cambrai* (1841); — A. Leglay: *Recherches sur l'Eglise métropolitaine de Cambrai*; — A. D[urieux]: *Notice Historique sur l'Hotel de Ville de Cambrai et sa réconstruction* (1870).

De houten modellen zijn nog in het museum te Kamerijk, zegt Durieux, en hij geeft een afbeelding van den „pryant" tegenover p. 70. De koperen beeldjes zijn te Douai in 1793 gesmolten ten behoeve der . . . . kanonnen.

B. JEAN DENOLLE.

4). 1546. Johanni Denolle sculptori qui reparavit epitaphium sancti 4.
Sebastiani in navi ecclesie et plures imagines in altari beate Marie Feretrorum XLVIII S.

Uit de rekening der Kerkfabriek. — Houdoy p. 216.

5). 1551. „Johanni Denolle sculptori qui reparavit in capella sancte 5.
Anne imaginem beati Johannis Baptiste, et Johanni Velu piclori, qui . . . . LXs."

Uit dezelfde rekeningen. — Houdoy p. 218.

6). 1554. „A Jehan Desnolle pour faire l'épitaphe auprès du lieu 6.
ou il [de kanunnik Jehan de Malve] est enterré IIIc/X l."

Volgens de executie van het testament van J. de Malve. — Houdoy p. 282.

7). 1555. „A ordonné une table d'autel estre faiste en la chapelle Ste 7.
Elisabeth ou il [Jeh. de Courouble] est inhumé laquelle a estée marchandée par les exécuteurs et parents à Jehan Denolle tailleur de ymages à Vc florins, de laquelle somme les exécuteurs de feu M. S. Clérici ont payé IIIc livres et M.M. les exécuteurs du Sr Courouble VIIc. Ensemble M i l. l."

Volgens de executie van het testament van Jeh. de Courouble. — Houdoy p. 282.

8). 1556. „A Jehan Desnolles tailleur d'images pour et en tant 8.
moings du marchié de la closture de la chapelle Nostre Dame de grasce IIIc l."

Uit de reken. der Kerkfabriek. — Houdoy p. 18.

9). 1557. „A Jehan Desnolle paiement sur la closture de la chapelle 9.
de N. de grasce VIIc l."

Uit dezelfde rekeningen. — Houdoy p. 219.

10). 1558. „A Jehan Desnolle sur la closture de N. D. de Grasce c l." 10.

Uit dezelfde rekeningen. — Houdoy p. 219.

11). 1559. „A Jehan Desnolle pour le plain paiement de la cloture 11.
de la chapelle N. D. IIIcL l."

Uit dezelfde rekeningen. — Houdoy p. 219.

12). 1560. „Johanni Denolle pro constructione cujusdam piscinae 12.
in capella Virginis gratiarum XIIII l."

Uit dezelfde rekeningen. — Houdoy p. 219

13). 1560. „Fut marchandé à Robert et Jehan de Noyelles pour 13.

faire le sculpture mémoire et souvenance pour la somme de IIIc livres de XL gros (800 livres de haynaut environ), à ceux quand ils alèrent en Anwers achapter des pierres d'alebastre en bon compte IIIIc l."

Volgens de executie van het testament van Franchois Sarre. — Houdoy [1]) p. 284.

De vóórnamen Robert en Jean en het gezamenlijk handelen der twee mannen wijzen erop dat de Noyelles = de Nole = de Noille (vgl. onder nn. 14, 15, 16 enz.).

Zonder eenig familieverband te willen bevestigen, willen wij toch wijzen op het volgende document uit de archieven der abdij St. Aubert te Kamerijk: „1458 de jubilate XXIIIIe jour davril après paskes lan / VIII je levay [ten doop „heffen"] lenfant du seigneur de Noyelles sur lEscaut chevalier et fut une fille et heult nom Ysabel et fut baptisée es fons de l'église de Noielle par le curé . . . ." Houdoy p. 405—406. „L'église de Noielle" schijnt te wijzen op een dorpje bij Kamerijk, waaraan de familie misschien haar naam ontleende.

14. 14). 1561—1562. „Lors de la reconstruction de la bretèque en 1561 [aan het Stadhuis te Kamerijk] c'est Robert et Jean Dannolle tailleurs d'images que l'on charge de la sculpture des 4 figures caryatides soutenant la main coulante du balcon, et d'autres détails, travaux qu'on leur paye en deux fois 220 l. t."

Durieux p. 75; hij verwijst naar de „Comptes des octrois 1561, 6 août au 6 novembre, et même année 6 nov. au 6 févr. 1562."

15. 15. 1566. „A Robert, Jehan et Hierosme Desnolles tailleur d'imaiges pour avoir faict l'épitaphe VIIc l."

Volgens de executie van het testament van Jehan Hoppe. — Houdoy p. 285.

16. 16). 1594. Jehan komt nog voor in 1594: „on retrouve le dernier, Jean, en 1594, aidant à lever le plan de Cambrai par ordre de S. M. C."

Durieux l. c. waar naar dezelfde „comptes" wordt verwezen. — Hij voegt erbij: „l'un et l'autre, Jean et Robert, peuvent bien être les fils de Guillaume qui taillait en 1552 les modèles des statues destinées etc. (zie onder nº 3). Over de familiebetrekkingen zie aan het eind van dit Aanhangsel.

C. ROBERT DENOLLE.

Behalve in 1560, 1561—62 en 1566 (zie boven onder No. 13, 14, 15) vinden wij Robert nog in

17. 17). 1562 (64?). „Le XIIe jour d'octobre XIIII a esté marchandé à Robert Danolle tailleur d'imaige pour faire l'épitaphe CIIIIxx VI l."

[1]) Onmiddellijk op dezen post volgt: „á Gelles de Hertoghe pour le patron de ladite sepvlture VI l", Waaruit Houdoy besluit (l. c. note 2) dat de gebroeders NOYELLES alleen het materiaal leverden en uitvoerders waren van het ontwerp, dat GILLES DE HERTOGHE gemaakt had.

Volgens de executie v. h. testament van Jan Soudan. — Houdoy p. 285. Blijkens den post zou 1562 moeten zijn 1564.

18). 1565. „Le VIII jour de décembre XVe LXIIII en esté payé à Robert Desnolle tailleur d'imaiges pour une image d'albastre qu'il a fait à l'autel de la chapelle du palaix L l." 18.

Uit de rekeningen van Cambrai en le Cateau. — Houdoy p. 253.

D. JÉRÔME DENOLLE.

Behalve in 1566 (n° 15) komt hij voor in

19). 1579. „A Jherome Desnolle tailleur d'ymage pour XXI journées à XS, qu'il a besoigné pour M. S. XXI l. 19.

Pour II bassins et II esquyers d'argent achetées à Anvers IX l. s XXIII."

Uit de juist genoemde rekeningen. — Houdoy p. 254.

20). 1600. „A Jherosme Desnolle pour avoir refait une ymage et un povre et raccommodé plusieurs pièces à la table d'autel de Ne Dame la grande et refait et collet le pied de St. Christophe avec le pupitre du trin où on chante l'épitre XXIII l." 20.

Uit de reken. der Kerkfabriek. — Houdoy p. 222.

21). 1612—1613. „En 1612—1613 Jerôme Dannolle, tout à la fois peintre et sculpteur, sculpte et peint un Saint Léonard pour le consistoire de Messieurs du Magistrat, en prix de 28 l." 21.

Durieux p. 101. — „Plusieurs fois déjà, voegt hij erbij, nous avons rencontré le nom de Dannolle et il n'est pas rare dans les actes de l'état civil ou dans les régistres des paroisses en ténant lieu avant 1789; mais pour ce nom comme pour bien d'autres l'absence d'indications spéciales empéche, même avec le secours de la date, d'en préciser l'application."

E. CLAUDE DENOLLE.

22). 1615. „Claudio Denolle pro reparatione columnae et imaginis Sto Laurentii VIII l." 22.

Uit de rekeningen der Kerkfabriek. — Houdoy p. 225.

Welke betrekking tusschen Guillaume, Jean, Robert, Jérôme en Claude bestond, wagen wij, bij gebrek aan meer gegevens dan de jaartallen, niet te gissen. Volgens Houdoy, p. 112—120, zou Guillaume de vader zijn van Jean, deze de vader van Robert en Jerome; volgens Durieux zou, zooals wij boven zagen onder n° 16, Guillaume de vader van Jean en Robert kunnen zijn; in Jerôme gist hij een „descendant de ceux que nous avons signalés précédemment." (p. 101).

AANHANGSEL II.

UTRECHTSCHE DE NOLE'S TE ANTWERPEN [1]).

A. ROBERT DE NOLE.

1. 1. — 1591. Robert de Nole beeltsnijder wordt als meester in het Antwerpsch Lucasgilde ontvangen.

Liggeren enz. I. bl. 361. — Over het jaartal zie Hoofdstuk I onder XXXXI; het zal allerwaarschijnlijkst 1594 moeten zijn, vermits Robert pas in 1593 poorter werd.

2. 2. — 1593. Robrecht de Nole Jacopssone, geboren tot Uytrecht beeltsnyder, werd poorter van Antwerpen den 21 Mei 1593 (L. de Burbure).

Aldaar, noot. — Maar als Robert eerst in 1594 lid van het Lucasgilde werd, is de bestelling van 1593 aan een niet-lid van dat gilde weer niet goed te begrijpen. Wij lezen n.l. in de rekeningen van het Gilde der Romanisten:

3. 3. — 1593. „Item betaelt voor het maken van de twee beelden Sanctorum Petri et Pauli (van houte IIy 3 voeten hooge) ende voor het hout daertoe gelevert bij.... Robert ende Hans Nolen, de somme van 4 Guldens". De beelden waren bestemd voor het H. Sacramentsaltaar in de O. L. V. Kerk te Antwerpen.

Aldaar, noot. — Visschers schrijft, bl. 117, dat Rob. de N. nóg eens die beide Apostelen gebeiteld heeft, benevens de beelden der vier Evangelisten. Deze zes „meer dan van levensgrootte en uit greesteen gewrocht, alsook het borstbeeld van St. Ignatius uit zwarten marmer, welks hoofd uit witten marmer gebijteld was", stonden, volgens hem, vroeger in den gevel der Borromeuskerk [2]). Een geschreven dokument waaruit het auteursschap van Rob. zou blijken, geeft hij niet op, noch een jaartal. Maar de noot bij deze plaats, waarin gezegd wordt, dat de beelden van Petrus en Paulus, die „tegenwoordig" in dien gevel staan, het werk zijn van Andries de Nole, sluit met de aanteekening: „medeged. door de heeren Th. v. Lerius en P. J. de Cuyper."

4. 4. — 1594—95. „Item betaelt aan meester Robrecht Nole beeltsnijder van een Mariabeeld te snijden, om boven de Westduere te zetten, bestect voir IX ℔". — Uit de Rekeningen van genoemd gilde van Kerstmis 1594—95.

Aldaar, noot; — ook bij Visschers *Histor. Avondstonden* bl. 96.

---

1) Wat hier uit de *Historische Avondstonden* VAN VISSCHERS wordt overgenomen moet men nemen zooals het is. Gelijk gezegd, steunde hij op mededeelingen van GÉNARD, DE BURBURE, VAN LERIUS. Dikwijls noemt hij zijn zegsman, maar niet de bron waaruit die zijn kennis geput had. Niet zelden echter citeert hij zelf de rekeningen, waaruit hij zijn gegevens ontleent, doch dan is weer niet heel duidelijk hoever die ontleening gaat.

2) Zie afb. van den gevel in SANDERUS' *Chorographia Sacra* III p. 12 (edit. VAN LOM, 1727).

De „Westduere" is die der O. L. V. Kerk. — Op dit Mariabeeld heeft betrekking:

4*a*. — 1495: „Item betaelt aen Meester Robrecht, beltsnyer, van het aensicht van ons lieven Vrouwenbeelt en het Kindeken te versnijden, met het hout daertoe gedaen IIII ℔". 4*a*.

Visschers t. a. p. — Een ander „Mariabeeld met het Kindeken in den kap van den gevel" der Borromeuskerk is in 1798, ter plaetse in stukken geslagen," wordt door Visschers aan Rob. de Nole toegeschreven. Maar ook zonder overlegging van een schriftelijk getuigenis en zonder een jaartal te noemen. Of de „mededeeling door den heer J. Bauclercq" dat auteurschap van Robert betreft of de omstandigheden der vernieling is niet duidelijk (Visschers, blz. 118.)

5. — 1594. De Aartshertog koopt van Robbert een eikenhouten crucifix met notenhouten voetstuk. 5.

Bulletin d. l. Comm. royale d'histoire. 1ère Série, tome XIII, p. 108, Cfr. p. 104.

6. — 1595. „Robert de Nole neemt als leerling aan Gilbert van Brussel. 6.

Liggeren, I blz. 387.

7. — 1597. „Op heden IIIijen meert 1597 hebben de dienende meesters van Onze lieve Vrouwe Loff, in presentie van den meesten deele van de oude meesters, daar eenige van absenten, hem sterck maakten 't selven goed te vinden, besteet aan meesters Robert ende Jan Nole te maecken aght belden van goeden opreghten avennensteen, alderbest bequaem synde om belden te snyden, ende die op pedestallen of courtousen, te weten van marbre de voet onder ende capitael van swarten steen, gegarneert naer behoiren met alabaster oft marmeren steen, al navolgende 't patroon ende model daer off gemaeckt, aldaer presentelyck jegelycken gethoont, te weten: het pedestael dry voeten; ende elck beelt vyf voeten, eer meer dan min, naer uytwysen der heysch van den wercke; ende alle deselve beelden, met alle der dairtoe behoirt, wesende deselve beelden tot aght in 't getalle, te stellen ende vast maecken, elck in syn plaetse, zonder voirder cost of last van de voirscreven meesters, ende alle oncosten dragen der daertoe behoirt; waervoire de voorsegde meesters van onse lieve Vrouwe Loff sullen betaelen, voor elck beelt metten voirscreven pedestaelen ende toebehooren als voorscreven is, deselve Meesters Robert ende Jan de Nole sullen betaelen de somme van vier ende taghtig guldens, tot aghten in getalle voornoemd. Des t'oirconden desen onderteekent: Robert de Nole, Jhan de Nole". — Gilde van O. L. V. Loff in de O. L. V. Kerk te Antwerpen, bl. XXIX en XLII. 7.

Aldaar, bl. 361, noot; en bij Visschers bl. 91. — De beelden

stelden voor: Mozes, David, Salomon, Isaias, Jeremias, Ezechiel, Daniel, Aggeus. — Visschers teekent aan, dat de rekening van het werk het jaarcijfer 1595—96 draagt, wat overeenkomt met de data der volgende posten die op genoemde beelden betrekking hebben:

7a. 7a. — „Betaelt aan Robberecht ende Hans Nolle, beltsnyders voor acht profheten, die sy in de capelle gemaeckt hebben, welcke is geschiet met advise van de oude meesters, wesende *f* 112, 00, 00."

7b. 7b. — „Betaelt aen de selve beltsnyders het welcke hun geloft was soo verre sy het selve wel deden fl. 4. 13. 4."

7c. 7c. — „Betaelt voor sommighe consultacien soo van de pileiren te maecken ende van een model daervan, samen fl. 4. 13. 4."

De „pileiren" maakten deel uit van de „tuinen" d. i. van de hekken in of vóór de O. L. V. Kapel, en waren van koper. (Meerdere posten erover bij Visschers bl. 92, 93). Misschien stonden de acht profeten, van wie ieder een spreuk droeg, die betrekking had op de H. Maagd, op die „pileiren".

7d. 7d. — 1598: Item 30 Augusti 1598 betaelt aen Robbert Nole, beeltsnyder, over syne volle reste van de groote figuren C ₩.

Al deze posten uit de rekeningen der O. L. V. Kerk van 1595—1596 bij Visschers *t. a. p.*

Hekken en figuren zijn in 1798 verkocht aan zekeren Jacobs (een hek met vier beelden) voor 188 gld., en aan Adnet (het tweede hek met nog vier beelden) voor 187 gulden. brab. cour. (De verkoopingacte bij Visschers, bl. 94). De afbeeldingen bij Sweertsius: *Monumenta Sepulcralia* etc. p. 79.

8. 8. — 1600. „Robert de Nole, beeltsnyder, neemt als leerling aan Melchior van Boven."

Liggeren I bl. 415.

9. 9. — 1601. „A Robert de Nole, maistre sculpteur la somme de XIJc XXV livres de XI gros, pour la pourpaye de ijM ijc livres, pour lesquels il avait emprins de faire asseoir en église de Sainte Gudule en la ville de Bruxelles, endéant le temps et terme de dix mois, une sépulture de pierre de touche et allebastre, avec la représentation de feu l'archiducq Ernest d'Autrice suivant l'accord fait avec luy le Xj jour de mars XVjc ung, et pour le séjour qu'il avait faict avecq ses ouvriers en ladicte ville de Bruxelles, attendant que l'on avait serré la sépulture, à son arrivée trouvée ouverte, sans pouvoir asseoir aditte tombe." — Registre n° F 285 d. l. Chambre des Comptes, aux Archives du Département du Nord à Lille. Voy, aussi le régistre n° F 284 ibidem; et le régistre 23 574 f°/XIX, V° de la Chambre des comptes aux Archives du Royaume, où sont renseignés les autres payements faits pour le même objet, jusqu'à concurrence de la somme de 2.200 livres). —

Pinchart *Archives des Arts, Sciences et Lettres* I (Gand 1860) p. 133.

De tombe werd door Albert, den broeder van Ernst, besteld en staat nog in de Ste. Gudule rechts in het koor.

10. — 24 Maart 1604. — „Albert et Isabelle . . . . à tous ceulx qui ces présentes verront, salut. Sçavoir faiçons que, pour le bon rapport que fait nous a esté de la personne de Robert de Nole . . . . Nous avons iceluy commis, ordonné et establi, commettons, ordonnons et establissons par ces présentes à l'estat et office de schulpteur et tailler [= tailleur] en marbre, allebastre, bois et semblables matières, de nostre hostel, en luy donnant plain pouvoir, auctorité et mandement espécial ledit office dores en avant tenir, excercer et déservir; et en surplus faire bien et deuement, toutes et singulières, les choses que bon et leal schulpteur susdict peult et doibt faire; et que, audict offfce compete et appartiennent; toutesfois sans gaignes, et seulement aux honneurs, prouffitz emoluments, franchises et exemptions y appartenant, et dont joyssent aultres nos domestiques et serviteurs de nos dict hostel partant et lieux de nostre obeyance, avec pouvoir de apprendre a ses serviteurs soudict art, sans estre assubjecty à ceulx du mestier, tant qu'il nous plaira; sur quoy et de s'y bien et deuement acquitter ledict Robert Nole sera tenu faire le serment pertinent . . . . Donné en nostre ville de Bruxelles le XXIIIje mars, l'en de grâce Mil VJc et IIII).' (Collection des papiers d'Etat et de l'audience aux Archives du Royaume). 10.

Pinchart: *Archives* II, (Gand 1863) p. 302—'03.

10*a*. — Il faut ajouter à ce qui précède [II pp. 302—303] que c'est sur sa requête que cette nomination eut lieu et apres que le conseil des finances eût donné son avis." (Coll. des papiers etc.). 10*a*.

Pinchart: *Archives*, III (Gand 1881) p. 240.

11. — 1 Juni 1604. Volgens een aanteekening van Th. van Lerius in het Album der St. Lucasgilde, bl. 48, is Robert den 1 Juni 1604 in de O. L. V. Kerk getrouwd met Lucretia Smidts. Getuigen waren Jan de Nole en sieur Peeter Fabri. 11.

Visschers *t. a. p.* bl. 431. — Die Peeter Fabri komt ook voor in een contract van 1606 als „Peeteren Smits, gesegt Fabri openbaren notaris." Zie hierna onder n° 16.

12. — 1604—1605. „Item betaelt aan Robert de Nole, beeltsnyder, voor het teekenen van een patroon voor het ocxaal van de capelle 3. 6. 8." 12.

Visschers *t. a. p.* bl. 94. — Volgens Visschers gaat het over het oxaal derzelfde O. L. V. Kapel, waarvan het hek met de 8 prophetenbeelden boven ter spraak kwam. Of de jaartallen juist zijn? Misschien 1614—15? Want de betalingen geschieden in de jaren 1616, 1617 en 1624. Dat tusschen uitvoering en betaling

soms jaren verloopen, is begrijpelijk; maar tusschen ontwerpen en uitvoeren kan een verloop van tien jaren minder goed worden aangenomen. Zie trouwens onder 12b: aengenomen den 9 Juli 1615". De uitvoering geschiedde door Robert en Jan samen.

12a. 12a. — 1616. „It. betaelt aen Robert ende Jan de Nole, steenhouwers, voor het aenbesteet ocksael ende haer in drye reysen op rekeninge gegeven 2000 guldens als per haere quittancie blyckende: 2000 gld."

12b. 12b. — 1617. „Betaelt aen Robert ende Jan de Nole gebroeders ende beeltsnyders voor het nieuw ocxaal by hen geseth in de capelle, ende aengenomen den 9 July 1615 voor 4100 guldenen, waerop zylieden hadden ontfangen anno 1616 de somme van 2000 guld. Betaelt per reste ende voor de gepretenteerde naewercken door de dienende meesters ten by syne van onse confreers Gaivrelle ende Jan de Ram geaccordeert ende gemodereert in alles op 60 guld., de somme van 2160 guld. eens daerinne begrepen het drinckgelt aen hunne gasten of knegts toegezeght als per quitantie compt. guld. 2160."

12c. 12c. — 1624. „Den 13 7bris betaelt aen Robert den beltsnyer voor twee pedestalen van swerten toetsteen met witte marmere taefels daerinne 114 guld."

12d. 12d. — Item betaelt aen Robert den beltsnyer voor het maecken van de dry engelen met het stellen voor de ocksael voor de voors. capelle met de dubbel figure van den sinten Michiel, samen bet. 300 guld."

Visschers *A. W.* bl. 94—95. — Het oxaal is in 1798 verkocht aan zekeren Gobiert voor 425 gulden. Blijkens de verkoopakte (bij Visschers bl. 95) was het van witten steen en werd gedragen door vier marmeren kolommen. De balustrade telde 24 koperen zuiltjes.

13. 13. — 1605. „Robert Colyn" is medewerker „der Cameren."
Liggeren I bl. 429.

14. 14. — 1606. „Robert Colyn beelthouwer" is opperdeken.
Aldaar bl. 434; ook bij Visschers bl. 76.

15. 15. — 1605. „In t'maecken van den oxalen aen Robert ende Jan Nole voor diversche stucken, cornisse, pilasters ende andersints tot huren huyse doen houwen ende polisten t'samen LXXVIII ℔, VIIs, VId.". — In dezen en in de volgende posten is spraak van het oksaal in de O. L. V. Kerk zelf, niet in een kapel dier kerk.

15a 15a. — „Item met deselve noch overcomen van dat sy gemaect hebben de festoenen, Engelstroeijniën op de 10 tafels, van het inleggen rontsom met albast; en voor de 10 panden van albast ent draeyen van de baluysters, als oock voor de 8 paer capitaelen ende basementen van albast op ende onder de marbere pilernen, ende noch voor de 4 doorluchtige panden van albast boven de nitsen ende voor ciraet op de twee pilasters, tsamen overcomen voor 800 guld... IIc ℔.'

15*b*. — „It. de selve voor het fatsoen van de dry albaster beelden bedraegt ten naesten 550 guldens. IcXXXIII ℔. X s." 15*b*.

15*c*. — „Item noch voor diverschen scheep ende wagevrachten ende aen polysteren ende nawerck XXVI ℔, XI s." 15*c*.

15*d*. — „It. betaelt aen Jan Nole voor het steken van den ocsale voor syn dachueren tot XII s. VI d. dachs tot xxx dagen, XXI ℔, V 8." 15*d*.

15*e*. — 1606. „Item betaelt aen Robert Nole op rekeninghe van vyf albasten beelden voor den oxael die men aenbesteet hadden met den steen voor de somme van 1800 gulden ende nog tien albaste engelen oock liggende in den oxael, die men aenbesteet hadde t'samen met den steen voor 300 guldens, bedragende te samen 2100 gulden waerop betaelt de somme van 1800 gulden, IIIIc L ℔." 15*e*.

15*f*. — „It. betaelt voor den balck ende vyf groote eycke blocken om de beelden te maecken van het crucifix XXIII ℔ vlemsch faciunt XXXIIII ℔, X s." 15*f*.

15*g*. — „It. van den balck, daer 't cruys op sal comen, te becleeden, so van het snyen, draeyen, schoreren maecken ende stellen, t'samen betaelt LXXXXI ℔ s." 15*g*.

15*h*. — „Item betaelt van de vrachte van het cruys in de kercke te brengen vg. 10 st. . . . . XXVII s c, VI d." 15*h*.

15*i*. — „It. betaelt aen Robrecht ende Hans de Nole van de dry houte beelden te snyen IIc XXV ℔." 15*i*.

15*j*. — „It. betaelt aen Robert ende Hans de Nole in volle betalinghe van den oxale ende het crucifix volgende specificatie hiermede overgegeven Ic LXXVIII ℔ VII s. VI d." 15*j*.

Visschers bl. 96—98. — Het oksaal is in 1798 verkocht voor 300 gulden aan Adnet. In de verkoopacte (bij Visschers bl. 98) worden o. a. vermeld 8 beelden, zonder nadere aanduiding. 16.

16. — 1606. 27 April: Op heden den seven en twintighsten dag der maend van Aprille int jaer ons heeren duysent sesse hondert en sesse syn voor my Peeteren Smit, geseyt Fabry, openbaren notaris by den Rade van Brabant geadmitteert, t' Antwerpen residerende ende ten bysyne van den getuygen ondergenoemt, gecompareert in persoone Gillis Van den Bossche, Jeronimus Verdussen, Mr. Engelbert De Vriese ende Jan Poortere, alle viere teghenwoordelyck dienende Meesters ende Proviseurs van de capellen van den hoochweerdighen heyligen Sacramente staende in onser liever Vrouwen kercke deser stadt van Antwerpen, soo in heure naemen als oock voore ende in den naeme van de toecomende Meesters ende Proviseurs van de voors. capelle, ende deselve vier dienende Meesters oock met consentie ende authorisatie van de voorgaende Oude Meesters, die daer toe syn geroepen ende versaemt, ter eenre,

ende Robert ende Jan de Nolle, gebroeders ende beeldsnyders, woonende in dese stadt van Antwerpen, ter andere syden; ende de voors. companten hebben geseght ende verclaert, dat omme te maecken ende op te rechten, ter eere Godts ende van hooghweerdighen heyligen Sacramente, eenen nieuwen aultaer volgen secker modelle die getoont is, soo wel der dienende als Oude Meesters ende de voors. beeldsnyders, sy onderlinge ende met malcanderen syn overcomen, ende hebben geaccordeert in der formen ende manieren ende met voorwaerden ende conditien hier van verclaert: in den eersten dat de voors.[c] Robert ende Jan de Nole hebben aengenomen ende geloven te maecken, ende op te rechten ende te stellen op heuren eygen cost eenen nyeuwen aultaer in de capelle van den hooghweerdigen heyligen Sacramente met de seydeuren alles volgende de voors.[e] modelle, waer van de hoogdte sal wesen van beneden der aerden tot boven toe veertig voeten, ende breet twee en twintig voeten ende ter syden van den muer uytstaende acht of negen voeten; welcken autaer sy selven moeten ende geloven volmaeckt te stellen ende op te rechten van datum van desen in dertig oft ten langsten ses en dertigh maenden; item dat allen den swerten steen dienende totter voors.[e] aultaer sal wesen goeden ende oprechten toetsteen ende alle dat wit moet wesen sal gemaeckt worden van oprechten engelschen albaster ende alt gene hem root is vertoonende sal wesen van oprecht marmer steen ende datte alles soo wel gemaeckt, gesneden, gehouwen ende gepolystert soo de voors. beeldsnyders daer van eere selen willen hebben. Item oft gebeurde d'welck hopen neen, imandt van de voors. twee meesters Robert ofte Jan de Nole quame aflyvig te worden al eer den voors. autaer soude volmaeckt ende gestelt wesen, soo sal in sulcken gevalle den langhstlevenden van hun beyden t'sy Robert ofte Jan den voors. aultaer opmaecken ende stellen op synen cost als vore, waer toe den voors. langhstlevenden van hun beyden hem van nyeus oock verbindt mits desen; item oft geschiede ende den wille Godts waere dat de voors.[e] twee meesters Robert ende Jan de Nole beyde quamen aflyvigh te worden aleer den voors. aultaer volmaeckt ende gestelt soude wesen, soo sal in sulcken gevalle het werck datter alsdan gemaeckt sal wesen, getaxeert ende gepriseert worden by meesters ende beeldsnyders, hun des verstaende, welck gemaeckt werck ende oock allen den steen dier beraeden sal worden te dienen ende te behooren tot het werck van den voors. aultaer ten tyde van d'aflyvigheyt van den langhstlevenden van de voors.[e] twee meesters, selen als dan aenveert worden by de als dan dienende Meesters ende Proviseurs van der voors. capellen; ende gelooven de voors. nu dienende Meesters ende Proviseurs van de voors. capellen in namen als voren ende met consent ende authorisatie van de Oude ende voorgaende Meesters, dat alle t'selve gemaeckt werck ende oock allen den steen geesti-

meert ende gepriseert synde by mannen en de meesters hun des verstaende, sal betaelt worden ende dat sy selen betaelen aen de erfgenamen van den voors. Robert ende Jan de Nole de weerde ende den prys van alle t' selve ende dat van het innecomen en alemoesen van de voors. capelle sonder daer voor te molesteren noch t' selve te heyschen aen die alsdan dienende oft oock aenecomende Meesters, noch oock aen eenige afgegane Meesters; ende willen ende ordonneren by expresse de voors. Robert ende Jan de Nole ende langhstlevende van hun beyden in den gevalle als vore dat heure erfgenaemen hun te vreden selen houden met het incomen van der voors. capelle datter jaerlyckx overschieten sal, boven de ordinarische costen van der voors. capelle ende dat soo lange tot sy betaelt ende voldaen selen wesen, soo van het gemaeckt werck als van den steen dienende totter voors. aultaers, item de vors. m.ra Robert ende Jan de Nole int oprechten van den voors. aultaers, selen de stellinghe stellen ende afbreken op heuren eygen cost ende daer toe doen de materialen van hout ende bert daertoe van noode wesende; item aengaende allen de belden, figuren, pedestalen ende andere dingen die op den aultaer selen gestelt worden, selen wesen van de dickte, hooghde ende breede ende lenghde als hier na volght: de pedestalen. van den aultaer steen of tot aen de lyste van de schilderyen, selen dry voeten hooge syn; de vier grootste pilaeren met basementen ende cappetelle selen hooge syn elf voeten ende een half; die arcketraef ende cornis selen hooge syn twee voeten en half; de vier pilairen die op den cornis comen, sele hooge syn met capeteelen ende basementen seven voeten ende een halff; de tweede arcketraef, fries ende cornis selen hooge syn eenen voet ende dry quart van eenen voet; het tabernakel metten Pelicaen sal hooghe syn thien voeten ende doorluchtigh; de belden van sint Peter ende Pauwels selen even hooge syn, sesse voeten; ende den Christus een weynigh meer; die gemaeckt sal worden, met een schaep op den hals ende sommige figuren van schaepen, die naer den Christus selen opwaerts sien; de vier Evangelisten elck eene van dien selen vyf voeten hooge syn; Moyses ende Melchisedech oft sulcke twee ander beelden als by advys van den Eerwsten heere Bisschop en Meester van der capelle goedtmaecken sal, elck eenen van dien selen vier voeten hooge syn; de beelden staende enden den tabernakel selen oock ontrent dry voeten hooge syn oft naer den heysch van het werck; ende selen alle de selve beelden, pedestalen ende andere dingen hebben de dickte naer advenant den heysch van het werck; ende wanneer de voors. meester Robert ende Jan de Nole gereet selen wesen om den nieuwen aultaer te stellen, soo selen die alsdan dienende Meesters van der voors. capellen den autaer, die nu ter tijdt staet in de voors. capellen, doen afbreken ende alle de materiaelen van desen sullen blyven tot behoeve ende profyte van de voors.

capelle sonder dat de voors. gebroeders de Nole daervan eenig genot ofte baete selen hebben; ende den voors. nyeuwen aultaer opgemaeckt synde, soo dat behoirt, soo geloven ende verbinden hen de voors. vier Dienende Meesters voor hun ende de Aencomende Meesters met consente ende authorisatie van de Oude Meesters, te betaelene aen de voors. Robert ende Jan de Nole de somme van acht duysend carolus gulden eens tot twintig stuyvers den gulden gerekent; de welcke selen betaelt worden, sonder cost ofte last van eenige Dienende oft Aencomende Meesters, in der formen ende manieren als volght: te wetene dat de voors. Robert ende Jan de Nole selen hebben ende genieten jaerelyckx het incomen ende den offer die de voors.e capelle jaerelyckx sal veroveren boven de ordinarisse costen van wasch ende lichten, salaris ende andere noodelycke daegelyxe oncosten die de capelle ende Meesters der selver syn doende ende behoeven tot onderhout van den dienst Godts met gelofte, dat de dienende Meesters, nu synde ende by tyden wesende, geen extra ordinaris werck selen doen oft laten maecken tot dienste van de voors. capelle soo lange ende tot tydt tot de voors. acht duysent guldens voldaen ende betaelt selen wesen; ende dat de voers. twee geboeders ofte den ghene die in leven syn sal, den voers. offer oft incomingen jaerelyckx selen trecken ten tyde van den keuse van de nieuwe Meesters ende dat soo lange, tot dat sy ten vollen voldaen ende betaelt selen wesen; ende hebben gelooft ende geloven mits desen de voors. Robert ende Jan de Nole ende elck heurer, dat sy ter causen van de voors. betaelinge van acht duysend guldens oft van eenig deel van dien die nu Dienende oft oock de Toecomende oft Oude M.rs nyet en selen heyschen, aenspreken noch molesteren noch doen heyschen, molesteren oft aenspreken in eygene naeme, want sy mette conditien als boven aenveert hebben ende aenveerden mits desen den nieuwen aultaer te maeken ende om daervan betaelt te wordden van het overschot van den offer ende innecomen als vore verhaelt. Staet wel verstaende ende is geconditioneert dat de voors.e aennemers ongebonden selen syn in het leveren oft becostigen van alle yser, loot, kack ende careelsteenen die tot het opmaecken van den nyeuwen aultaer behoeven sullen noch in het bewercken van dien; maer ist alt' selve blyvende ten voors.e capelle laste, des selen de penn: daertoe behoevende uyten voors. oneven den offer ende innecomen getrocken mogen worden by preferen voir de voorg. aennemers verbindende voorgen: gebroeders aennemers voir het voldoen ende volcomen van tgene sy boven hebben geloeft hen selven enne alle hunne goeden tegenwoordige ende toecomende al tergoeden trouwen ende sonder argelist. Aldus gedaen ende byde voorgen. partyen bekent ende onderteekent t' Antwerpen ten bysyne van heere ende m.r Gielise Gerardi, out Borgerm.re ende tegenwoordelick Schepene deser stadt ende mede ten by

syn van Jan Baptista Vriendts, Jan Moerentorf, Augustyn Nys Oude Meesters ende Regeerders van der voors. capelle dese mede onderteeckent hebbende, t' Antwerpen den seven en twintighsten dag van April anno XVIe ende sesse voors: Was onderteechent Gielis Van den Bossche, Hieronimus Verdussen, Engelbert De Vriese, Jan De Poortere, Robert de Nole, Jan de Nole, Jan Baptista Vriendts als Oude Meesters Jaen Moerentorf als Oude Meester Augustyn Nys als Oud Meester ende onder stont gescreven ten by syn van my Nots. voirg. daertoe versocht: P. Fabry N^rius pub^ous admiss.; ende daer onder stont gescreve aldus: accordeert met doriginale onderscreve ende onderteeckent als vore, ende was onderteeckent: P. Fabry — N^rius pub^cus admiss."

Geaccordeert metten autentiecq^e copien by my nōts nagen. oirconde etc. N^e Leys alias van Loemele notarius admissus.

Uit het „Resolutieboeck de Conferentie van het H. Sacrament in de Cathedrale Kercke van O. L. Vrouwe tot Antwerpen", by Visschers bl. 101—107.

De eerste steen van het altaar werd pas gelegd in 1610 den 20^en Augustus zooals blijkt uit:

16*a*. Robert ende Jan de Nole cred.^t ady. 26 April 1606 aen de capelle van den hooghweerdighen heyligen Sacramente tonser liever Vrouwe alhier t'Ant.^en overmits als doen met haer lieden een accoord aengegaen volgens het contract daeraf synde waer van de copye staet int beginsel van desen boeck met alle de conditien daervan ondersproken tot bouwinge ende opmaeckinge van den nyeuwen aultaer waervan den eersten steen eerst geleyt is den XX^en Augusto 1610 dienende als do^en voor meesters der voorsc. capelle Jan Van den Broeck, Antoni Behagel, Jan Scholten, Jan Moerentorf, als breeder gespecificeert in haer lieder rekeninge in desen boeck op do aslof l 3, 11 tot de voors. Robert ende Jan de Nole syn geaccordeert te hebben voor den 3 Martij 1610 bet. in cotanti gl. 200„00„00. 16*a*.

Uit de „rekeningen der Gulden der hoogweerdighen lieve Vrouwen Kercke t' Antwerpen den sesten Augusti anno sesthienhondert ses" in het Archief der O. L. V. Kerk. Bij Visschers bl. 108.

16*b*. — Betalingen hadden verder plaats in Aug. 1610: 375.18.03; — 18 Aug. 1611: 661.14.00; — 9 Aug. 1612: 650.03.03; — 5 Aug. 1613: 745.12.01; — in Aug. 1614: 629.18.01. In dit jaer werd „een partye van het eerste project" veranderd, waardoor de som van 8000 gulden met 200 gulden verhoogd werd. Op 1 Sept. 1615 werd betaald 2681.14.06. Visschers *t. a. p.* bl. 108—109. 16*b*.

Betrekkelyk dit altaar vinden wij nog de volgende acten.

16c. 16c. — 6 Aug. 1615: „Op heden den sesden dagh der maendt Augusti in het jaer ons Heeren duysent sesse hondert ende vyfthiene compareerden voir my Jan Waerbeke, openbaer Notaris by den Rade van Brabant geadmitteert residerend t'Ant.en ende de getuygen naergenoempt, Bernard Mennens ende Cornelis Schut, beyde dienende Meesters van de gulde van den heyligen Sacramente in onser liever Vrouwen kerck bynaem deser stadt ter eenre, ende Mr Robert de Nole soo voor hem selven als in den naem hier inne vervangen, ende hem sterck maeckende voor Jan de Nole syn broedere ter andere syden, ende bekenden ende verclaerden onderlinge ter beyden syden overcomen ende geaccordeert te syn in deser manieren, te wetene: als dat de voirs. comparanten van de eerste partyen beloeft hebben ende geloven mits desen den voirs. Mr Robert de Nole ende synen broedere te indempneren aengaende alsulcken fauten, ofter eenigewaren als souden mogen geallegueert worden te syn in tmaecken ende stellen van den aultaere van den heyligen Sacramente in de capelle in onser liever Vrouwen kercke alhier, sonder dat die meesters van de voirs. capelle, nu synde oft die by tyde souden mogen wesen, tot last van den voirs. De Nole namaels daer van niet souden mogen quereleren oft pretenderen, tware onder pretext dat het selve werck contrarie souden worden gejudiseert gemaeckt te syne dan het contract dat tusschen de Meesters van de voirs.e capelle ende de voirs. De Nole dyen aengaende gemaeckt mag wezen, is mede brengende, als andersints; ende dat sy lieden in geene verbeteringe oft herstellinge vant selve werck gehouden sullen syn ende sullen voorts de voirs. comparanten van de eerste partye aen den voirs. Robrecht ende Jan de Nole in gereede ende contante penningen uytreycken, opleggen ende betaelen, soo haest de voirs. Jan de Nole dat accoord sal hebben geaprobeert en herkent, de so.e van 1900 gulden eens in voldoening ende volle betaelinge van allen t' gene de selve Mrs Robert ende Jan de Nole alnoch souden mogen heysschen en weten te pretenderen tot laste van de voirs. capelle ter oorsake van tmaecken ende stellen van den voors.e aultaere als andersints, waer mede mits de betaelinge van welcke voirs. somme van 1900 gulden eens de voirs. Mr Robert de Nole voir hem ende in den naeme van synen voirs. broedere aen de voors. comparanten van de eerste partye in hunnen eygenen naeme overgegeven ende gecedeert ende getransporteert heeft, gelyck hy doet mits desen, allen d'actie ende recht dwelck hem is competerende ende van nu af alnoch soude mogen hebben oft weten te heyschen ende te pretenderen tot laeste van de voirs. capelle, ter sake van het maecken van den voirs. aultaer ende allent gene des daer ane dependeert uyt crachte van den voors. accorde in taenveerden

van terigeren van den selven aultaer gemaeckt ende gepasseert daer toe by hem is refererende, als andersints, omme de selve actie te mogen intenteren, vervolgen, recouvreren daer ende tegens de gene ende soo hunnen raed gedraegen sal hem daer van maeckende vry meester ende constituerende in hun eygen sake, ten ware de heeren Hooftmannen ende Oude Meesters van de voirs. capelle dit accort beliefde tapproberen ende tachtervolgen in welcken gevallen dit transport sal syn ende blyven tot profyte van de voirs. capelle. Dwelcke geschiede t'Antwerpen ter prtien van Mr Nicolaes Van Loemele ende Sr Guill. Van Haelst als getuygen hiertoe versocht ende hebben de voirs. partyen de minute onderteeckent. Onder stont geschreven alsdus: Toirconde der waerheyt van tgene voors. is, heb ick Notaris voorgenoemt myn gewoonlick hantteecken hier onder gestelt ende was onderteeckent

J. Waerbeke Nots.

Geaccordeert met den originelen by my Nots. nagen. toircond etc.
N.s Leys aliàs Van Loemele Notarius admissus.

16*d*. — 1 Sept. 1615: „Op heden den eersten dag der maend Septembris 16*d*.
van den Jaere XVIe ende vyfthiene compareerde voor my Notaris voornd. de voors. M.r Jan de Nole ende hem voorgelesen hebbende het voors. accord ende transport ende allen het inhouden van dien soo veele t'selve hem met synen broeder aengaet, heeft gelaudeert, geapprobeert ende van synder syden vernieywt ende herkent, soo hy doet mits desen, het geheel inhoude van tselve accord, gelovende dinhouden van dien naer te comene ende tachtervolgen, dwelck geschiede ter presentien van den voirs. Mr Nicolaes Van Loemele ende Jan Sebille als getuygen hier toe verzocht, ende heeft den voors. comparant de minute onderteeckent. Onder stont aldus: Quod attestor ende onderteeckent

J. Waerbeke Nots.

Geaccordeert metter originelen by my Nots. nagen. toirconden etc.
N.s Leys aliàs Van Loemele Notarius admissus.

16*e*. — 1 Sept. 1615: Op heden den eersten dag der maend Septembris in 16*e*.
den jaeren ons Heere duysent sesse hondert ende vyffthiene compareerden voor my Jan Waerbeke, openbaeren Notaris by den Rade van Brabant geadmitteert, residerend t'Antwerpen, ende den getuygen nagenoemt M.rs Robrecht ende Jan de Nole my Notario wel bekent synde; ende bekenden ontfangen te hebben uyt handen van Bernaerd Mennens ende Cornelis Schut, jegenwoordig dienende M.rs van de capelle van den heyligen Sacramente in onse liever Vrouwe kercke alhier, de somme van negenthien hondert guldens eens volgen. den accorde op den sesten Augusti nu lestleden tusschen de voors.

Capelmeesters ende de voirs. comparanten gemaeckt ende gepasseert voir my Notaris voorgen. ende sekere getuygen daer mede de voirs. comparanten mits de comptante betaelinge der selver penningen hem hebben laeten contenteren ende mits desen houden voir betaelt ende voldaen van allen tgene hem tot laste van de selve capelle eenigsints is toecomende ende competerende als reste voir de directie ende het maecken van den aultaer bekent ende gepasseert voir den Nots. Mre Peteren Fabry ende sekere getuygen, daer toe sy hun refereren, scheldende sy comparanten oversulckx quyte mits desen aen de voirs. Cappelmeesters hunne goeden ende nacomelinge ende alle anderen des quittantie behoevenden van allen tgene sy comparanten tot laste van de selve capelle tot nu toe eenigsints hebben oft weten te pretenderen, gelovende in goeden trouwen, dat sy hier boven daer van nyet meer en sullen worden aengesproken noch gemolesteert in rechte noch daer buyten in geene manieren, gelovende sy voirts comparanten dat sy lieden soo lange eenige van hun beyde leven sal alle jaeren twee maels, ten tyde alst by de dienende Meesters versocht sal worden, den voors. aultoer al ende wel sullen doen schoon maecken ende cuysschen ende tgene int cuysschen gebroken soude mogen worden, dat sy comparanten tselve sonder der voirs. capelle cost oft last sullen hermaecken beteren ende remedieren naer behoiren verbindende daer vore hem selven en alle hunne goeden present ende toecomende. Dwelck geschiede t'Antwerpen ter pn.tien van M. Nicolaes Van Loemele ende Alexander Vinck als getuygen hier toe versocht ende hebben de voirs. comparanten de minute onder teeckent. Onder stout t oirconde der waerheyt hebbe myn gewoonlick handteecken hier onder gestelt ende was onderteeckent

J. Waerbeke Nots.

Geaccordeert metten originelen by my Not.is nagen. toirconden etc.
N.s Leys alias Van Loemele Notarius admissus.

Alle drie uit het Resolutieboek genoemd onder No. 16, by Visschers *t. a. p.* bl. 190—114. — Het altaar is in 1742—45 afgebroken en verkocht en door een ander vervangen, dat in 1798 hetzelfde lot onderging.

17. 17. — 25 Juli 1606: „Den 25en July 1606 compareerde [voor Notaris J. v. Herwaarde te Utrecht] Aernt van Leeuwen, ende constitueerde Robbert de Nole, anders genoempt Colyn, tot Antwerpen wonende, affweesende, om in synen naam te lichten uyt handen van eenyge borgeren oft coopluyden, aldaer tot Antwerpen woonende, alle alsulcke soe syde als wolle en andere laekenen ende waren, als syns comp. soon aldaer gecoft heeft".

Archief Utrecht, Supplem. n° 188.

18. — 1610: „Ontfangen van meester Robert de Nole als deken van 18.
de schilders in het jaar 1609 etc."

Visschers *t. a. p.* bl. 98.

19. — 1610: „Item betaelt aen Meester Robert Nole negen guldens 19.
voor het versetten van de tombe Reverendissimi Torrentii, om des Bisschops stoel te beter plaetse te geven II ₩ V sch."

Visschers *t. a. p.* bl. 98.

20. — 1610. In het testament van Charles de Croy († 1612) in 20.
1610 gemaakt leest men: „Quant à nostre sépulture, nous entendons qu'i celle soit mise et posée à la chapelle du cloistre de Hèvre [= Héverlé bij Leuven] à main gauche du choeur, tout au milieu d'icelle; et qu'elle soit faicte, mise et posée suivant que Robert de Nol, notre tailleur d'images, demeurant en la ville d'Anvers, at emprins de faire et de mettre en la dicte chapelle, derrière laquelle sera faict une petite cave dernière la dicte sépulture, pour y mettre nostre corps après nostre mort; laquelle sera couverte d'une lame de cuivre, au-dessus de laquelle y aura taillée et gravée nostre représentation et effigie au vif; accoustrée en capuctin et escript allentour."

Mémoires autographes du duc Charles de Croy (Bruxelles 1845) bij Pichart *Archives* I. p. 159. — Van Charles' monument geeft Sanderus (*Chorographia Sacra* II, p. 173) de volgende beschrijving: „Statura, figuraeque parium marmor, coetera nigrum. Ante Christi Crucem tenentis, e cujus latere sanguis in calicem fluit, imaginem, genuflexus, manibusque junctis oranti similis, in habitu Ducali Dux supra tumbam videtur, et in eaden forma uxor ejus secunda Dorothea Croniaca ei adest; inter quos et Christi effigiem jacet mortis repraesentatio. In inferiori vera parte, horum uti vita functorum Statuae jacent. Ad ostium sepulcri alia Ducis est effigies sculpta ant incisa super laminam aeneam in habitu capucini, cum corona ducali in capite, apposita in circuitu epitaphio, quod ipse sibi composuisse dicitur: Carolus a Croy, nuper Dux Croy et Aerschoti ex magna progenie natus, nunc putredo terrae et cibus vermiculorum. Obiit in Domino expectans resurrectionem mortuorum Anno CIↃ IↃC XII, 13 Junii." — Uit deze beschrijving blijkt, dat Robert de Nole de beschikkingen van zijn overleden lastgever nogal vrij geïnterpreteerd heeft.

21. — 1611. „Robert Colyns" betaalt 7 gld, 15 st. voor 15 ½ ponden 21.
„tens" [tin?] van een partij, die namens het Lucasgild verkocht werd.

Liggeren I. bl. 482.

22. — 1613: „Item aen Robbrecht ende Jan de Nole, over het 22.
maken van de tombe ende sepulture van syn Eerw. [den bisschop J. Miraeus], volgens den contracte met hunlieden aangegaan, de somme van VIIjc gulden." — Reken.

v. h. Sterfhuis v. d. Bisschop J. Miraeus. L. de Burbure geciteerd in *Liggeren* I bl. 361, noot; zie ook Visschers *t. a. p.* bl. 91.

Deze tombe werd met nog vier andere in 1798 verkocht aan citoyen Adnet voor 6 gulden, 10 stuivers brab. cour, — Een afbeelding in *Gr. Theatre Sacré du Brabant.* Tom 2. pars 1 p. 17.

23. 23. — 1613. „Octavio van Veen, Jan Collyns de Nole, Robrecht Collyns de Nole, Thomas Cassiers en Abraham Janssens, leden van St Lucasgilde, vereerden in 1613 de zelve met eenen purperen satynen mantel gebordueerd in goud." Taelverbond 6e afl. bl. 274 A° 1854.

Visschers *t. a. p.* bl. 431—432.

24. 24. — 1614. „Deken Robrecht Colyn" betaalt aan de gildekas gl. 12, 13. *Liggeren* I, bl. 510.

25. 25. — 1614. „Deken Robert de Nolle" betaalt eenige obligatiën. *Aldaar* bl. 511.

26. 26. — 1614. Werkzaamheid aan het noorderportaal der O. L. V. Kerk.

26*a*. 26*a*. — „Item betaelt Robert de Nole over avennessteen 74 gld.

26*b*. 26*b*. — Item aen Robert ende Jan de Nole, beeldsnijders, over avennessteen gelevert, leliën ende twee beelden, wesende de boodschap van onser lieve Vrouwe, gestelt op den gevel aen de noortsyde, volgende de specificatien bij accoordt ende consideratie in de quittantie verhaelt, bet. 150 guld."

26*c*. 26*c*. — „Item: aen Robert de Nole, van de ciraten te repareren met een nieuwe groote bloem ende twee roosen van avennessteen gemaeckt aen voornoemde portael, 64 guld."

26*d*. 26*d*. — „H. Betaelt aen Robert de Nole ende Jan de Nole, beeltsnijders, de somme van 400 guldens over den accorden bij mijnheer den tresorier ende kerckmeesters met hun lieden aengegaen rakende het opmaacken van het portael noortwaerts, 400 guld."

Visschers *t. a. p.* bl. 99.

27. 27. — 1615. Werkzaamheid aan het zuiderportaal.

27*a*. 27*a*. — „It. betaelt Robert de Nole, beeltsnijder, over het maecken van dry figuren, te weten onse lieve Vrouwe, St. Peeter ende St. Pauwel, staende in den voorseyden gevel, 150 gld."

27*b*. 27*b*. — „It. van den voorseyden gevel ende portael te ordineren ende te dirigeren is van de fabrieke wegen gegund voor eene vereeringe aan Robert ende Jan de Nole beeldsnijders, 250 guld."

Aldaar bl. 100.

28. 28. — 1617. „Robert Colyns" draagt 2 gld. 12 st. bij tot een losprijs van Abraham Grapheus den jongeren.

Liggeren I, bl. 539.

29. — 1618. Reparatiën aan de buitenzijde der O. L. V. kerk. 29.

29*a*. — „Item betaelt Robert de Nole, voor 108 voeten bentomsteen, dwelcke steen gebruyckt is tot reparatie van de freyten ende venstrieren aen de suytsyde, 70 guld., 13 st." 29*a*.

29*b*. — „Item noch 181 1/4 voet Bentomsteen tot reparatie als voren 117 gld. 16 st." 29*b*.

29*c*. — It. betaelt Jan de Nole, beeldsnijder, over een Mariabeeldt mette pedestael, gestelt int portael aen de westsyde, by accoordt, 108 guld." [1]). 29*c*.

Visschers *t. a. p.* bl. 100.

30. — 1621—1622. „Robrecht Colyn de Nole" staat voor zes gulden geboekt onder de „liefhebbers die de maeltyt hebben betaelt". 30.

Liggeren I, bl. 581.

31. — 1621 „Op den 26 May van desen tegenwoordighe jaere XVI ende XXI hebben m.rs Roberecht ende Jan de Nole geboeders ende beyde beltsnyders, residerende binnen dese stadt van Antwerpen, aenghenomen het leveren maeken ende stellen van den hooghen oultaer in de kathedrale kercke van ons lieve Vrouwen alhier in de naevolghen manieren: jn den eersten dat die voors. Oultaer sal gemaeckt worden volgende het patroon dat daervan over eenighe maenden int groot op bert geschildert in den koor van de voors. kercke gestelt is geweest, ende daer van oyck een cleyn pampier model is gemaeckt, wesende hooch van d' eerde tot boven ontrent de vyftich voeten ende breet tweeentwintich voeten, sonder de sprongen van de kornisse, ende ter syen breet ofte dick, sonder de sprongen van de lysten, vyff voeten, den voet gerekent op elff duymen dese stadtsmate. Item dat alle de materialen daertoe temployeren sullen wesen van goeden ende oprechten swerten toetsteen, schoone witten of oprechten jtaliaenschen gecoleurde marmer, naer dat de stucken van het werck respective sullen verheyschen ende soo het voor het meestendeel in het voors. cleyn pampieren modelleken met letteren staet aengheteekent: te weten dat de vier naeckten van de onderste pedestalen staende teghens d'eerde sullen wesen van toetsteen, van voren ter seyen ende achter ingeleet met gecouleurde italiaensche marmer, de lysten onder ende boven van witten marmer achter deur loopende, ende altsamen wel gepolyst; de tweede naeckten daerna sullen mede wesen van toetsteen, mitsgaders het werck boven den aultaer doorloopende met twee witte marmere taflelen, daer in gemaeckt sullen worden twee historien van ons lieve Vrou in bas relieve, naer contentemente van de heeren van de fabricque, ende int middel een nitse van toetsteen met een lievenvroubeelt 31.

1) Dit beeld moest door David Remeens driemaal „gelootwit" worden (Visschers *a.p.*). De polychromie was dus uit de mode.

van witten marmer daer in naer proportie; ende voorts in de voors. twee naeckten over wedersyde een bas relief van witten marmer te weten ons lieve vrou op deen, ende den Engel haer groetende op dander syde, oft yet anders dat de voors. heeren sullen ordineren. Sal oock het werck daer tegens achter den oultaer omloopen naer proportien met syne ingeleyde taffels ende spiegels van gecoleurden italiaenschen marmer, alwel gevrocht ende gepolyst gelyk t behoort. Sullen hier op volgen vier groote witte colommen van schoonen italiaenschen marmer, lanck vyftig voeten ende eenen halven, sonder de capiteelen ende basementen, die mede sullen wesen van den selven marmer ende fraey gevrocht met feuillage naer de corintische ordre; ter sey ende achter de voors: colommen twee pilasters van toetsteen met den boghe ende toetsteene architrave daer op, naer advenant al wel gevrocht ende schoon gepolyst soo van achter als van voren; de frise mitsgaders de naeckten van dyen van witten marmer, van vooren gesneden ende gevrocht met syn feuillage ende ciraeten, ende van achter effen deur loopende, tsaemen net gepolyst; de cornissen van toetsteen verciert met cartoesen van witten marmer dick naer den eysch van het werck, rondom deur gaende achter ende voor even schoon gepolyst; op de cornisse een nitse van toetsteen met syn cornissement ende uytsprongen pedestaelen ende cruyssen daer op, gelyck in het voors. pampieren model staet gedesigneert; allegader achter mede schoon gevrocht ende gepolyst; op de hoecken van de cornissen sullen commen twee timpanen ofte frontispicen, achter ende voor schoon gevrocht ende gepolyst; sullen voorts die voors. aennemers gehouden wesen te maecken aen den voors: aultaer twee engelsch hoofden boven in de hoecken van den boghe onder de architrave den slootsteen met syn engelsch hooft ende andere ciraeten; item in de voors. nitse eenen Christus, hooch acht voeten, ende boven den selven eenen heylighen Geest met de festoenen ter syen uythangende, den hemelschen Vader daer boven naer syne behoorlycke groote int hoochste; het cruysken met syne cartoesen aen het pedestael ende twee cartoesen ter sye, aen de voors: nitse ende op elck van de voors: timpanen eenen sittende off halff liggenden Engel ront om gevrocht, al uytwysende tselve model; alle welcke figueren ende cieraeten sullen wesen van witten marmer ende principalyck de figueren sullen gemaeckt worden van de minste geplackte, ende alle het voors. werck sal van boven tot beneden soo van achter als van voren wesende gevrocht gemaeckt ende gepolyst, loffelyck naer behooren ende eysch, sonder daer in te moghen gebruycken eenighe stucken lappen ofte voeyeringhe dan alles oprecht geeff ende geheel wesen, ende sal den voors. aultaer volkomelyck gemaeckt ende op heuren kost gestelt moeten wesen van Paesschen lestleden ende dry jaeren, soo dat hy sal moeten staen te Paesschen van den toekommenden jaere XVIe ende vierentwintich; ende sullen de aennemers

gehouden wesen te becostigen de houte stellinge daer toe van noodich, behoudelyck dat die van de fabricke sullen moeten doen het fondeersel, yser ende loot, dwelck tot het werck sal moeten gebruyckt worden; ende voor al het voors. werck, leveren van materialen, maecken ende stellen, sal aen de voors. meesters van weghen de kercke betaelt worden de somme van sesthien dusent ende vyff hondert guldens, te weten getelt in de manieren hier naer vermeldt twee dusent acht hondert twee en negentich guldens dry stuyvers eenen halven, ende noch twee duysent guldens in November naestcommende, ende seven duysent in diverschen paeyen ende termynen, naer de beste gelegentheyt van de kercke, ende de resterende vier duysent ses hondert seven guldens 16 ½ stuyvers naer dat den voors. aultaer volkommelyck ende naer behooren gemaeckt ende gestelt sal wesen; als wanneer indyen het werck wordt bevonden tot contentement van de heeren van de fabricque, hem noch met de voors. leste paije voor een vereeringhe noch toegevuecht sal worden de somme van vyff hondert guldens eens, ende sullen de voors: broeders gehouden syn op rekeninghe van voors. somme ende pryse van het geheel werck tontvangen ende overtenemen allen den witten ende gecoleurden italiaenschen marmer, die by de kercke alreede tot het maecken van den voors. aultaer gecocht ende hier van Amsterdam gebrocht is, ende dat ten pryse gelyck die met de onkosten daer op gedaen in staende, met conditie nochtans dat indien die van de fabricke verstonden naerderhant de tafel ende voet van den oultaer daerop men sacrificeert ende de trappen onder van marber te maecken, dat sy alsdan soo veel marmer als daer toe van noodich soude mogen wesen ten selven pryse sullen mogen wederom overnemen, synde mede expresselyck besproken dat mits voors. somme van sestien ende vyf hondert guldens de voors. gebroeders ooyck verstaen, betaelt ende volkomelyck voldaen te syn ende daer in begrepen te wesen alle de modellen ende moeyten die sy van ende ter saecke van den voors. aultaer hebben gemaeckt oft gedaen ende t' gene dat sy daer van soude moghen pretenderen tot den daghe van heden, gelyck oyck geconditionneert is dat, indien hier naer eenich misverstant twyffelinghe ofte dispute viel op de voorverhaelde conditien, interpretatie van dyen veranderinghe van het werck ende vergeldinge van tselve dat de voors. aennemers gehouden sullen syn hen te remitteren ende uyt te gaen gelyck sy mits desen verclaeren te vreden te syn in het seggen ende ter discretie van myne heeren den Coordeken, Tresorier van de kercke, den oudsten oppersten kerckmeester ende onderkerckmeester alsdan in officie wesende ende tot hen gevuecht den pensionnaris M.r Jan De Gaverelle [1])

1) Zie nopéns dezen Jan De Graverelle, P. D. Papebrochius, *Annales Antv.* T. IV A. Sanderus, *Chorographie Sacra Brab.*, en J. C. Diercxsens *Antverpia Christo nascens et crescen.* T. VII. p. 291.

ende by faulte van hem sullen de voors. vier eerste eenen anderen mogen assumeren, tsy geestelyck ofte weerelyck, om tsaemen het verschil te definieren, hebbende des toirconde de voirs..... dese onderteekent te vorschreven dage.

Robbert de Nole.
Jan de Nole.

Op den bouw van dit altaar, waarvan de eerste steen gelegd werd op 2 Mei 1624, nadat eerst een patroon in hout was gemaakt, hebben de volgende posten betrekking.

31*a*. 31*a*. — Eerst betaelt aen Meester Robbert ende Jan de Nole, beeldsnyder, voor witte ende gecoleurde marmersteen ende savel by de fabricke gecocht..... 2892 g: 3 st: 42:

It: noch de selve in diversche reysen by specificatie 1142 guld: 13 st:

It: den 14 Julij 1621 in t' aenbesteden van den hoogen aultaer gegeven voor eenen goetspenninck, sesse guldens..... 6 guld:

It: de selve over twee houte patroonen van den hoogen aultaer te schilderen ende te teekenen..... 34 guld:

It: betaelt Jan Willemsen voor vier houte basementen te draeyen, dienende tot een patroon van den hoogen aultaer, bij quitantie..... 5 guld:

It: Meester Robrecht ende Jan de Nole noch betaelt op rekeninghe 888 guld:

31*b*. 31*b*. — 1621—22. It: Meester Robert ende Jan de Nole, beeltsnyders, betaelt op rekeninghe van hun 16,500 guldens ..... 1849 guld: 18 st:

31*c*. 31*c*. — 1622—24. It: betaelt Meester Robrecht ende Hans de Nole, beeltsnyders, op rekeninghe..... 3685 guld:

31*d*. 31*d*. — 1623—25. It: aen Meester Robert de Nole voor de Bisschoppen (grafsteden) uyt de choor te stellen toen men den aultaer maekte..... 10 guld:

En voor de colommen op den aultaer te stellen, aen de wercklieden voor drinkgelt gegeven..... 4 guld:

It: aen Robert ende Jan de Nole op rekeninghe van 16,500 guld. betaelt..... 4248 guld:

It: den 19 July 1625 gegeven aen Mathys Grossaert, meesterknecht van de beeldsnyders, voor hunnen mey, door ordere van mynheer den tresorier..... 42 guld:

It: den selven den 21 Febr. 1625 met syne medegesellen voor drinckgelt gegeven..... 7 guld:

1625. Dient te weten voor informatie dat de fabrieke moeste betalen

aen Meester Robert de Nole en Jan de Nole beltsnyders, voor het maken van den hoogen aultaer ende het nawerck, in twee posten de somme van 4444 guldens met noch 700 guldens voor den nieuwen marmeren tuyn by hun gemaeckt achter den hooghen aultaer, makende tsamen ..... 5144 guld:

Het welck moest prompt betaelt worden, overmids sy lieden hun gelt lange hadden te buyten gestaen, ende geen gelt in casse hebbende om te betalen, is mynheer den tresorier ende kerckmeesters genootsaekt geweest op te nemen, de somme van 6000 guldens: eens, op hun lieden obligatie, voor den tyt van sesse maenden, van Joris Van Mokenborch, tegen 4 ½, ten hondert opt jaer, bedragende den intrest voor sesse maenden 135 guldens, waermede de fabrieke niet en word belast, overmidts de voorseyde persoonen (als ook de weduwe Sibille, Jan Tillemans loodgieter, de weduwe Hans Van den Sande de mester, en Lucas Van Breda) aen hunne betalingen hebben laten corten voor hunne cortesie, mids men hun heeft geaccommodeert prompte betalinghe.

Meester Robert de Nole	100 guld.
De weduwe Sibille	24 guld.
Jan Tillemans, loodgieter	24 guld.
De weduwe Van den Sande	7 guld.
Lucas Van Breda	17 guld.

maken tsamen 172 guldens; dwelcke voorseyde persoonen de fabrieke hebben voor een courtesie vereert.

1625. It: compt Meester Robert de Nole noch by contract met den selven aengegaen den 30 Julij voor *het nawerck ende verbreeden van den voorseyden autaer* de somme van 2500 guldens eens, waer op aen den selven betaelt is op rekeninghe 2160 guldens eens, alsoo dat den selven alleenlyck is resterende de somme 340 guldens eens, de welcke hem sullen betaelt worden wanneer den voorseyden autaer sal wesen ten volle gemaeckt. Dus compt hier betaelt ..... 2,160 guld.

It: M.r Robert ende Jan de Nole, moeten hebben met de vereeringhe 17000 guldens eens, waerop sy lieden ontfangen hebben 14615 guld: 14 ½ stuyvers soo dat hun lieden noch resteren tot volle betalinghe de somme van 2284 guldens 5 ½ stuyvers, die alhier aen M.ter Robert, en by procuratie van *de weduwe* Jan de Nole, by generael quitantie te vollen syn betaelt. Dus hier 2284 g: 5 st: 12 m:

It: betaelt Meester Robrecht de Nole van dat hem noch resterende was als hy volmaeckt soude hebben den hoogen autaer, met noch oncosten .... 400 guld.

Het altaar stond in 't hooge choor tot 1798; tot 1794 prijkte het met een schilderij van Rubens, Christus' Hemelvaart voorstellende, daarna met een „Sterfbed der H. Maagd" door Abraham Matysens geschilderd dat sinds 1634 in 't bezit der kerk was. Behalve dit schilderij en het tabernakel werd het altaar met (trappen, kandelaars en gordijnen) verkocht voor 250 pond aan citoyen Adnet Zie de verkoopakte bij Visschers *t. a. p.* bl. 89). „Er bestaet van denselven. eene plaet, welke zeer zeldzaem is." (Visschers: bl. 78).

32. 32. — Hoofdaltaar te Scherpenheuvel. — 1622. „A Robert de Nole, tailleur des ymaiges, la somme de IIjM livres, sur et entantmoins de XIIjM IIjC X livres, à quoi reviennent les pri des parties par luy à livrer en l'église de Notre Dame à Montaigu, ensuite de deux accords faictz et arrestez avecq luy par l'architecte Wenzel Cobberger et par son Altesse et les seigneur des finances, aggrée le XIIIjE d'Apvril XVjC XXIj, assçavoir: VIjM IjC XX livres pour le livraison de l'ornement de la paincture du grand autel selon le model de pierre par luy faict, monstré à sadicte Altesse, à en estre payé en trois termes; et par le second contraict VjM / XXXX livres à livrer XIIj imaiges de la façon et haulteur contena audict secon contract, aussy pour la dicte église, à en estre payé aussy en trois termes." (Régistre n° F 304, d. l. Chambre des comptes, aux Archives du Dép. du Nord à Lille).

Pinchart, *Archives* I p. 253—'54.

33. 33. — 1625. Hoofdaltaar in de Gomaruskerk te Lier. — Volgens een handschrift van Ph. Baert, destijds in het bezit van P. Génard, heeft dit altaar eerst in de St. Baafskerk te Gent gestaan. Het beeld boven op het altaar, dat eerst S. Bavo voorstelde, zou later door een ander van S. Gomarus vervangen zijn. Zie verder *Annales de l'académie d'Archéol. de Belgique.* Tom. V p. 15—16. Visschers bl. 78.

34. 34. — Werkzaamheden in de kerk der Jezuieten te Antwerpen. — 13 Maart 1635. „Op heden den dertienden dach van Meert A.° XVIe en de vyffendertich tsamen veraccordeert en de overeengecomen dEerbare jouff. Anna Sgrevens voor deene helfft jouff.en Maria, Anna ende Christina Houtappels, voor dander helfft, ter eender ende m.rs Robert ende Andries Colyns de Nole ter andere syden. Te weten dat de voornoemde m.rs hebben aen genomen, ende aenveert te becleeden de capelle van Onse-Lieve Vrouwe, in de kercke der Societeyt Jesu alhier, conform de teeckening daer van gelevert, ende by Joannes Van Dam religieus des.r Societeyt Jesu onderteeckent. Oock soodanige marberen als hier onder gespecificeert daer toe te gebruycken, nemende de voornoemde m.rs tot hunnen last

ende coste het breecken, stellen, loot, yser, calck, steen etc. Item hier en boven ses witte marbre figuren van Carrara, ses voeten hoog, oock rontsomme meesterlycke wtgevrocht te weten, Onse Lieve Vrouwe met het kindeken Jesus, St. Joseph, St. Joachim, St. Anna, St. Christina, St. Lucretia ofte Susanna. Ende dit voornoemde werck moet voldaen ende gestelt wesen binnen drije jaeren naer datum deses, ende de figuren sesse maenden daer naer, ofte in gebreke van dien syn de m.rs van nu affte vreden dat men hun vier hondert guldens sal aftrecken, te weten van de eenen twintich duysent guldens te betalen in vyf termynen, 1. van nu aff seven duysent guldens 2. een jaer daer naer vier duysent g.s 3. een jaer hier naer andere 4000 gul. 4. een jaer daer naer 4000 guldens, ende de resterende twee duysent soo haest het voors. werck tot contentement sal gestelt wesen.

1. Alles dat in de teeckeninge gemerkt is mette letter A. sal wesen witte marber van Genua.
2. Dat geteeckent is letter B. swarten toetsteen.
3. Letter C. ranschen marber, ofte rooden jaspis.
4. Letter D. differenten jtaliaenschen marber, soo swart, en geel, groen, wit, ofte soodanige soorten als men kan bekomen.
5. Letter E. alles dat tusschen de vensters sal moeten gehouden worden alderhande witten arduynsteen, eenige branckagien ofte loofwerck, als mede den booghe die omloopt.
6. Item de muere onder de vensters moet wtgehouden worden, ende in plaetse cartellen van aveijne steen wtgevrocht letter F.
7. De vier syden geteeckent A. D. ✠. moet op een manier ingeleyt worden.

Nota. Alle de voorscreve marbers moeten volcomentlyck gepolysterd worden.

Aldus veraccordeert sonder arch, ofte list, datum als boven, ende twee gescreve van eene teneur, ende by partyen onderteeckent in Antwerpen.

Onderteeckent

Anna Sgrevens.	Maria Houtappel.
Andries Colyns de Nole.	Anna Houtappel.
Robbert de Nole.	Christina Houtappel.

34*a*. — 15 Maart 1635. „Op den 15 der voors. maendt Meerte syn naerder veraccordeert de voors. partyen te weten dat op de voors. conditien ende voorwaerden de voors. m.rs Robert en Andries Colyns aengenomen hebben gelyck sy aennemen mits desen het werck soo ende gelyck hier vore breeder is gespecificeert voor de voors. somme van een en twintich duysent gul. eens daer aff 34*a*.

de paeijement, oft betalinge sullen gedaen worden inder voegen naervolgende, te wetene als nu contant de somme van seven duysent guldens eens, die den selven m.rs Robbert en Andries Colyns bekenden midts desen ontfangen te hebben deen helft van voors. jo.n Houtappel, item een jaer naer dato deser dry duysent gul. item een jaer daer naer gelycke dry duysent guldens, item een jaer daer naer twee duysent guls. ende de resterende ses duysent guldens als de voors. ses witte marbre figuren volmaeckt sullen wesen, welcke figuren de voors. m.r Andries Colyns gehouden sal syn gelyck hy gelooffde midts desen selver loffelyck te volmaecken, ende soo haest alsser eene volmaeckt sal wesen, sal hy van de voors. leste resterende ses duysent gul.s ontfangen voor elcke volmaeckte figure een duysent guls. eens, ende de gene dyer by den selver m.r Andries nyet volmaeckt en sullen worden ingevalle hy ondertusschen geraeckte te sterven oft by ander manqvement (dwelck God verhoede) sal voor elcke gebrekene figure gecort worden de somme van duysent guldens eens. Tot versekerheyt en vol doeninge van allen dwelck hebben de voors. m.rs Robert en Andries Colyns etc. van hun een voor al ende als principael ende sonder divisie verbonden hun selven ende alle hunne goeden reurende ende onruerende present ende toecomende, ende des t'oirconde deser by voors. partyen contractanten onderteeckent in Antwerpen den voors. 15en Meert a.o XVIc ende vyf en dertich ten bywesen van my openbaeren notaris ondergn. dese mede thunnen versuecke geteekent hebbende.

Was onderteekent

Andries Collyns de Nole.
Anna Sgrevens.

Robbert de Nole.
Maria Houtappel.
Anna Houtappel.
Christina Houtappel.
Doppegieter, Nots.

In het voorgaandecontract treden niet meer op de broeders Robert en Jan, maar Robert en Andries. Het volgend contract geeft nadere verklaring: Jan was overleden en Jan'zoon, Andries, is compagnon van zijn oom Robert geworden.

35. 35. — 1636, 9 Juli. Ick Robert de Nole, dese onderteeckent hebbende bekenne ende verclare vereffent ende veraccordeert te syn met Andries Colyns de Nole mynen neve, ten desen present ende accepterende aengaende de compagnie van beelthouwen, die tusschen ons beyden is geweest tsedert de dood van mynen broeder saleger Jan Colyns, ende allen tgene wes daer van soude mogen dependeren, in de manieren navolgende, te weten: dat de voors.

Andries Colyns de Nole sal aanveerden, hebben ende behouden alle de aengenomen wercken, die wylieden in compagnie hebben aanveert ende noch zyn te volmaken, ende ontfangen alle de penningen dier ter saken van deselve te ontfangen staen; Item dat hy oick sal hebben ende behouden als syn eygen allen den ongewerckten steen ende onvolmaeckte wercken, mitsgaders alle de gereetschap, modellen ende alles anders wes totte voors. conste van beelthouwen behoort, ende bevonden sal worden, tsy tot mynen huyse ende winckel oft in den huyse ende winckel van den voors. Andries; mede oick alsulcke incomende schulden als men onslieden schuldich is, op conditie dat den voors. Andries Colyns tsynen laste zal moeten nemen ende betalen sekere obligatie van duysent gulden en die ick wylen Sr Gaspar de Vergnies, synen schoonvader schuldig ben, ende daerenboven betalen aen my oft myne weduwe, ingevalle ick aflyvig kome te worden, de somme van vyfhondert guldenen eens, ende noch, voor eene courtoisie, aen myne huysvrouwe, de somme van sesse hondert guldenen eens, ende dat uytte gereetste penningen dier van de aengenomen wercken sullen procederen; dies blyven tot gemeynen laste van my ende voors. Andries Colyns alle de schulden, die wy bevonden sullen worden schuldich te syn tot namen, hier ende elders, ter saken van gecochten steen of enderssints onse compagnie rakende, waar van elck van ons gehouden sal syn te betalen de gerechte helft. — Actum t'Antwerpen den negensten July No XVIc sess en dertigh, ende toirconden dese by ons beyde onderteeckent ter presentien van den openbaren notaris ende getuygen de selve mede geteeckent hebbende

Robert de Nole
Andries Colyns de Nole
het hantteeken + van Anthonix Reinders
als getuige.
Adriaen del Ronche
Quod attestor
G. le Rousseau. Notaris.

Uit het Stedelijk Archief van Antwerpen medegedeeld door P. Génard in de *Dietsche Warande* N. R. Negende Jaargang (1896) bl. 556—57.

36. — 1635—1636. Nicolaas Leestens, deken van het Lucasgild verklaart aan doodschuld ontvangen te hebben voor Robrecht Colyn de Nole, 3 gld., 8 st. 36.

Liggeren II, bl. 79.

37. — Hiermede stemt overeen de aanteekening van L. de Burbure over het St. Antboniusgilde n.l. dat Robert in 1636 overleden is. Zie Visschers *t. a. p.* bl. 76. 37.

B. JAN DE NOLE.

38. 38. — 7 Mei 1593. „Hans de Nole Jacopssone, geboren tot Uytrecht beeltsnyder" werd poorter van Antwerpen 7 Mei 1593. L. de Burbure.
Liggeren I, bl. 384.

39. 39. — 1593. Twee beelden S. S. Petri et Pauli zie No. 2.

40. 40. — 20 Febr. 1596. Hans huwt met Suzanna de Bruyne in de St. Jacobskerk. Getuigen waren Jacobus Dilles en Jacobus Degerius.
Uit dit huwelijk sproten volgens P. Génard [1]).
Andries, gedoopt in de Jacobskerk 2 Dec. 1598.
Johannes Baptist, gedoopt aldaar 2 Dec. 1600.
Ludovicus, gedoopt in de O. L. V. Kerk 4 Aug. 1602.
Over Andries, zie hierna, onder C. — Johannes en Ludovicus komen in de *Liggeren* niet voor. Maar in 1640—1641 verklaart Jan Comen aan leerlingengeld ontvangen te hebben 2 guld. 16 st. van Vincent Anthonie „bij Collyns". Rombouts en van Lerius (*Liggeren* II, bl. 124) verstaan dat van Andries; dat rijmt echter niet met hun eigen opgave van Andries' overlijden vóór 1640. Jan en Robert komen hier evenmin in aanmerking, daar beide in 1640 gestorven zijn. Louis was al in 1625 begraven (zie hierna No. 52a). Dus zou alleen Jan Baptist bedoeld *kunnen* zijn.

41. 41. — 1597. Acht beelden voor het hek der O. L. V. Kapel, zie No. 7.

42. 42. — 1603. „Hans Collijn" is mededeken van het Lucasgild".
Liggeren I, bl. 421.

43. 43. — 1604. Jan de Nole, beelthouwer, is opperdeken.
Aldaar bl. 425. — Naar Visschers (*A. W.* bl. 76) is Hans (Jan) Collyns de Nole, deken in 1605—1606.

44. 44. — 1604—05. Arbeid aan het oxaal der O. L. V, Kapel. Zie No. 12a.

45. 45. — 1605. Arbeid aan het oxaal in de kerk, zie No. 15, 15d, 15j.

46. 46. — 1606. Altaar in de Sacramentskapel. Zie No. 16, vv.

47. 47. — 1613. Tombe voor Joannes Miraeus. Zie No. 22.

48. 48. — 1613. Geschenk aan het Lucasgilde. Zie No. 23.

49. 49. — 1614. Noordportaal O. L. V. Kerk. Zie No. 26b, 26d.

50. 50. — 1615. Zuiderportaal der O. L. V. Kerk zie No. 27b.

51. 51. — 1617. Jan Colyn betaalt 1 gld 10 st. tot den losprys van Abraham Grapheus den jongere. — vgl. No. 28.
Liggeren I bl. 539.

52. 52. — 1618. Reparatien aan de buitensyde der O. L. V. Kerk. Zie No. 29c.

53. 53. — 1621. Hoofdaltaar O. L. V. Kerk, Zie No. 31, vv.

54. — 1624. Jan Collyns de Nole, beeldhouwer, sterft 14 Sept. A° 1624. Hij werd begraven in de St. Jacobskerk te Antwerpen (*Graf en Gedenkschriften der Prov. Antw.* II, 158), Zijn weduwe, Suzanne de Bruyn, bekostigde het kroonwerk van het altaar in de kapel v. S. Norbertus in de Michaelsabdij te Antwerpen. Men las onder de schilderij van het altaar: Thoro hoc magnis d. Norberti meritis posito Susanne de Bruyn Joannis Colyns de Nole conjugis sui piis menibus parentabat. (*Graf en Gedenkschriften der Prov. Antw.* IV. 42). 54.

Liggeren I bl. 384 noot.

54*a*. — Op het graf in de kruisbeuk stond volgens van Levius te lezen 54*a*.

D. O. M.
Hier leyt begraven den eersamen
Jan Collyns de Nole beelthouwer
sterft den 14 Sept. A° 1624
ende . . . .
ende Louwies Collyns de Nole
haerlieder soene sterft 17 Nov. A° 1626.
Bidt voor de sielen.

Visschers *t. a. p.* bl. 77.

Dit grafschrift is niet te vinden in *le Grand Théâtre Sacré du Brabant.*

55. — 1624. „Ontfangen voor het behangen van den hoogen coor [voor de uitvaert] van Capiteyn Collyns gul. 4." — (Jan Colyn was kapitein der Burgerlijke Wacht). Liggeren der S. Jacobskerk 1623—1624. 55.

Liggeren I bl. 384 noot.

56. — 1642—43. Guillaume Leertens verklaart ontvangen te hebben van de weduwe Jan Colyns, aan doodschuld 3 guld. 4 stuiv. 56.

Aldaar II. bl. 142.

57. — 25 Januari 1644. „Ontfangen van de erffgenamen van de weduwe Colyns over het medegaan van 2 kerckmeesters, behangen van den hoogen choor, samen 29 gld. 10 sts. (Liggeren der S. Jacobsk. van 1641—1644). 57.

Aldaar I bl. 384, noot.

C. ANDRIES COLYN DE NOLE.

58. — 1620—'21. „Andries Colyns" staat vermeld bij de „meesters sonen die met wyn vry gheworden syn." 58.

Liggeren I bl. 569.

59. 59. — 1620. Andries Colyn de Nole wordt lid der „sodaliteyt der bejaarde jongmans". (Archieven v. voormelde „sodaliteyt").

Aldaar bl. 569, noot.

60. 60. — 1622—23. „Andries Colyns de Nole" betaelt zyn „incoemgelt" = 24 gulden.

Aldaar bl. 592.

61. 61. — 1623—'24. „Andries de Noille" betaalt voor den maaltyd 4 gld.

Aldaar bl. 601.

62. 62. — 1623—'24. „Andries de Noile" betaalt voor de „jaercosten" der Violieren 6 gulden.

Aldaar bl. 602.

63. 63. — 1625. „Andries Colyns" betaalt 4 gulden voor den „maeltyt van S. Lucas 1624."

Aldaar bl. 613.

64. 64. — 1625. Andries Colyns de Nole betaalt 6 gulden voor de „jaercosten van de Blomme" (= de Violier).

Aldaar bl. 614.

65. 65. — 1625—'26. „Andries de Noele" betaalt 4 gld. voor den maaltijt.

Aldaar bl. 628.

66. 66. — 1625—'26. „Andries de Noele" betaalt 6 gld. voor de jaarcosten.

Aldaar bl. 630.

67. 67. — 1626—'27. „Andries de Nole" betaalt 4 gld. voor den maeltyt.

Aldaar bl. 640.

68. 68. — 1626—'27. „Andries Colyns de Nole" betaalt 6 gld. voor de jaercosten.

Aldaar bl. 641.

69. 69. — 1628—29. doet „Andries Collyns de Nole" als deken van het „Sinte Lucasgilde ende der Violieren" „rekeninghe ende bewys van allen den ontfanck ende wtgheef."

Aldaar bl. 660.

70. 70. — 1629. Andries Colyns de Nole dingt mee bij de aanbesteding van het hoogaltaar voor de O. L. V. Kerk te Dendermonde. Mededingers waren Jérôme du Quesnoy, Hans van Mildert, Jan de Can. Gegund werd het werk, 10 Aug. 1629, aan Huybrecht van den Eynde voor 8200 gulden.

Aldaar bl. 568, noot.

71. 71. — 1632. Hendrik van Balen, † 17 Juli 1632, zyn vrouw Marg.

Briers, † 23 Oct. 1638, beiden begraven in de St. Jacobskerk te Antwerpen „alwaar te rechterzyde van het groot portaal te hunner gedachtenis werd opgericht een zwart marmeren gedenkstuk, versierd met gevleugelde engelenhoofdjens, graflampen, enz.; in witte steen gebeiteld door Andries Colyns de Nole"... (Graf- en Gedenkschr. der prov. Antw. II, 214—'15).

Aldaar, bl. 371 noot.

72. — — 1634. „permemori, dat dese bequaem personen syn om kerck- 72.
meesters te kiezen [om tot kerckmeester gekozen te worden?], Collyns den beeltsnyer." (Archieven der S. Jacobskerk).

Aldaar bl. 569, noot.

73. — 1635. beelden in de O. L. V. Kapel der Borromeuskerk. Zie No. 34, 34a. 73.

74. — 1637, 28 Maart. „Van Signor Colyns de Nole, 20 gulden." 74.
Giften tot voltrekking der hooge choor. Archieven der S. Jacobskerk).

Aldaar bl. 599, noot.

75. — 1638, 27 Oct. „van Jouffr. de Weel-Colyns, over het mede- 75.
gaan van twee meesters met de tabbaerts 12½ gld.; — ende het groot geluyt 's morgens 9 gld. — ende het behangen van de hooge coor ende staengelt, 10½ gld.; op d'uytvaert van haren man, signor Colyns saliger; 29 gld. (Kladboek der St. Jacobskerk van 1638).

Aldaar bl. 569, noot.

76. — 1638—'39. Jan Galle, deken van het Lucasgild verklaart te 76.
hebben ontvangen aan doodschuld van „myn Deken Andries Collyns beeltsnyder" 3 gld. 8 stuiv.

Aldaar II, bl. 107.

77. — Andries Colyns de Nole, zoon van Jan Colyns, ins- 77.
gelijks beeldhouwer en van Suzanne de Bruijne, — geboren 2 Dec. 1578 te Antwerpen, 1622 lid der Lucasgilde, 1628—'29 deken, overleden 26 Oct. 1638 te Antwerpen. Zijn portret geschilderd door Ant. v. Dyk.

Het Jonstich Versaem der Violieren (1907), uitgeg. door Fern. Donnet, bl. 162. Dit portret „gegraveerd door de Petrus de Jode" vermeldt ook Immerzeel (i. v. Nole), en Wurzbach: (i. v. Nole) „A. v. Dyck pinx. P. de Jode sc." en „sein und seiner Gattin Portr. von v. Dijck in München. Sein Grabmal in der Frauenkirche zu Antwerpen (eine Pieta) ist von P. de Jode gestochen." Van die Pieta zegt Immerzeel: „vroeger stond in dezelfde kerk [S. Borrom.] van hem, bij het altaar der houthakkers, een dooden Christus op den schoot zijner moeder . . . . in albast gebeiteld . . . . en strekte tot graftombe van den meester." De portretten te München staan in den Katalog van 1913 genummerd 844 en 845.

KORTE MEDEDEELINGEN.

WAARAAN HET HOF VAN HOLLAND IN 1622 ZIJN ZEGEL HECHTTE.

Er was in de Kerstdagen van 1622 opschudding onder de deftige magistraatscollegien op het Haagsche Binnenhof. De zedelijkheid liep gevaar, en daar waren de heeren juist toen bijzonder benauwd voor. De contra-remonstranten, die Oldenbarneveldt hadden ten val gebracht, voerden er nog den boventoon, moet men denken en er had een dweepzieke vervolging plaats van remonstranten en liberalisten, die ook in den Haag tot uitersten voerde, zooals in Maart 1619 de plundering van het huis van den gevluchten hofprediker en vriend van Oldebarneveldt, Uyttenbogaert, waarbij fanatieke Calvinisten, onder leiding van dominee Rosaeus, de weerlooze echtgenoote overvielen en alles in huis en tuin overhoop haalden.

Het was echter niet die onzedelijkheid, waarover de heeren zich zóó druk maakten, dat Gecommitteerde Raden den Griffier van het Hof van Holland in hunne vergadering riepen om hem van ijselijke dingen op de hoogte te brengen. De griffier schrok ook en ging vandaar dadelijk naar zijn president, en die riep de leden van den Hove samen, op den 28 December nog, om de ernstige aangelegenheid te overwegen. Wat zij hoorden deed de haren te berge rijzen, immers „de Heeren Gecommitteerde Raden hadden verstaen, dat alhier in de Speuystraet tot eene Lange Griet off Lange May, gecomen was een van buyten, die met schilderijen omginck en datter onder waren veel schilderijen van conversatie van mans met vrouwen, op verscheyden manieren, zeer leelijck en schandaleus, die in aller manieren dienden geweert. Dat daertoe noodich was dattet Hoff daernaer dede vernemen en ordre inne stelde, ofte dat (anders) de voorsegde Heeren Gecommitteerde Raden van meeninge waren selffs tselve te doen...." De heeren van het Hof ontstelden danig, zooals braven Calvinisten betaamt en zij ontboden terstond „den voornoemden persoon, genaemt Sinjeur Henrick Peters." Maar deze wist zich te verdedigen en „zegde" onder anderen „voor excuse, dat de voorn. schilderijen gemaect zijnde binnen Praghe, hier nyet waren gebrocht omme te laten zien ofte te vercoopen, maer omme voorts te zenden naar Italien, ende dat hij van meeninge was oock zoo te doen. Tevreden zijnde oock te belooven, dat hij die nyemant hier te lande zoude laten sien."

Dat stelde de heeren reeds eenigszins gerust, want zij waren slechts verantwoordelijk voor de zedelijkheid van de provincie Holland en niet voor die van Praag of Italie. Maar toen deed sinjeur Peters nog een mededeeling, die moeilijkheden kon geven. Hij vertelde namelijk „dattet selve geschiet was door speciael begrip ende importuniteyt van de Hartoge van Bruynswyck alhyer, die dertien van de voorn. schilderijen naer hem hadde genomen." Dat was leelijker: de hertog CHRISTIAAN van B. Lunenburg was halt bondgenoot, half legeraanvoerder der Staten. Wat de heeren met hem hebben gedaan, blijkt echter niet; het waarschijnlijkst is, dat zij den grooten heer hebben ongemoeid gelaten. Maar tegenover de gevaren, die Peters' collectie voor de eerzame Haagsche burgers bood, waakten zij grondig. Want, zoo lezen wij verder in de Notulen van het Hof: „van de voorsz. schilderijen, drye en daernaer noch acht, zoo cleene als groote ten huyze van den Heere President gebracht zijnde, omme aldaer bewaert te werden" — men ziet, dat zelfs de gewone leden van het Hof voor het onkuisch gezicht werden behoed! — „omme aldaer bewaert te werden, nml., tot dat deselve zouden werden wech gesonden, zijn de voorsz. 11 stucken den 2den Januarii 1623 aen de huysvrouwe van de voorn. Henrick Peters (mits zijne indispositie) gerestitueert omme wech gesonden te werden als voorzegt." Doch de Heer President — laat ons hopen met gesloten oogen! — had zijn maatregelen genomen, zoodat de schilderijen, „als op doeck zijnde, in den anderen waren gevouwen en toegebonden, mitsgaders mettet cachet van den Hove oock toebesegelt."

Het is jammer, dat wij niet weten hoe men in Italie heeft gekeken, toen men bij het uitpakken van de ietwat schouwe Praagsche „kunst", ontdekte dat het hoogste rechtscollege van de deftige Hollandsche Sinjeurs daaraan zijn zegel had gehecht.

Als men daar de geschiedenis der Republiek van de laatste jaren kende, zal men er allicht om de hypocrieten hebben gemeesmuild.

Niet heelemaal ten onrechte. H. E. v. G.

Bijdrage tot de kennis van de Kleederdracht in de Nederlanden in de XVIe eeuw,

naar archivalische en litteraire gegevens en volgens de monumenten der beeldende kunst in chronologische ontwikkeling der afzonderlijke kleedingstukken gerangschikt

DOOR

JONKVROUWE DR. C. H. DE JONGE.

INLEIDING.

EEN onderzoek naar de kleederdracht in de Nederlanden gedurende de XVIe eeuw beoogt allereerst de zakelijke kennis van de mode en haar ontwikkeling in dat tijdsbestek. Deze kennis, om te beginnen verkregen door een systematische rangschikking van het materiaal, dat de monumenten der beeldende kunst verschaffen, kan evenwel slechts een voorloopig resultaat opleveren, daar al spoedig het verlangen naar de kennis van namen, de kennis der taal m. a. w., in verband met de kleederdracht zich doet gevoelen. Dus naast het vaststellen der onophoudelijke wisseling van aesthetische richting in de mode zelf, zoeken we den samenhang tusschen „Wörter und Sachen" — een verband, dat maar al te dikwijls zeer moeilijk te bewijzen zal zijn, ja zelfs menigmaal in het geheel niet kan worden aangetoond.

En kennen we Nederland eenmaal costuumhistorisch gedurende het tijdperk,

waartoe wij ons onderzoek hebben beperkt, dan wenschen we ook zijn verhouding ten opzichte van de andere landen te overzien. Toonaangevend in zake de mode is Nederland niet geweest — behalve het Zuiden in den Bourgondischen tijd. Naar welke andere natie heeft het dan geluisterd of aan welken buitenlandschen smaak heeft het de voorkeur gegeven? Het antwoord op deze vragen houdt heel veel in. Deze neigingen toch zullen, dat kan men bij voorbaat vermoeden, het meest verband houden met algemeene beschavingstoestanden uit den tijd, dien wij onderzoeken, met de geheele geschiedenis der Nederlandsche beschaving. Wanneer men mag aannemen, dat elke tijd slechts één tijdsprincipe heeft, waartoe alle uitingen op ieder gebied huns ondanks kunnen worden herleid, dan zal ook voor de mode de neiging bestaan om zich naar den heerschenden toon te voegen. Hoe heeft heel Europa de Napoleontische Empire-mode nagevolgd; waarom heeft de heerenmode in de latere XIXe eeuw zich geheel naar Engelands voorschriften gewijzigd of wel, hoe heeft het hof van Lodewijk XIV ook aan geheel Europa de wet voorgeschreven? Dit zijn de groote trekken, doch hetzelfde kan men nagaan voor een korter tijdperk, voor een klein land, dat toch even goed zijn eigen geschiedenis heeft. Zoo zal het dan onze taak zijn de sfeer van invloed te leeren kennen, waar uit de mode in de XVIe eeuw in Nederland zich ontwikkeld heeft, om vervolgens, uit het geheele beeld het eigene, het Nederlandsche, dat in zijn kern nooit te loor kan gaan, weer afzonderlijk at te leiden en te beschrijven.

Over de costuumlitteratuur en hare beteekenis in verband met deze onderzoeking, zal later uitvoeriger worden gesproken. Ik wil in deze inleiding kort zijn zijn en onder verwijzing naar den hierboven omschreven drieledigen opzet van dit onderzoek slechts het materiaal vermelden waaruit ik mijn studie heb opgebouwd. Ik heb getracht uit een groot aantal schilderijen, teekeningen, prenten en sculpturen, zoo volledig mogelijk de documenten der beeldende kunst bijeen te brengen. De gedateerde stukken waren natuurlijk het gewichtigste en hebben het mogelijk gemaakt ook vele tot nu toe ongedateerde specimina althans een plaats aan te wijzen in de chronologische reeks.

De litteraire bronnen bestaan ten eerste uit gegevens in kunstproza of poezie. Maar groot is de oogst niet. Voor de jaren na 1550 slechts hier en daar een beschrijving van een rederijkers-optocht bij een Landjuweel of een uitlating tegen al te groote weelde in een Spel van Sinnen. De tijden waren er toen niet meer naar, dat men in poëzie te velde trok tegen de mode, zooals ANNA BIJNS dat had gedaan bij het uitbreken der Godsdiensttwisten, omdat zij meende, dat in de heerschende overdaad het begin van alle onheil moest worden gezocht. De groote omwenteling in het geestelijke leven had eenmaal plaats gehad. Men was aan het

vele nieuwe gewoon geraakt tot zekere hoogte. Zoo is het opmerkelijk hoe de aard der litteraire bronnen in dezen tijd wisselt en steeds zakelijker wordt. Want in het laatste kwart van de XVIe eeuw zijn het de inventarissen en de boedelbeschrijvingen, die regelmatig schijnen te worden bijgehouden. Hierin is opeengestapeld een schat van materiaal, die voor de taalkennis op dit gebied de grootste waarde kan hebben. Intusschen ontkomt men niet aan een veelvuldige herhaling, die niets leerrijks bevat, wanneer men al die inventarissen doorziet. Ik raadpleegde enkele archieven, die te Utrecht en te Rotterdam, terwijl ik hier en daar nog een stuk uit 's-Hertogenbosch of uit Deventer onder de oogen kreeg. In de telkens weerkeerende opsommingen van het „linnewaet" en de „wollen cleederen", die men langzamerhand wel meent te weten gekomen te zijn, kan plotseling een omschrijving of een synoniem een woord duidelijk maken, waarnaar men tot dusver te vergeefs had gezocht. Zoo is dit materiaal feitelijk nooit uitgeput en moet men zich de eentonigheid der herhaling getroosten in spanning en afwachting naar een nieuwe vondst. Ik heb gemeend mij tot de uitvoerige bespreking van deze archivalienreeks voorloopig te moeten beperken en eventueel uit andere archieven alleen nog dat aan te halen, wat mij inmiddels zou blijken de oplossing te zijn van een tot dusver onopgehelderd gebleven kwestie. Ik hoop op dezen weg nog verder te kunnen voortgaan en op den duur nog heel wat zaken en woorden overtuigend te kunnen samenbrengen. Bij deze collectie heb ik er naar gestreefd geen groote tusschenruimte in de jaartallen open te laten.

Ten slotte over het systeem van mijne studie nog dit.

Ik ben eerst analytisch te werk gegaan en heb achtereenvolgens de verschillende kleedingstukken besproken: bonnetten, hoeden, paltrocken, wambuisen, kragen, bocxen, kousen, schoenen, tabbaarden, etc. voor het mannencostuum; vervolgens het vrouwencostuum op dezelfde wijze. Voor elk kleedingstuk heb ik het mij ten dienste staande materiaal verdeeld in verschillende typen, die in de bijgaande tabellen achter elkaar zijn geplaatst en die synchronistisch zijn gerangschikt, zoodat men er direct aan kan aflezen, wanneer een bepaald type in de mode komt, hoe lang het blijft en of tegelijkertijd of daarna een andere type in zwang komt en ten slotte de voorkeur geniet. Bij de bespreking in den tekst is een afbeelding van ieder type in margine toegevoegd. In de Bijlage I is de reeks van voorbeelden van elk type opgenomen, terwijl de Bijlagen II en III den afdruk van de archivalische en litteraire bronnen bevatten, die ik grootendeels in den tekst verwerkt heb — waarnaar ik trouwens ter plaatse steeds heb verwezen. Eene woordenlijst, die aan het slot dezer studie volgt, tracht een verklaring te geven van de termen en namen der kleedingstukken en stoffen.

In het slothoofdstuk volgt dan de synthetische verhandeling over het

XVIe eeuwsch costuum in de Nederlanden, waarbij ik mijn standpunt ten opzichte van de bestaande litteratuur nader heb uitgewerkt, Nederlands verhouding tot de overige landen nauwkeuriger heb trachten te omschrijven, terwijl een beschouwing over de aesthetische beteekenis der mode deze studie besluit.

Een „boek om te lezen" heb ik niet willen schrijven en niet mogen schrijven, als ik nauwkeurig werk wilde leveren, maar een studie die men met behulp der registers raadplegen kan en die, zoo mogelijk, op de meeste vragen antwoord geeft — zij het ook soms in den zin van een „non liquet" — hoop ik tot stand te hebben gebracht. Er zal eenige moeite, eenige goede wil voor noodig zijn om uit tabellen, lijsten en registers wijs te worden, maar ik mag dien bij den wetenschappelijken lezer, die weet hoe moeilijk het is in deze dingen heldere resultaten te bereiken, wel veronderstellen. Het moge niet aanmatigend klinken, wanneer ik zeg, dat ik hoop, dat zij die mijn werk willen beoordeelen, het niet zullen doorlezen, maar het willen bestudeeren. Het ware gemakkelijker geweest, ook voor mij, alle dingen op eenvoudige wijze te vertellen, maar dan had ik heel wat moeten weglaten en verzwijgen wat in het beeld van de XVIe eeuwsche mode nu eenmaal minder duidelijk is en daarmede zou m. i. mijn geschrift een erger gebrek aangekleefd hebben. Wat veelvoudig, bijna verward en steeds ingewikkeld is, kan slechts door een soort van onwenschelijke vervalsching smakelijk en eenvoudig worden gemaakt.

HET MANNENCOSTUUM.

BESCHRIJVING VAN DE ONTWIKKELING DER TYPEN.

HOOFDSTUK I.

HOOFDBEDEKKING.

TABEL I.

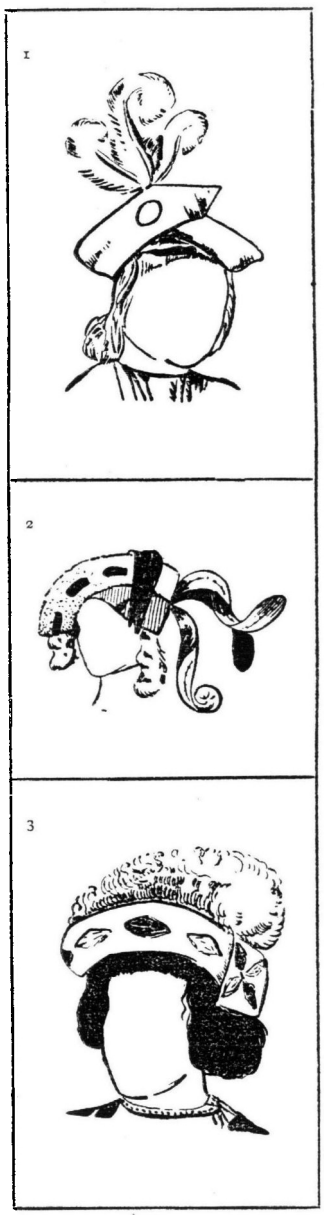

Type I. — Hoofddeksel met versiering van veeren („*bonet met plumagien*", o. a. Bijlage II, pag. VIII Tabel No. 1—3; meerdere voorbeelden: Bijlage I, pag. I).

Ik licht opzettelijk deze door een uiterlijkheid onderscheiden soort afzonderlijk uit mijn materiaal, omdat ik meen te kunnen aantoonen, dat het gebruik van kwistige veerenversiering na het eerste derde der XVIe eeuw sterk afneemt, terwijl het daarentegen in het einde der XVe eeuw zeer in zwang is geweest. Overigens houde men erbij in het oog, dat het hier geen speciaal type van een bonnet geldt. Veeren, hetzij van voren of op zijde komen bij zeer verschillende modellen voor; reeds op houtsneden van 1486 en 1488 vindt men zoodanig versierde mutsen, maar ook in 1519 vond ik nog voorbeelden op een prent van LUCAS VAN LEYDEN en in de litteratuur in een beschrijving uit het jaar 1529 in de Cronyck van Vlaenderen fol. 44: „.... geaccoutreert elc een plumen op haar bonetten.... Daerna quamen die edelen van Vrankeryc meestdeel met fluweelen paltrocken en met hoeykens opt hooft met plumagien". (Bijlage II, pag. IX.) Uit deze plaats blijkt, dat men de bonnetten nog droeg, maar tevens, dat het den kroniekschrijver opviel, dat de Fransche edelen geen mutsen maar hoeden met veeren droegen. Raadpleegt men nu de Fransche monumenten, o. a. het portret van FRANÇOIS I te Chantilly (Afb. Cam. Piton Le costume civil en France. Pag. 138/139), dan vindt men inderdaad daar reeds vroeg die wat stijvere kleinere hoofddeksels, waarvan wij ons zouden kunnen voorstellen, dat de kroniekschrijver ze wegens hun harden rand en van het gebruikelijke mutsachtige type afwijkenden vorm als „hoeykens" aanduidde.

Later, omstreeks 1530, wordt dit type ook in de

4

5

6

7

Nederlandsche gewesten ingevoerd (zie Type VII) en handhaaft zich korten tijd naast de mode van de bonnet. De *veeren*mode komt een dertig jaar daarna nog eens opduiken, doch is dan facultatief aan een bonnet- of hoedvorm, die zich eerst na 1560 ontwikkelt. (Zie Type IX en X.)

Type II. — *Muts met ronden bol.* — In de wijze waarop de rand is aangebracht kan men twee variaties onderscheiden.

II A. — (Tabel I No. 4—6. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. I en II). — De rand is van voren op gezichtsbreedte uitgesneden, overigens rondom omhoog geslagen. Deze muts, aanvankelijk glad en eenvoudig, zooals hij voorkomt op het paneel van den Alkmaarschen schilder van 1504, ontwikkelt zich na 1515 tot een ruimer modelé van bol en rand. Daardoor leidt het er vanzelf toe, dat de rand moet worden opgehouden met linten, die op den bol worden gestrikt. Dit model vinden we omstreeks 1520 algemeen. Gedateerde voorbeelden komen voor in 1518, 1519, 1521 en 1524, terwijl men nog als uitloopers van deze mode de hoofddeksels op de portretten van Q. MATSYS, DIRK JACOBSZ. en JOOS VAN CLEVE (zie de lijst van voorbeelden) zou kunnen noemen. [1])

II. B. — (Tabel I No. 7. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. II). — De rand loopt ook boven het gezicht door, doch is slechts daar omhoog geslagen en hangt overigens neer, rondom hals en ooren bedekkend.

Deze muts komt slechts in de eerste twintig jaar nà 1500 voor en wordt ook dikwijls als ondermuts gedragen, terwijl men dan een tweede muts, al of niet van bont „overdweers" daarop droeg. Dit laatste is geen specifiek XVIe-eeuwsche mode; twee mutsen over elkaar vinden we reeds op het schilderij van den Meester van Frankfort te Antwerpen, een *Boogschuttersfeest* voorstellend (vóór 1493), op het stuk van den onrechtvaardigen rechter door GERARD DAVID, 1498, terwijl XVIe-eeuwsche voorbeelden zijn: 1510 LUCAS VAN LEYDEN. De Verloren

1) Behalve deze zoo gemakkelijk te dateeren mode van de bonnet is ook de „gefronste craeghe" een beletsel om het portret van AUGUSTIJN VAN TEYLINGEN door JACOB CORNELISZ. (Rotterdam, Museum BOYMANS, Cat. 53.) dat op de lijst het jaartal 1511 draagt, zóó vroeg te stellen.

Zoon (prent) 1513; de aanbidding van de koningen (prent) door den zelfden kunstenaar; een miniatuur uit het Breviarium Grimani (I, 18) en een teekening van JAN SWART van Groningen, voorstellende de werken van barmhartig heid, deze laatste twee voorbeelden ongedateerd, doch hierbij te rangschikken.

Type III. — *De ronde bonten muts.* — (Tabel I. No. 8 en 9. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. II en III). De ronde bonten muts is bij het vorige type reeds ter sprake gekomen en handhaaft zich ongeveer gedurenden den zelfden tijd. De combinatie der beide mutsen wordt n.l. overbodig, wanneer een hoofddeksel in de mode komt dat zoowel aan de aesthetische eischen als aan de practische kan voldoen. Zoodra dit model is gecreeerd (zie type IV) raakt de dubbele muts in onbruik. Ik meen daarom ook de teekening van JAN SWART van Groningen omstreeks 1520 te mogen dateeren.

Type IV. — *Muts met kinbanden.* — (Tabel I No. 10—14. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. III).

IV A. Men zou voor dit type kunnen uitgaan van het eenvoudige, strak om het hoofd getrokken kapje, dat ook hals en ooren bedekt en van voren met breede kinbanden is dichtgeknoopt, zooals voorkomt op het schilderij van Geertgen tot St. Jans (Weenen Cat, 644, tabel No. 10). Gebruikt men dien kinband niet, dan bevestigt men de beide lappen boven op de muts (Meester van Alkmaar, 1504 tab. No. 11). Aldus gedragen is deze bonnet het voorbeeld geworden voor die telkenmale voorkomende hoofddeksels — dan in wat ruimer model en van soepeler maaksel — die uit Dürers schetsboek van zijn reis in de Nederlanden (1520—1521) of door teekeningen van LUCAS VAN LEYDEN (tabel No. 12.) bekend zijn, en nog in 1533 geeft het mansportret van JACOB CORNELISZ (Amsterdam R. M. Cat. No. 721; tabel No. 13) een dergelijk exemplaar te zien. Zelfs nog omstreeks 1540 is dit model, in beginsel nog geheel ongewijzigd, te vinden op de familiegroep, die vroeger aan Scorel werd toegeschreven (Museum Cassel. Tabel No. 14). De los om de kin han-

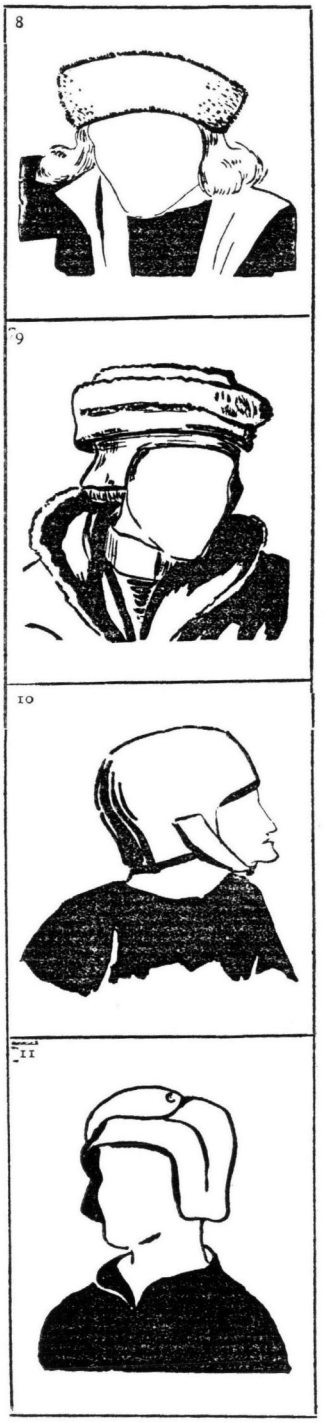

12

13

14

15

gende linten aan den neergeslagen rand van de muts van het oudste jongetje zijn een reminiscens van een vroegere mode (tabel I No. 7), terwijl ze andersdeels veelvuldig voorkomen aan den variant van dit type n.l. aan de z.g. *„bonnet met ooren"*.:

IV B. (Tabel No. 15—18. Meerdere voorbeelden bijlage I pag. III en IV).

Op een paneel van den Meester van Alkmaar komt een ronde muts voor, die in plaats van den neergeslagen rand om hals en ooren alleen oorkleppen heeft (tabel No. 15). Aanvankelijk staan die oorkleppen nog bijna horizontaal van het hoofd af, maar later bedekken ze de ooren geheel. Reeds POMPEIUS OCCO spreekt in zijn rekeningen voor den Koning van Denemarken (1521) van „swarte floelen benitten myt oeren". (Bijlage II Archivalia pag. III en IV).

Die oorkleppen blijven in de mode gedurende de geheele eerste helft van de XVIe eeuw, onafhankelijk van de verschillende nuances van de bonnet zelf. Eerst in de jaren tusschen 1540—1550 wordt de bonnet tot een nieuw type gewijzigd (zie type VIII) dat dan het aanbrengen van oorkleppen niet meer mogelijk maakt.

De populariteit van de bonnet met oorkleppen is het grootst na 1520. Men vindt ze dan herhaaldelijk afgebeeld en genoemd; het blijkt op de monumenten evenwel al spoedig, dat men geleidelijk van den nuttigheidsvorm een mode heeft weten te maken, die de practische bestemming min of meer schijnt te doen vergeten. Immers kort na 1520 en vooral in de jaren omstreeks 1540 zijn er aan de oorkleppen dubbele fluweelen linten bevestigd, die los onder de kin hangen en het gezicht als in een kader schijnen te plaatsen (tabel No. 18). Zooals we reeds boven zagen is het dragen van linten aan de muts geen nieuwtje van deze jaren. Toch hebben wij te bedenken, dat het portret van den „Man met de Simson-Medaille" (Haag, Mauritshuis) dat om de kleeding, zooals die aan den hals zichtbaar is, hoogstens in het eerste decennium van de XVIe eeuw geplaatst moet worden, tot dusver

geheel alleen staat met zijn overrijke lintenversiering buiten op, terwijl de talrijke gedateerde voorbeelden van de oorkleppen met linten ons steeds naar de jaren 1530—1540 verwijzen en ons vermoeden versterken, dat althans deze manier van de bonnet te tooien in tijdsorde komt *na* den eenvoudigen vorm, dien wij als ons uitgangspunt aannamen.

Type V. — *Bonnet met „boghe", linten en „nestelingen".*

VA. — Tabel I No. 19 en 20. Meerdere voorbeelden Bijlage I, Pag. IV. — Voor type VA gaan we uit van voorbeelden, die mij doen vermoeden, dat wij te doen hebben met een type, waarvan de aanzienlijken, vooral de vorsten, zich bedienden. Hierop wijzen o. a. de portretten van Karel V. Hier is de breede rand het belangrijkste deel van de geheele hoofdbedekking. Van den bol is weinig of niets te zien, daar de mutsen schuin achter op het hoofd gedragen worden en men dus aan den voorkant van onderen tegen den rand aankijkt, die versierd is met een reeks van edelsteenen, medaillons en gespen tusschen een krans van doorgehaald lint, dat met strikjes en glimmende nestels is gehecht. Een dergelijke beschrijving vindt men ook genoemd bij den intocht van Karel V in Valladolid (Bijlage II Archivalia, Pag. VIII [1]).

Niet alleen vorsten, ook aanzienlijken dragen deze kostbare mutsen; en dat deze rijke tooi ook met graagte door de burgerij in goedkooper namaak werd overgenomen, blijkt uit de litteratuur, waar men telkens uitingen vindt, die kras genoeg laten voelen, dat de burgerij zich waagde aan een luxe, die boven haar krachten ging. Bijv. reeds in „Van Nyeuvont, Loosheit ende Practike: hoe zy Vrou Lortse verheffen" (1497—1501): [2])

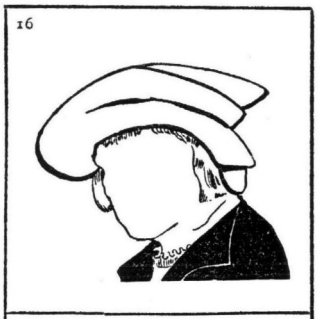
16

17

18

19

1) Wil men de gedaante van dezen bol nauwkeurig kennen, dan verwijs ik naar het merkwaardig document, dat ons de bekende buste van KONRAD MEYT — Karel V — in het Gruuthuys te Brugge levert, die immers een afneembare baret draagt. Vgl. ook de gebeeldhouwde groep van de Aanbidding der Koningen in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht. Afb. W. VOGELSANG. Die Holzskulptur in den Niederlanden. I, Taf. XXIII, No. 104.

2) Uitgegeven door Dr. E. NEURDENBURG, Pag. 75. Voor verdere dergelijke passages zie de Bijlage III, Litteratuur, Pag. XXXII.

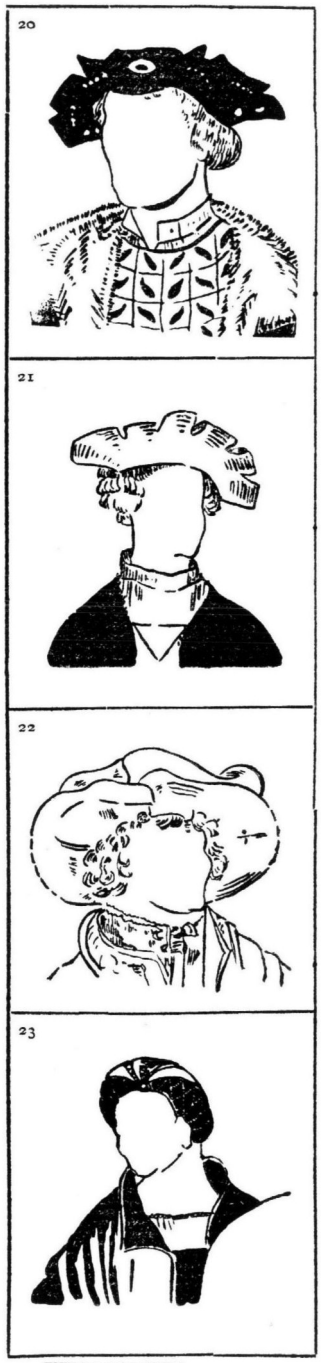

Menich robbeknol / sy en hebben nau een myte
Oft een hemde aent dlyf tharen onproffyte
Van buten hem toonende al warent ionckers
Dbonetken behanghen / doorstict als pronckers
Met syden nestelkens / met vergulden spannekens.

VB. (Tabel I No. 21 en 22. — Meerdere voorbeelden Bijlage I, Pag. V).

Dit moge intusschen voor de overdadig versierde exemplaren gelden, het vereenvoudigde type is daarentegen wel degelijk algemeen geworden. En juist daarin zou ik willen onderscheiden een Vlaamsche en een Hollandsche nuance, die dan echter aanstonds méér zijn dan gewone mode-varieteiten; veeleer schijnen ze mij karakteriseerende symptomen van den verschillenden volksaard: het wijdsche en ingewikkelde modelé van den gekerfden rand, waarvan alle deelen kwistig met nestels en kleine gespjes zijn versierd is als men wil, de uitdrukking van zekeren Vlaamschen zwier, tegenover de soberder ingetogener strakheid en eenvoud in Holland, waar nauwelijks het blinkend goud van een spang in het oog valt en de rand, ten spijt van de splitten, een vasten omtrek behoudt. Men vergelijke uit Dürers „Skizzenbuch" het z.g. portret van JOACHIM PATINIER, dat van den Hauptmann FELIX HUNGERSBERG, of dat van BAREND VAN ORLEY [1]) tegenover de paar voorbeelden, die LUCAS VAN LEYDEN geeft in „het Schaakspel" en in de prenten van den „Kwakzalver" en van „Virgilius in de mand." [2])

Type VI. — (Tabel I, No. 23. Voorbeelden Bijlage I, Pag. V.)

De huyve. — Het gouddoorweven, veelal doorschijnende, zelfs vaak als haarnet behandelde kapje, dat over het achterhoofd getrokken werd en de inplantingslijn van het haar omspant, is wellicht niet van Nederlandschen oosprong, zonder dat ik daar echter een ander argument tegen zou weten te opperen, dan het feit, dat de mode van dit haarnetje in Duitschland zoo veel meer

1) LIPPMANN, Dürer's Zeichnungen.
2) Afb. BEETS, LUCAS DE LEYDE.

algemeen is geworden dan hier. [1]) Maar in elk geval komt deze vorm ook tamelijk lang hier te lande voor, al blijft hij zeldzamer. Op het eerste gezicht had ik den indruk, dat in de oostelijke gewesten van ons land de voorbeelden talrijker waren. De monumenten van EDZARDUS COMES et DOMINUS FRISIAE ORIENTALIS († 1525) en van KAREL VAN EGMOND deden mij dit vermoeden. Trouwens deze aangekleede houten buste in de Eusebius Kerk te Arnhem, die bekend staat als „het beeld in het kastje", herinnert aan dergelijke koppen van HANS DAUHER, (Kais. Friedr. Museum te Berlijn). Een dergelijke opstelling van een epitaaph vindt men trouwens ook in den Dom te Keulen. Wellicht is hier dus Duitsche invloed in het spel, hoewel ik geen bevestiging vond. Immers bij LUCAS VAN LEYDEN en in de houtsneden der Vlaamsche kronieken komt hetzelfde mutsje voor, terwijl een plaats uit een aardig gedicht in een Antwerpsch Liedboek (1544) voor de bekendheid van het haarnet in Vlaanderen pleit. Ik schrijf het hier over:

„Wi willen haer leeren breyden
Van siden een huyvelyn
Van siden so was die huyve
Van goude so was die snoer.
Daer sal die vrome lansknecht
Syn gheluwe hayr in doen." [2])

Mij dunkt, veel anders dan het hoofddeksel, dat wij hier behandelen, kan met dit „huvelyn" niet bedoeld zijn. Een snoer kan wel is waar op iedere baret voorkomen, maar gewichtig is zij toch vooral bij het vast dicht te halen netje, dat ook inderdaad (zie LUCAS VAN LEYDEN, het Schaakspel) van voren wordt vastgestrikt. En eindelijk is „haar indoen" ook geen gebruikelijke term voor hoed opzetten.

Naar de monumenten te oordeelen is deze mode omstreeks 1540—1550 voorbij. Des te verrassender luidt dan ook een inventaris van 1580 (Bijlage II Archivalia

24

25

26

27

[1]) Voor zoover ik zie is het stuk in Duitschland ook belangrijk vroeger te dateeren. [2]) Zie de Bijlage III, Litteratuur. Pag. XLVI.

TABEL II.

pag. XVIII waarin de volgende kleedingstukken van deze soort voorkomen:

„Een silver mans vergulde Duytsche huyve.
Een golde huyve met rood gevoedert ende
voor met peerlen ende rontsom geboort
met golt borduersel....
Een golde manshuyve boven met een
paerle huyve opt hooft."

Het is mij niet mogen gelukken hiervoor eene verklaring te vinden; in geen der talrijke inventarissen uit de laatste decennien van de XVIe eeuw komt de manshuyve meer voor. Dus òf we hebben hier te doen met ouderwetsche kleedingstukken van dertig jaar te voren, òf de „Duytsche huyve" zou hier naar den letter, dus als Duitsche import zijn op te vatten. Ik heb evenwel ook voor Duitschland geen voorbeelden kunnen vinden; integendeel, bij een prent van JOST AMMAN, voorstellend „Ruppert von der Pfaltz und seine Gemahlin" (afgebeeld in Deutsches Leben der Vergangenheit. Bd. I pag. 223), staat een notitie van den auteur: „Diese Radierungen sind weder Porträts noch kostümlich richtig". Voorloopig moet deze questie dus nog onopgelost blijven.

Type VII. — (Tabel I No. 24 en 25. Meerdere voorbeelden Bijlage I, Pag. V en VI). In type VII vinden we de voortzetting, waarop ik reeds bij de bespreking der bonnetten met veeren (type I) doelde. Thans is uit de slappe bonnet een hoed geworden, met ongelijk hoog opgeslagen rand. Bol en rand zijn stijf geworden, doch blijven met een enkele gesp of met „plumagien" versierd. Alle voorbeelden voor dit type beginnen eerst omstreeks 1530 en voor de herkomst hebben we naar Frankrijk te kijken, zooals al bleek uit de beschrijving in de Cronyck van Vlaenderen en wat bovendien ook de monumenten aantoonen. Men vergelijke de schilderijen van FRANÇOIS CLOUET, althans de vroege, of die uit zijn richting der Fransche School.

Type VIII. VIII A. — Onder dit type zou men kunnen rangschikken de *bonnet met slappen bol en gelijkmatig*

rondom opgeslagen rand. (Tabel I No. 26. Meerdere voor beelden. Bijlage I pag. VI). Te midden van de tallooze nuancen van de hoofdbedekking in de eerste helft van de XVIe-eeuw ziet men dezen vorm telkenmale weer eens afgebeeld op monumenten van de jaren 1520—1535. Uitgaande van de bonnet met gaven opgeslagen rand, zien we dit model eerst zich buigen naar den vorm van het hoofd, terwijl zoowel bol als rand geheel plat liggen.

VIII B. — (Tabel I No. 27 en 28. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. VI). Ik vond hiervan slechts voorbeelden tusschen 1525—1540 en voornamelijk bij LUCAS VAN LEYDEN. Toch is dit geen speciaal Noord-Nederlandsch type, want op het zelfportret van H. ALDEGREVER (1530) komt het zelfde model voor. (Afb. Deutsches Leben der Vergangenheit. Dl. I pag. 135). Een andere nuance van dezen bonnetvorm is de minder platte en meer over het hoofd getrokken muts met slap neergeslagen rand. Portretten van JOOS VAN CLEVE en van POURBUS (1544) vertoonen deze bonnet, terwijl andere costuumdetails op deze schilderijen de dateering omstreeks 1540—1550 helpen staven.

VIII C. — (Tabel II I no. 29—33. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. VI, VII en VIII). Als laatste variant van dit type zou ik de bonnet willen beschouwen, die bij de laatstgenoemde variatie zich aansluit, doch in tegenstelling daarmede iets kleiner van vorm is en met harden bol en vasten neergeslagen rand wordt gemaakt. Het is de vorm die tusschen de jaren 1540 en 1550 tot stand komt en dan gedurende een dertigtal jaren in gebruik blijft. Kleine schakeeringen, zooals het kleiner en wat platter worden van den geheelen vorm, (omstreeks 1550—'60) of het wat hooger worden van den bol, gepaard gaande met een beweeglijker omtrek van den rand (omstreeks 1580) leveren toch geen bezwaar op om in deze modellen den oorspronkelijken vroegen vorm te blijven herkennen.

Type IX. — *Bonnetten met of zonder „pluimagien".*

35

36

37

(Tabel II no. 34—37. Meerdere voorbeeldenn Bijlage I pag. VIII.) Dit type onderscheidt zich van het vorige hierdoor, dat de stof altijd ruim over den bol is gelegd en regelmatig ingehaald om den bolrand is geplooid. Het duidelijkste voorbeeld voor dit type is wellicht de bonnet voorkomende op het schilderij van FRANS FLORIS: „De man met den Valk" (Tabel no. 34) terwijl de veerenversiering als toef van struisveeren links vooraan vooral na 1575 voorkomt wanneer ook het model zich wat vrijer, — kleiner rand met hoogeren bol — heeft ontwikkeld. (Tabel no. 35). Men is zelfs in twijfel of hier sprake is van een bonnet of van een hoed. In de moderne terminologie zou men zeker van een hoed spreken doch de afleiding van het type en plaatsen uit de inventarissen toonen aan dat wij hier met een bonnet te doen hebben.

Wanneer er sprake is (1576, Bijlage II Archivalia pag. XVII van:

„Een swerte fluweelen bonette met een swert pluymagiken

„Twee ongeschoren fluweelen bonetten d'een oyck met een swart pluymagiken"

dan zijn zulke bonetten bedoeld, als hierboven zijn besproken. Dit blijkt ook nog hieruit, dat de late XVIe eeuw door een hoed met veeren een ander model aanduidde (Zie Type X). De laatste nuance in de ontwikkeling van dit type is het weglaten van de veeren versiering, terwijl de bol een hoog, de rand een slap modelé krijgt (Tabel II No. 36 en 37).

Type X. — „*Hoeykens met plumagien.*" — (Tabel II No. 38—41; Meerdere voorbeelden. Bijlage I, pag. IX.)

De vorm van den hoed is in den beginne klein, met een puntig ovalen bol, van achteren met een toef veeren opgemaakt, terwijl een breed passement om den bol is gelegd. Later worden bol en rand grooter en blijft de veeren versiering ook wel achterwege. Een belangrijk verschil met de bonnet is de kleur. De bonnetten zijn bijna altijd zwart. Daarentegen hebben de „hoeykens met plumagien" de meest uiteenloopende kleuren. Men behoeft

slechts de beschrijvingen te lezen van de inkomsten van de Rederijkersgilden, bijv. voor het Landjuweel te Antwerpen in 1561, om zich een voorstelling te maken van de kleurenpracht die men daarbij ten toon spreidde. (Bijlage III Litteratuur pag. XLIX.) De kleuren zijn schel, ongemengd. Dit is opmerkelijk, want tegen 1600 kan men een neiging tot zwart in de kleeding waarnemen. De hoofdkleuren zijn: groen, rood, blauw en tanneyt.

De inventarissen geven dikwijls uitvoerige beschrijvingen, hoe zoo'n hoed er uit zag of van welke stof hij was gemaakt:

1576. — „Eenen vilthoet met eenen bant van swart getten" (Bijlage II, Pag. XVIII).

1580. — „Een swart syden hoet met groen fluweel gevoedert" (Bijlage II, Pag. XIX).

1593. — Een swerte ende een grouwe beveren hoeden, d'een met golde banden en d'ander met een borduyrden ende pluymen" (Bijlage II, Pag. XXI).

1596. — „Een beveren hoet met pluymen ende een gouden bandt. Een swerte beveren hoet met pluymen. Een incarnate pluym". (Bijlage II, Pag. XXIV).

Type XI. — De „hooge hoed". (Tabel II No. 42 en 43. Meerdere voorbeelden (Bijlagen I, Pag. IX).

Deze benaming is modern, want als zoodanig vond ik dit model in de litteraire bronnen niet gequalificeerd. Toch doet de vorm er door zijn hoogen bol dadelijk aan denken. De rand heeft een afwisselend model, hetzij met golvenden contour, boven de oogen neergeslagen of aan één kant opgeklept; ook de rechte vlakke rand komt voor.

De voorbeelden voor den „hoogen hoed" zijn schaarsch en wijzen alle op het laatste kwart van de XVIe eeuw. Aanvankelijk schijnt men dezen vorm nog van een „bourduyrden" te hebben voorzien. (Zie bijv. het Schutterstuk van CORN. KETEL 1584, A'dam R. M. Cat. 1331 Tabel No. 42), terwijl deze versiering op de latere monumenten achterwege blijft. (Tabel No. 43).

Betreffende den oorsprong van den „hoogen hoed" zou ik nog willen wijzen op de voorbeelden die men reeds

38

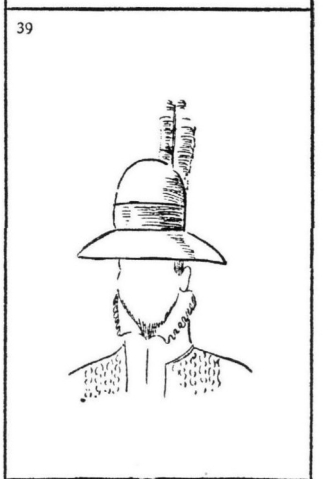
39

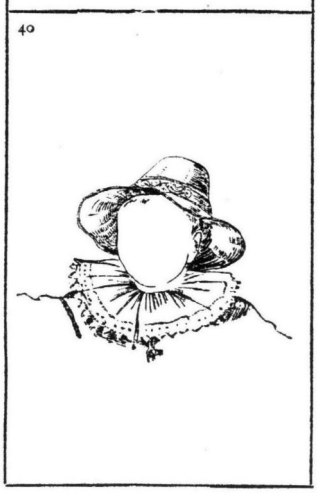
40

vindt bij HIERONIMUS BOSCH en bij JAN SWART van Groningen [1]), zij het hier dan ook in een of ander fantastisch verhaal. Opmerkelijk is evenwel, dat ook DÜRER het stuk nog al vaak geteekend heeft [2]) en dit hoofddeksel meestal te zamen voorkomt met op Oostersche wijze om het hoofd gewonden tulbanden, m. a. w. daar, waar de exotische kleederdracht den indruk bij ons opwekt, dat de voorstelling in de Oostelijke landen van Europa plaats heeft, wat trouwens gewoonlijk het geval is, wanneer een scène uit het leven van Christus of de Apostelen wordt verhaald. Nu meen ik in een der latere costuumboeken, dat van Cesare Vecellio, [3]) een bevestiging van dit vermoeden gevonden te hebben. Op pagina 395 staat n.l. een „Nobile Greco" afgebeeld met hoogen hoed, terwijl in de beschrijving erbij is gevoegd:

„Nobiles Graeci, Epirotarum more, elatum pileum et nigrum capite gestant, mercatores vero ceruleum"....

Ik weet wel, dat deze costuumboeken allerminst onfeilbaar zijn, vooral wanneer de schrijver niet de costuums van zijn eigen vaderland bespreekt, maar in het vage algemeene kunnen ze juist wel typische waarheden zeggen en hier lijkt mij de copula van een verhaal uit het Oosten met een algemeene aanduiding van het Oostersch costuum niet al te gewaagd.

(*Wordt vervolgd.*)

---

1) Bij HIER. BOSCH op het schilderij: De Hooiwagen. Madrid. Bij JAN SWART op het schilderij: De Preek van Johannes. München, Pinakotheek, en in de Bijbelprenten. Uitg. door Mr. N. BEETS. Pag. 6, 18, 19, 26, 83, 97.

2) O. a. De handenwassching van Pilatus. Afb. Klassiker der Kunst IV pag. 123. De Graflegging Ibid. pag. 125. Het Kanon Ibid. pag. 148. De Fakkeldans te Augsburg Ibid. Pag. 358. De Kruisdraging (Florence) Afb. H. Wölfflin. Die Kunst Albrecht Dürers, pag. 315.

3) Habiti antichi et moderni dl tutto il mondo. Di Cesare Vecellio in Venetia 1589.

BIJLAGE I.

A. CHRONOLOGISCHE LIJST VAN VOORBEELDEN BIJ HOOFDSTUK I.

HOOFDBEDEKKING.

B. = Beeldhouwwerk; M. = Miniatuur; Pt. = Penteekening; T. = Teekening;
H. = Houtsnede; P. = Prent; S. = Schilderij; z. d. = zonder dateering;

TABEL I en II.

Type I.			
± 1486	Anonym,	Lantsloet en die scone Sandryn, pag. 15 [1])	H.
„ 1486	„	Ibidem	H.
1488	„	Morticellarium etc. [2])	H.
1497 / 1501	„	Van Nyeuvont, Loosheit ende Practike, pag. 67 [3])	H.
1502	„	Albertus Magnus, etc. [4])	H.
1515	„	Weenen Cod. 2591 [5])	M.
1519	Lucas van Leyden,	Dans van Magdalena [6])	P.
z. d.	Richting Geertgen tot St. Jans,	Kruisiging [7])	S.
Type II A.			
± 1500	Richting Geertgen,	Legende v. d. H. Lucia	S.
1497 / 1501	Anonym,	Van Nyeuvont etc.	H.
1504	Meester van Alkmaar,	Werken van Barmhartigheid, Paneel I [8])	S.
z. d.	Anonym, Zuidnederlandsch,	Esthers Voorspraak bij Ahasverus [9])	S.
1515	Anonym,	Hortulus Animae, pag. 175 [10])	H.
± 1515	Lucas van Leyden,	de Sacramenten [11])	T.
z. d.	Anonym,	Mansportret [2])	S.
1518	Lucas van Leyden,	Esther voor Ahasverus [13])	P.
z. d.	„ „ „	Mannenkop [14])	P.

1) Gedrukt bij „GOVERT VAN GHEMEN TER GOUDE in Holland". Campbell 974.

2) Morticellarium Quadragesimale et Adventuale de arte Moriendi, gedrukt bij GERARDUS LEEU Antwerpen 1488. Campbell 1270.

3) Uitgegeven door Dr. E. NEURDENBURG, 1910.

4) De virtutibus herbarum Antwerpen Govaert Bac. Afb. in L'Art Typographique dans les Pays-Bas 1500—1540, W. NYHOFF. Livre 19.

5) Ms. Intocht KAREL V in Brugge. Afb. Bulletin de la Soc. franç. de Reproduct. de Manuscrits à peinture. Paris 1912. Pl. XXIX.

6) Afb. N. BEETS, LUCAS DE LEYDE pag. 60.

7) Amsterdam, R. M. CATS, 951 A.

8) Amsterdam. R.M. Tent. Utrecht 1913. Cat. No. 56. Vroeger Alkmaar St. Laurens Kerk,

9) Berlijn, Kaiser FRIEDRICH Museum, Cat. No. 539 D.

10) Gedrukt bij JAN SEVERSZ te Leiden, 1515.

11) Ontwerpteekening voor de glazen in de Kerk te Gouda. Prentenkabinet Amsterdam. De dateering is van Mr. BEETS.

12) Berlijn, Kgl. Galerie. Hanfstaengl Bigmentdrucke No. 577.

13) Amsterdam, Rijks Prentenkabinet, Bartsch 31.

14) Frankfort, Städelsches Institut.

z. d.	Jacob Cornelisz van Oostzanen,	Portret van Augustijn van Teylingen [1])	S.
1519	Barend van Orley,	Portret van Dr. Zelle [2])	S.
1520 / 1521	A. Dürer,	Portret van Lucas van Leyden [3])	T.
1520	„ „	Portret van Jörg Rafensperger Gemacht zu Antorft [4])	T.
1521	Lucas van Leyden,	Portret [5])	T.
1521	„ „ „	Portret [6])	T.
1524	P. Cornelisz gen. Kunst,	Bevrijding van Gevangenen [7])	Pt.
z. d.	Q. Matsys,	Portret [8])	S.
z. d	Jan Gossaert,	Portret van Guillaume de Croy [9])	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Portret [10])	S.
z. d.	Jan Mostaert,	Portret [11])	S.
z. d.	Jan Swart van Groningen,	Werken van Barmhartigheid [12])	P.
± 1535	Dirk Jacobsz,	Portret [13])	S.
z. d.	Joost van Cleve, de Oude,	Zelfportret [14])	S.
z. d.	Joost van Cleve, de Zotte,	Portret [15])	S.
Type II B.			
± 1508	Lucas van Leyden,	De Fakkeldrager [16])	P.
1510	„ „ „	De verloren Zoon [17])	P.
1513	„ „ „	Jongensportret [18])	T.
z. d.	Jan Gossaert van Mabuse,	Schildknaap op de Aanbidding der Koningen [19])	S.
± 1510	Lucas van Leyden,	Het Schaakspel [20])	S.
Type III.			
1504	Meester van Alkmaar,	Werken van Barmhartigheid, Paneel II	S.
z. d.	Lucas van Leyden,	Bevrijding van Gevangenen [21])	T.
1513	„ „ „	Aanbidding der Koningen [22])	P.
1515	„ „ „	Mansportret [23])	T.
z. d.	Jan Swart van Groningen,	Werken van Barmhartigheid [24])	T.

1) Rotterdam, Museum BOYMANS, Cat. No. 53. (Ten onrechte draagt de lijst het jaartal 1511. De Cat. dateert juist 1520). Tent. Utrecht 1913 Cat. No. 12.

2) Brussel, Museum, Cat. No. 334.

3) Rijssel, Museum. Afb. Oud-Holland 1899, Pag. 78.

4) LIPPMANN I 55.

5) Haarlem, TEYLER Museum.

6) Stockholm, National Museum.

7) Parijs, Collectie Rodrigues. Tent. Utrecht 1913. Cat. Teek. No. 8.

8) Frankfort, Städelsches Institut, Cat. No. 113.

9) Brussel, Museum.

10) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke, d. Kgl. Gemäldegalerie zu Cassel, Pag. 41.

11) Brussel, Museum, Cat. No. 588.

12) Afb. Veilingscatalogus FRED. MULLER, Juni 1908, No. 570.

13) Turijn, Pinacotheek, Cat. No. 363. Afb. Oud-Holland 1913, art. Dr. HOOGEWERFF, van wien ik ook de dateering overneem.

14) Florence, Uffizi.

15) München, Pinakotheek, Afb. Jahrb. XVI, Pag. 17, Art. Justi.

16) Afb. BEETS, pag. 8.

17) Prentenkabinet, Berlijn, afb. BEETS, pag. 28.

18) Britsch Museum, Londen, afb. KLEINMANN. Teekeningen van Oude Meesters. Serie IV. Bl. 57.

19) Londen, National Gallery.

20) Berlijn, K. F. Museum, Cat. No. 574a.

21) Britsch Museum, Londen. Afb. KLEINMANN, Serie II, Bl. 25.

22) Amsterdam, Rijks Prentenkabinet. Bartsch 37.

23) Britsch Museum, Londen. Afb. KLEINMANN, Serie IV, Bl. .
Afb. Cat. Veiling FRED. MULLER, Juni 1908, No. 570.

z. d.	Anonym Zuid-Nederlandsch,	Breviarium Grimani [1])	M.
Type IV A.			
z. d.	Geertgen tot St. Jans,	Verbranding van het Gebeente van Joannes den Dooper [2])	S.
1504	Meester van Alkmaar,	Werken van Barmhartigheid Paneel I	S.
1520	A. Dürer,	„Ein Goltschmitt vom Mechell zu Antorff gemacht" [3])	T.
1520	„ „	„Das ist mein Wirt zu Antorff Jobst Blankfelt" [4])	T.
1520	„ „	„Caspar Sturm alt 45 Jor. zu Ach gemacht" [5])	T.
1521	„ „	Portret [6])	T.
1521	Lucas van Leyden,	Portret [7])	T.
z. d.	Jan van Scorel, (toegeschreven)	Familiegroep [8])	S.
1531	Anonym,	Portret van Christiaan II van Denemarken [9])	H.
1531	„	De hongerigen spijzen [10])	T.
z. d.	Dirck Vellert,	Een Koning laat gevangenen onthoofden [11])	T.
1533	Jacob Cornelisz. van Oostzanen,	Portret [12])	S.
z. d.	Barthol. Bruyn,	Portret [13])	S.
z. d.	Meester van den Dood van Maria,	Portret [14])	S.
Type IV B.			
z. d.	Brugsch Meester, (Richting Gerard David)	Portret: de Man met de „Simson-Medaille" [15])	S.
1504	Meester van Alkmaar,	Werken van Barmhartigheid Paneel I	S.
1508	Lucas van Leyden,	Abraham en Hagar [16])	P.
1512	„ „ „	Portret [17])	T.
1519	„ „ „	Zelfportret [18])	S.
z. d.	Anonym,	Portret van Juw van Botnia [19])	S.
1524	Bartel Bruyn,	Portret van Agrippa von Nettesheim [20])	S.
1529	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Pieter Bicker [21])	S.
z. d.	Lucas van Leyden,	Portret [22])	T.
± 1530	„ „ „	de Kaartspelers [23])	S.

1) Uitgegeven door Prof. Dr. SCATO DE VRIES. Leiden, A. W. SIJTHOFF, 1904. Dl. I, Pl. 18.
2) Weenen, Hofmuseum. Cat. 644. Afb. Das Museum VII 63.
3) LIPPMANN, Zeichnungen von A. Dürer V 445.
4) „ II 196.
5) „ IV 340.
6) „ IV 372.
7) Leiden. Lakenhal. Cat. No. 178.
8) Afb. o. a. Die Meisterwerke der Kgl. Gemälde Galerie zu Cassel pag. 161.
9) Cronyck van Vlaenderen etc., gedrukt bij WILLEM VORSTERMAN, Antwerpen, fol. 15.
10) Coll. Rodrigues Parijs. Cat. Tent. Utrecht. 1913. Teek. No. 12. Bulletin Oudh. Bond 1909, p. 12.
11) Frankfort Städel. Handzeichnungen VI 7.
12) Amsterdam, R. M., Cat. No. 721.
13) Afb. W. VON BODE, Die Sammlung Huldscinsky.
14) Kaiser Friedrich Museum, Berlijn, Cat. No. 615.
15) Haag. Mauritshuis.
16) Afb. BEETS, pag. 12.
17) Britsch Museum, Londen. Afb. KLEINMANN, Serie IV, Blad 44.
18) Brunswyk, Museum, Cat. No. 160.
19) Leeuwarden. Portrettengalerij van HARINXMA THOE SLOOTEN. Historische bijzonderheden in het Jaarboekje van den Frieschen Adel 1885, pag. 101.
20) Frankfort Collectie Goldschmidt. Tent. Düsseldorff 1914, Cat. No. 73 met Afb.
21) In bezit van Douair. SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE TE VOORST. Tent. Utrecht 1913. Cat. 95.
22) Prentenkabinet, Amsterdam.
23) By den Earl of Pembroke. Wilton House. Afb. BEETS, pag. 116.

z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret [1])	S.
z. d.	Jan Gossaert van Mabuse,	Portret [2])	S.
z. d.	Barthol. Bruyn,	Jongensportret uit een Familiegroep [3])	S.
z. d.	„ „	Mansportret [4])	S.
z. d.	Jan van Scorel,	Mansportret [5])	S.
z. d.	Jan van Scorel (Copy naar)	Portret van Corn. van der Dussen [6])	
z. d.	Jan van Scorel, (toegeschreven)	Familiegroep [7])	S.
Vóór 1541	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Pieter Claesz Palinc [8])	S.
1541	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Aert van der Goes [9])	S.
1555	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Burgemeester Lellens [10])	S.
z. d.	Joos van Cleve, (de Zotte)	Zelfportret [11])	S.
z. d.	Joos van Cleve,	Portret [12])	S.
z. d.	Joos van Cleve, (toegeschreven)	Portret [13])	S.
Type V A.			
1520	Barend van Orley(?),	Portret van Karel V [14])	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Portret van Karel V [15])	M.
Vóór 1523	Jan Mostaert,	Portret van Johan van Wassenaer „Starf Anno 1523" [16])	S.
z. d.	Meester van den Dood van Maria,	Portret [17])	S.
z. d.	Jan Gossaert,	Portret van Philips van Bourgondië [18])	S.
Vóór 1524	Jan Gossaert,	Portret van Philips van Bourgondië, Bisschop van Utrecht † 1524 [19])	S.
z. d.	Jan Mostaert,	Portret [20])	S.
1531	Anonym,	Cronyck van Vlaenderen Fol. Titelplaat.	H.
1531	Anonym,	Idem fol. 296.	H.

1) Leiden, Museum de Lakenhal, Cat. 181.

2) Brussel, Museum, Cat. No. 720.

3) Afb. Les Chefs d'Oeuvre de la Galerie de Tableaux de l'Ermitage Impérial à St. Petersbourg, pag. 201.

4) Museum, Lyon, afb. Cat. pag. 31.

5) Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum.

6) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 644.

7) Cassel, Museum, Afb. Meisterwerke etc. Pag. 161.

8) Alkmaar, Provenhuis van PALINC en VAN FOREEST, Tent. Utrecht 1913 Cat. No. 186.

9) In bezit van L. D. Baron VAN DER GOES VAN DIRXLAND, den Haag. Tent. Utrecht 1913 Cat 60.

10) Groningen, Stadhuis. Het Portret heeft de volgende inscriptie: Ao. 1555 is verstorven den Eerbare ALTET TOE LELLENS Olt wesende 82 jaren un is gerust des Vrijdags na S. Joannes onthovedige dach.

11) Windsor Castle, Afb. bij C. JUSTI „Der Fall Cleve" in het Jahrb. der Preuss. Kunstsamml. XVI pag. 15.

12) Collectie BRUNNER, Parijs.

13) Hamburg, Sammlung Bromberg (früher WEBER) afb. Cat. 99.

14) Budapest, Museum, Afb. in Les Chefs d'Oeuvre d'Art ancien à l'Exposition de la Toison d'Or, Brugge 1907. Het portret wordt ook wel aan JAN GOSSAERT toegeschreven.

15) Statutenboek van de Orde van het Gulden Vlies, fol. 91. — Art. van Frimmel in het K.k. Oesterr. Jahrbuch V, Pag. 263 volg. met afb. — Miniatuur naar een schilderij in het Museo Nazionale te Napels Cat. No. 553.

16) Leiden, Lakenhal. Een tweede exemplaar (vermoedelijk het orgineel) met anderen landschapsachtergrond en wijzigingen in het detail in het Louvre te Parijs.

17) Cassel, Museum, Cat. No. 10. Afb. Meisterwerke etc. Pag. 13.

18) Londen, Perçy Macquoid. Tent. Brugge 1902, No. 161.

19) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1498.

20) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 591.

Type V B.

± 1510	Lucas van Leyden,	Het Schaakspel	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Portret [1])	S.
1517	P. Cornelisz. Kunst,	Geboorte van Christus [2])	Pt.
1521	A. Dürer,	Portret [3])	T.
1521	A. Dürer,	Portret (waarschijnlijk Barend van Orley [4])	T.
1521	A. Dürer,	„ (Joachim Patinier?) [5])	T.
z. d.	A. Dürer,	„ (Lucas van Leyden?) [6])	T.
1523	Lucas van Leyden,	De Kwakzalver [7])	P.
1524	P. Corn. Kunst,	Bevrijding van Gevangenen [8])	Pt.
1525	Lucas van Leyden,	Virgilius in de mand [9])	P.
z. d.	Meester van den Dood van Maria,	Portret [10])	S.

Type VI.

1499	Anomym Noordnederlandsch,	Verovering der stad Rhenen [11])	S.
z. d.	Gerard David,	Bruiloft te Kanaan [12])	S.
± 1510	Lucas van Leyden,	Het Schaakspel [13])	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Portret [14])	S.
1519	Lucas van Leyden,	Dans van Magdalena [15])	P.
1520	A. Dürer,	Portret van Hauptmann Felix Hungersperg [16])	T.
1520	A. Dürer,	Portret van Hauptmann Felix Hungersperg [17])	T.
1525	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Edzardus Comes et Dominus Frisiae Orientalis [18])	S.
± 1530	Lucas van Leyden,	De Kaartspelers [19])	S.
1531	Anonym,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 134 [20])	H.
1531	Anonym,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 154	H.
1531	Anonym,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 102	H.
1531	Anonym,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 4	H.
1533	Anonym Noordnederlandsch,	Portret [21])	S.
Vóór 1538	Anonym Duitsch (?)	Portret van Karel van Egmond [22])	B.

Type VII.

± 1530	Lucas van Leyden,	de Kaartspelers	S.
z. d.	Jan Gossaert,	Portret van een Bourgondischen Prins [23])	S.

---

1) Groningen, Museum, No. 2384.
2) Coll. RODRIGUES, Parijs. Tent. Utrecht 1913. Cat. Teek. No. 6.
3) LIPPMANN I 59.
4) „ III 287.
5) „ II 158.
6) „ IV 403.
7) Afb. BEETS, Pag. 89.
8) Parijs, Collectie RODRIGUES. Tent. Utrecht 1913. Cat. Teek. No. 6.
9) Afb. BEETS, Pag. 96.
10) Amsterdam, R. M. Cat. No. 21.
11) Amsterdam, R. M. Cat. No. 60.
12) Parijs Louvre.
13) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. 574 A.
14) Antwerpen, Museum, Cat. No. 263.
15) Afb. BEETS, Pag. 60.
16) LIPPMAN V 562. 17) LIPPMAN V 561.
18) Groningen, Museum. Inscriptie „Natus Anno 1462, die 15 Febr. Mortuus Anno 1525 die 15 Febr."
19) Afb. BEETS, Pag. 116. 20) Gedrukt bij WILLEM VORSTERMAN, Antwerpen, 1531.
21) Utrecht, Sted. Museum. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 57. 22) Arnhem, Eusebiuskerk.
23) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 58 A. Op den dolk de spreuk „Autre que vous" (je n'aime).

z. d.	Anonym Noordnederlandsche,	Portret van Douwe van Botnia [1])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Rudolph van Buynou of Bunau † 1542 [2])	S.

Type VIII A.

1517 / 1523	Anonym,	Hortulus Animae [3])	M.
z. d.	Barthol. Bruyn,	Portret [4])	S.
z. d.	Herri Bles, (toegeschreven),	Portret [5])	S.
1532	Jacob van Utrecht (?) (toegeschreven)	Portret [6])	S.

Type VIII B.

1525	Lucas van Leyden,	Virgilius in de mand	P.
± 1530	Lucas van Leyden,	de Preek [7])	S.
1531	Lucas van Leyden,	de Genezing van den Blinde [8])	S.
1542	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Worp Ropta [9])	S.
z. d.	Barthol. Bruyn,	Portret [10])	S.
z. d.	Joost van Cleve de Zotte,	Zelfportret [11])	S.
z. d.	Joost van Cleve de Zotte,	Portret [12])	S.
1544	Pieter Pourbus,	Portret van Jan van Schoonbeke [13])	S.
z. d.	Barend van Orley (?),	Portret z.g. Guillaume de Norman [14])	S.

Type VIII C.

1541	Jan van Scorel,	Jeruzalem Vaarders [15])	S.
1541	Jan van Scorel,	Jeruzalem Vaarders,	
1547	Anonym Noordnederlandsch,	Portret [16])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret [17])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Clavecimbelspeler [18])	S.
1551	Pieter Pourbus,	Portret van Jan Fernagant [19])	S.
1552	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Gerrold van Camminga [20])	S.

---

1) Portrettengalerij van HARINXMA THOE SLOOTEN, Leeuwarden. Historische bijzonderheden in het Jaarb. van den Frieschen Adel 1885, pag. 101, no. 8.

2) Amsterdam R. M. Cat. 143.

3) Ms. 2706 Hofbibliotheek Weenen, fol. 14. Uitgegeven door Dr. Fr. DÖRNHÖFFER, 1907.

4) Frankfort, Städelches Institut, Cat. no. 95.

5) Berlijn, Kgl. Galerie.

6) In bezit van Mr. M. M. VAN VALKENBURG, den Haag. Tent. Utrecht 1913, Cat. no. 97.

7) Amsterdam, R. M., Cat. no. 1452.

8) Petersburg, Ermitage. Afb. Les Chefs d'Oeuvre etc., Pag. 6.

9) Amsterdam, R. M., Cat. no. 147.

10) Petersburg Ermitage.

11) Althorp Park, Afb. Jahrb. XVI, Pag. 16, Art. Justi.

12) Berlijn, K. F. Museum, Cat. no. 633 A.

13) Antwerpen Museum.

14) Brussel Museum. De naam is verwisseld, daardoor de dateering 1519 verkeerd.

15) Utrecht, Gemeente Museum.

16) Leeuwarden, Friesch Museum (depot).

17) Alkmaar, Mr. VAN DER FEEN DE LILLE. Tent. Utrechr 1913, Cat. no. 189.

18) Amsterdam, R. M. Cat. 2194.

19) Brugge. Stedelijk Museum Tent. Brugge 1902 Cat. No. 299.

20) In bezit van Baron VAN WELDEREN RENGERS. Epema State, Ysbrechtum bij Sneek. Het portret draagt de volgende randinscriptie op de origineele lijst: Nomine Gerroldum chari dixere parentes me cuius pictam cernitis effigiem. Cammingade claro patris cognomine dicor Herama materno sed mihi nomen avo.

1552	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Franciscus Albinga, alias Humalda [1])	S.
1552	Catharina van Hemessen,	Mansportret [2])	S.
1553	Anonym Noordnederlandsch.	Gezicht op den Vijverberg [3])	S.
1554	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Willem van Lockhorst [4])	S.
1555	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret, vermoedelijk Ocke van Gratinga [5])	S.
1556	Dirck Jacobsz. (toegeschreven)	Schutterstuk (Rot B.) [6])	S.
1557	Dirck Jacobsz.	Schutterstuk (Rot F.) [7])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [8])	S.
Vóór 1559	Cornelis Anthonissen,	Twee Mansportretten [9])	H.
1559	Dirck Jacobsz. (toegeschreven)	Schutterstuk (Rot B. 1559) [10])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van W. J. Reyersz van Heemskerk [11])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Rienck van Cammingha [12])	S.
1562	Dirck Barentsz.	Schutterstuk [13])	S.
1562	Anonym Noordnederlandsch,	Uitdeeling aan de Huisarmen [14])	S.
1563	Dirck Jacobsz.,	Schutterstuk (Rot E 1563) [15]	S.
1563	Anonym Noordnederlandsch,	Familiegroep van P. de Moucheron)	S.
1563	Frans Floris,	Mansportret [17])	S.
1564	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Jacob de Roussel [18])	S.
1566	Dirck Barentsz.	Schutterstuk (de Poseters) [19])	S.
z. d.	Anton Mor	Mansportret [20])	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Mattheus XXI [21])	S.
1581	Abraham de Bruyn,	Frisonum amictus gentilis [22])	P.
1581	Abraham de Bruyn,	Brabanti mercatoris habitus novus [23])	P.
1581	Abraham de Bruyn,	Civis Brabantus chlamydatus more antiquo [24])	P.

1) In bezit van Jonkvrouwen VAN EYSINGA, Leeuwarden. (Het portret is in slechten toestand en van geringe kwaliteit).

2) Londen National Gallery Cat. No. 1042.

3) Haag. Gemeente Museum. Cat. No, 160.

4) Amsterdam R. M. Cat. No. 151.

5) Leeuwarden, Friesch Museum (Prentenkabinet). De geportretteerde houdt een papier in de hand, waarop: „Loft Godt altyt. Aetatis sue 20 Anno 1555".

6) Amsterdam R. M. Cat. 1291.

7) Amsterdam R. M. Cat. 1292.

8) In bezit van D'AUMALE BARON VAN HARDENBROEK TOT HARDENBROEK, Kasteel Hardenbroek.

9) Amsterdam Rijksprentenkabinet.

10) „ R. M. Cat. No. 1293.

11) Leiden Lakenhal Cat. No. 89.

12) Leeuwarden, Friesch Museum.

13) Amsterdam R. M. Cat. No. 428.

14) Utrecht Gemeentemuseum Cat. No. 654.

15) Amsterdam R. M. Cat. No. 1289.

16) Amsterdam R. M. Ca). No. 152.

17) Bonner Kunstversteigerung 62. Kat. No. 64.

18) Leeuwarden; Portrettengalerij van HARINXMA THOE SLOOTEN. Historische bijzonderheden in het Jaarboekje van den Frieschen Adel 1881. No. 18.

19) Amsterdam R. M. Cat. No. 429.

20) Dresden Museum Cat. 848.

21) Amsterdam R. M. Cat. 347.

22) Trachtenbuch Pl. 18 Volledige titel: Der Furnembsten Nationen und Volcker Kleydungen beyde Mans und Weybspersonen in Europa Asia, Afrika und America. ABRAHAM DE BRUYN Excudit Ao. MDLXXXI Amsterdam Rijksprentenkabinet.

23) Trachtenbuch Pl. 19.

24) Trachtenbuch Pl. 19.

z. d.	Hendrick Goltzius,	Mansfiguur voorkomende op de prent met de volgende inscriptie: Door t'scalke bedroch door valscheit arglistich ooc door scryven zot werdt de coopman meest twistich". [1])	P.

Type IX.

z. d.	Johan Wouters,	Kantoor van den Rentmeester [2])	S.
1558	Frans Floris,	Mansportret met Valk [3])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Doeke Martena [4])	S.
z. d.	Anonym,	Mansfiguur [5])	P.
z. d.	Anonym,	Mansfiguur [6])	S.
1576	Abraham de Bruyn,	„Eyn Niderlansche Edelman wie sie met denn Valcken ausrheyten" [7])	P.
1576	Abraham de Bruyn,	„Ein Niederlansche Juncker" [8])	P.
1576	Abraham de Bruyn,	„Wie die grossen Hern in Niderlandt bey Hooff rheyden" [9])	P.
z. d.	Nicolaas de Bruyn, (Naar Maarten de Vos)	Mannenfiguur voorkomende op de „Hyems" [10])	P.
1578	Jan Wierix,	Mansportret „Het is miinen Wil Dat Ick Liide P. J. Aetatis 45. 1578 [11])	P.
1580	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Arnolt Hoeuft [12])	S.
z. d.	Lucas van Valckenborch,	Costuum studie [13])	S.
1581	Abraham de Bruyn,	„Nobilis Belga recens nunc recepto ornatu" [14])	P.
z. d.	Josse de Momper,	Mansfiguur in voorstelling van de maand April [15])	P.
1584	Cornelisz. Ketel,	Schutterstuk: Korporaalschap van Kap. Rosecrans en Luit. Ruysch [16])	S.
1586	Hendrick Goltzius,	Portret van Dr. Pieter Forestus [17])	P.
z. d.	Hendrick Goltzius,	Mansfiguur [18])	P.
z. d.	Hendrick Goltzius,	Mansfiguur [19])	P.
z. d.	Richting Key,	Jongensportret [20])	S.

1) Amsterdam Rijksprentenkabinet Bartsch 118.

2) Amsterdam R. M. Cat. 2702.

3) Brunswijk Hertogelijk Museum. Cat. 39.

4) In bezit van den heer DE BORDES, Velp. Tent. Utrecht 1913. Cat. 197.

5) Amsterdam Rijksprentenkabinet (portef. 418). Blad met Serie Spreekwijzen. Bij deze figuur staat geschreven: „Dese will al heel up met rechtverdicheit doer de werrelt come."

6) Idem Spreekwijze: „Dese siet door de vingeren".

7) Amsterdam Rijksprentenkabinet. Volledige titel: Equitum descriptio quomodo equestres copie, nostra hac aetate, in sua armatura, percunctas, videlicet Europae, Asiae et Affrice, nationes in re militare sese habent nunc primum et hactenus nusquam impressioni tradita: nonnullis tamen inter positis antea impressis. A. d. B. 1576 Pl. XII.

8) Amsterdam Rijksprentenkabinet. Zelfde werk. Plaat XIV.

9) Amsterdam Rijksprentenkabinet (Portef. 54).

10) Amsterdam Rijksprentenkabinet (Portef. 54).

11) Amsterdam Rijks Prentenkabinet.

12) In bezit van de familie HOEUFFT te Utrecht. In den linkerbovenhoek staat: „Ich voor deser gestalt mins elders 16 iaeren alt."

13) Budapest Nationale Galery.

14) Trachtenbuch Pl. 20.

15) Amsterdam R. Prentenkabinet.

16) Amsterdam R. M. Cat. 1331.

17) Amsterdam R. Prentenkabinet. Bartsch 169.

18) Amsterdam R. Prentenkabinet. Bartsch 123.

19) Amsterdam R. Prentenkabinet. Bartsch 118.

20) Darmstadt Museum Cat. 166.

Type X.

1553	Anonym Noordnederlandsch,	Gezicht op den Vijverberg [1])	S.
1561	Anonym Zuidnederlandsch.	Mansportret [2])	P.
z. d.	Dirck Jacobsz., (toegeschreven)	Schutterstuk [3])	S.
1566	Dirck Barentz	De Poseters [4])	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Mattheus XXI [5])	S.
z. d.	Maerten van Cleef	Vlaamsche huishouding [6])	S.
z. d.	Lucas van Valckenborch	Wintergezicht op Antwerpen [7])	S.
1597	Hendrick Goltzius	Jongen met Hond [8])	P.
z. d.	Hendrick Goltzius,	Allegorie op de stad Haarlem [9])	P.
z. d.	Hendrick Goltzius,	Mansportret [10])	P.
z. d.	Karel van Mander,	Huwelijks satyre [11])	T.
1598	Anonym Noordnederlandsch,	Tsamenspraeckinghe vant Recht der Coninghen [12])	H.
1599	Aert Pietersz.	Zes Staalmeesters der Lakenhal [13])	S.

Type XI.

z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Mattheus XXI [14])	S.
1576	Abraham de Bruyn,	„Ein Edler Fürst in Niderlant [15])	P.
1584	Cornelisz. Ketel,	Schutterstuk. Corporaalschap van Kap. Dirck Jacobsz Rosecrans en Luit. Ruysch [16])	S.
1595	Lucas van Valckenborch,	Landschap [17])	S.
1599	Aert Pietersz.	Zes Staalmeesters der Lakenhal [18])	S.

1) Haag Gemeente Museum. Cat. No. 160.
2) Afbeelding in eene verhandeling over: Het Lantjuweel van Antwerpen. Door E. VAN EVEN 1861.
3) Amsterdam R. M. Cat. 1290.
4) Amsterdam R. M. Cat. 429.
5) Amsterdam R. M. Cat. 347.
6) Weenen Hoffmuseum Cat. No. 772.
7) Frankfort Städelsches Institut Cat. 120.
8) Amsterdam Rijksprentenkabinet Bartsch III 190.
9) Amsterdam Rijksprentenkabinet Bartsch III 124.
10) Amsterdam Rijksprentenkabinet Bartsch III 127.
11) Weenen, Albertina.
12) Volledige titel: Tsamenspreeckinghe // vant Recht der Koninghen.... door GEORGIUM BUCHANANUM; // verduytscht door ELLERT DE VEER. Gedruckt tot Amsterdam bij PETER GEVAERTS.... Ao. 1598. Afb. in Moes-Burger Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de XVIe eeuw. Deel III Pag. 237. No. 552.
13) Amsterdam R. M. Cat. 1878.
14) Amsterdam R. M. Cat. 347.
15) Amsterdam Rijksprentenkabinet.
16) Amsterdam R. M. Cat. 3131.
17) Brunswijk Hertogelijk Museum Cat. 53.
18) Amsterdam R. M. Cat. 1878.

(Wordt vervolgd).

BIJLAGE II. ARCHIVALIA.

A. *Uit het Testament van* Stephanus van Rumelaer [1]).

1504. — Item, legavit.... novam vestem lugubrem c. caligis, wambosio.

Item, legavit.... meliorem vestem nigram ex panno nigro.... et cum hoc legavit.... subducturam vulgariter, dat fluynen voeder, quae subducta est vesti violeti coloris.

Item, legavit.... mantellum suum nigrum.

Item, legavit.... annulum parvum, vulgo een hoep, ex puro auro fabricatum.

B. *Uit de rekeningen der* Parochiekerken te Utrecht [2]).

(De Buurkerk.)

1504–1505. — Item een peerlen treck.

Item een cleyn pater noster, myt een agnus Dei....

Item 6 coralen pater nosters, soo groot ende cleyn....

(De Claeskerk.)

1536—1537. — Noch gegeven.... omdat hy met syn roucovel rou droech....

C. *Uit den Boedelinventaris van* Jan Doez. van der Sluys 14 Maart 1509 [3]).

1509. — In den eersten een silver pater noster met een vergulden ruucker en vyr vergulde teyckenen.

Item een gulden ryemtgen met paerlen ende met beslach.

„ een roe cralen vyftichgen mit vyf vergulden teyckenen ende een silveren ruucker.

„ noch een cassydonyen vyftich met een silveren ruucker ende een silver vergult cruysgen ende XIX vergulde teyckenen.

Item noch een zwart breet riem met vergulden smelten.

„ ses gouwe ringen daervan ij syn mit gesteenten.

„ ij silveren bellen met een ketting.

„ een silveren signet.

„ eerst een silveren agnus Dei.

„ een zwart riemgen met een gette vyftich.

D. *Uit de Rekeningen der stad* Nijmegen 1382—1543 [4]).

1511. — Van der Cledinghen.

Jan Raet ende Derick van Ghent elck gegevens 5 ellen Engels; die ell voor 42 stuver, facit: 21 gl....

Gherit Hor heft tot siinre cledinghen 5 ellen Kempis, dat swart el voer 34 stuver. Dat sangwins voer 32 stuver. Noch 1 el tot sin hasen voer 32 stuver, scergelt 2½ st., maeckgelt van tabbert ende hasen, 35 st., facit: 11 gl 14½ st.

---

1) J. J. Dodt van Flensburg, De Utrechtsche Capittels. Alia documenta ecclesiam S. Joannis Traj spectantia in: Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen. Utr. 1843, Deel III, Pag. 154, 155.

2) J. J. Dodt van Flensburg, o. c. 1846, Deel VI, Pag. 308, 335.

3) Rotterdam Gem. Arch. Weeskamer No. 578.

4) Uitg. door H. D. J. van Schevichaven en J. C. J. Kleijntjens, Nijmegen, 1910—1914.

De scarperichter heft 2 ellen ende 1 verdel sagwiins Kempis, noch 2 ellen ende 1 verdel zwartz, tot tabbert ende hasen; steet voer 6 gl. ende 7½ stuver, ende 3½ el versteins staen voor 24½ st., facit: 7½ gl. 2 st.[1]).

1513. — Totten sborchgreven, burgermeisteren, richter ende der boden koevelen 3½ ell Engels, die ell enen enckelen gulden van gewichte, van die koevelen te maken 1½ gl. current, van schergelt 2 st. 3 oirtken, vz. 10 gl. 2 st. 3 oirtken.

Gerrit Horren tabbert, dair to gehadt ellen Engels, die ell 1 Philips gl, die gl., ad 44 st., noch vierdel 5 versteyn, voir 10 st., van die doick te scherren, die el 1 vlemsch, ende vant coeperen beslach op die mouwen te setten, 3 st. van maickgelt 35 st., vz. 13 gld. 11½ st.

Schipper Jan, genoempt Guede Mynsken, van Wezell, 4½ ell Engels tot enen tabbert, durch den rait geschenct, die ell 26 st., Brabantz; den selven noch 4 loit ende 3 vierdell silvers ende 1½ st. dat loit 25 st., ende van maickgelt 22 st., 3 oirtken, vz. 17 gl. 7 st. 3 oirtken.

Van den silveren totten beslagen kovelen.

Tot sborchgreven, richters, beyde der burgermeisteren ende der baden koevelen, elck een marck silvers, dat marck 8 enckel gulden van gewicht, den enckelen gulden ad 50 st., van maickgelt van desen vurscr, koevelen, van elcker koevell 3 Hornsche gl., den Hornsche gl. gerekent ad 21 st.; ende van elcker koevell dit silveren te sticken, 8 st., vz. 141 gl. 6 st.[2])

Dergelijke posten nog vermeld uit de jaren 1519, 1521, 1522.[3])

1523. — Totten levereyen 5 verdell Bruickx graw, ind 5 verdell Ingels roetz, die ell 28 st. Brab.[4])

Eveneens voor de jaren 1525, 1526, 1527, 1528, 1529.[5])

1529. — Noch een ell Engels totten lappen dair men tsilver op gestict heefft die ell 27½ st., Brab. vz. 2 gl. 15 st.

Voor de jaren 1530, 1531.[6])

E. Uittreksel uit de Rekeningen der Stad Breda.[7])

1513. — Item betaelt.... van eenen pak wit engels lakens, zoe lang synde ende groot van 10 lakenen ende elck laken lanck omtrent 29 ende 30 ellen om te doen verwen zwairt en tanneyt voir die schutten dieneren ende Vroichdendails gesellen,....

Item betaelt eenen verwer tot Mechelen daer men oc aen bestaidt hadde 8 witten Engelschen lakenen, om die vier te verwen tanneyt, voir die Vroigdendails gesellen ende dander vier te verwen root, voer die Cloveniers van Breda....

1515. — Item hebben die voirgen. borgemeesteren noch gecocht tot Berghen op ten Zoom in de marct opten lesten dach in Aprille Ao. 15 tegen Gielisen van der Heyden Lakencooper wonende tAntwerpen 100 ellen en een half elle tanneyter lakenen en noch 100 ellen en 23 ellen mareyten lakenen totter cleedinghe van den Cloevenyers en Vroegdendaels gesellen....

1517. — Item de 4 tannyet lakenen zyn lang geweest:

Deen stuk 31½ ellen.
Dander stuk 31½
t derde stuk 31½ ellen styf } 127 ellen
t vierde stuk 33 ellen

Ende hieraf hebben gehad de 24 gesellen van Vroigdendale elc van hen 5 ellen.

....

---

1) Deel II, Pag. 131/132. 2) Dl. II, Pag. 246/247. 3) Dl. III, Pag. 37/38, 108/109, 130/131, 134.
4) Dl. III, Pag. 192/193. 5) Dl. III, Pag. 231/232, 296/297, 299, Dl. IV, Pag. 13/14, 17, 76, 79, 138, 141,
6) Dl. IV, Pag. 211/212, 216, 268, 270.
7) Uit de Geschiedenis der Rederijkers in Noordbrabant door C. R. HERMANS, IIe Stuk Bijlagen. Pag. 201 volg.

Roever Jan heeft gehad 1 elle tanneyts ende voirt van den rooden ende van den monto folyerschen, van elc 1 elle ende oic van den Zwertten een half elle, die gerimpelt was.

1539. — Item op den 11 en May gecoft voir de Vruechdendaels voir haer lieden portie van twee jaeren, voir elck jaer 48 R. Gl. blaeuwe lakens, om hen daer mede te cleeden....

F. Uit de Beknopte Geschiedenis van de Middelburgsche Rethorykkamer „Het Bloemken Jesse *door N. C. Lambrechtsen van Ritthem* [1])".

Pag. 166.

Kopie van het Privilegie, door den Raad van Middelburg gegeven aan de Rethorykers, aldaar den 17en Maart 1514.

1514. ....

„Ordineeren voirt dat die van den Rethoriken hebben sullen dertien Tabbeertdragers t.w.... ende hebben dit jegenwoordich jaer gehad elk een Nobel en haere cleedinge is geweest roet.

Pag. 168.

De voirz. stad zal oic gehouden wesen, alle vier jaren eens, te geven elken van den Tabbaertdragers, als dan wesende, elc eene Nobel....

Eerst dat dezelve derthien gezellen alzo geordineert niet en zullen mogen getogen worden in eenige van de drie andere Gilden, maar zullen daer inne sterven, ten waere of zy getogen waren en geordineert in ander officie, daer zij den tabbaert mede verliezen zouden....

Item dat dezelve Gildebroeders alsoo als voirs. staat ontfangen zynde, zullen gehouden zyn alzoe dicwyls als de Tabbaertdragers cleeden zullen, tot hoiren coste te makene eene rock van deselve verwen enn coleure, dat de Tabbaertdragers cleeden zullen, welke cleedingen en coleuren by die van der Wet geordineert worden zal, gelyk in andere Gilden; ende de Gildebroeders zullen gehouden zyn haren devise van silver ofte van bourdinen te dragene op hare borst....

Item dat zoe wanneer eenig van de voirs. Tabbaertdragers sterft, ofte in eenighen anderen officieen getogen word, dat hy alsdan zyne paruren laten zal den Gilde....

G. Uit een ordonnantie betreffende de Rederijkerskamer „Maria ter Eere" *te* Gent, 1517. [2])

1517. — Daer jeghens de zelve.... zeyden dat zy dies onghehouden zyn moesten, emmers nopende den draghene vanden lelietack upde mauwe,.... dewelcke by expresse verclaerde dat men tselve draghen zoude onder anden naet vander sleppe van huerlieder keerels.... Ende bovendien dat de andere voorn. drie cameren useren ende ghecostumeert zijn huerlieder borduere te draghene boven up huerlieder mauwe, ende niet ondere ande sleppen.

H. Uit de Rekeningen van Pompeius Occo *aan Koning Christiaan II van Denemarken,* 1520—1523 [3]).

1521, — .... meer gaf ik syn jungen.... hosen en wambis....

.... ein pack, daerin 19 Leydske laekens, darin twee duncker blaw.... noch 4 groenen.... noch 6 swarten.... noch 7 bruynen....

Noch 2 golden gulden de he voer ein scheemessen geven hadde.... noch.... ein golden gulden tho ein bennet, noch.... thot syn stevelen....

Noch.... achtien ellen floel thot ein tabbert....

Noch.... voer bennetten voer Claes Hermelins deners und hoer hoesen....

.... Noch geven umb 5 fyne bennetten myt oeren voer myns hern deners,.... noch 6 bennitten, wat slechter....

---

1) Uitgegeven in de: Verhand. v. d. Maatsch. d. Nederl. Letterk. te Leiden, IIIe Dl, 1ste Stuk, 1819.

2) Serrure's Vaderlandsch Museum, Dl. I, 1855, Pag. 445.

3) Medeged. door Prof. Dr. G. W. KERNKAMP in: Bijdr. en Mededeel. v. h. Hist. Gen. Dl. XXXVI, Pag. 275 vlg

Noch.... geven 16 gulden 12 st. thot ein span, dat he koft an myns hern bennet tho hangen oft neyen.

Noch geven umb 4 swarte floelen bennitten myt oeren,....

Noch ein groet bennit myt oeren.... noch ein dosyn handschon,.... noch 6 dosyn syden nestelingen....

Noch koft ick.... thot hemden 23 ellen fyn lynwat....

Noch geven umb ein gurdell thot myns g. hern mesz....

Noch betalt voer ein floelen bennit.... noch geven voor.... hosen, wambis maeken, bennit, schoen,.... noch betaelt umb sockken, noesdoecken,....

Noch betaelt voer hoesen.... noch von foring onder desz sotz paltrock ...

Noch geven umb.... gurdel.... thot syn hemden, hoesen und bennet.... noch umb ein lade tho de floelen benetten.... Noch voer ein paer schoen...., noch von syden lynt....

Noch betalt den schomacker von 5 paer floelen schonen voer myn heer tho maeken und ander leren schoen....

noch 6 swarte semen vellen voor myn g.h. tho hosen....

Noch.... von 2 floelen bennetten tho maken, von syden foeringe....

Noch geven umb ein swarte syden huyve....

Noch.... thot myns g.h. burstlap....

Noch.... ein groet floelen bennet....

.... betaelt.... von paltrocken, wambisz, kappen.... tho maeken, von foederdoek....

.... betaelde ik.... 72 swarte romanyske vellen, de her Antonius koft tho myns hern tabbert....

Noch.... betalt thot stevel und spoeren....

.... noch van syden snoren....

Noch betalt umb ein paer witte hoesen....

Noch koft.... ein stick Luyx floeel...

Noch koft voer die 2 lackayen elke ein floelen wambis....

Noch geven umb 11 ellen swart engelsk laken tho.... myn rock.... koft.... acht ellen swart Mechels.... tho her Antonius kappe,

Noch.... ein Spaenske kappe....

Noch.... swart laken thot 2 kappen....

Noch.... swart laecken.... thot myns hern folk thot spanse kappen....

Noch betalt umb 5 outerfyn armenteerske lakenen.... noch ein meensk laken....

Noch.... 6½ ellen lakens thot ein ryterrok....

.... noch ein stuck fyn armenters.... thot paltrocken....

Noch koft.... 3 stuck floel.... tho borderen thot de paltrocken, met 2 borden thot elke paltrok....

.... thot all vorsz. volk wambisz, tabberden, borden etc., und thot myns hern eygen kleder an gouwen und syden laeken. Am ersten ein stick gouwen laeken myt goudt gefrysert....

Noch ein stick golden laken gefrysert thot myns hern paltrok....

Noch ein stick tolledoer myt ein swarten gront dat (lees: thot) voder under myns hern tabbert....

Noch 30 ellen swart sattyn tho myns hern tabbert....

Noch 4½ ellen peertz tolledoer voor myn g. h. thot ein wambysz....

Noch der dochteren 18 ellen dammask thot ein tabbert....

Noch.... floel thot ein rock, wambis, boerden....

Noch.... gelevert 2 stick floels umb myns gen. heren rytrock....

Noch.... floel thot syn tabbert und wambis....

Noch.... swart satyn thot syn tabbert, paltrock....

Noch.... satyn thot her Antonius wambes....

Noch.... witt floel thot myns hern wambis....
Noch.... ein stuck Luyx floel...., thot.... myn paltrocken....
Noch.... roet tolledoer thot myns hern wambisz.... myns hern.... hosen....
Noch 24 ellen Luyx floel thot myns hern tabbert....
Am ersten ein tabbert von dubbelt kaffa myt 3 boerden.
Noch ein rytrock myt gulden laken.
Noch her Antonius floelen tabbert.
Noch „ „ gouwen wambis.
Noch „ „ ein satyn paltroc.
Noch.... ein floelen paltrok.
Noch 10 ellen zwilch.
Noch.... ein floelen tabbert.
Noch.... camelotten tabbert.
Noch.... dammasken tabbert.

.... betalt.... gulden laken, sulver, syden und ander cleyder, oeck von voerlaeken voor myns hern volk und von clein boertfloel, zwylch, kannefasz, lynwatt in de wambisz....

Noch.... geven von 6 kappen.... noch paltrok maeken, boerden, voeren. .. noch.... von maken, voering und syn eygen paltrock myt borden, trylysz, kannefasz....

Noch betalt.... von syn paltrock von voren, maken und ein mantel....

1522. — Meer sandt an Sybrech Wilms dochter ein tabbert laken van swart Engelsch....

K. Uit den Inventaris van Bisschop Philips van Bourgondië[1]).

Van 't gene na myns Genadighen Heeren overlyden opten huyse Duersteden gevonden is inden eersten in synre Genaden Comptoerken benevens synre Genaden slaepkamer, opten Donderdach X. April Ao. XXIV.

1524. — Een cleyn viercant cofferken mit yseren bandekens daer een root rond doosken in is mit LXXIV peerlen onder groot en cleyn, die sommige mit golden steelkens.

Noch een gebroken rinxken mit een turkoys,

Een roetse van een robyn in een hoofdeken geset. Item een Camus. Noch een roetse van een robyn. Item een Agatha. Item een cleyn Camuyken. Twee golden knoopen. Een kleyn stucksken golt.

Een gulden Kykerken Een kleyn diamantken in een hoefdeken....

Een ander root doosken, daer inne waren acht amallieerde naeldekens. Twe gulden knoopkens. Noch drie gulden knoopkens. Noch een gulden naeldeken....

Een segel cofferken overtogen mit root fluweel, ende verwapent met die wapenen van Ravesteyn, een braselet ofte plat vyftich van golde, mit een Agnus Dei, ende mit IV peerlen.

Een bagge ofte clenoit mit een roose van diamanten, ende VIII. peerlen. Een popken van roit leer, daer aen staken twee ringen van Camuen. Noch een rinck mit een Agatha. Een beenen rinxken in golt geset mit een half ruytken van robyn.

Noch een ander popken van swart taftaf mit ses ringen.

Een Camue, een turkoys, een punt van diamant.

Item een cardoen van een ruyte van diamant opte steert, een punt van diamant opt hooft, rondtom mit leydack van diamant.

Een gouden bagge daer op geamailleert Jesus Christus. Een groot Agatha in golt beslagen. Een golden span mit een peerdeken.

Een roetse van Robyn in een margueriete van golde. Een gulden tonneken geamallieert.

---

1 Uit: Ant. Matthaeus, Vet. aevi Analecta. Tom. I, Pag. 211 vlg.

Sunte Catharine van golde met een cleyn robynken op hoer voeten.

Een groote Amiraulde op een hooft van goude. Een Saphyr bloot op sich selven. Een golden span mit een Jofferken geamailleert.

.....

Binnen myns Genadighen Heeren slaepcamer.

Een langen tabbert van fynen gouden laken mit armynen gevoedert. Een anderen tabbert van goltverheven ongevoedert. Een swart satynen tabbert heel mit fynen sabelen gevoedert

Noch een grooten fluwelen tabbert oock mit sabelen gevoedert.

Eenen corten taneyten damasten tabbert gevoedert, mit derthien golden knopen. Eenen swarten satynen tabbert gevoedert. Item eenen taneyten tabbert mit sabelen gevoedert, ende mit ses gulden knopen aen de mouwen.

Een langen satynen tabbert, d'een syde swart satyn, ende d'ander syde satyn brochie Eenen langen fluwelen tabbert carmosyn mit swart satyn gevoedert, ende enen caproen van gelyck fluweel totter orden dienende.

Een langen swarten fluwelen tabbert met taftaf gevoedert. Eenen tanneyten fluwelen tabbert mit swart satyn gevoedert.

Eenen rijrock van swart fluweel gevoedert mit orillons van martre. Noch een ryrock van swart fluweel gevoedert mit taftaf.

Een chamare van satyn brochie sonder mouwen. Eenen Ryrock van grauw laken met witten vellen gevoedert. Een Sayon van swart satyn mæt trilly gevoedert.

Een scharlaken mantel mit twee swarte fluweele boorden. Een Spaensche scarlaken cappe mit carmosyn fluweel gevoerdt. Enen witten vilten mantel.

Twee paer nye swarte hosen. Een voeder van witte vellen in een sacxken.....

Eenen swarten mantel op Spaensch fatsoen.

Twee stucken van satyn brochie geneyt oftet voermouwen waren. Een enckel palsrock grauw taftaf. Een roxken van swart satyn voer gevoedert mit orillions van sabelen, ende achter mit orillions van martre.

Noch een rockslyf Cypers satyn mit olde martren gevoedert. Een Spaensche swarte cappe.

Twee golden ringen den eenen mit een Turcois, ende den anderen mit enen Camue.

XII plumagien van rode, witte, blauwe, ende geluwe verwen. Item een roden leeren riem, ende een clyn tasch daeraen boven mitter naelden gewrocht, myt vyff syden quasten, ende de gespe ende oogen so van den riem als van den tasch vergult.

L. Uit de „Ordinantien en Statuten dye de Keyserlycke Maiesteyt in zynder teghenwoordicheyt op den VII. dach Octobris Int Jaer M CCCCC XXXI heeft doen lesen enn verclaren den Staten van sinen landen van herwaarts over etc. etc. [1].

Dat XXXIIII Artikel.

1531. — Ende om te remedieren opte groote ongeregeltheyt ende overdaet wesende tusschen onsen Vassallen en ondersaten en anderen woenende in onsen landen van herwaerts over in hueren cleederen en habiten tot haer onverdrachlycke costen en tot interest van der ghemeynder welvaer hebben wi gestatueert, geordineert en verboden / statueren ordineren en verbieden by desen allen onsen vassallen / weder si zyn hertogen / princen / mercgraven / graven / baenreheeren / edelen oft andere onsen ondersaten woonende in onsen voorseyden landen van herwaerts over van wat state qualiteyt oft conditie si zyn so wel vrouwen als mans personen sonder eenige exceptie, het dragen en slyten van gouden en silveren lakenen / van gouden oft silveren doeck / van gout oft silver brocat / so in tabbaerden, mantels, cappen, wambeysen, paitrocken, koerssen oft onderkoerskens, in mouwen oft moukens groote oft cleyne boorden oft andersins in wat maniere dat het si / en insghelycs alle bourduren van gout oft van silveren / waer op nocht in wat maniere dat het si.

[1] Antwerpen, 1531 (den Haag. Kon. Bibliotheek D. K. I 242).

Dat XXXV Artikel.

Dat nyemant van onsen vassallen en ondersaten van wat state, qualiteyt oft conditie hy si / voortaan en sal moghen dragen tabbaerden, mantels noch paltrocken van fluweel oft satin cramosy / dan allenlick princen / mercgrayen / graven oft de ridders van onser orden / en die baenreheeren van ouden stamme en edelen afcoemste oft die hoofden van onsen secreten rade en haren kinderen / die hooft officieren en andere principale officieren van onsen huyse houdende by hen luyden en elcke van hen ghetale van goeden paerden na hueren state ende vocatie.

Dat XXXVI. Artikel.

Dat nyemant van onsen vassallen en ondersaten oft andere woonende in onsen voors. lande anders dan die boven ghenoemt zyn en sal voortaen mogen dragen fluweelen tabbaerden swart tanneyt oft andere coluer niet cramosy wesende / ten si dat hi onderhoude drie goede sadelpeerden / van den welcken die twee sullen wesen elck van der hoochde van XVI palmen en een halve ten alderminster.

Dat XXXVII. Artikel.

Dat nyeman oock van wat state hij si dan die voorgenoemt zijn voortaan en sal mogen dragen tabbaerden van Satin oft Dammast, ten si dat hi onderhoude twee goede peerden, deen tenminsten vander hoochde van sesthien palmen en een halve.

Dat XXXVIII. Artikel.

En voorts, dat nyemant van wat state hy si en sal mogen dragen paltrocken van fluweel van Satin oft Dammast / ten si dat hi onderhoude een goet peert vand' hoochde van XVI palmen en een halve als voren op te peyne dye contrarie doen souden en telcke reyse tselve geschied soude gevolcht worden van den verliese en confiscatie van den tabbaerden en anderen cleederen boorden oft boorduerselen die si tegens onse tegnwoordige ordinantie dragen souden int lant en plecken daer confiscatie stadt grypt. En etc. etc.... (volgt de verdeeling van het geconfiseerde).

Dat XXXIX. Artikel.

En in dese voorscreve ordinantie sullen hen vuegen en reguleren dye vrouwe personen en huere kinderen / na den staat van hueren mans en vaders etc.... (bepalingen voor de weduwen).

Dat XL. Artikel.

Opdat deghene nochtans die zyde cleederen hebben hen van anderen cleederen versien mogen / en dat die ghene die zyde cleederen sullen willen draghen hen van peerden versien mogen / hebben wi geconsenteert en consenteren / dat dye ghene die zyde cleederen hebben deselve sullen moghen dragen, indient hen goet dunct tot kersmisse naest comende excluys / en dat dieghene die zyde cleederen sullen willen dragen hen binnen den voorscreven tyt van peerden sullen moghen versien. Behoudelic nochtans en dwelck wi verbieden / dat dieghene die binnen dien middelen tyde egheen peerde nae onse voorsz. ordinantie hebben en sullen / en sullen gheen nieuwe side cleederen mogen maken / en dye snyders oft cleermakers en sullen dye niet mogen maken / tensi dat by den hooftofficier van der plecken hem gecertificeert si etc. etc....

M. Uit de beschrijving van „Die schoone incomste der Schutterijen te Ghendt.... (1497)" [1]

1531. — Fol. 289. — Root en wit ghecleet chierlic ghenouch
Bonnetten tanneyt met wrongen van weerden.
Id. — Haer abyt al root metter parrueren snede
Ende swarte hoeden dit es waerhede.
Fol. 290. — Groen abyten roode hoen / hoort wat ick ghewaghe.

1) Die Cronyck van Vlaenderen.... En es gheprent Tantwerpen / by my WILLEM VORSTERMAN / buyten dye Camerpoorte / inden gulden Eenhoren. Anno M CCCCC. ende XXXI. Ende es voleyndt den XIsten dach der maent Julij.

Daer om witte wronghen reyn van behaghe.
Id. — Antwerpen treyn Julius ghestichte
Quam in / up elcx mauwe den roosen hoet
Al root abyt / tanneyt int ghesichte
Was elcx hoet / ende ooc tghevlichte
Was een witte vaessche die edelick stoet

Uit dezelfde kroniek:

N. Uit de beschrijving „Van die triumphelycke feeste van den Gulden Vliese.... te Brussel.... (1516).

1531. — Fol. 3. — .... ende naer dyen quam coninc Karel / die al reden in rooden mantels ghecleet van root fluweel cramosyn / en rontomme gheboort met costelycken boorden ghemaect met peerlen en costelycke ghesteenten met rooden rolcapruynen opt hooft /....

Uit de beschrijving van Karels intocht en kroning te Valladolid (1517).

Fol. 4. — .... Kaerle die coninck.... die seer costelic ghecleet was met eenen gulden stuck verchiert met veel costelijcke ghesteenten / ende hy hadde om syn bonette een costelycke boghe een juweel boven maten costelyck.

Uit de beschrijving van een steekspel (1518).

Fol. 6. — .... Dese voorseyde heeren waren also costelyc toe ghemaeckt dat dat gulden laken voor cleyn gherekent wert / want die cleedinghen waren al meest ghemaect van ghetrocken gout van veel diveersche manieren ouerdect / en met peerlen en met costelycken ghesteenten ghewracht.

Fol. 6. — .... Daer waren XXIIII edel mans te voet met schaerlaken coussen / verdect met ghetrocken gout en silveren webbe doorsneden, Die wambeysen satyn carmosyn verdect met ghetrocken gout en silveren webbe al doorsneden en die bonnetten waren avontuerlic....

Id. — .... En die vrouwen waren seer ryckelyce ghecleedt / want alle dye vrouwen en joncfrouwen van des conincx suster Leonora hadden wit satyn aen met gouden laken ghevoedert. En dye vrouwen en joncfrouwen van dye coninghinne van Aragon waren al ghecleedt met swart fluweel. En die mouwen van den tabbaerden waren seer gheladen met gouden platen van menigerhande divisen en met ontallycke veel costelycke ghesteenten. En die coninc was doe ghecleedt met een wambays en rocke van satyn cramozyn/ verdect met ghetrocken gouden en silveren webbe ende een Spaensche cappe van den selven ghevoetert met fynen Sabelen.

Uit de beschrijving van Karels kroning te Aken (1520).

Fol. 9. — .... hi hadde eenen gulden laken paltroc aen verchiert met costelyk ghesteente / een witte silveren bonette / met een witte plumage....

Uit de beschrijving van de kroning van koning Ferdinand van Bohemen en zijn vrouw te Praag (1527).

Fol. 33. — .... Daernae.... is het huysghesin der Con. M. tsamen met haren vrouwen verchiert in aschvarwe damasten rocken met silveren stucken en den slinckeren mau van ghewonden silver en grauwe damasten stricken ghedeelt / en fluweelen bonetten met peerlen upt chierlichste toe ghemaect.

Id. — .... al daer selfs door haer Hoefmeesterinne en die voorsz. Abdisse haer hooft en haer / welc si in een gulden en peerlen huyve gebonden / en daer up een root bonet met peerlen ghestict had....

Fol. 34. — .... En die coninghinne had XXIII ioncfrouwen / dye al aen hadden swerte fluweelen rocken met wyden mouwen / dye mouwen ende ooc tlyf met ghewonden stricken met guldenen stucken ghedeelt / en andersins ouer al met gulden stucken gheborduert.

Uit de beschrijving van den vrede van Kamerijk (1529).

Fol. 44. — .... Daer nae quamen die paeygien.... wel geaccoutreert / elc een plume up haer bonnetten.... Daer nae quamen die edelen van Vranckeryc meestdeel met fluweelen paltrocken en met hoeykes upt hooft met plumagien....

Uit de beschrijving van Karels intocht in Bologna (1529).

Fol. 48. — .... Ende aen die syden ghinghen te voete XXV edelmannen .... ghecleet met wit satyn doorsneden / ghevoeyert met gulden laken / met coussen van rood fluweel ende wambeysen van root carmesyn.

Uit de beschrijving van de kroning van Karel tot Koning van Lombardye (1530).

Fol. 49. — .... en de .... keyser was ghecleet met eenen langhen tabbaert hanghende tot up die hielen / die welcke was van vyoletten fluweele / ghefigureert / verchiert met diveersche werckinghe van silveren bloemen....

.... / dye welcke die keyserlycke Maiesteit uphieven / hem doende synen tabbaert ute / en synen rock / en deden syn wambeys voren open en het hemde....

P. Uit den Inventaris van Ott. van Hoekelom's *inboedel.* [1])

1534....
Item eyn stuckxken halff zwartt worsetz.
Item II gefronsselde hemden.
Item II cleyne korallen pater noster.
Item I pater noster van getten mit sylveren stenen.
Item II pater noster van pertz hair.
Item eyn cleyn vergulden kenneken int middel een steynken.

Q. Uit de Stads-Kamcraars Rekeningen. [2])

1538. — Silvere letters der Stads dienaers.

Item.... gemaect voor de 7 Stads leghe dienaers, seven silveren woorden van UTRECHT, bij Italiaansche letteren geordonneert, om opter lufter mouwe van de voorsz. dienaers,.... alsoe die stryp daermede off geordonneert ende geset is, gedragen te worden....

R. Uit de: Inventaris bonorum in domo habitationis referendi quondam eximii et venerabilis dni magistri Alberti Piggii.... Anno XV^c XLIII die Jovis IIII^a Januari. [3])

1543. In de cleercasse.

een fluweelen tabbert mit satyn gevodert; een damasten tabbert enckel; een zye camelotten tabbert sonder water enckel; een out wambeys; een out palsrocksken; een stuck van een beff; een lyff roecxken; noch een linne lyfrocxken; twee zwarte moffen met bunswik gevoedert; een halff worsetten tabbert met fluwynen gevoedert; een zwarten damaste tabbert met zwarte wolle gevoedert; een zwarte cammelotten tabbert met grau gevoedert; een beffe; een tabbert met paers scaerlaken gevoedert met zwart damast; een zwarten tabbert gevoedert met zwart zye satyn; een raucovel; een zamaer met mouwe; noch een ander zwarte mantell met mouwen beyde om den halss gevoedert met fluweel; een tabbert van caffa enckel.

Int viercante trisoor.

Vier hemden; een fluweelen capmutsken met een zye zatyn ondercapmutsken.

Inde casse tusschen tvoerss. camerken ende die camer boven.

Een zye camelotten wambeys swert gevoedert met fusteyn en een zwart flueelen coers met witte wollen gevoedert ende fluwynen om den hals; een tanneytte fluweelen palsrock

---

1) Bijdragen en Meded. „Gelre". Dl. IV p. 223 vlg. Mr. J. J. S. Baron Sloet. Invent. v/d. inboedel v/e. aanzienlijk Arnhemsch burger; berustende in 't Archief der voormalige Rekenkamer te Arnhem.

2) J. J. Dodt van Flensburg, O. C. Utr. 1843. Deel III, Pag. 218.

3) Utrecht, Rijksarchief, Inventaris Boekdeelen en Bundels, D. 96.

gevoedert met grau laken; een grauwen damasten palsrock gevoedert met grau friesch laken met een borstlap; een grauwen tabbert gevoedert met keelen van vossen ende witte wollen; een tanneyt zye zatyne wambeys met fusteyn gevoedert; een zwaert zye zatynen wambeys gecasoneert; een wambeys van zwart caffa met wit fusteyn gevoedert; een tanneyte satyne palsrock boven met linnelaken en beneden met een zwart friesch.

Item een lederen custodie om bonetten inne te steken; twee fluweelen scoen.

In t halff zescant.

VIII ronde bonetten; een hemde; een paer nyeuwe hantscoen.

In tselve cantoor zyn twee poppen met ringen deen van vyf ringen ende d' ander van drie ringen als in den yersten.

Een ring met een taffel van diamant; een met een robyn; een met een saffier; een met een ametist; een met een amaraude.

Danderde popken.

Een met camioel ingegraven; een van zwarten verwe oick ingegraven; noch een coulin van violet oft incarnaet.

S. Uit: Den Inventaris van den Boedel van den Heer Michael Wilnauen decani, quo obiit in die Valerij hod.... Ao. XLIIII (1544) [1]).

1544. — Item die Cleden ende ander geleghen in die joncfrou casse voor opt solder:

Een swarte tabbaert met een fluwynen voeder; een grau tabbart met een visschen voer; een sayen tabbert met een vissen voer — een lapken lakens; een syden cleer....;.... ses hemden -- een fluweelen cleer; een fluwelen wamboos — een cameloten wamboos; een fluwelen dolphyn — twee lakene boneten; twee pair cousen....

T. Uit een „Ordenantie soo durch de gravinne tho Oostfreeslaut umme misbruks willen, tho profyt der gemeene in dusser graveschup Oostfreeslant gepubliceert und geordineert is wurden [2])

1545. — Van de unnutte Geldt-Spildungen so an Kleedern, und Sieden Doeck gelegt worden.

„Mann süt ock vor nodig an, dat men de groote Unkosten, und Geld-Spildunge, wat metige, so nu durch de Gemeene an allen enden an Kleider, und Sieden-Werck gelegt wort, dar durch mercklich Geld und Gut uth dem Lande gefoeret. So gebeden wy. dat sick een jeder des entholden schal, und sick nicht anders uthgeve, als sine Oldern, de des Sieden-Doekes gar wenig gedragen; Dennoch anfanglich na eenes jedern geboer, gnoegsaem, und eerlick erkant worden sinnen, de marcklike Prael, und Hochmoet vortokamen in der Stadt Embden oder Flecken, und in allen Dorpern in dussen Lande den Frawen und Magden im Lande kein Sieden-Werck schnieden, oder maken scholen, dan den Eigen-Erfden Frowen, und oere Dochtern, die jo dudisch willen gekledet sin, eenen Kammelotten Kragen, und een paer Mawen, und anders geen Sieden-Werck; so dar averst een Schnieder oder Schroeder anders wurde befunden, de schall 10. Gulden und de Sieden-Wercke in der Overicheit Handen verbrocken hebben. Was de Frowen averst up dem Lande an Goldt oder ander Geschmiede laten maken, dat scholen se fry aene Schattung dragen und gebruecken, idt were den dat Unse Gnadige Heren in kumpstiger tydt van ander Forsten, und Heren hart angefochten, als men to Godt Almachtig nicht verhapen werd, als den konde een jeder sick darmede untsetten, als in den Sachsischen Vehde geschehen is.

U. Uit een Placaat van Karel V van 30 *Jan* 1545. [3])

1545. ....

Item, om te remedieeren totter ongeregeltheyd en overdaad van de klederen en andere

1) Afgeschreven door C. J. MOLLENBERG in: Taxandria, Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis en Volkskunde, Jaargang IV, 1897, Pag. 195.

2) ANT. MATTHAEUS, Vet. aevi Analecta. tom. IV. Pag. 749.

3) Afgedrukt in het „Groot Utrechtsch Placaatboek", uitgegeven door JOHAN VAN DE WATER, Deel I, P. 725.

accoutrementen, die de Vasallen, ondersaten, ende andere inwoonderen van onsen Lande doen maaken en dragen tot haarlieder onverdragelycke kosten, en ten achterdeel van de gemeene welvaart, soo hebben wy, veranderende en modererende onse voorgaande Ordonnantie (1531) gestatueert, geordonneert, verboden en geinterdiceert, statueeren, ordonneeren, verbieden en interdiceren, by desen jegenwoordigen allen onsen Vasallen, 't zy Hertogen, Princen, Marckgraven, Baanreheeren, Edelen, ofte andere onse ondersaten en inwoonderen van onse voorsz. Landen, van wat staat, qualiteyt ofte conditie zy zijn, vrouwen als mannen, sonder eenige exceptie, te dragen en gebruycken van alderhande soorten en manieren van goude, ofte silvere lakenen, verheven, ofte onverheven, gebelt, ofte ongebelt, van goude, ofte silvere brocaat, soo in tabbaarden, mantelen, kappen, wambuysen, paltrokken, koersen, ofte koerskens, in mouwen, ofte voormouwkens, in broduuren, ofte borduuren, groote, ofte kleyne ofte andersints, in wat manieren, dat het zy. of wesen mochte....

V. Uit het testament van den Heer Gosewijn van Hattum. [1])

1548. — .... tum do et lego in eodem conventu pro ornamentis, unum paersche scheerlackens tabbert mit fluyel gevoert,....

Item do lego, affini meo Kruse, myn rinck mitten groeten torkoesz met myn swaerten lakensz tabbert mit maerteren gevoert.

Item, Herman Kruse, myn nichte van Wilsum en Kunera, sullen ellick een rouw tabbaert hebben van outersin,....

Item do lego,.... myn romenisse voerder van camelot, mit den tabbaert daert onder staet.

.... dan noch een rouwtabbert ende kovel.

W. Uit den: Inventaris van den mobelen goederen aftergelaten by Alert Kerskoorff *wilen dienaer van de Baleye des convents van St. Catharyne alhier tUtrecht.... Anno* 1553 *den* XXIIIj *Marty.* [2])

1553 ....

Een taneyten gevoyerden palsrock met die levrye van den balyer .... voor vijf gulden.

Een enkelen rautabbert met een kovel een bonnet ende een paar zwarte neerhosen tstuk VI st.

Een paar grauen neerhosen met witte neerhosen een riem met hoosbanden tstuck X st.

Een cralen vyftichgen met zilveren tyckensteynen ende een gitten thiendt tstuck XXIIIj st.

Zes hemden goet ende quaet met wat lappen. Soockens in een linnen sackgen tstuck voor twee gulden.

XXI snuteldoecken met een sackgen voor XII st.

Een grauen wambeys ij zwarte hosen ij gebreyde mauwtgens een leeren kuelnaer ende IIIj oude mutsen ende een kam tsamen XXX st.

X. Uit den: Inventaris van de Moblen goederen bevonden ten huyse van Salige Catharina Jan Dircksz *weduwe staande in de Nieustraet ande westzyde.... den* XIII *en November Anno* 1553. [3])

Int voorhuys.

Item een sittekyst daerinne bevonden in den eersten....; een tannyte pasrock met een hoet; een vrouwen zwarten tabbert inde hant gevoyert mit peten; een zwarten gevoyerden vrouwentabbert; een zwarten vrouwen rock; een grauwen vrouwen zieltgen; twee vrouwen hoeycken: een paar vrouwen hosen mit een blau schorteldoeck.

---

[1]) J. J. Dodt van Flensburg, O. C. 1839. Deel II, Pag. 45/46.

[2]) Utrecht Rijksarchieven.

[3]) Utrecht Gemeente Archief Inventaris No. 696.

Item een tresor mit vier deuren daerinne bevonden....

Dertien halsdoecken; XIII linnen mutsen mit wat vlepsen ende stuckgens linnewaet; drie vrouwenhemden; een vrouwen craech mit drie silveren haken; vyftien vrouwen hoeftdoecken; een dubbelde hoeftdoeck met een linnen (?) ranse.

Item vier vrouwen halsdoecken mit twee mutsen ende een schorteldoeck.

Item een tannyte vrouwenrok; een vrouwen grauwen tabbert mit zwart gevoeyrt; een dubbele lakensche hoeyck; een sayen hoeyck; een loophoeyck; een zwarten vrouwenrock.

Item een vrouwen grauwen rock mit een zwarten tabbert, die Chatryn te draghen plach.

Item een zyden lynt met twee zilveren naelden; een cralen vyftich met zes vergulden teyckensteenen; noch een cleyn cralen vyftighgen; een gordel mit twee breanten ende XXI spangen; zulveren knopen met drie craechhaecken; een cassidonien paternoster mit vyf silveren teyckensteenen.

Y. Dit naebescreven syn alle alsulcke goederen ruerende en onruerende gelt, gout silver gemund ende ongemund, scult ende onschult alse Cornelisz. Dircksz. metselayr ende Catrijn syn wyff te samenhadden hadden op ten dach doe zy oflivich worden. [1])

1553. — Chaterynen voorsz. cleederen:

Eenen grauwen rock ende is vercoft voor	iij g.
Een pelsgen oik verkoft voor	10 st.
Een seryckse heuyck een covel.....	

Z. Inventaris van de mobilen goederen bevonden ten huyse ende in den boedel geoccupeert bij Cornelia Aryaen Hermansz. Knyfs weduwe buyten Utrecht op die Vechte..... op ten XXIIsten Juni Ao. 1554. [2])

1554. — Twee paer linnen(?) hosen; Viij blaue schorteldoecken; een paer mouwen met ij sulveren knopens; ij cragen een mit een zilveren dopgen; ij mesgen mit een schey die messen boven mit zilver beslegen ende een lyntgen; Noch een mesgen met een schey.

X vrouwen linnen mutsen ende een mans linnen muttse; thien vrouwen halsdoecken; vier mans hemden; vier vrouwen hemden; X Snuteldoecken goet ende quaet die zyn; vier linnen buydeltgens; Xiiij vrouwen hoeftdoecken; Een zilveren vergulden haeck aen een craegh te doen; Een cralen vyftighen; Een gruen rychsnoer; V lynen nastelen; Een lint ende pele.

Een cralen vyftich met Xij vergulden teyckensteenen ende onder een vergult cruys; een vrouwen fluwelen gordel met een vergulden gesp een smelt ende XXV spangen.

Item brucx tanneyten vrouwen tabbert; een vrouwen grauwen tabbert met pypen wesende ongevodert; een tanneyten vrouwen rock met een trippen boort; een gevoederden vrouwen zwarten tabbert; een zwarten vrouwen rock mit root gevoyert ende mit een trippen boort; een vrouwen hoick.

Item een mans zwarten tabbert voor mit half voersel gevoyert; een camelot wambeys mit root laken gevoyert; een palsrock zonder mouwen met roet laken gevoyert; een grau befgen ofte craechgen; een grauwen rock boven mit root gevoyert ende beneden zwart.

Item een zaricxse hoyck; een covel (en) een paer leren vrouwen mouwen.

Item een mans ende vrouweu hemdt; een paer weerschynen mouwen met ij zelveren knopen; een paar grau lakensche mouwen met ij fluwelen opslagen; ij halsdoecken; drie blau nyewe schorteldoecken.

(Wordt vervolgd).

---

1) Utrecht Gemeente Archief Inventaris No. 696.

2) Utrecht Gemeente Archief Inventaris No. 696.

Een schotel van „Haarlemsch porcelein"?

DOOR

MR. N. BEETS.

De voorloopers der Delftsche plateelbakkers hebben sinds ruim vijftien jaren de belangstelling van enkele specialisten. In het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond (1902—1903) eerst, en vervolgens uitvoeriger, met afbeeldingen van bijna alle toen bekende stukken, in dit tijdschrift (1909), heeft DR. A. PIT zich met de „Oude Noord-Nederlandsche majolica" bezig gehouden. Hij gaf daarin — veelal met stukken welke hij voor het Nederlandsch Museum had weten te bemachtigen in de hand — gewichtige bijdragen voor het door HAVARD nog onvoldoende geschreven eerste hoofdstuk der Nederlandsche faiences.

„In de publieke en particuliere verzamelingen zal de vitrine met de „voorloopers van het Delfsche fabrikaat niet mogen ontbreken" zoo was zijn slotwoord.

Het ligt niet op mijn weg aan te wijzen hoe, in het sedert verloopen achttal jaren, musea en particulieren dit program-punt hebben uitgewerkt. Volledigheidshalve geef ik slechts de sindsdien verschenen literatuur over dit onderwerp. Naar aanleiding van PIT'S werkzaamheid op dit gebied voor het Nederlandsch Museum schreven nog DR. E. NEURDENBURG in het Bulletin van de Ned. Oudh. Bond over

gelijksoortige ceramiek-vondsten in Keulen (1913 pag. 228) [1]) — en M. D. HENKEL in het Duitsche tijdschrift Kunst und Kunsthandwerk (1912 pag. 283 v.) Over wat BRINKMANN voor zijn Hamburgsch Museum für Kunst und Gewerbe verzamelde gaf hij zelf in het Jahresbericht van zijn museum van 1912 (pag. 57) een verslag dat ik niet gezien heb.

Voorts publiceerde de Oldenburgsche verzamelaar O. RIESEBIETER de door hem gevonden en daarmee overeenkomende stukken „Frühes Delft" in een opstel („Der Cicerone", 1917 pag. 341 v.) dat vooral importante nieuwe stalen deed kennen van die vroege Noord-Nederlandsche ceramiek welke zich, zoowel door zijn verfijnde techniek als door zijn motieven het nauwst aansluit aan de Italiaansche met grotesken versierde majolica, en welke men daarom toch misschien het eerst met den bereisden Haarlemschen schilder HENDRIK CORNELISZ VROOM — wiens vader plateelschilder was — in verbinding zou kunnen brengen.

Van zeer groot belang eindelijk voor onze kennis van deze zoogenaamde Noord-Nederlandsche majolica zijn de rijke vondsten die, na die van Middelburg en Delft — welke PIT zijn uitgangspunt gaven — werden gedaan in Hoorn, in Rotterdam en bij Leeuwarden. Over de scherfvondsen die in 1914 te Rotterdam werden gedaan in den grond welke voor den bouw van het nieuwe stadhuis werd afgegraven, en die in het Rotterdamsch Museum voor Oudheden werden opgenomen, berichtte de Directeur van dat Museum, de heer HOYNCK VAN PAPENDRECHT, bij teekeningen naar de interessantste fragmenten, in het tijdschrift Eigen Haard (1916 pag. 102 v.v.). Archivalische documenten over „Rotterdam's Oudste Plateel- en Tegelbakkers" publiceerde Mr. R. BIJLSMA in dit tijdschrift 1917 pag. 56 v.v. Naar aanleiding van de merkwaardige Friesche vondsten eindelijk schreef de heer NANNE OTTEMA zeer onlangs een door het Friesch Genootschap uitgegeven buitengewoon interessante „Bijdrage tot de kennis van het aardewerk in de Noordelijke Nederlanden in gebruik in het laatste kwart van de zestiende eeuw", met tal van teekeningen der gereconstrueerde stukken.

Een verzamelaar nu — en hiermee kom ik aan het eigenlijke onderwerp van dit opstel — die reeds in PIT's studie werd genoemd, legde onlangs beslag op een schotel (afb. 1) die vòòr de hiergenoemde onderzoekingen misschien niet zoo grif als Nederlandsch werk zou zijn herkend doch waarin de heer BODENHEIM zelf met overtuiging de bijzondere technische eigenaardigheden en kleuren van het Noord-Nederlandsch fabrikaat meende te herkennen, hoewel hij door zijn decoratie van alle tot nu bekende stukken zeer sterk verschilde. Inderdaad vertoonde deze schotel door het palet waarvan de schilder zich bediende, treffende

1) Ook in haar „Oud Aardewerk, toegelicht aan de verzamelingen in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam", geeft deze schrijfster pag. 31 en volgende het een en ander over dit onderwerp. Daar vindt men ook eenige der oudste stukken afgebeeld (afb. XXXVII—XLII).

overeenkomsten met eenige andere vroege Noord-Nederlandsche majolica. Dit bleek overtuigend toen het onlangs, op een door de Amsterdamsche vereeniging „Kunst aan het Volk" georganiseerde tentoonstelling, in een vitrine met alleen zulke stukken en eenige vroegste tegels geëxposeerd was[1]).

Als bijna al deze stukken heeft de schotel op de voorzijde — waar ook de drie sporen van de proen waarop de schotel bij het bakken rustte, zich bevinden — tinglazuur, op de achterzijde loodglazuur, dat echter een eigenaardige licht-roode marmering vertoont. De scherf is grijs-wit. De kleuren zijn, behalve blauw dat overheerscht en waarmee ook alle contouren getrokken zijn, geel — van de zeer lichte nuance in de vleeschpartijen tot het oranje-geel van den voorgrond, de rechtermouw van Johannes, de stralenkransen, het bloed van Christus en de wolk-vegen — lichtgroen in het heuvelachtig terrein, mangaan in de haarpartijen en in de versiering en de dateering op de drie zalf-bussen op den voorgrond, en een eigenaardig lichtbruinig grijs in Maria's kleed en het kruishout. De schotel heeft, zooals men ziet op de afbeelding, die, als steeds, de gele partijen veel te donker en daardoor te opdringerig weer geeft, over zijn geheele oppervlakte een voorstelling van Johannes en Maria onder het kruis, terwijl twee engeltjes het bloed van Christus opvangen. Onder de tot nu bekende vroege schotels waren figurale voorstellingen als deze met één enkele uitzondering, het bord met Vertumnus en Pomona[2]) nog onbekend. Bijna steeds zijn ze met plant- en vrucht-motieven, met een spreuk, een landschapje, een wapen, een kop, of een enkel klein figuurtje versiert. Grootere figurale composities vond men tot nu toe slechts op enkele tegeltableaux zooals die van het huis „In duysent vreesen" te Rotterdam[3]), en de beide sterk gerestaureerde kleinere tableaux met den Terugkeer van den Verloren Zoon en met een Steeniging, in het Nederlandsch Museum[4]).

---

1) De afdeeling aardewerk dezer tentoonstelling was ingericht door de heeren F. BODENHEIM en C. VAN TYEN, die ook de stukken kort beschreven in een afzonderlijken catalogus, waarin de laatste een belangwekkende voorrede schreef. De hier besproken schotel (No. 21 van dien catalogus), was het best te vergelijken met de Nrs. 15, 19, 18, 17 en 22. Slechts met No. 15 — ook uit de collectie BODENHEIM — en met eenige tegels had de schotel die eigenaardige oranje-gele onderteekening in de donker-gele partijen van den voorgrond gemeen.

2) Nederlandsch Museum No. 144; afgebeeld in dit tijdschrift, 1909 tegenover pag. 141 (fig. 9). Ter benadering van den stijl dezer Vertumnus en Pomona vergelijke men hetzelfde gegeven zooals het voorkomt op een prent van JAN SAENREDAM (BARTSCH 27) van 1605, naar ABRAHAM BLOEMAERT, en op twee prenten van FREDERIK BLOEMAERT — ook waarschijnlijk naar ABRAHAM — in het Amsterdamsche prentenkabinet, waarvan slechts de eene door LE BLANC onder No. 214 beschreven is.

3) In kleur afgebeeld als eerste plaat van HAVARD's Ceramique Hollandaise. Tome I.

4) Nederlandsch Museum Ceramiek No. 149 en 150. Afgebeeld in de gids van Mej. NEURDENBURG (afb. XLII. Op het meest gave, dat met den Terugkeer van den Verloren Zoon, is deze voorstelling gecopieerd naar een houtsnede van MAERTEN VAN HEEMSKERCK. Het monogram van dezen meester staat ongeveer op de plaats waar, op het tableau, een uit H en B samengesteld monogram en het jaartal 1606 is aangebracht. Is deze monogrammist soms dezelfde als die van wien in de vermeerderde uitgave van HONDIUS' schilderportretten (Amsterdam, 1618), een portret van den Haarlemschen schilder FLORIS VAN DIJK voorkomt. In alle geval is

Afb. 1. Schotel van 1623.
Verzameling F. BODENHEIM te Amsterdam.

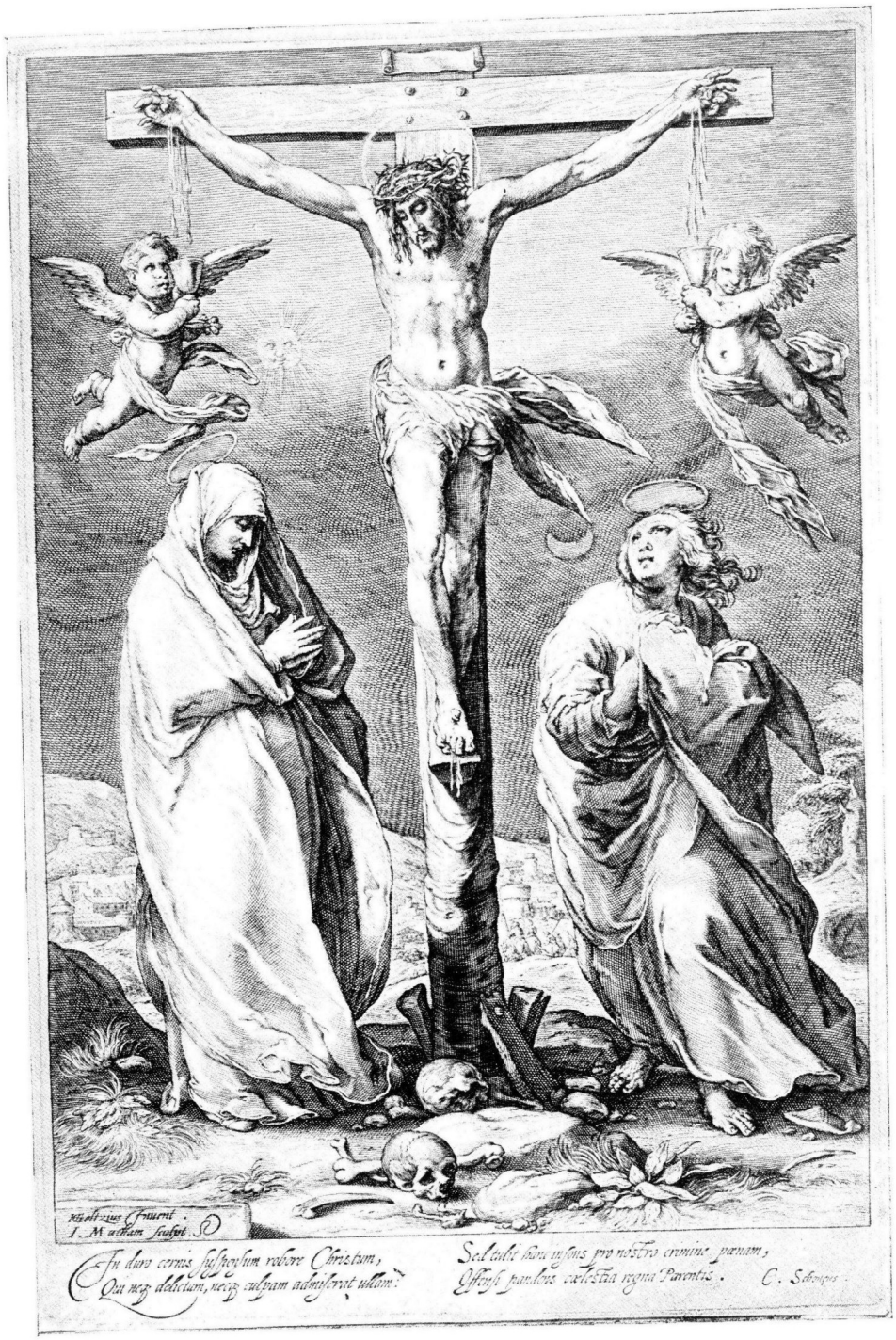

Afb. 2. Gravure van JACOB MATHAM naar HENDRIK GOLTZIUS.

Op het eerste gezicht kon deze schotel derhalve eenige moeilijkheid geven. Men kon zelfs geneigd zijn den nadruk te leggen op het ietwat Italiaansch schijnend karakter der voorstelling. Ik meen daarom dat het niet geheel zonder belang is, dat ik het voorbeeld, dat de ceramist gevolgd heeft, hier kan aanwijzen (afb. 2).

Het is de prent die de Haarlemsche graveur JACOB MATTHAM (1571—1631) naar de inventie van zijn stiefvader en leermeester HENDRIK GOLTZIUS (1558—1616) sneed. Zooals men gemakkelijk ziet heeft de plateelschilder zijn voorbeeld trouw — doch zonder dat dit zijn penseel tot al te slaafsche imitatie der gravure dwong — gevolgd. De pronkerig-Italianiseerende allure die al het werk van GOLTZIUS en zijn school kenmerkt, wordt, op den schotel, door de wat primitieve techniek genivelleerd en de schoone figuur der Madonna heeft — vooral in het fijn-scherpe gelaat — aan innigheid gewonnen wat ze aan ampleur heeft ingeboet. In zijn achtergrond heeft de ceramist wijselijk niet getracht de fijn-geburineerde details weer te geven. De grootere ruimte die hem, ter weerszijden der figuren, door het rond formaat ter beschikking stond, vulde hij, nadat hij het terrein in breede vegen had aangegeven, rechts met twee boompjes, links met een blijkbaar snel geteekend barok tempelgebouw. Het, in vergelijking met de prent, primitief karakter van dit landschap wordt nog op aardige wijze geaccentueerd door de breede gebogen gele vegen die met kortere blauwe streepjes de lucht moeten weergeven; door die groote, geheel als ornament opgevatte bladeren van den voorgrond en vooral door die merkwaardig aandoende drie zalfpotten — herinnering misschien aan de zalfbus van Magdalena die men wel, naast deze heilige, aan den voet van het kruis ziet — welks middelste voor de duidelijke dateering „anno 1623" plaats bood. De schedels en beenderen van Adam en Eva aan den voet van het kruis geven dan weer een getrouwere navolging; de zon en de maan zijn door den ceramist weggelaten; waarschijnlijk heeft hij echter op de prent de onduidelijke maansikkel voor het einde van een der beide slippen van Christus' lenden-doek aangezien en zoo ook weergegeven.

JACOB MATHAM'S prent zal hoogstwaarschijnlijk wel vóór 1616 — het sterfjaar van den „inventor" GOLTZIUS zijn ontstaan. Het onderschrift versterkt dit vermoeden nog. Immers, het is van de hand van den Latijnschen dichter C. SCHONAEUS, die van 1575 tot 1600 rector was van de Latijnsche school te Haarlem en die, na in dat laatste jaar zijn rectorschap te hebben overgedragen

---

het, in verband met wat hier zal volgen, wel opmerkelijk, dat ook in dit geval van een Haarlemsche prent gebruik werd gemaakt. Volledigheidshalve herinner ik er echter aan dat, blijkens HAVARD Ceramique Hollandaise Tome II, pag. 21, No. 37, in Delft van 1616 af een plateelschilder HENDRIK BEUCKELS — later genaamd VAN DEN BURCH — voorkomt. Hij werd later de schoonvader van PIETER DE HOOCH en schijnt voornamelijk tegels te hebben vervaardigd.

aan SCHREVELIUS, in 1611 overleed. Aan het jaartal 1623 dat op den schotel voorkomt, mag dus volle vertrouwen geschonken worden.

Elk houvast van tijd of plaats dat voor die nog geheimzinnige vroege Noord-Nederlandsche majolica gewonnen wordt, kan van groot belang worden. Is echter door de aanwijzing van de prent die tot voorbeeld diende voor den schotel van 1623 nog iets meer gewonnen dan de bevestiging van de uit de techniek van het bord reeds door den eigenaar afgeleide overtuiging dat we hier met Noord-Nederlandsch werk te doen hebben?

Het is waar dat de navolgingen der gemakkelijk verhandelbare prenten gewoonlijk weinig aanwijzing geven voor de lokaliseering van die navolgingen.

Het is mogelijk dat prenten van of naar den beroemden graveur GOLTZIUS bijv. in Antwerpen — dat in de geschiedenis van de vroege Nederlandsche ceramiek ook een rol speelt die op het oogenblik nog niet duidelijk is — zouden zijn nagevolgd. Toch lijkt mij dat in dit geval niet waarschijnlijk. De Antwerpsche kunstnijvere zal zijn voorbeelden — als hij ze niet aan Italië vroeg — eerder in zijn eigen bloeiende kunstschool gezocht hebben dan in die van Haarlem. In een Antwerpsch voortbrengsel van 1623 mag men ongetwijfeld eerder verwachten de invloed van Rubens of bij een meer ouderwetsch kunstenaar, van gravures als die der WIERXEN en der GALLE'S te kunnen aanwijzen dan dien van GOLTZIUS.

Zullen wij dan toch aan Delft, waar GOLTZIUS' prenten later zeer populair zullen worden, moeten denken? [1]) Ik meen dat juist de omstandigheid dat de GOLTZIUS-mode in het Deltsch van lateren datum is, eerder een ander vermoeden wettigen. Een zoo snel en goed gebruik van een zoo karakteristiek Haarlemsch kunstwerk als deze compositie van GOLTZIUS te zien geeft, is toch eigenlijk het eerst in Haarlem zelf aan te nemen. Te meer daar in die stad, blijkens het bekende verhaal van VAN MANDER in het leven van HENDRIK VROOM, reeds tijdens het leven van GOLTZIUS een bloeinde plateelbakkerskunst bestond. Wie weet of wij hier niet te doen hebben met een dier schotels van „Haarlemsch porcelein", zooals er in den boedel-inventaris van den Haarlemschen linnenreder QUIRYN JANSZ. DAMAST worden vermeld [2]).

Het lijkt mij van groot belang indien de schotel met den Kruisberg de speurders naar vroege Noord-Nederlandsche ceramiek weer eens in die richting lokt.

---

1) Vergelijk in het Nederlandsch Museum: De plakette met den Nar in de collectie Lo udon (no. 443) met een onbeschreven prent, school van GOLTZIUS, in het Amsterdamsche Prentenkabinet. De reeks borden met passie-voorstellingen, (no. 292) en de schotel van 1729 met Christus voor Caiaphas (no. 270) met GOLTZIUS' reeks in den trant van LUCAS VAN LEYDEN (Bartsch. 27—38). De fraaie polychrome schotel met ontvoering van Europa door ADRIAEN PYNACKER (no. 501; afgeb. in de gids pl. XCVI) met GOLTZIUS (BARTSCH. deel III pag. 108 no. 20.

2) Inventaris van 1, 2 en 3 Maart 1650, door Jhr. Dr. J. SIX in dit tijdschrift (1910 pag. 19 v.v.) gepubliceerd en door den heer OTTEMA op pag. 32 van zijn „Bijdrage" geciteerd.

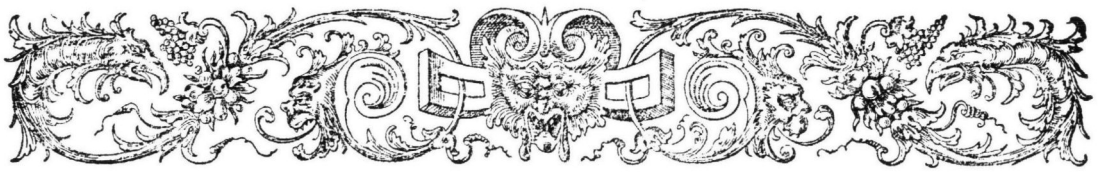

Wanneer stierf Anthonie Mor van Dashorst?

DOOR

Dr. A. BREDIUS.

TOEN ik voor de nieuwste uitgave van den grooten Catalogus van het Mauritshuis de biographieën der schilders herzag, kon ik bij den sterftijd van MORO, dien wij eigenlijk wel weder bij zijn oorspronkelijken naam: MOR VAN DASHORST moesten noemen, [1]) niets anders geven dan de oude gegevens van VAN DEN BRANDEN: overleden te Antwerpen tusschen 1576 en 1578. Het is wel vreemd, dat de onvermoeide Antwerp'sche Archivaris nooit een nauwkeuriger opgave van MOR's sterfjaar heeft kunnen vinden.

In het vervolg kunnen wij gerust aangeven: overleden, waarschijnlijk te Antwerpen, kort vóór 17 April 1576. Men kan wel aannemen, dat zijn zoon met de hier volgende machtiging tot „reddinge" van den boedel zijns vaders te Antwerpen, niet lang gewacht heeft.

Een Acte van 1577 volgt, waaruit blijkt, dat de groote kunstenaar zijne dochter *f* 1000.— en nog honderd gouden kronen ten huwelijk gaf.

17 April 1576. MR. PHILIPS MOR VAN DASHORST, Canonick tot Oudemunster t'Utrecht heeft.... machtich gemaeckt d'eersamen HENRICK PETERSZ. In den gulden Eyckel, borger t'Utrecht en COENRAET HENRICXSZ. synen Soen, residerende althans tot Antwerpen.... omme uyt syns comparants name ende van synentwege als erffgenaem ende leenvolger van MR. ANTHONIS MOR VAN DASHORST,

1) ANTHONY MORO is half hollandsch, half Italiaansch, men moet schrijven: ANTONIO MORO of ANTHONIE MOR.

synen comparants vader int aenveerden des boedels ende nagelaten goederen na synen overlyden alles te doen tgunt daertoe eenichsins vannode sall zijn metten aencleven van dyen.

Aldus gedaen etc. [1])

12 Meij 1577. De eerw. enz. Heere MR. JACOB VAN CUNRETORFF, Canonick en Scholaster der kercke van Oudemunster oudt omtrent 48 jare, heeft gedeposeert.... ten versueke van Joncff^e ELYSABETH MOR VAN DASHORST, huysfr^e van MR. HEYNRICK VAN DER HORST, Advocaet in den Rade van Brabant, dat.... waerachtich.... is, als daerby aen en over geweest hebbende, als een hijlicx man ofte dengsman, daertoe van partyen ten beyden syden versocht.... dat ten tyde MR. ANTHONIS MOR VAN DASHORST za^r ged^a tracteerde over thuwelyck van syne dochter ELYSABETH, producente alhier met MR. HENRICK VAN DER HORST, Advocaet.... dat die voersz. MOR met syne voorn: dochter beloiffden duysent guldens eens, daer beneffens noch ter contemptatie ende welbehage van't voersz. huwelyck belooffden te sullen geven ende buyte syner huysfrouwen weeten te sullen betalen hondert gouden cronen eens. Twelcke voorsz. staet die voorn. Comp^t in plaetsche van eede by syne vromicheyt verclaerde alsoo.... geschiet te syn enz. [2])

1) Prot. Not. S. VAN HAMERSFELT, Utrecht.
2) Prot. Not. JAC. VAN HERWAERDEN, Utrecht.

NIEUWS OVER JAN VAN SCOREL,

DOOR

DR. H. E. VAN GELDER.

IN zijn artikel over SCOREL (Onze Eeuw 1915) maakt DR. HOOGEWERFF terloops een vergelijking tusschen BRUEGHEL, den „boerenzoon van Breda" en JAN den „herderszoon van Schoorl". Hij zal deze qualificatie ontleend hebben aan de mededeeling van ARENT VAN BUCHEL, die in zijn *Res Pictoriae* schrijft over den schilder als „*pastoris pagi Schorel filius*" [1]), wat Dr. HOOGEWERFF als „zoon van een herder" vertaalt.

Ik ben toevallig in de gelegenheid om deze uitlating te verbeteren en den sluier op te lichten, die over de geboorte van onzen merkwaardigen renaissance-schilder ligt, al weten wij precies, dat zij op 1 Augustus 1495 plaats had. Met een onderzoek in het archief van de Rekenkamer bezig, vond ik namelijk eene acte van Februari 1541, ingeschreven in het „Bresille Roode Register" der Rekenkamer, 1540—1555 [2]), Maart 1543, behelzende de „Legitimacie van Heer JAN VAN SCHOREL, canonick, van Sinte Marie te Utrecht", welke aldus begint;

„KAERLE enz., ter oitmoedige bede ende supplicatie van Heere JAN VAN SCHOREL, canonick van Sinte Maryen binnen onse stede van Uytrecht, natuerlic..

1) Zie Six, Oud Holland XIII, blz. 97. 2) Alg. Rijks-Archief, Rekenk. nr. 9, fol. 34.

soene van wijlen Heer ANDRIES OUCKEYN priestere, geprocreeert aen wijlen DIEUWER AERNTS dochter ongehuwde persoen, hebben denselven gelegitimeert ende legitimeren, ende 'tgebreck van sijnder geboerte geabolieert ende afgedaen, aboleeren ende doen off uyt onse sonderlinge gratie met desen onsen brieve."

Het nog al lange stuk bevat verder geen andere bijzonderheid, dan dat erin wordt vastgesteld dat de gewettigde nu zal mogen erven de goederen van wijlen zijn ouders, onder goedkeuring van zijn „vrienden", en ook in alle andere opzichten zal beschouwd moeten worden als een wettig kind en familielid. Voor de legitimatie moest hij den Keizer 6 kar. gld. betalen.

Wie was nu Heer ANDRIES OUCKEYN? Zoo wij de *Enqueste* van 1494 opslaan, vinden wij daar het antwoord; immers wij lezen daar onder Scoerle, dat voor de commissaris geroepen zijn uit dat dorp: „Heer ANDRIES van Enigeburg, vicecureyt, out 31 jaar." De bijvoeging „van Eenigenburg" duidt erop, dat hij behoorde onder het kerkelijk gezag van den pastoor van dit dorpje, de hoofdplaats der parochie, want deze opgave gecombineerd met VAN BUCHELS mededeeling, dat de vader „pastor pagi Schorel" was, laat geen twijfel over of ANDRIES OUCKEYN en de pastoor van Schorel, Heer ANDRIES, zijn dezelfde persoon. BUCHEL blijkt dus juist op de hoogte te zijn geweest.

In de moeder zullen wij een Hollandsche boerendochter kunnen zien, maar de vader was zeker een vreemdeling. Wellicht een Zuid-Nederlander, van wien zijn zoon juist datgene kan hebben geërfd, wat hem van de „Hollandsche boerenjongens" onderscheiden heeft. Er ligt, lijkt mij, in deze afstamming uit twee zoo ongelijke rassen zeker eene verklaring voor verschillende punten in de karakterontwikkeling van dezen renaissancist!

In 1510 was Heer ANDRIES niet meer in Schoorl. Zijn opvolger, die bij de *Informacie* in 1514 inlichtingen over zijn dorp gaf, was er toen al vier jaren. Het is, gezien de mededeelingen van VAN MANDER over SCOREL S jeugd, zeer waarschijnlijk, dat de vader was overleden; ook omdat ik hem in de pastoorslijsten van de Noord-Hollandsche dorpen [1]) niet meer heb teruggevonden.

Het lot van den veelbelovenden wees, die — zooals voor een pastoorszoon heel wat minder bevreemdt dan voor een boerenjongen — de humanistisch geleide Alkmaarsche school bezocht, werd dan ook bestuurd door de „vrienden". Dr. HOOGEWERFF zoekt daarachter te veel door er machtige beschermers in te zien. Ten onrechte, het woord beteekent niets meer dan bloed- en aanverwanten, dus de waarschijnlijk niet onbemiddelde familie terwille wier erfenis dan SCOREL

---

1) Te vinden in de *v. d. Gesch. v. h. Bisdom Haarlem*; ook de heeren STERCK en GRIJPINK kenden hem niet.

nog in 1541, toen hij reeds een goed gevestigde positie had en zijn onechte geboorte hem niet kon hinderen, gelegitimeerd wenschte te worden.

In dit verband moet ik nog even verder gaan met op een kleine onjuistheid te wijzen, die in het gemelde artikel voorkomt in verband met die „vrienden", als zouden dat leden der familie VAN EGMOND VAN DE NIJENBURG zijn geweest, die „goederen in Schoorl hadden als heeren van dit dorp." Die heerlijkheid heeft die familie echter eerst in 1722 gekocht!

Ik zoek SCORELS beschermers elders en wel bij het Utrechtsche St. Jans Kapittel, waaraan de kerk van Schorel behoorde, en houd het ervoor, dat hij bestemd was voor geestelijke. Misschien is er eene aanwijzing in, dat hij vóór zijn relaties met het Kapittel van Sint Marie reeds vicaris was van Sint Jan. In het weinig-complete archief van dit kapittel was evenwel niets te vinden.

Niet geheel juist is voorts de mededeeling van Dr. HOOGEWERFF, dat SCOREL op de Alkmaarsche school ging „tijdens het rectoraat van BARTHOLOMEUS VAN KEULEN. SCOREL immers verliet de school op zijn veertiende jaar, in 1509, en in dat jaar was BARTHOLOMEUS nog te Munster, waarschijnlijk eerst in 1511 kwam hij naar Alkmaar [1]). Toen SCOREL op school kwam, evenwel, was daar nog rector ANTONIUS LIBER, vriend en medestander der oudste humanisten, van AGRICOLA [2]) bijv. en HEGIUS; LIBER bleef er waarschijnlijk tot zijn dood in 1506 of 1507. Hij werd, meen ik, opgevolgd door GERARDUS BASTIUS of BASTIANUS, Alkmaarder van geboorte en reeds leeraar in 1504, die dan na zijn vertrek naar Haarlem door BARTHOLOMEUS VAN KEULEN werd opgevolgd.

Van BASTIUS weten wij niet veel meer, dan dat hij een door een man als MURMELLIUS gewaardeerd leeraar was, die niet slechts Latijn, maar ook Grieksch onderwees; ook van PETRUS MONTANUS was hij een vriend. Maar LIBER was zeker een interessant man als leider der school, en een merkwaardigheid van zijn rectoraat, (waarbij hij leeraren had als ALARDUS VAN AMSTERDAM, BASTIUS, HARMEN VAN HEUSDEN) was zeker dat ook een vrouw, LIBERS dochter BARBARA er les gaf. ALARDUS schrijft over haar aan zijn vriend RESCIUS, dien hij ermede plaagt, dat deze „Daphne" hem nog welbekend zal zijn uit zijn Alkmaarschen tijd, als over „eene juffer bij uitstek Latijnsch en welsprekend, die eerst in Kampen, toen in Amsterdam en daarna te Alkmaar openlijk les gaf" (publice docente). Merkwaardig, ook a's een typisch verschijnsel van den echten humanistentijd; men kan in ERASMUS' *Colloquia*, bijvoorbeeld in het *Colloquium Abbatis et Eruditae*, nog enkele van die geleerde jongedames vinden, maar de leerares met haar weinig

1) Zie voor dit en het volgende mijn: *Geschiedenis der Lat. School te Alkmaar*, 1905.

2) In de uitgave van AGRICOLA's werken door AL. VAN AMSTERDAM, vindt men (deel II pag. 174 en 176) twee brieven van AGRICOLA aan LIBER van 1471 en 1474.

humanistischen voornaam zal toch wel eene eenlinge zijn geweest. Zij was nog in Alkmaar in de dagen van MURMELLIUS, anders kon RESCIUS haar niet ontmoet hebben.

Dit was het merkwaardige schoolmilieu, waarin SCOREL kwam, die zeker een even merkwaardige leerling was, waarom het mij niet ongeschikt leek dr. HOOGEWERFF's verhaal wat aan te vullen.

Van SCORELS jeugd afstappend, kom ik thans aan de interessante episode uit zijn leven, waarin hij als ingenieur optrad, als hoedanig Mr. MULLER hem ontdekt heeft [1]; ook daarover leverde hetzelfde Rekenkamer-register mij iets nieuws, namelijk het octrooi, dat hij in 1550 kreeg voor zijn uitvindingen, die voor dat ingenieurswerk de grondslag legden. Het is jammer, dat het octrooi zoo weinig nauwkeurig omschrijft en slechts algemeene termen noemt. De baggermolen, die hij reeds in 1549 in Utrecht wilde toepassen, wordt er ook niet in genoemd, maar wel, als ik het goed begrijp het beton. Wat kan anders bedoeld zijn met „nieuwe wercken van dycagien die incoremptible zijn sullen ende eeuwelijck dueren van steene ende anders met sulcken bytume oft cemente an elx anderen gebonden ende vereenicht, dat zij niet verganckelyck zijn en zullen"; en waarmede men „insgelycx metten selven practiken, instrumenten, ende materialen sal moghen maken veel andere nyeuwe wercken als hoofden, sterckten ende fortressen soe in de zee als in de rivieren . . . . . Mitsgaders oick kelderen, putten ende cisteernen, daer nimmermeer water deur trecken en sal . . . . .".

Zóó luidt de aanvrage, de „supplicatie van onsen welbeminden meester JOHAN SCOREL, canonick 't Utrecht, schilder", die in het octrooi als inleiding is opgenomen. Het octrooi, dat 15 Oct. 1550 werd gegeven en 15 Febr. d.a.v. door de Rekenkamer werd ingeschreven, [2]) gold voor 12 jaren; het bevat over den aard der uitvinding verder geen bijzonderheden, maar wel een andere bepaling, die merkwaardig is, en die duidelijk maakt, dat de in zaken wel zeer uitgeslapen kunstenaar zich met bepaald doel het octrooi verschafte: hij wilde zijn uitvinding toepassen bij de bedijking van de Zijpe, die hij bezig was voor te bereiden, en hij wilde de toepassing behoorlijk laten honoreeren. Zijn auteursrecht moest dus vaststaan. De kans op zulk honorarium, „als de supplicant sal mogen procedeeren om loon bij vorme van approbatie ofte premie van sijnder inventie", maakte men afhankelijk van een proefneming, die trouwens door den octrooi-aanvrager was aangeboden; hij zou namelijk verplicht zijn „te zijnen coste te doen makene ende stellene van zijner voirsegde stoffe ende materie van steenwerck ende cement, gebonden ende gevestigd een roede viercant werck ter plaetse van de Zijpe bijt

1 Zie OBREENS' Archief III, blz. 243.

2) Aangehaald register, fol. 191.

Hontsbosch in Hollant, daer daegelijcx vloet ende stroom comt; deselve wercx gedeelt twee roede lancx, een halve roede hooge ende een halve roede breet, ende deselve roede wercx te houde stane van Kersavont tot St. Jansmisse, omme alsdan daeraf visitacie te doen doen doer persoenen hemlieden daerinne verstaende".

Dat deze uitvinding, of laten wij zeggen weder-uitvinding van het beton aan de bedijking van de Zijpe werd vastgeknoopt, maakte het waarschijnlijk, dat ik nu ook in dat zelfde register het octrooi voor die bedijking zou vinden, dat in den *Tegenwoordigen Staat* [1]) vermeld wordt, maar dat indertijd Mr. MULLER niet had kunnen ontdekken. Inderdaad was het er, op den in den *Teg. St.* genoemden datum 31 Maart 1552 (er staat: 1551, stilo curiae), maar het gaf niet veel nieuws. Slechts dit, dat SCOREL en consorten niet de eersten waren, die het plan hadden opgevat; immers in den aanhef wordt ernaar verwezen, dat in 1541 octrooi voor het zelfde werk was verleend aan „onsen lieven neve, Heer CORNELIS, heer VAN ZEVENBERGEN", voor den tijd van 7 jaar, die nu waren verstreken, zoodat de gelegenheid voor anderen weder openstond. In SCORELS octrooi staat de bepaling, dat men binnen 2 jaar moet zijn begonnen, en daarna dan na 6 jaar moest gereed zijn.

De Zijpe trok dus de geestelijken wel aan! Immers CORNELIS VAN ZEVENBERGEN is de, uit het geslacht DE GLIMES, dat der heeren van Bergen (op Zoom), gesproten bisschop van Luik, tot 1544, toen hij, om de erfenis van zijn broer MAXIMILIAEN te kunnen aanvaarden, zijn bisdom vaarwel zegde.

Dat SCOREL zijn beton-toepassing bij de Zijpe wilde beproeven is zoo vreemd niet: dat water was in zijn jeugd bijna zijn naaste buur geweest, en, (dit is dan wat deze bedijkingsepisode ons nog meer kan leeren) blijkbaar had hij de relaties met zijn dorp niet verbroken, allerwaarschijnlijkst had hij er nog bezit uit de erfenis van zijn ouders, die, zooals ik boven reeds opmerkte, niet onbemiddeld zullen zijn geweest. Misschien beduidt het wat, dat onder de lieden die in 1549 bij de voorbesprekingen over de bedijking ten huize van SCOREL waren, ook genoemd wordt een dorpsgenoot: ZIJVERT GERRITSZ. VAN SCOREL. [2])

Er is, zooals wij uit de door Mr. MULLER indertijd uitgegeven stukken blijkt, oneenigheid tusschen de vennooten gekomen: waarschijnlijk viel de proef, die SCOREL maken moest, tegen en bleek de schilder-ingenieur toch niet tegen dit speciale werk opgewassen. In November 1555 werd de begonnen bedijking aanmerkelijk beschadigd en sloeg de zee er onderscheidene gaten in, die in het volgende voorjaar nog niet waren gedicht. De ingelanden van de achterliggende dorpen weigerden hun bijdragen te voldoen, en de Koning moest op eigen kosten voorzieningen treffen. Den 20 Mei 1556 machtigde hij den rentmeester van West

1) XVIII blz. 412.
2) Zie OBREENS *Archief* III, blz. 251.

Friesland, DIRK VAN TEYLINGEN, geld op te nemen en de dijkgraven van Drechterland, Medemblik en het Hontsbosch moesten met hem de bedijking in orde zien te krijgen. Maar toen, niettegenstaande de maatregelen des konings, de zaak niet behoorlijk in orde kwam, werd in 1561 een nieuw octrooi gegeven, SCOREL stond er toen geheel buiten; zijn octrooi was na 8 jaar vervallen. „Rechten" die hij overdoen kon, zooals mr. MULLER meende, had SCOREL niet meer in 1561. Anderen namen de bedijking toen ter hand, maar het duurde nog tientallen van jaren vóórdat zij slaagde. [1]) Zoowel voor den Bisschop, als voor den Kanunnik, als voor die na hen kwamen was het de speculatie-zucht, die hen dreef, en de oude schoolmeester DIRCK VALCOOGH, die in 1599 een berijmde kroniek van de Zijpe uitgaf, had geen ongelijk toen hij dichtte:

„Om baet syn die Sijp-heeren bijeen gecomen,
Om baet hebben sij tSijpdycken ter hant genomen,
Om baet hebben sij requesten geschreven,
Om baet is haer een goet octroy gegeven,
Om baet sijn die dijcken om 't Sijp ghemaeckt...".

Ook die speculatie-zucht past geheel in het beeld, dat wij ons van den schilder maken en dat Dr. HOOGEWERFF zoo voortreffelijk heeft geteekend.

Mijne aanvullingen en correcties op ondergeschikte punten zullen hem en anderen, die belangstellen in deze merkwaardige renaissance-figuur, naar ik hoop, welkom zijn.

---

1) De geschiedenis met de bedijking vindt men tamelijk uitvoerig bij DE VRIES: *Dijk- en Molenbestuur in Holands Nooraerkwartier*, blz. 210—215.

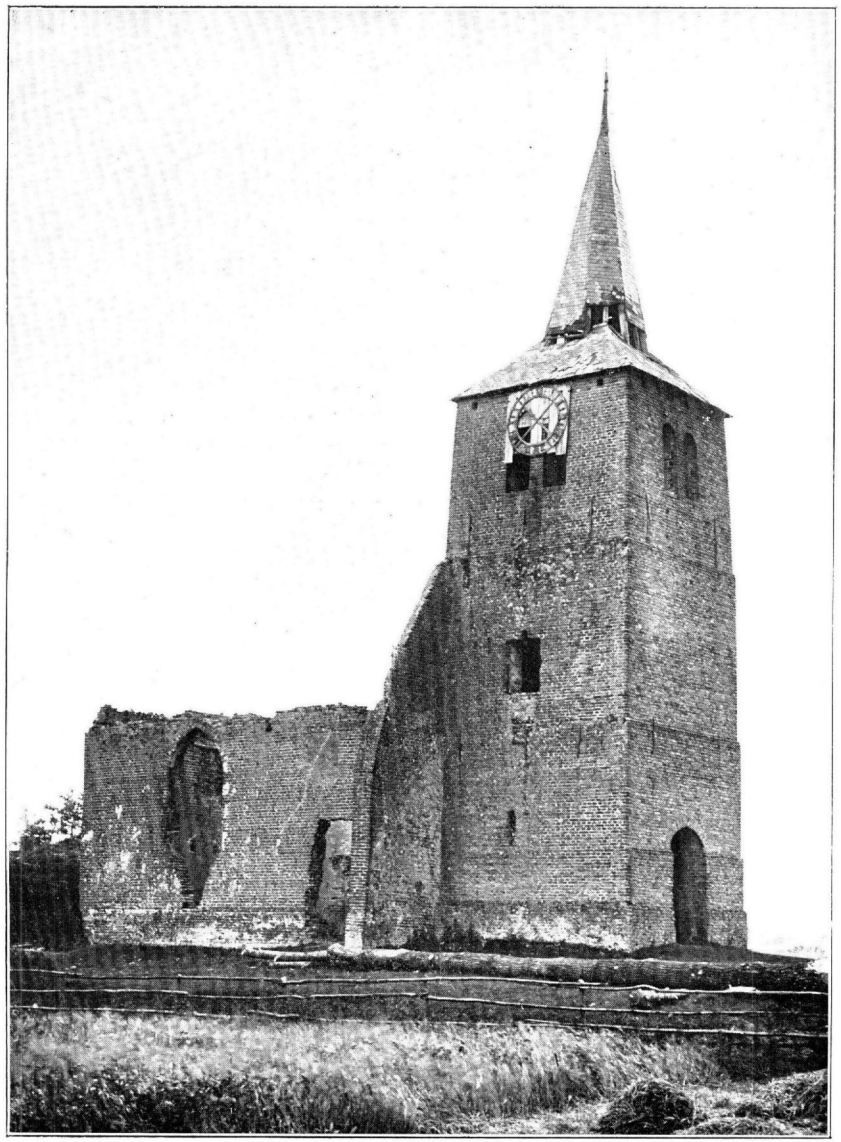

1. Toren van Vlierden.

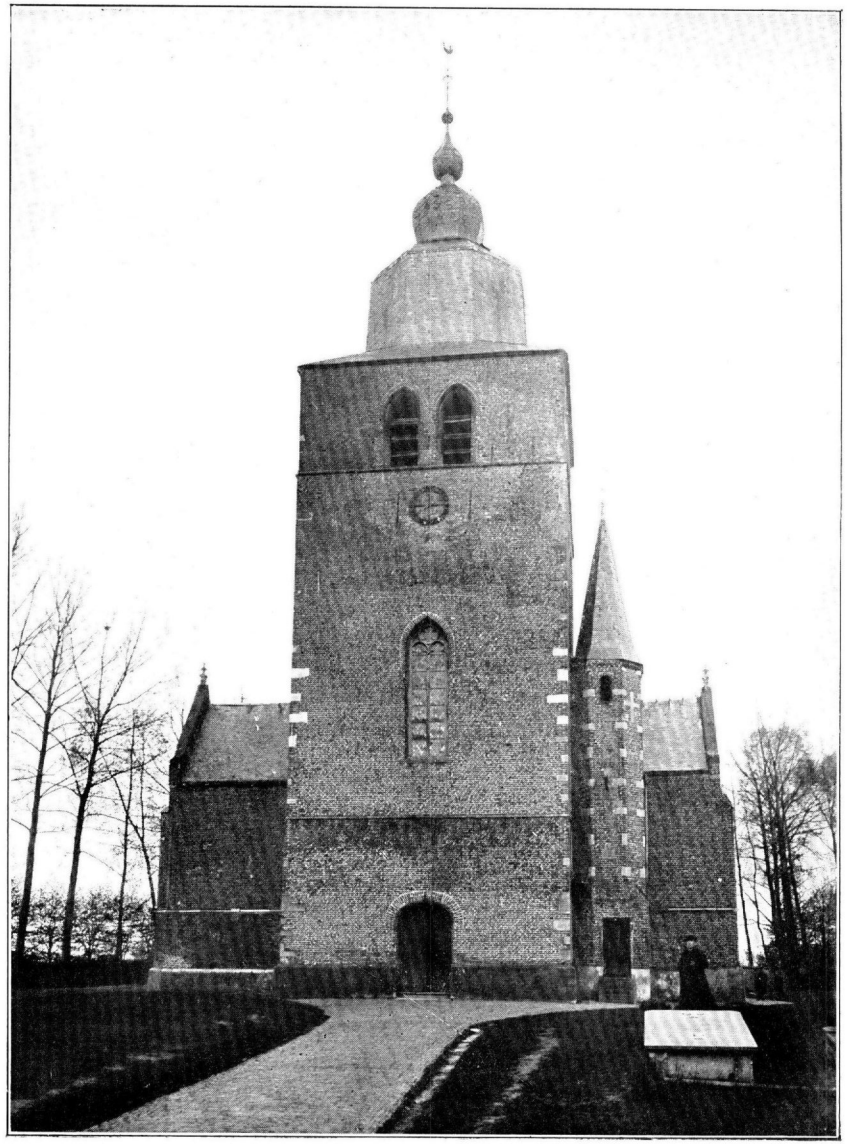

2. Toren van Budel.

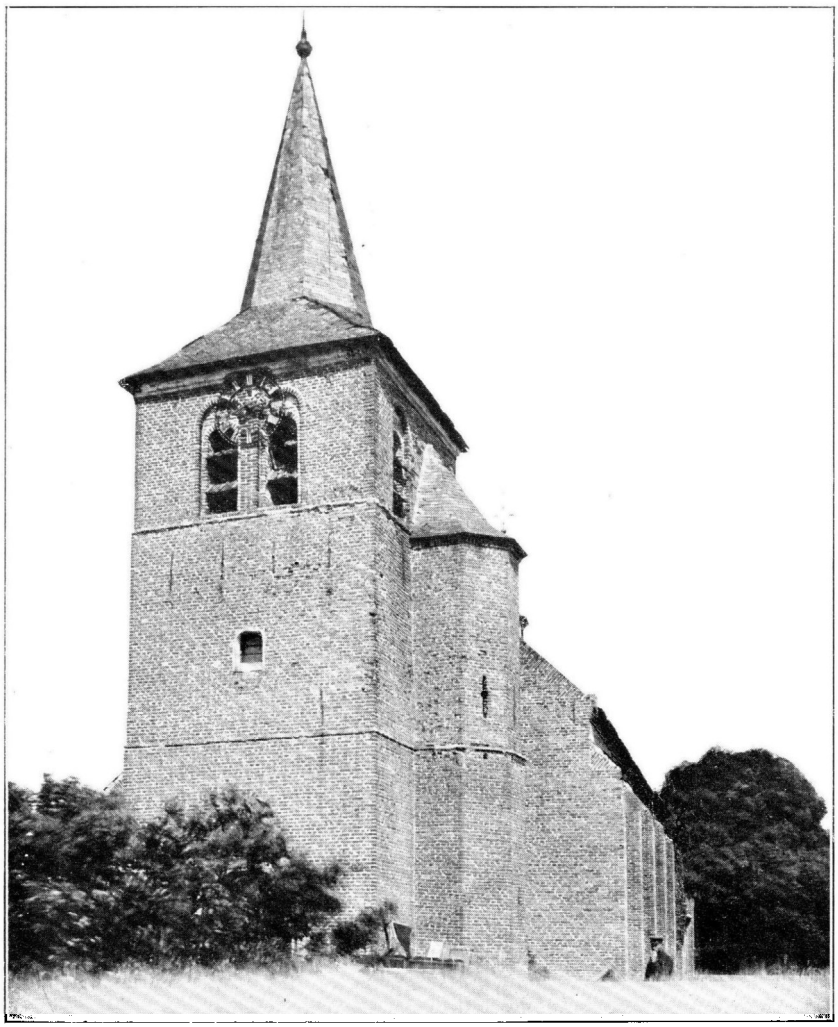

3. Toren van Liessel.

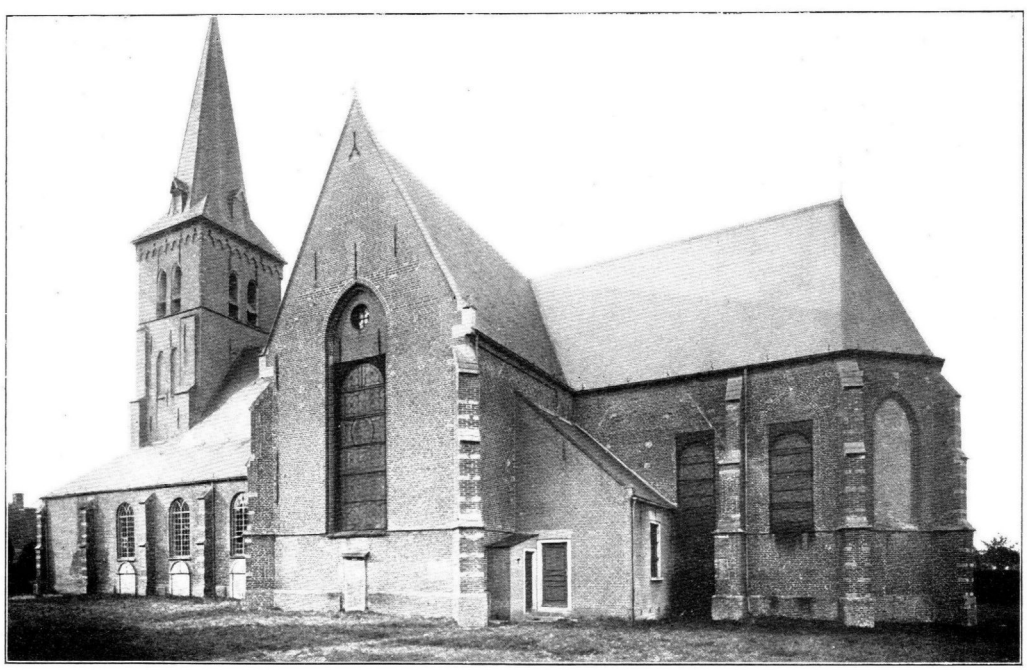

4. Toren van Nispen.

KEMPISCHE TORENS

DOOR

STAN LEURS EN DR. C. F. X. SMITS.

II.

GELIJK wij in ons vorig artikel beschreven hebben, kwam het gebruik van baksteen omtrent 1200 ten onzent in zwang. Het is dan ook geen wonder, dat in de Kempen, zelfs in dat gebied, dat wij als dat der „*baksteenen torens*" zouden kunnen bepalen, enkele torens uit het Romaansche tijdperk van tufsteen zijn opgetrokken [1]: zoo b. v. de voormalige XIIe eeuwsche toren van de St. Pieterskerk te Vught, (in 1884 afgebroken), de XIII-eeuwsche toren van de voormalige Collegiaatkerk te S. Oedenrode (in 1801 ingestort) en het onderste gedeelte (grondverdieping) van den voormaligen toren van Gemonde (in 1824 gesloopt). Daarentegen hebben wij de vroeg-dertien-eeuwsche baksteentorens van 's-Hertogenbosch en van Berlicum (N. B.).

Wat het gothiek tijdperk aangaat, treffen wij in het voorzegde gebied geen andere dan baksteenen torens aan; de koepeltoren van Den Bosch, de torens van de S. Gertrudiskerk te Bergen-op-Zoom, van de O. L. Vrouwekerk te Breda en van de S. Amandskerk te Geel zijn hierop uitgezonderd.

1) De voormalige Parochiekerk van Gemonde en de voormalige Collegiaatkerk te S. Oedenrode waren eveneens van tufsteen gebouwd, evenals de Abdijkerk te Postel en de Mariakapel van Oirschot.

Bij het grootste gedeelte dezer baksteenen torens, wordt nochtans in meerdere of mindere mate zandsteen verwerkt, waarbij tufsteen in de Meijerij en ijzergré in het Z. deel der Antwerpsche Kempen.

Wat nu de structuur en de versiering van den torenromp-op-zich-zelf aangaat, zullen we in plaats van elk onderdeel afzonderlijk te behandelen, achtereenvolgens de verschillende typen van torens in oogenschouw nemen, hetgeen ons zal toelaten, deze des te beter te caractiseeren.

TORENS ZONDER VERSIERING EN ZONDER CONTREFORTEN. EERSTE TYPE.

Onder deze reeks rangschikken wij de torens, welke noch door frijten versterkt, noch door blindbogen, of boogfriezen versierd zijn. Zoo schijnt het, dat de toren der oude kerk van Drunen wel tot het Romaansche tijdvak kon opklimmen, tenminste volgens den indruk, welke een der teekeningen uit het handschrift van VERHEES [1]) op ons maakt. Het benedengedeelte van den toren heeft vier vlakke muren, in wier bovengedeelte zich schietgaten bevinden — één schietspleet aan elke zijde — terwijl het klokkenhuis, dat een sterken insprong maakt aan iedere zijde een rondbogig(?) — galmgat heeft.

Andere torens, ofschoon uit lateren tijd dagteekenend, vertoonen een niet minder eenvoudig voorkomen. Zoo was de oorspronkelijke torenvorm der Collegiaatkerk van S. Pieter te Turnhout een baksteenen massa, zonder de minste versiering, zelfs ontbreekt er een cordonlijst onder de klokkenverdieping. Deze laatste vertoont langs elke zijde twee spitsbogige galmgaten. Wellicht dagteekent het ondergedeelte van dezen toren uit het begin der XIVe eeuw. In lateren tijd, vermoedelijk circa 1500, werd deze toren een derde hooger opgetrokken. De latere klokkenverdieping onderscheidt zich dan ook van den benedenbouw door het aanbrengen van zandsteenen hoekblokken, die ook aan de vensters voorkomen. Ofschoon de toren door deze verhooging, een rijziger verhouding heeft gekregen, blijft hij toch een voor de Collegiaatkerk der hoofdstad van de Kempen pover voorkomen houden.

Even eenvoudig, doch van bescheidener afmetingen is de toren van het nabij gelegene Oud-Turnhout. Deze werd vermoedelijk in de XIVe eeuw gebouwd, en in de XVe eeuw met een nieuw klokkenhuis verhoogd. Bij de verhooging dezer beide torens werd 't klokkenhuis door een cordonlijst van het oudere gedeelte gescheiden.

---

1) Dit handschrift van ongeveer 1800, door den landmeter VERHEES samengesteld, bevat de teekeningen van de meeste N. B. en enkele Hollandsche kerken, zooals zij er toen ter tijd uitzagen. Die teekeningen zijn over 't algemeen heel slordig en wat de détails betreft, weinig betrouwbaar. Het berust op 't oogenblik in de Bibliotheek van de Capucijnen te Handel, waar wij het vóór vele jaren reeds ontdekt hebben.

Trouwens de meeste torens dezer *eerste type* hebben dergelijke cordonlijst onder aan het klokkenhuis. Zoo b. v. de voormalige toren te Veghel (afgebroken 1860), die vermoedelijk tot de XIVe eeuw behoorde. (Twee laat-achtiend'eeuwsche afbeeldingen van dezen toren bevinden zich in de verzamelingen van het Prov. Genootschap van K. en W. in N.-Brabant te 's-Hertogenbosch). Zoo ook de plompe toren van Baerle-Hertog, (± 1400), de vijftien-eeuwsche torens van Netersel (in 1861 verhoogd), van Kruisland, van Gilze en van Riethoven (beide laatsten zijn een dertigtal jaren geleden grootendeels herbouwd), de rijzige laat-vijftien eeuwsche toren te Beersse (Prov. Antw.), de zware toren van Pulle (Prov. Antw.), de torens van Zoersel en Westmeerbeek (allen Prov. Antw.). Deze vier laatste torens zijn op de hoeken met zandsteenen blokken afgezet en zullen wel tot de tweede helft der vijftiende eeuw behooren; dit ondanks hun overigens eenvoudig voorkomen en hunne afmetingen, die, vergeleken bij die der overige Kempische torens, tamelijk bescheiden zijn.

Hierbij zij van nu af reeds opgemerkt, dat de meeste dezer torens zich op de uiterste grens van het gebied der baksteenen torens bevinden. De toren van Zoersel heeft een zeker cachet, doordat zijn galmgaten van twee indiepingen voorzien en de spitsbogen ervan met een waterlijst omgeven zijn, welke evenwel niet doorloopt in horizontalen zin.

De toren van Voorselaer (Prov. Antw.) ± 1500, wier mooie naald wij reeds hier vóór beschreven, heeft een klokkenhuis, waarvan het middengedeelte paneelsgewijze terugwijkt, zoodat van zelf hoeklisenen ontstaan. De ranke toren van Westmalle (Prov. Antwerpen) bestond uit vijf geledingen. Hij had zandsteenen kantblokken en een waterlijst om de spitsbogen der galmgaten, welke lijst ten minste aan de hoeken niet in horizontale richting doorliep. Deze toren werd in 1903 gesloopt, om toen weer ten westen van het verlengde kerkschip in denzelfden vorm te worden opgebouwd. De oude bouw dagteekende vermoedelijk uit de tweede helft der XVe eeuw.

Van den ouden kerktoren van Woensdrecht zeiden wij reeds in onze vorige bijdrage, dat hij tot tweemaal toe met een nieuwe klokkenverdieping verhoogd werd. Het ondergedeelte is in denzelfden eenvoudigen trant opgetrokken als de torens van Turnhout en van Oud-Turnhout en zal dan ook wel tot de XIVe eeuw opklimmen. Wellicht in het begin der XVe eeuw werd er een tweede klokkenhuis aan toegevoegd. Dit vertoont evenmin versiering als het oudste gedeelte en wordt zelfs door geen cordonlijst aangeduid. Veel rijker behandeld is daarentegen het jongste gedeelte van den toren. Het vertoont twee lijsten, de eene onder de galmgaten, de andere om hunne spitsbogen loopend. Het metselwerk is van zandsteenen banden doortrokken en op de hoeken en aan de neggen der vensters van

zandsteenen kantblokken voorzien. Dit kwistig gebruik van natuursteen wijst op een dateering van de eerste jaren der XVIe eeuw.

Tot deze eerste type van torens behooren nog *die* Meijerijsche torens, welke geheel in baksteen zijn opgetrokken en geen andere versiering hebben dan de twee cordonlijsten, die den romp in drie ongeveer gelijkmatige verdiepingen verdeelen. Zoo zijn de torens van Milheeze, Vlierden (afb. 1), Budel (afb. 2), Stiphout, Liessel (afb. 3), Nederwetten en St. Oedenrode (S. Maarten, thans Ned. Hervormde Kerk).

De kleine toren van de kapel te Milheeze (in 1800 gedeeltelijk verwoest) vermoedelijk uit de XVe eeuw, heeft slechts ééne galmopening in elke zijde der bovenverdieping. De eenvoudige, maar betrekkelijk ruime toren der voormalige kapel te Vlierden, kan tot het einde der XIVe eeuw behooren. De torens van Stiphout (einde XVe eeuw verhoogd), van Nederwetten, van Budel (1902 gesloopt) en van Liessel (afgebroken 1901) dagteekenen wellicht uit de eerste helft der XVe eeuw, de ranke toren van S. Oedenrode, van omstreeks 1450. Te Liessel omlijsten breedere en hoogere nissen de galmgaten, terwijl te S. Oedenrode de galmgaten op den cordonband van het klokkenhuis beginnen en beneden blind zijn gemetseld.

Aan den toren van Budel hadden de onderste en bovenste geleding elk maar een derde van de hoogte der middenste geleding, in dewelke wij aan de Westzijde een smal spitsbogig venster hadden. Tot op de hoogte der bovenste verdieping had deze toren zandsteenen kantblokken.

Ofschoon de torens van deze eerste reeks bijna allen tot het gothisch tijdperk, de meeste zelfs tot de XVe eeuw behooren, zijn zij nochtans niets anders dan een gotisch survival van den Romaanschen toren in zijn eenvoudigsten vorm, zooals wij hem bij voorkeur in 't gebied van de Maaslandsche school van den Romaanschen bouwstijl aantreffen. Zoo b.v. te Bertem (Z.-Brab.), Alfen (Geld.), met slechts een cordonlijst onder de galmgaten (te Neerijsche, Z. Br.), door twee cordonlijsten in 3 geledingen verdeeld, te Heel (Holl. Limburg) te Overlaer (Z.-Brab.), te Veen (Land v. Heusden). (Deze laatste is een baksteenen toren uit de XIIIe eeuw.)

Dit nuchter torentype overleeft zelfs het gothisch tijdperk, om nog *meer* in voege te komen tijdens den Baroktijd. De toren van Maarheeze, in vier geledingen door 3 cordonbanden verdeeld, inspireert zich nog blijkbaar op de oudere torens der omgeving. Deze toren werd gebouwd in 1772 en voor enkele jaren afgebroken. De ontwerp-teekening (uit het jaar 1770) van dezen toren is nog aanwezig in het Rijksarchief te 's Hertogenbosch.

De torens van Zoerle-Parwys (Antw.) en Vlimmeren (Antw.) zonder eenige mouluren noch profielen en met slechts één segmentbogig galmgat langs iederen kant, zijn weinig merkwaardige voortbrengselen der XVIIIe eeuw. Veel meer

5. Toren van Rijsbergen.

6. Toren van Ossendrecht.

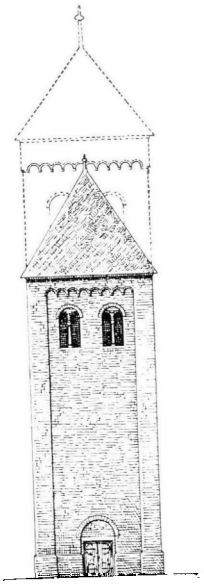

7. Reconstructie van den toren te Etten, door C. DE HOOG.

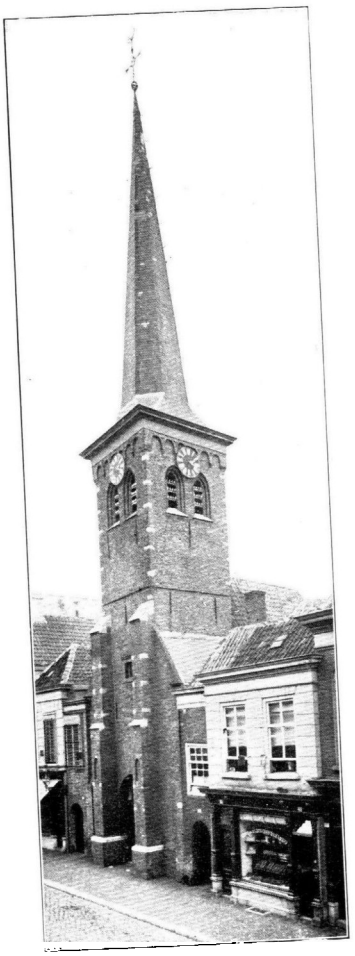

8. Toren van de St. Joriskapel te Breda.

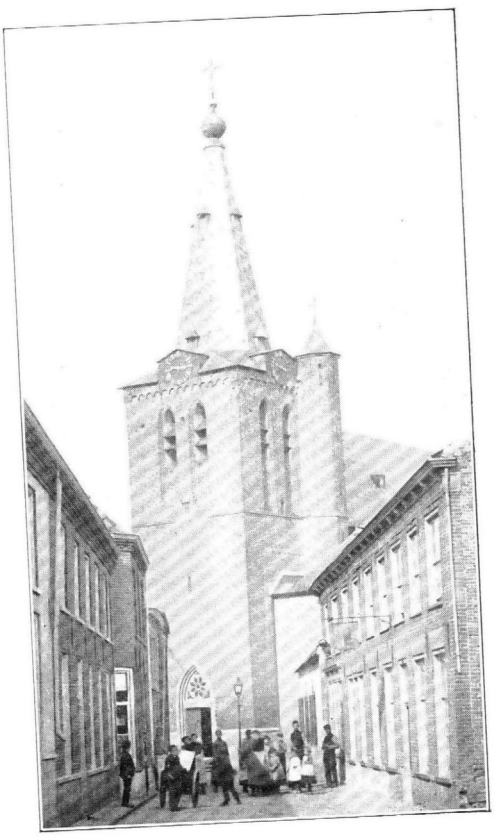

9. Toren van Schijndel.

zoude er ook niet te zeggen vallen van de torens te Postel (1769) en van Meerhout, ware het niet dat de barokspillen dier torens, hiervoren beschreven, onze aandacht vroegen.

Hier dus, evenals in de overige Nederlandsche gewesten, luidt de Barok een vervaltijdperk in voor de kerkelijke bouwkunst op het platteland en in 't bijzonder voor wat den torenbouw aangaat. Slechts door het grillige der bekroning trachtte men de dikwijls al te groote soberheid van het muurwerk te vergoeden.

TORENS ZONDER VERSIERING, MAAR MET CONTREFORTEN. TWEEDE TYPE.

De gothieke bouwmeesters, trouw aan hun beginselen, om den last niet over geheel den muurwand gelijkmatig te verdeelen, doch hem op eenige punten, door speciale organen op te vangen, versterkten de hoeken der torens door steunbeeren. Gedurende de XIIIe en XIVe eeuw kende men alleen maar dubbele hoekfrijten in het verlengde der muren geplaatst, met den aanvang der XVe eeuw komen ook overhoeks-geplaatste contreforten in zwang.

In de Kempen zijn de volgende onversierde torens door frijten versterkt:

1e. Met dubbele hoekfrijten: Vosselaar, Wortel, Meerle, Meir, Loenhout, Brecht, Poederle, Thielen, Lichtaart, Casterlé, Rethy, Arendonck, Desschel, Hersselt, (Antw.), Rijsbergen, Roosendaal, Nispen (Baronnie), Halsteren (Mark. B.-op-Zoom). Eersel en vermoedelijk ook Veldhoven (Meierij).

2e. Met schuine, overhoeks-gestelde frijten: Wuestwezel, Noorderwijk, Eindhout, Veerle, Esschen (Antw.), Reuzel en Middelbeers (Meierij), Ossendrecht, (Mark van B.-op-Zoom), Bavel (Baronnie).

Ad 1m: De onversierde torens met dubbele hoekfrijten zijn in twee groepen te onderscheiden, waarvan de eerste soort de frijten tot aan de geboorte van het spit, en de tweede soort de contraforten slechts tot aan het klokkenhuis opbouwt.

Dit laatste is het geval bij de meeste torens dezer reeks, n.l. te Vosselaar, Wortel, Meerle, Meir, Loenhout, Hersselt, Eersel, Rijsbergen, Nispen en Veldhoven.

Het beneden gedeelte van den later verhoogden toren van Nispen (afb. 4) schijnt wel het oudste exemplaar te zijn. De onderbouw van den toren is geheel van baksteen opgetrokken. De muurbeeren versnijden zich tweemaal: lijsten zijn er niet aanwezig.

Afgaande op de eenvoudige profileering — een afgeschuind vierkant — der ribben van het torengewelf en op het hoofddeksel der figuren, welke de kraagsteenen versieren, kan men dien toren tot de XIVe eeuw laten opklimmen. („*De Baronie van Breda*". Beschrijving der Mon. van Geschiedenis en Kunst, bl. 308). De

contreforten van dezen toren zijn in 't begin der XIXe eeuw met eene geleding verhoogd. Even oud (XIVe eeuw) is ook de benedenbouw van den toren te Roosendaal. Volgens de plaat van K. F. BENSDORP (aangehaald in 't zelfde boek en gedateerd op 1790) die de markt te Roosendaal met den toren te zien geeft, vertoonde hij vóór de verbouwing van 1839, eveneens tweemaal versneden, dubbele hoekfrijten.

De oorspronkelijke galmgaten zijn op die plaat niet meer zichtbaar. Vermoedelijk zijn ze geheel gedicht, toen men het tegenwoordige klokkenhuis aan den toren toevoegde. Dit klokkenhuis heeft zandsteenen hoekblokken, en de gekoppelde galmgaten hebben geprofileerde bergsteenen neggen. — Deze verhooging dagteekent vermoedelijk van de tweede helft der XVe eeuw, toen volgens J. B. GRAMMAYE de kerk op ruimere schaal herbouwd werd. (Zie het voormelde werk: bl. 314 v. v.) — Eenvoudiger nog dan deze beide torens lijkt (uiterlijk tenminste) die van Rijsbergen (afb. 5). De steunbeeren hebben hier slechts een enkele versnijding; doch de overgeblevene sporen van het torengewelf schijnen toch voor een vijftiende eeuwsche dateering te pleiten. Andere torens tot 't zelfde eenvoudige type als de drie voornoemde behoorend, hebben we te Meir (XIVe, verhoogd in 't begin der XVIe) en te Meerle (XVe eeuw) Deze torens zijn trouwens alle van betrekkelijk bescheiden afmetingen, daarom werden dan ook de meesten ervan in lateren tijd verhoogd.

Imposanter is dan ook 't vóórkomen der torens van Veldhoven, Eersel, Thielen, Poederle, Wortel en vooral van Vosselaer en Loenhout. Al deze torens hebben tenminste een cordonlijst onder 't klokkenhuis. Te Loenhout en te Vosselaer bemerken wij, dat een tweede cordonlijst den toren omgeeft en tevens de spitsbogen der galmgaten omlijst. Bij al deze torens zijn de frijten minstens tweemaal versneden, te Loenhout en te Eersel zelfs driemaal. Deze laatste toren bestaat uit drie geledingen, waarvan de middenste de helft der totale hoogte van het metselwerk bereikt. De torens van Poederle, Eersel en van Thielen dagteekenen uit de eerste helft der XVe eeuw. Tot de 2e helft derzelfde eeuw kunnen de torens van Vosselaer en Loenhout opklimmen. Van den toren van Wortel weten wij, dat hij in 1429 werd gebouwd. T. DONNET: *la Tour de Wortel in de „Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique"* Jaarg. 1903). De toren van Thielen werd een dertigtal jaren geleden met een geleding verhoogd.

De XIVe eeuwsche toren van Halsteren hadden wij naast dien van Nispen, Rosendaal en Rijsbergen genoemd, daar hij in denzelfden eenvoudigen trant is opgetrokken, ware het niet, dat de contreforten tot de halve hoogte van het voormalig klokkenhuis reiken. Deze toren is vermoedelijk verhoogd omtrent 1456 (datum van den bouw van het koor). De nieuwe verdieping met zandsteenen kantblokken wordt door een lijst aangeduid.

Rijziger dan de torens dezer tweede soort zijn die der eerste soort; namelijk die torens, waarvan de dubbele hoekfrijten (de contreforten) evenhoog als het metselwerk des torens reiken. Dit is het geval te Brecht, te Hersselt, te Lichtaart, te Casterle, te Rhety en te Arendonck. Te Brecht, te Lichtaart en te Arendonck wordt de toren gestut door tweemaal versneden beeren en loopt er eene lijst onder de bovenverdieping. Te Arendonck eindigden deze contreforten reeds een weinig lager dan het begin der torenspil. Maar hier moet men rekening houden met het feit, dat dit bovengedeelte na den brand van 1734 grootendeels werd heropgebouwd. De rondbogige galmgaten schenen tenminste wel van uit dien tijd te dagteekenen. (Zie WELVAARTS: *De vrijheid Arendonck*) Deze toren werd ondanks al de tot zijn behoud aangewende pogingen in 1905 gesloopt. Hij dagteekende vermoedelijk uit de eerste helft der XVe eeuw, evenals de toren van Lichtaart.

Met den bouw van den toren van Brecht begon men in 1422; vier jaar later was hij nog niet voltrokken, want bij brief van JAN, den toenmaligen bisschop van Kamerijk, gedagteekend van 8 Augustus 1426, verplichtte deze kerkvoogd, op aanvraag der parochianen en inwoners van Brecht de regeerders der toenmalige kapel van St. Leonardus te Brecht, om eene som van vierhonderd gulden te betalen, ten einde den toren van Brecht te kunnen voltrekken. Later wellicht, ten tijde van den bouw van het nieuwe hoogkoor (1486) verhoogde men den toren met een nieuw klokkenhuis, hetwelk zich van het andere onderscheidt door een tweede cordonlijst, welke den spitsboog der galmgaten omlijst. Met den bouw van dat nieuwe klokkenhuis werden de frijten eveneens een geleding hooger opgetrokken.

Na deze verhooging kon de toren van Brecht, wat zijn afmetingen betreft, de vergelijking doorstaan met de waarlijk monumentale torens van Rhety en Casterlé. Het praedicaat „monumentaal" is vooral op dezen laatste toepasselijk. Cordonlijsten verdeelen hem in vijf geledingen overeenkomstig welke de frijten viermaal versneden zijn. De twee onderste geledingen zijn aan de westzijde door den ingang en het portaalvenster ingenomen, welke in eenzelfde rijk geprofileerde zandsteenen nis zijn samengevat. Zandsteenen hoekblokken zijn aan de contreforten aanwezig. Evenals te Brecht hebben wij eene lijst, welke om de galmgaten loopt. Deze merkwaardige toren zal wel in de laatste jaren der XVe eeuw opgetrokken zijn geweest. De ietwat eenvoudiger toren van Rhety is wellicht ouder.

Aan sommige der torens met *dubbele hoekfrijten* treffen wij aan de oost- of kerkzijde slechts een enkelen zijdelingschen beer aan b.v. Arendonck, Poederle, Rijsbergen; bij de aanzienlijkste torens dezer reeks waren wegens de zwaardere bovenmassa op *iederen* hoek dubbele frijten noodzakelijk, b.v. Brecht, Casterlé.

Ad 2m: Tot de tweede reeks van torens behooren deze, welke *schuine, overhoeksgestelde frijten hebben*, zoaals Wuestwezel, Noorderwijk, Eindhout, Veerle, Esschen (Antw.), Reusel, Middelbeers, Ossendrecht en Bavel (N. B.)

Die frijten reikten tot op een derde der hoogte aan den toren van Reusel. Aan den voet van den toren had men een tufsteenen band. Deze toren dagteekende uit de eerste helft der XVe eeuw, en werd in het jaar 1896 afgebroken. Te Eindhout en te Bavel klimmen de eens versneden frijten slechts op tot aan de lijst, die den aanvang van het klokkenhuis aanduidt. Deze torens dagteekenen van ongeveer 't midden der XVe eeuw. De laatste werd in 1887 gesloopt. Ongeveer dezelfde ordonnantie heeft de toren van Esschen. Ofschoon deze nog in gothischen stijl is opgetrokken, dagteekent hij toch uit de XVIIe eeuw. Hij werd vermoedelijk gebouwd, nadat de Protestanten bezit hadden genomen van de kerk van Nispen, en nadat de kapel van Esschen tot parochiekerk was verheven. (Zie A. GOETSCHALCX, *Bijdragen tot de Geschiedenis van Brabant.*)

Evenals bij de beide voorgaande torens reikten ook te Ossendrecht (afb. 6) de contreforten tot aan het klokkenhuis. Deze toren had evenwel een minder gedrukt voorkomen. Hij was door cordonlijsten in 5 verdiepingen verdeeld. De frijten waren overeenkomstig het aantal verdiepingen driemaal versneden, aan de Oost- of kerkzijde waren er geen contreforten aanwezig. Om de spitsbogige afdekkingen der galmopeningen vertoonden zich hier en daar sporen van een neusprofiel, dat niet in horizontale richting doorliep.

Het bovengedeelte van dezen toren moet wellicht in lateren tijd vernieuwingen hebben ondergaan. Tevoren (in ons eerste artikel) hebben wij reeds aangemerkt, dat naast 't middenvenster twee kleine nissen zijn aangebracht. Deze toren gesloopt in 1897, dagteekende naar alle waarschijnlijkheid uit de eerste helft der XV eeuw.

Niet zóó hoog, doch veel beter geproportioneerd is de toren van Middelbeers.

De frijten reiken hier tot op halve hoogte van het klokkenhuis. Zij zijn driemaal versneden, overeenkomstig het aantal cordonlijsten, welke den toren in drie verdiepingen onderverdeelen. Elk der beide galmgaten bestaat uit een dubbel spitsboogvenster, onder een dergelijken boog saamgevat, wier montants tot aan de cordonlijst onder de spits reiken.

De toren van Veerle, die zijn goed voorkomen vooral aan zijn elegante spil (afgebrand in 1910) te danken had, heeft een muurwerk dat uit afwisselende lagen baksteen en ijzergré bestaat. Hij behoort tot de 2e helft der XV eeuw,

De imposante torens van Noorderwijk en Wuestwezel vormen in deze reeks de tegenhangers van de torens van Casterlé en Rethy. De frijten van al

deze torens zijn even hoog als het metselwerk. Te Noorderwijk en te Wuestwezel zijn zij driemaal versneden, overeenkomstig het aantal lijsten, welken den toren in vier horizontale geledingen verdeelen. Een cordonlijst loopt eveneens om de bogen der galmopeningen. Te Noorderwijk is de grondverdieping van zandsteen, met een band van ijzersteen. Deze toren dagteekent uit het einde der XV eeuw, evenals die van Wuestwezel.

Wanneer wij de ligging der torens, tot de beide eerste reeksen behoorend, nagaan, dan valt het ons op, dat zij voor 't grootste deel aanwezig zijn in 't Markiezaat van Bergen-op-Zoom en nog meer in de Antwerpsche Kempen. Velen ervan treffen wij aan op de uiterste grens van het gebied der baksteenen torens, zoo b.v. Esschen, Ossendrecht, Loenhout, Wuestwezel, Brecht Westmalle Zoersel, Pulle, Poederle, Vorselaer, Noorderwijk, Hersselt, Veerle en Budel.

Wij kunnen die torens beschouwen als behoorend tot een *overganstype* tusschen den *natuursteenen* torenbouw en den *baksteenbouw*.

Het karakteristieke der baksteenen torens bestaat immers in het versieren der muurdammen door ondiepe blindbogen. Dit is dus eigenlijk niets anders, dan het voortleven van het passieve ornament volgens Romaanschen geest. Slechts dààr, waar men in *natuursteen* bouwt, houdt men *streng* aan het Gothische beginsel vast, om enkel *actieve* (d.w.z., in *nauw verband met de constructie*), ornamenten aan te wenden. Zoo bepaalt zich in onze gewesten, zelfs bij de aanzienlijke natuursteenen torens, zooals die van S. Jan en O. L. Vrouw te Mechelen, van Heyst-op-den-Berg, van S. Amands te Geel, de heele versiering tot horizontale cordonlijsten en tot waterlijsten, die de galmgaten en de nis welke het portaal met zijn venster samenvat omlijsten. Deze portaalnis verkrijgt bovendien een min of meer rijke omlijsting.

De versnijdingen der frijten zijn doorgaans op een zeer eenvoudige manier aangebracht, zonder tusschenvoeging van driehoekige prisma's, hetgeen wèl 't geval is bij de meeste baksteenen torens. Nochtans zijn bij de aanzienlijkste natuursteenen torens, zooals b.v. S. Rombout te Mechelen, van Lieve Vrouwekerk en van S. Jacob te Antwerpen, van de L. Vrouwekerk te Breda, en van S. Gertrudiskerk te Bergen op Zoom de contreforten-versnijdingen op een ingewikkelde wijze aangebracht. Ook houdt men er bij deze laatstgenoemde torens aan, om de groote muurdammen te versieren meer echter door echte of gesimuleerde vensteropeningen, dan door eigenlijke blindnissen.

Na deze uiteenzetting is het duidelijk geworden, dat de torens, die tot de *beide voormelde typen* behooren, zich eerder door hunne sobere architectuur, heelemaal bij de natuursteenen torens aansluiten. De meeste van die torens hebben daarenboven zandsteenen kantblokken, en dito lijsten en portaal-omlijs-

tingen, zoodat ze slechts door 't bloote gebruik van het baksteen-materiaal tot de baksteen-architectuur behooren.

Weliswaar hebben de torens, die wij onder de eerste *type* gerangschikt hebben, n.l. die torens, welke *zonder eenige versiering* en *zouder contreforten* zijn opgebouwd, hunne verwanten in heel 't gebied der Nederlandsche baksteen-architectuur. — (Wij zonderen hier natuurlijk de Baroktorens uit.) — Zoo zien wij b. v. in Gelderland vooral de oudere torens te Horsen (XIIIe,) Velp [1]) en Groesbeek (XIVe eeuw). Deze laatste in drie geledingen verdeeld, is verwant aan de torens van het type Vlierden.

Even eenvoudige torenvormen van lateren datum, zooals die te Batenburg en te Ooy komen in 't overige Geldersche land minder vaak voor. Al deze torens zijn van betrekkelijk geringe afmetingen.

In Holland treffen wij er meer van dezen aard aan. Tot de oudere exemplaren behooren die van Oud-Alblas en Haastrecht, beide van de XIIIe eeuw, van Baardwijk (begin XIVe eeuw). Tot de jongere rekenen wij die van Abbenbroek (XVe eeuw) en Alblasserdam (circa 1450). —

In Zeeland hebben wij ook enkele torens, die tot het eerste type behooren b.v. te Oud-Vossemeer.

Dit door ons omschreven *eerste torentype* komt nochtans méér voor dàar waar men de torens in natuursteen bouwde. Dàar zijn bijna *alle* dorpstorens zonder versiering en zonder contreforten. Zoo treffen wij in de provincie Antwerpen: Gestel, Bevel, Santhoven, Oolen, alle vermoedelijk uit de XVe eeuw, welke niettegenstaande 't verschil van grondstof, nauw verwant zijn aan de eenvoudigste baksteenen torens uit dezelfde streek, zoo b.v. Zoersel, Westmalle, Pulle, Westmeerbeek, enz.

De tweede type (torens mèt contreforten doch zonder versiering), localiseert zich vooral in de Zuid-Westelijke Kempen. Deze torens, in baksteen gebouwd, vinden hunne tegenhangers in gelijksoortige *natuursteenen* torens in de provincie Antwerpen.

Het baksteentype van Casterlé strookt met het natuursteenen-type van Heyst-op-den-Berg, het baksteentype van Arendonck komt weer overeen met dat der natuursteenen torens van Hove en Wilrijck, terwijl de baksteentoren van Veerle aan de gelijksoortige natuursteenen torens van Schrieck en van Mortsel herinnert. De imposante natuursteenen toren van S. Amands te Geel, wiens schuine hoekfrijten even hoog als het metselwerk opgaan, behoort, insgelijks tot deze serie.

Onder de torens van het tweede type bevinden er zich enkele, waaraan wij een bijzondere kunstwaarde mogen toekennen, b. v. die van Wuestwezel, Rhety en vooral die van Casterlé.

---

[1]) Velp in N.-Brabant, and van Ravestein.

Van geweldige afmetingen, voor dorpstorens tenminste, door zware frijten geschoord, maken ze een imposanten, massalen indruk, die door de sobere bouwwijze in zekere mate wordt versterkt, terwij enkele cordonlijsten volstaan, om den indruk van armoede te weren.

De toren van Casterlé mogen we wel als 't meesterstuk van deze reeks aanzien. Buiten het feit, dat hij de voormelde hoedanigheden in ruime mate bezit, wordt hier 't oog nog op aangename wijze geboeid door de kleurrijke afwisseling van natuur- en baksteen aan de contreforten. Torens van deze tweede type treffen wij ook nogal dicht gezaaid op het eiland Walcheren (Ritthem, Souburg, Biggekerke enz.) Maar de beide hier besproken overgangstypen (nl. onversierde baksteenen torens) ontmoeten wij vooral in andere streken langs de grens van de natuur- en baksteenen torens. De Kempische groep van onversierde torens zet zich althans in Noordelijk Limburg voort. Zoo herinnert de toren van Tessenderloo aan dien van Casterlé, de torens van Neerpelt, Quaadmechelen en Exel aan den toren van Arendonck, de toren van Hechtel gelijkt op dien van Veerle; die van Overpelt heeft geen versiering noch contreforten. In Zuid-Limburg bakenen de eenvoudige torens zonder contreforten van Jabeek en Schinveld (Holl. Limburg) de uiterste grens van het baksteengebied af. In den achterhoek van Overijssel kan de toren van Losser als een vertegenwoordiger van hetzelfde overgangstype beschouwd worden, evenals de Westphaalsche toren te Alzätte.

Ook in Fransch Vlaanderen hebben we ook nog een belangrijke groep onversierde torens aan de uiterste grens van het gebied van den baksteenbouw gelegen. Zoo b.v. de torens van Caestere, Meteren, Hazebroek (Noorder-Departement) Waasten (België) alle flinke torens, door dubbele hoekfrijten tot op hun volle hoogte geschoord en waarvan sommige (b.v. Hazebroek) een kwistig gebruik van natuursteen vertoonen.

TORENS MET BOOGFRIEZEN.
DERDE TYPE.

Torens, waar het gebruik van het boogfriezenmotief beperkt blijft als bekroning van het bovenverdiep des torens.

Zulks is natuurlijk het geval bij torens, welke slechts uit één geleding bestaan zooals bijv. het romaansche ondergedeelte van den voormaligen toren te Etten, (afb. 7) welke in 1732 ineenstortte. Het boogfries, dat op de opstandteekening van den voorgevel, in 1610 door JAN GOOSENS opgemaakt, de hoogte van den toren in zijnen oorspronkelijken vorm aangeeft, was blijkbaar tusschen twee hoeklisenen opgesloten. Dit vermoedelijk vroeg XIIIe-eeuwsch torentje had natuurlijk

geen contreforten. De galmopeningen en het poortje aan de westzijde waren volbogig (Zie Dr. JAN KALF *De Baronie van Breda*; *idem.* De kerk van Etten in het bulletijn van den Nederlandschen Oudheidkundigen bond (1910 en 11).

Tusschen de jongere torens dezer reeks hebben er slechts twee, n.l. die van Hoogeloon en van Zundert lisenen, welke de boogfries insluiten. Bij de andere n.l. bij de torens van Princenhage, Rijen, Sprundel, Terheiden, St. Joris Kapel te Breda (Baronie) (afb. 8); van Hasselt (bij Tilburg), Enschot, Schijndel (afb. 9), Hooge Mierde (Meierij); bij de verhoogde torens van Nispen en Etten (Baronie) komen ook de uiteinden van het boogfries op uitkragingen terecht.

1e) Torens zonder contreforten.

Buiten de romaansche toren van Etten zijn het slechts de kleine toren der Hasseltsche kapel te Tilburg en de massale, stoer-eenvoudige toren van Schijndel, welke de frijtlooze torens in deze reeks vertegenwoordigen.

Evenals in den naburigen vroeger beschreven toren der voormalige parochiekerk te Sint Oedenrode beginnen bij deze laatste de galmgaten op den cordonband van het klokkenhuis en zijn beneden dicht bemetseld. Daar volgens SCHUTJES (*Geschiedenis van het bisdom 's Bosch* bladz. 635) de kerk eerst op deze plaats werd herbouwd, nadat de Gelderschen in 1512 de kerk op den Heikant in brand gestoken hadden, zou deze toren, ondanks zijn betrekkelijk sobere architectuur uit het eerste kwartaal der XVIe eeuw dagteekenen.

Bij het torentje der Hasseltsche kapel bestaat de fries slechts uit drie bogen: twee rondbogen in wier midden een breedere segmentboog. Deze omlijst tevens de eveneens segmentbogige nis, welke de gekoppelde spitsbogige galmopeningen samenvat. Deze toren kan tot circa 1450 opklimmen.

2e) Torens met contreforten. De kleinste onder hen, namelijk die van de Sint Joriskapel te Breda en die van de voormalige kerk te Rijen (in 1905 gesloopt) hebben slechts een paar beren aan de Westkant in het verlengde der zijmuren van den toren geplaatst. Deze eens versneden contreforten reiken slechts tot halverwege den toren. Aan de St. Joriskapel te Breda treffen wij op die hoogte een cordonlijst, te Rijen lag deze wat hooger, juist onder de galmopeningen. Dit laatste torentje, uitsluitend van baksteen opgetrokken, dagteekent vermoedelijk uit het begin der XVe eeuw. De toren der St. Joriskapel, waar zandsteenen hoekblokken voorkomen, is wellicht een vijftig à honderd jaar jonger.

Dubbele hoekfrijten hebben de torens van Hoogeloon, Zundert, Sprundel, Princenhage, Terheyden, Enschot en Etten. Aan de Romaansche kern van dezen laatste werden zij eerst later toegevoegd, namelijk wanneer deze omstreeks 1316 met eene nieuwe klokkenverdieping werd verhoogd. Deze eensversneden contre-

forten reikten slechts tot de halve hoogte van den toren in zijn nieuwe gedaante. De betrekkelijke hooge ouderdom waarop de romaansche toren van Etten in eenen gotischen werd omgebouwd, verklaart wellicht waarom men hier onder het nieuwe klokkenverdiep geen cordonlijst aanbracht (zulks was tenminste de toestand volgens een opstandteekening van den westgevel in 1610 opgemaakt door JAN GOOSENS en volgens een teekening van 1730 door PRONK). Zulke cordonlijst onder de galmgaten ontbreekt aan geen enkele der volgende torens.

Aan den midden XVe eeuwschen toren te Terheyden reiken de tweemaal versneden, met zandsteenen hoekblokken afgezette contreforten maar tot ter halve hoogte den toren. De geleding boven het klokkenverdiep van deze toren werd ter gelegenheid van de restauratie der kerk door Dr. CUYPERS in 1876 aangebracht.

Aan de torens van Princenhage, van Enschot en van Sprundel zijn de steunberen maar eens versneden en reiken zij toch tot onder het klokkenverdiep. De twee laatste torens worden trouwens door natuursteenen cordonlijsten in drie geledingen verdeeld. De toren van Princenhage, na den brand van 1873 in gewijzigden vorm herbouwd, kon tot het begin der XVe eeuw opklimmen. De jongere toren van Enschot maakt ondanks zijn niet al te ruime afmetingen een monumentalen indruk. De twee gekoppelde galmgaten zijn hier onder een stompen spitsboog saamgevat. Een aangenaam vormenspel geeft het rondboogfries te zien, doordat die rondbogen van betrekkelijk groote afmeting zijn.

Te Sprundel kan het ondergedeelte van ouderen datum zijn. De bovenverdieping is wellicht jonger, want hier is zandsteen aan de hoeken en aan de omlijsting van de galmgaten verwerkt (± 1500). Opmerkelijk is, dat alleen te Sprundel en te Hooge-Mierde de boogfries uit spitsbogen bestaat, terwijl deze overal elders uit rondbogen is samengesteld.

Deze laatste toren, in drie geledingen verdeeld, wordt geschoord door schuin geplaatste frijten, die tweemaal versneden, tot aan de cordonlijst van het klokkenhuis reiken. Langs de westzijde bevinden zich onder de galmgaten, tusschen deze en de cordonlijst, welke de hoogte van het klokkenverdiep aangeeft, drie kleine blindnissen, waarvan de middenste ietwat grooter is dan de twee andere. Deze toren dagteekent wellicht uit de 2e helft der XVe eeuw.

De toren van Nispen, wiens oorspronkelijken vorm wij reeds beschreven, werd ter gelegenheid van den wederopbouw der kerk in de XVe eeuw, met een nieuw klokkenhuis (met boogfries) verhoogd. De flinke, wellicht uit de 1e helft der XVe eeuw dagteekenende toren van Hoogeloon, is door zandsteenen lijsten in 4 geledingen verdeeld. Overeenkomstig deze geledingen zijn de dubbele hoekfrijten driemaal versneden en zetten zich ter hoogte der klokken verdieping in de hoeklisenen der rondboogfries voort. Zooals wij reeds tevoren bemerkten, vertoont

de toren van Zundert een gelijksoortige ordonnantie met den vorige, maar hij is overigens veel eenvoudiger. Hij gaat n.l. zonder verjonging omhoog en de beren zijn slechts tweemaal versneden. Mogelijk dagteekent deze toren uit de 2e helft der XVe eeuw, maar hij is waarschijnlijk na den brand van 1916 in zijn tegenwoordigen toestand hersteld.

De torens, met een boogfries onder de spits, maar zonder verdere versiering, localiseeren zich vooral in de Baronie en naaste omgeving.

Wij hebben daar trouwens een Romaansche oertype in den oorsponkelijken toren van Etten, tenminste voor wat de torens aangaat, wier boogfries tusschen lisenen is ingesloten (Zundert en Hoogeloon).

De toren van Almkerk (3 geledingen) in het land van Altena (eerste helft van de XIIIe eeuw) vertegenwoordigt insgelijks hetzelfde type, evenals de toren van Hendrik Ido Ambacht (Zuid-Holland) eener bovenverdieping.

Torens, waar de boogfries aan de uiteinde op overkragingen rust en slechts aan de klokkenverdieping aanwezig is, vinden we nog te 's Gravenmoer (deze toren sluit zich natuurlijk bij de groep van de Baronie aan te Dreischor (Zeeland) en Löcre (W. Vlaanderen).

Romaansche oertypen daarvan hebben wij te Arnoldsweiler (bij Düren) en te Netterden (Gelderland).

I. DAVID FINSON, Opwekking van Lazarus. Gemeentehuis te Bergen op Zoom.

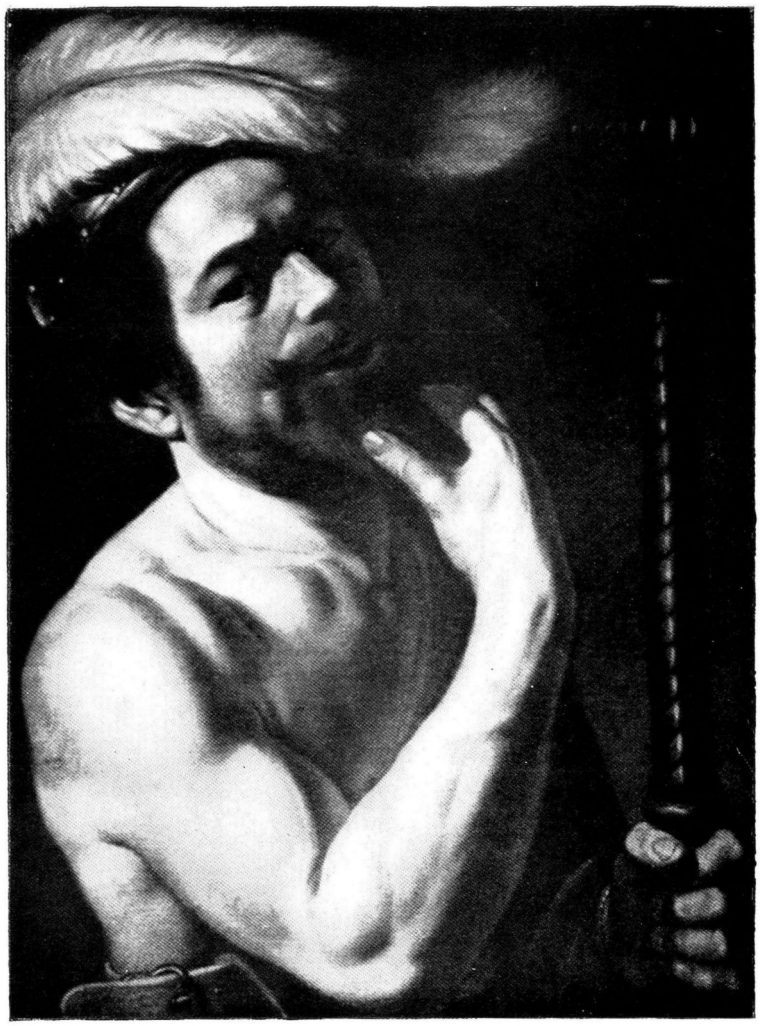

II. LOUIS FINSON, zelfportret, in het Museum te Marseille.

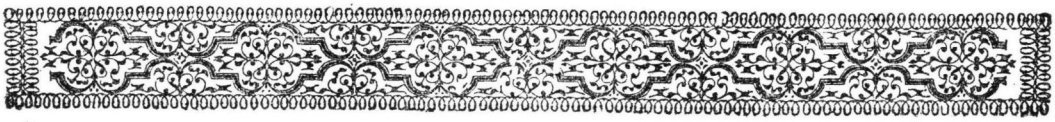

Iets over de schilders Louys, David en Pieter Finson.

DOOR

DR. A. BREDIUS.

P het stadhuis te Bergen op Zoom bevindt zich een kolossaal doek, waarop men, met bijna levensgroote figuren ten voeten uit de voorstelling van Lazarus' opwekking ziet afgebeeld. De afbeelding maakt eene beschrijving er van overbodig. Het koloriet is niet zeer aangenaam; het stuk, dat door tijd en verwaarloozing had geleden, is onlangs uitmuntend hersteld door den Heer D. DE WILD in den Haag.

Er ging een oude traditie, dat dit stuk door den vermaarden THOMAS WILLEBOORTS BOSSCHAERT, een schilder waarop Bergen op Zoom eertijds bijzonder trotsch was, geschilderd zou zijn.

Onbegrijpelijk, want de schilderij is gemerkt (en was dit vroeger nog duidelijker):

David Finsonius Campveriensis fecit 1638.

Dit vermelde reeds ERMERINS (p. 198 IIIe deel) zooals de kundige en altijd hulpvaardige archivaris van Veere, de Heer PERRELS, de vriendelijkheid had mij mede te deelen. Hij voegde daaraan nog de belangrijke aanteekening toe, dat AERNOUT VINGSON van Brugge, Schilder, te Veere den 16 Juni 1587 poorter werd. Bijna zonder twijfel is dit de vader van DAVID, en diens broeder JACQUES FYNSON (VINSON), beiden schilders en een oom van den vermaarden schilder LOUIS FINSONUIS (VINSON) geweest. Over den laatste heb ik op het Kunsthistrisch congres te Parijs in 1900 in het Louvre, een korte redevoering gehouden, die (met illustraties) afgedrukt staat in de Annales internationales d' Histoire, Congrés de Paris 1900. [1]) LOUYS VINSON was een zeer merkwaardig historieschilder, wiens

1) Librairie ARMAND COLIN Paris 5 rue de Mézières 1902

zeer grillig verspreide werken ik getracht heb, zooveel mogelijk op te zoeken en te beschrijven. Maar een der stukken die ik niet zag, werd tentoongesteld te Marseille in 1906 op de „Exposition générale d'Art Provençal" waarover PHILIPPE AUQUIER in de Gazette des Beaux Arts een uitvoerige beschouwing gaf. Hij zegt daarin:

„De FINSONIUS on connait maintenant, grâçe aux recherches de M. BREDIUS toute l'histoire. M. DE CHENNEVIÈRES avait jadis signalé, dans Les Recherches sur les Peintres de l'ancienne France l'influence exercée à Aix par ce Brugeois qui, pourvu de la faveur de Peiresc, laissa en Provence une oeuvre considérable... La peinture de FINSONIUS, que l'exposition met en valeur, une *Résurrection de Lazare* tirée de l'Eglise du village de Château Gombert près Marseille, n'est pas de ses meilleures; elle n'en a pas moins un vif intérêt. FINSONIUS ne s'y affirme pas complètement libéré des enseignements du CARAVAGE, qui fut son maître; néanmoins à certaines particularités on sent que l'elève aurait tôt fait de se dégager des entraves qui contraignent encore sa personalité. Le Flamand qu'il est garde soil goût inné de réalisme, mais par la conception de la scène et la disposition de ses personnages il s'y révèle déjà puissant dramaturge".

Hoewel ik geen afbeelding ken naar deze schilderij heb ik redenen om aan te nemen dat de Bergen-op-Zoomsche „opwekking van Lazarus" eene copie erna is door den neef DAVID, die zooals wij zien zullen, een groot deel van de kunstnalatenschap van zijn oom erfde.

Voornamelijk geloof ik dit, omdat op deze als op zijne meeste groote historiestukken de tamelijk ijdele LOUIS FINSONIUS zichzelf afbeeldde onder de toeschouwers (hier links de tweede figuur van den hoek.) Tot staving van dit vermoeden, vindt men hierbij eene reproductie naar het zonderlinge zelfportret van den meester in het Museum van Marseille (gemerkt: LUDOVICUS FINSONIUS *Belga Brugensis suo se penecillo pinxit Aquis Sextiis Anno* 1613.)

Toen de „seer constrycke" Mr. LOUYS FINSON zijn einde voelde naderen, liet hij in de woning van den Amsterdam'schen schilder ABRAHAM VINCK [1]) waar hij logeerde, den Notaris RUTTENS komen en maakte zijn testament. Ziehier een extract er uit:

19 September 1617. Testament van den eersamen ende seer Constrycken MR. LOUYS FINSON, Schilder, Jacobssone, geboren van Brugge in Vlaenderen, Jonghman, alsnoch ongehilickt, swackelycken van lichame te bedde liggende. Hij legateert aan de Huiszitten Armen van Amsterdam f 50.—. Aan MR. ABRAHAM VINK de „proprieteyt hem Testateur voor de helft competerende in 2 stucken „schilderyen beyde van MICHAEL ANGEL CRAWATS (CARRAVAGGIO) d'eene

[1]) Zie over hem DE ROEVER in Oud-Holland.

„wesende den Rosarius, d'ander Judith ende Holopharnis, waarvan de „wederhelfte den voorm. MR. ABRAHAM VINCK is toecomende". Aan MR. ABRAHAM VINCK'S huisvrouw tot een gedachtenis „een gouden Rinck, wesende een Bootse „met zeven Diamanten". Aan MARGRIETE, ABRAHAM VINCK'S dochter 2 gouden brazeletten met gesneden Agaten; aan ABRAHAM, zijn zoontje „een pluijme met een Juweelken". Aan CATHARYNKEN, het jongste dochterken „een gouden rincxken, „wesende een Roosken van Diamanten, weerdich omtrent 40 guldens". Aan „DAVID FINSON, zijn's broeders Sone *alle zijne conste ende teeckeninghen en „pampieren*". Voorts al zijne goederen goud, zilver „*Const, Schilderijen in- en uitschuldeu enz.*" aan LAURENS FINSON, zijn broeder voor de eene helft en ARNOUT FINSON, mede zijn broeder, voor de andere helft. Na zijn dood zal er een Inventaris moeten worden opgemaakt. Hij heeft met MR. ABRAHAM VINCK een rekening openstaande van montkosten als andersints. Men mag dezen daarmede niet lastig vallen, maar hem „op zijn simpel verclaren" betalen, wat hij zal opgeven. ADAM NIJS en MR. ABRAHAM VINCK zijn Executeurs. *Gepasseert ten huijse van* MR. ABRAHAM VINCK, *gestaen bij de Verckesluijse*. Ende alsoo den Testateur midts zijne debiliteyt niet schrijven en conde, versocht aen den eersamen MR. ANDRIES RADEMACHER *il giovane* (de Jonghe) dat hij de minuten soude willen onderteeckenen.

Get. ANDREA RADEMACHER *il gione*.
tot last van den testateur.

Deze laatste was denkelijk een leerling, die met hem de reis uit het Zuiden naar Nederland gemaakt had.

Daar FINSON nog niet geheel tevreden hiermede was, moest RUTTENS den volgenden dag terugkomen. In een Codicil bespreekt hy nog aan MR. ABRAHAM VINCK, boven het hem reeds gelegateerde, „een stuck schildery, „wesende Venus en Bachus met fruyten, van zyns codicillateurs eyghen hant „geschildert en binnen zynen logimente staende".

Al wat VINCK van zijn Neef DAVID FINSON zal te eisschen hebben, moet betaald worden uit de opbrengst van zyn boeken en goederen natelaten, zonder dat DAVID FINSON aan zijn prelegaat iets mag afgekort worden.

Wij hooren hier dus het eerst van den Neef DAVID FINSON, die wellicht een leerling van VINCK [1]) was. In 1617 was hij twintig jaren oud. Vier jaren later huwde hij.

18 Juni 1621 vinden wij in de Amsterdam'sche registers der kerkelijke

1) LOUIS FINSON schijnt den tijd ten huize van VINCK doorgebracht, niet alleen aan de schilderkunst gewijd te hebben. 11 Mei 1621 wordt er voor Not. W. CLUIJT een Acte verleden, waaruit blijkt, dat FINSON bij ANNETJE CRAY, dienstmaagd van ABR. VINCK een kind verwekt had, dat in de Reestraat geboren werd.

huwelijken DAVID VINSSON, schilder, 24 jaren oud, geen ouders hebbende, wonende op de Geldersche kade, met AEFFE CLAESDR., oud 18 jaren.

Vooraf echter nog eenige acten, waarin hij reeds vroeger genoemd wordt.

19 January 1618 compareerden LAUREIJS, JACOB, JAN, PIETER [schilder] en DAVID FINSON, vervangende MARIA FINSON, der voorsz. JACOBS, JANS, PIETERS en DAVIDTS suster, allen erffgenamen van sal. LOUYS FINSON, en bekenden gesamentlyck vercocht en overgedragen te hebben aen. . . Mr. ABRAHAM VINCK alle d'actien, recht en gerechticheden die hun toecomen en competeren van GUILLAUME VAN OFFENBERCH en zijne Genade den Grave LEEUWENSTEYN over een stuck schilderij wesende 't Vonnis van Paris. [1])

De twee schilders teekenen:

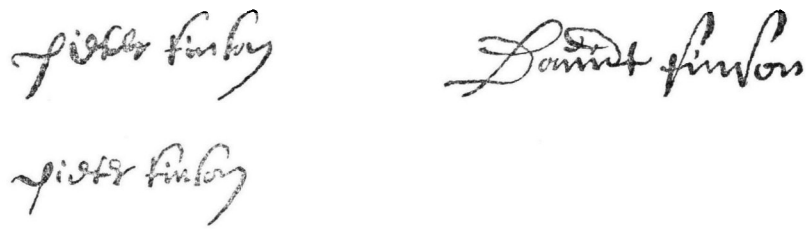

Op denzelfden dag transporteeren dezelfden aan „BOSSE HERMANSZ., schilder, present en accepterende alle het recht, actie, paert en deel als hen is toecomende en competerende, in seeckere plate wesende de Steeninghe Stephani [naar FINSON'S schilderij in de kerk te Arles] omme deselve te moghen doen voortsnijden, en daerop betaelt al sulcke 200 gulden als daerop noch staen te betalen aen..... plaetsnyder in den Haghe, en sullen de 100 guldens, die denselve LOUYS FINSON daerop heeft gegeven denselven BOSSE HERMANS te nutte comen en genieten. Behoudelijck dat daerin sal gestelt worden de naem van den voorsz. LOUYS FINSON en sal hy HERMANS deselve plate en alle prenten moghen devulgeren en als syn eygen daermede doen..... [1])

Een jaar later vinden wij DAVID FINSON als miniatuurschilder werkzaam.

Op huyden den 26en Maert 1619 compareerde..... DAVID VINÇON, Schilder, out omtrent 22 jaren en heeft ten versoecke van MICHIEL DE FORT geattesteert.... dat seeckeren tijt geleden eenen DANIEL EVERTSEN by hem getuyge gekoomen is, hem vertoonende een silver plaetgen, daerop deselve DANIEL EVERTSEN seyde gaeren op geconterfeyt wilde syn, voegende daerby, dat hy een nichte hadde, die hy meede ten huyse van hem getuyge soude brengen om meede op dergelycke plaet geconterfeyt te worden. Ende... dat hy getuyge deselve DANIEL EVERTSEN ende de voornoemden vroupersoon (die hy, DANIEL EVERTSEN syn nichte noemde te wesen) elck op een besondere plaet heeft

1) Prot. Not. P. RUTTENS, Amsterdam.

affgeconterfeijt en dat de voorn. DANIEL EVERTSEN ende deselve vroupersoon tot meermaelen tsyn getuygens woonhuyse tsamen geweest syn ende opt affconterfeyten geseeten hebben. Verclaert mede dat hy getuyge daernae verstaen heeft, dattet de huysvrouwe is geweest van de producent (MICHIEL DE FORT) en dat de producent deselve plaeten onder hem getuyge berustende daermee heeft doen arresteeren. Alle 'twelc enz.

JACOB DE GREBBER, silversmith out omtrent 33 jaren verklaart de plaatjes gemaakt te hebben met een Advys daerin.

18 April 1629 woonde de schilder nog te Amsterdam. Op dien dag toch transporteert hy aan ROELANDT ROELANDTSZ al zijne „meuble goederen, huysraet en imboel twelck hy besittende is" voor een schuld van f 150.— wegens huishuur waarvoor *R. R.* borg gebleven was. [1])

Veel later blijkt dat deze ROELANDT ROELANDTSZ gehuwd was met MARIA FINSON, zuster van onzen schilder.

6 Sept. 1645 verklaart MARIA FINSON, Wede van ROELANT ROELANTSZ (en anderen) dat zij „ten huyse van ABRAHAM VINCK, schilder en conterfeyter, haer oom LOUYS FINSON, die daer logeerde, quam te overlyden en daer op 't ontfangen van desselfs erffenisse wel drie maenden langh dagelycx is geweest"... De vrouw van den schilder JACOB LYON vertelt daarbij, dat haar man „ABRAHAM „VINCK's onvoltrocken wercken heeft helpen opmaecken." [2])

Maar keeren wij tot DAVID FINSON terug.

Vóór 1637 moet hij zich te Bergen op Zoom gevestigd hebben. Omstreeks dien tijd ontmoette ik hem in de Gerechtsrollen van die stad in een kwestie die niet nader omschreven wordt. 1638 schilderde hij zijn hierbij afgebeeld stuk. Zijn proces, dat nu blijkbaar over niet betaalde huishuur loopt, wordt hier iets nader omschreven.

2 Maart 1640. Men beslist „dat Mr. DAVIDT FINSON, schilder, sal worden gecondemneert binnen weken (= binnen een week?) nae dato deses precys te ruymen de huysinge „de drye Houffysers" in de Hoochstrate, daerinne hy tegenwoordich als huerlinck is woonende ende te betaelen de huyrpenningen, ende die alsdan van Sincxen (= Pinksteren) letstleden aff te rekenen tot 120 guldens int jaer cum expensis.

De gedaechde sal hebben een naerdere wete. [3])

29 November 1639 en 21 Dec. 1642, en nog eens 24 Januari 1644 teekent DAVID FINSON als getuige bij den Notaris VAN WESEL te Bergen op Zoom. De handteekening blijft vrijwel dezelfde:

1) Prot. Not. PALM MATTHYSZ, Amsterdam.
2) Prot. Not. H. SCHAEFF, Amsterdam.
3) Rollen van Wethouders, Bergen op Zoom.

13 Dec. 1642 wordt voor dezen notaris het Testament van ABRAHAM VAN OOLEN en JACOBMINA COSTERIUS onderteekend in presentie van Mr. DAVIDT FINSON LOUIJS ende AERNOUDT FINSON *alle schilders.*

Dit staat er duidelijk, dus AERNOUDT die, zooals men hieronder zien zal dominé werd, heeft eerst óók nog geschilderd, evenals de jonge LOUWIJS FINSON; zij teekenen:

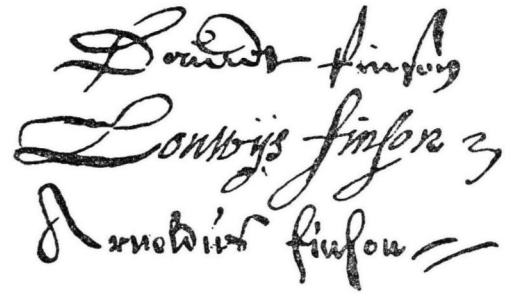

4 Maart 1645 daagt de Rentmr JOACHIMY, Out-Wethouder deser stadt, Mr. DAVID FINSON voor Burgemeesteren.

„De gedaechde bekent den aenlegger schuldich te wesen de somme van „48 car: guldens procederende over een halfjaer huyshuyre, ingegaen wesende volgens „de huurcele daervan synde, Myne Heeren alsnu verthoont Sincxen lestleden.

„Gelovende die . . . te sullen voldoen d'eene helft binnen 14 dagen, de „resteerende helft tegen Paesschen eerstcomende." [1])

Uit de volgende aanteekening blijkt, dat onze schilder vóór of in 1668 overleed.

19 Nov. 1668. Iemand heeft 28 Sept. ll. beslag doen leggen op „seeckere „horilogie (!) berustende ten huyse van JACOB MATTHYSSEN, 's Heeren dienaer, „aencomende Do ARNOLDUS FINSON, predicant tot Halsteren, soone ende erffge„name wijlen DAVIT FINSON, in sijnen leven schilder binnen deser stadt." Het arrest is „wel en terecht geschiet en de horilogie . . . . voor 7 gld. en thien stuyvers executabel. Vonnissen Bergen op Zoom.

In 1675 bezat de bekende kunsthandelaar GERARD UYLENBURGH te Amsterdam:

[1]) Burgemrs boeck, Bergen op Zoom.

No. 125, een reuzenval van DAVID FINSON [1]). Voorloopig is dit alles wat ik over onzen schilder gevonden heb.

Hier volge nu wat ik vond over den schilder PIETER FINSON (of VINSON, zooals de jongste zich schrijft.)

16 Mei 1618 compareerden MARIA FINSON, jongedochter, wonende tot Leyden, mede erfgename van za: Mr. LOUYS FINSON, schilder, haer oom, geadsisteert met Mr. PIETER FINSON, schilder, wonende binnen deser stede (Amsterdam), haer broeder, en JACQUES DE MOMBRE, burger tot Leyden, haren goeden bekende en voocht in desen gecoren en bekende uyt handen van Sr. ADAM NYS en ABRAHAM VINCK, als Executeurs van den testamente by de voorsz. Mr. LOUYS FINSON JACOBSZ gemaeckt, en metter doot bevesticht van alle de erffenisse en besterffenisse haer door den doodt van de voorsz. Mr. LOUYS FINSON opgecomen en aenbestorven voldaen te syn. [2])

Wij vinden dus een PIETER FINSON reeds 1618 als schilder genoemd.

En in October 1692 teekent nog te Veere een schilder PIETER VINSON een Acte [3]) met vaste hand. Is dat een 90jarige? Het is niet denkbaar, en als wij de handteekeningen vergelijken, moeten wij aannemen, dat er twee schilders van dien naam zijn geweest.

12 Nov. 1632 wordt PIETER FINSON, schilder op Delfshaven, meester van het Delftsche St. Lucas Gilde (OBREEN's Archief I). 20 Januari 1631, lezen wij in een Register Resolutien der Regeering van Delft betreffende Delfshaven, Overschie en Schoonderloo [4]) „is PYETER VINÇON, fijnschilder, lest gewoont hebbende tot Schiedam, geconsenteert te mogen wonen opte Delffshaven ende aldaer de schilderkunst . . . excerseren mits dese alvoorens toonende aen de Stadts Rentmeester. Hij bleef te Delfshaven wonen, ondanks zijne inteekening te Delft; want 9 Nov. 1634 machtigt iemand PIETER VINSON, schilder, wonende op Delffshaven, om zijne zaken te behartigen. [5])

19 Oct. 1623. Attestatie in het Reg. van Certificatien, van Bergen op Zoom over PIETER VINTSON, woonende binnen der stadt van Middelburch. Zeven maenden geleden had hij met den vader van zijne vrouw. JACOB CORNELISZ. VAN DEN BERGE propoosten gehad. Zonder verder belang.

21 Juli 1646 en later herhaaleelijk o.a. 27 September 1665 vind ik een Monsieur PIETER VINSON, Mr. schilder, wonende te Veere.

Op dien dag transporteert hij 2 rekeningen van £ 11 : 13 β 4 gr. en

1) Künstler Inventare. Deel V.

2) Prot. Not. FR. VAN BANCHEM, Amsterdam.

3) Gemeente Archief, Rotterdam.

4) Prot. Not. N. VAN DER HAGEN, Rotterdam.

5) Prof. Not, VAN ALLER, Veere. Hij komt ook herhaaldelijk voor in de Resolutiën der Kamer Zeeland van het Admiraliteitsarchief.

£ 15 : 10 β vlaams over door hem als Equipagemr te Veere aan 2 schepen verdiend. Hij teekent zeer fraai met groote letters: PIETER VINSON. [1])

Geheel dezelfde handteekening, met dezelfde letters maar kleiner, volgt straks in facsimilé bij een Acte van 1691!

14 Nov. 1668 teekent hij als getuige bij Not. RYCX te Veere, en 8 Maart 1672 legt hij bij dien Notaris een verklaring af.

24 April 1673 zegt hij (voor denzelfden Notaris) dat hij ergens in een huis „geen nieuw cieraet gemaakt heeft maar alleen het oude hersteld.

24 November 1691 is hij getuige bij Notaris HEKELBEKE te Veere en teekent

Even vast en fraai is ook nog zijn handteekening 24 Oct. 1692 bij Not. THIJSSEN te Veere.

Dat hij toch werkelijk schilderde blijkt nog uit een verklaring van iemand (1 Sept. 1681) die een bezoek bracht bij den Burgemeester GODIN te Veere „ende alsoo niemant in huys was dan PIETER VINSON, Mr. schilder, die aldaer schilderde" verzoekt hij dezen een protest over te brengen. [2])

Verdere gegevens kon ik over deze schilders niet ontdekken. Wellicht is de jongere PIETER VINSON een zoon van DAVID?

---

1) Prot. Not. VAN ALLER, Veere. Hij komt ook herhaaldelijk voor in de Resolutiën der Kamer Zeeland van het Admiraliteitsarchief.

2) Prot. Not. VAN ALLER, Veere.

BIJLAGE.

Toen ik te Parijs over Louis Finson (Finsonius) sprak, had ik zijn „Kindermoord te Bethlehem" in de kerk te Andennes nog niet gezien. Daar het hoogstwaarschijnlijk is, dat dit groote stuk in dezen oorlog met de kerk van Andennes (bij Dinant) vernietigd is, acht ik het van belang hier af te drukken wat ik ervan aanteekende. Het doek, ± drie meter breed en 2½ hoog, hing in goed licht. Het was voluit Ludovicus Finsonius gemerkt.

Zeer druk, woelig, vol stuk. Op den voorgrond, in het midden. een Romein, halfnaakt, die een vrouw, die haar kind wil beschermen, met een stok (als een rib?) bedreigt. Links van hem een ander, die zich buigt over een liggende vrouw, met haar kind naast haar. Daarnaast ligt een doode vrouw, bebloed, in 't wit, met een zuigeling op haar schoot, waarover zich een stokoude vrouw buigt. Links snuffelt een hond aan het kopje van een dood kind. De figuren op den voorgrond zijn bijna levensgroot. De achtergrond, een straat met late Renaissance gebouwen, is uitvoerig gedaan; rechts een balkon, met roode draperie, van waar Herodes en gezelschap naar het tooneel kijken. Onrustige compositie, maar heel knap geschilderd, niet zwart, meer bruin, en met fletsche kleuren; wat bleekrood, grijsbruin, alleen de eene vrouw in geel satijnen kleed. Knappe naakt-schildering; invloed van Caravaggio. Op den 2en grond een naakt krijgsman op den rug gezien; geschilderd als zijn eigen portret te Marseille. Er is op het 2e plan nog een zeer mooie vrouwenfiguur, die in wanhoop met beide armen opgeheven, aan komt loopen. De meester is hier veel levendiger en boeiender dan bijv. Cornelis van Haarlem.

£ 15 : 10 β vlaams over door hem als Equipagemr te Veere aan 2 schepen verdiend. Hij teekent zeer fraai met groote letters: PIETER VINSON. [1])

Geheel dezelfde handteekening, met dezelfde letters maar kleiner, volgt straks in facsimilé bij een Acte van 1691!

14 Nov. 1668 teekent hij als getuige bij Not. RYCX te Veere, en 8 Maart 1672 legt hij bij dien Notaris een verklaring af.

24 April 1673 zegt hij (voor denzelfden Notaris) dat hij ergens in een huis „geen nieuw cieraet gemaakt heeft maar alleen het oude hersteld.

24 November 1691 is hij getuige bij Notaris HEKELBEKE te Veere en teekent

Even vast en fraai is ook nog zijn handteekening 24 Oct. 1692 bij Not. THIJSSEN te Veere.

Dat hij toch werkelijk schilderde blijkt nog uit een verklaring van iemand (1 Sept. 1681) die een bezoek bracht bij den Burgemeester GODIN te Veere „ende alsoo niemant in huys was dan PIETER VINSON, Mr. schilder, die aldaer schilderde" verzoekt hij dezen een protest over te brengen. [2])

Verdere gegevens kon ik over deze schilders niet ontdekken. Wellicht is de jongere PIETER VINSON een zoon van DAVID?

---

1) Prot. Not. VAN ALLER, Veere. Hij komt ook herhaaldelijk voor in de Resolutiën der Kamer Zeeland van het Admiraliteitsarchief.

2) Prot. Not. VAN ALLER, Veere.

BIJLAGE.

Toen ik te Parijs over Louis Finson (Finsonius) sprak, had ik zijn „Kindermoord te Bethlehem" in de kerk te Andennes nog niet gezien. Daar het hoogstwaarschijnlijk is, dat dit groote stuk in dezen oorlog met de kerk van Andennes (bij Dinant) vernietigd is, acht ik het van belang hier af te drukken wat ik ervan aanteekende. Het doek, ± drie meter breed en 2½ hoog, hing in goed licht. Het was voluit Ludovicus Finsonius gemerkt.

Zeer druk, woelig, vol stuk. Op den voorgrond, in het midden. een Romein, halfnaakt, die een vrouw, die haar kind wil beschermen, met een stok (als een rib?) bedreigt. Links van hem een ander, die zich buigt over een liggende vrouw, met haar kind naast haar. Daarnaast ligt een doode vrouw, bebloed, in 't wit, met een zuigeling op haar schoot, waarover zich een stokoude vrouw buigt. Links snuffelt een hond aan het kopje van een dood kind. De figuren op den voorgrond zijn bijna levensgroot. De achtergrond, een straat met late Renaissance gebouwen, is uitvoerig gedaan; rechts een balkon, met roode draperie, van waar Herodes en gezelschap naar het tooneel kijken. Onrustige compositie, maar heel knap geschilderd, niet zwart, meer bruin, en met fletsche kleuren; wat bleekrood, grijsbruin, alleen de eene vrouw in geel satijnen kleed. Knappe naakt-schildering; invloed van Caravaggio. Op den 2en grond een naakt krijgsman op den rug gezien; geschilderd als zijn eigen portret te Marseille. Er is op het 2e plan nog een zeer mooie vrouwenfiguur, die in wanhoop met beide armen opgeheven, aan komt loopen. De meester is hier veel levendiger en boeiender dan bijv. Cornelis van Haarlem.

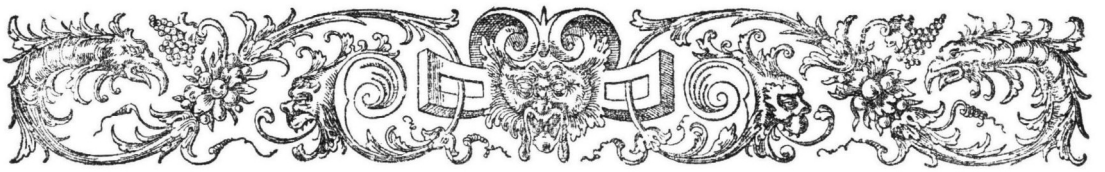

Over David van Goorle als Atomist, en Over het Geslacht van Goorle in Noord-Nederland

DOOR

PROF. DR. F. M. JAEGER.

IN hetzelfde jaar 1620, waarin FRANCIS BACON door de publicatie van zijn „*Novum Organum Scientiarum*" openlijk den strijd tegen ARISTOTELES' leerstelsel aanbond, zag te Leiden bij JOHAN COMMELIN een vrij onaanzienlijk, uiterlijk weinig verzorgd boek het licht, dat den titel droeg: „*Davidis Gorlaei Ultrajectini Exercitationes Philosophicae, quibus universa fere discutitur Philosophia Theoretica, et plurima ac praecipua Peripateticorum dogmata evertuntur.*" Behalve de aanwijzing van den uitgever: *In Bibliopolio Commeliniano sumptibus viduae Joannis Commelini,* en diens devies: „*Fabricando Fabri fimus,*" wordt er, benevens het jaartal 1620, op het titelblad nog vermeld: *Post mortem auctoris editae, cum gemino indice.* Op wiens last of door wiens zorgen de uitgave van dit *oeuvre posthume* geschiedde, wordt niet gezegd. Eveneens ontbreekt eene „*Praefatio*", waarin ons iets omtrent den onbekenden en overleden schrijver verteld wordt. Geene opdracht, en geene, destijds veel gebruikelijke, latijnsche verzen zijn gewijd aan de voortreffelijke eigenschappen van den auteur of aan die van een van diens vrienden. Niets van dat alles, geschikt om ons ook maar eenige aanwijzing te geven omtrent den schrijver of den kring, waarin hij leefde: nuchter volgt op den titel onmiddelijk een drie bladzijden beslaande *Exercitationum et Sectionum Index*, dan een uitvoerige *Index Rerum et Verborum, quae in hoc libro continentur* van 22 bladzijden, vervolgens anderhalve pagina met verbeteringen, en dan de eigenlijke tekst, die 352 octavo-bladzijden omvat. Ofschoon het boek met een vrij duidelijke letter gedrukt is, maakt het een schamelen indruk, en een overvloedig aantal drukfouten en misplaatsingen getuigt van de weinige zorg aan de uitgave besteed.

Ruim dertig jaren later, in 1651, verscheen er te Utrecht van denzelfden auteur een tweede, slechts 77 bladzijden tellend posthuum werkje in kleiner formaat, onder den titel: „*Davidis Gorlaei Ultrajectini, Idea Physicae, cui adjuncta est Epistola cuiusdam Anonymi de Terrae Motu; Ultrajecti, Ex officina Johannis à Waesberge, Anno* 1651. *In* 12°."

In het voorbericht, dat door den uitgever tot den welwillenden lezer gericht wordt, zegt deze alleen van beide geschriften: „Uterque antehac *editus nunquam*, intra privatos delituisset parietes, nisi viri praeclari opera e tenebris erutus, dignus habitus esset, qui per manus studiosorum volitaret." Het blijkt dus alleen, dat het werkje vóór 1651 nog nimmer verschenen was; of VAN WAESBERGE met den „vir praeclarus" zich zelf of iemand anders bedoelt, is niet recht duidelijk. In elk geval is de inhoud in hoofdzaak eene samenvatting der denkbeelden, die reeds in het werk van 1620 ontwikkeld zijn. Ook in dit geschrift is geen spoor te vinden van eenige aanwijzing, die ons omtrent den schrijver ook maar iets zou kunnen leeren. Slechts de tijd, waarin dit boekje geschreven moet zijn laat zich vrij nauwkeurig bepalen, doordat op p. 47 gezinspeeld wordt op de waarneming van den melkweg door GALILEI „met den eerst *onlangs* uitgevonden kijker." [1]) Het boek moet dus kort na 1610 geschreven en de *Exercitationes* moeten van nog vroegeren datum zijn.

§ 2. De inhoud dezer beide geschriften is van onloochenbare beteekenis voor de geschiedenis der natuurwetenschappen, en voor die der elementenleer en der atomistiek in het bijzonder. In korten, helderen stijl, met onmiskenbare beheersching van den dialectischen betoogtrant, worden door den schrijver bondig en stoutmoedig zijne bedenkingen tegen ARISTOTELES' leerstelsel en tegen diens voorstellingen omtrent de elementen ontwikkeld. De *formae substantiales* worden geloochend, de leer der vier elementen wordt gedeeltelijk verworpen en door eene andere vervangen; doch meer nog: nadrukkelijk wordt betoogd, dat geene rationeele verklaring der natuurverschijnselen mogelijk is, zonder dat de voorstelling van de *atomistische* structuur der materie wordt aanvaard.

„De Peripatetici verklaren", — aldus GORLAEUS, — „dat elk ding samengesteld is uit *materie* en *vorm*. En tot nog toe is de man niet gevonden, die dat zou durven tegenspreken. Maar wij zijn van meening, dat er in het wezen

---

[1]) *Idea Physicae.* (1651) 8. 9., p. 47: „Galaxia non est Meteorum, sed minutissimarum stellarum splendor, quae ob nimiam parvitatem videri nequeunt; id quod se beneficio perspicilli nuper inventi observasse testatur Mathematicus quidam Patavinus." De kijker, door Frans Lippershey te Middelburg in 1608 uitgevonden, kwam in 1609 in Galilei's handen. Zijn „*Nuntius sidereus*" is van 1610; zie G. Galilei's Werken. Ediz. nation., Florence (1892). Vol. III. l. p. 60; Cf. K. Lasswitz, Geschichte der Atomistik, etc. I, p. 333, (1890). Overigens noemt Gorlaeus in zijne werken enkel Scaliger (*Idea*, p. 18, 76), en Duns Scotus (*Idea*, 2, p. 7).

der dingen geen sprake is (van zulk eene tegenstelling tusschen) materie en vorm, zooals de Peripatetici die als onderdeelen der objecten onderstellen."[1]) Integendeel: elk ding is slechts een aggregaat van atomen, en niets is er in de dingen reëel, dan alleen de atomen.[2]) Alle eigenschappen der objecten worden bepaald door de bijzondere rangschikking (*situs*) dier atomen; en het is duidelijk. dat alle die qualiteitsverschillen tot eene quaestie van ruimtelijke rangschikkingen moeten worden teruggebracht[3]). De eigenschappen toch zijn niet, zooals ARISTOTELES beweert, „wezenlijkheden" (*entia*), maar zij zijn louter „toestanden" (*modi*), welke niet aan de atomen als zoodanig, doch slechts aan hunne volledige aggregaten eigen zijn"[4]). Ofschoon GORLAEUS de ledige ruimte van DEMOCRITUS slechts onder voorbehoud aanvaardt, zoo is het toch soms of men de taal van den Griekschen wijsgeer zelf hoort.[5])

§ 3. Treffend inderdaad is de durf waarmede het thema, dat in deze werken behandeld wordt, voor het voetlicht gebracht wordt, vooral wanneer men den tijd in aanmerking neemt, waarin deze geschriften verschenen.

Gemeenlijk wordt, nevens GIORDANO BRUNO (1548—1600), de Duitsche arts en filosoof DANIËL SENNERT (1572—1637) (fig. 1) als de renovator der fysische atomistiek beschouwd, wiens werk: „*De Chymicorum cum Galenicis et Peripateticis Consensu et Dissensu*" in 1619 verscheen. Ook LASSWITZ is in zijn boven geciteerd werk die meening toegedaan, op grond van het jaartal 1620, dat op den titel der *Exercitationes* van GORLAEUS vermeld staat. Het zal echter straks blijken, dat een en ander onjuist is, aangezien GORLAEUS zijne denkbeelden zeker reeds vóór 1611 heeft neergeschreven [6]). Hij kan BRUNO'S denkbeelden nog wel, maar die van SENNERT, waarmee de zijne de grootste analogie vertoonen, zeer zeker *niet*

---

[1]) *Excerc. XIV*, p. 250. Aiunt Peripatetici omne corpus esse compositum ex materia et forma. Neque adhuc inventus, qui ausus fuerit contradicere. Nullam putamus in rerum naturâ dari aut materiam aut formam, quas Peripatetici partes corporum statuant.

[2]) *Excercit. VII.* Sect. V, p. 140: ubi in corpore nihil reale praeter atomos esse disputamus; en Exerc. XIII. Sect. II, p. 247. Ex his constat, nihil reale esse in corporibus praeter atomos; ex his omnia corpora sunt composita.

En in *Idea Physicae*, 4, 6 en 7, pag. 24 en 75: „Illud totum quod ex his atomis componitur, corpus appellatur: Interim in ipso nihil est reale praeter has atomos. Ipsum vero non est ens per se unum, sed per aggregationem, sicut omne totum.

[3]). *Exerc. VIII.* Sect. V., p. 140: Qualitates hae sunt ipsae atomorum situs, vel saltem ab hoc oriuntur. Has ergo qualitates ad situm esse referendas, per se notum videtur. (p. 142).

[4]) *Exerc. VII.* Sect. V., p. 139: (qualitates) nos vero non esse entia, sed entium modos profitemur. Non enim sunt in atomis, sed sunt in corpore aggregato ex atomis, eique competunt per illam aggregationem.

[5]) *Cf. Fragmenta philos. Graec.*, Ed. Müllach, (1860), No. 5, p. 358; No. 30, p. 363: τὰ μὲν γὰρ στοιχεῖα ἄποια, τά τε μεστά καὶ τὸ κενόν; „want de elementen zijn qualiteitloos, en verder is er niets dan de atomen en de ledige ruimte."

[6]) Ook de vraag, of Gorlaeus bij zijne reductie van het aantal der aristoteliaansche elementen tot twee, bekend is geweest met Van Helmont's gelijksoortige denkbeelden, is hiermede voor goed in negatieven zin beantwoord, zelfs wanneer men aan het bestaan van de nog steeds twijfelachtige Leidsche uitgave van Van Helmont's „Dageraad ofte nieuwe opkomst der Geneeskonst in verborgen grond-regulen der Nature", van het jaar 1615, wil vasthouden.

gekend hebben. Bovendien gaan zijne gevolgtrekkingen in elk geval veel verder dan die van den Italiaanschen martelaar, al verraadt het werk van den Hollandschen filosoof ook niet die bezonkenheid, welke aan den rijperen leeftijd gemeenlijk pleegt eigen te zijn. Het is derhalve niet de, toenmaals reeds bijna 50-jarige, Duitsche hoogleeraar, die het eerst de revolutionaire gedachten heeft uitgesproken, welke een directen stormloop op de toenmaals nog algemeen aanvaarde aristoteliaansche leer beteekenden; maar de prioriteit komt in dezen toe aan den nauwelijks twintigarigen Hollandschen onderzoeker, die klaar en met overtuiging op vele zwakke

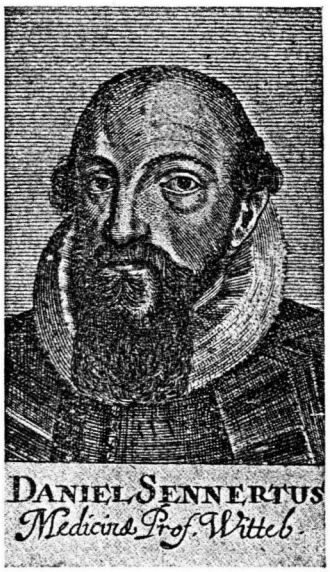

Fig. 1.

plaatsen van de heerschende theorieën durfde wijzen, en die met vooruitzienden blik het waagde in de bres te springen voor Democritus' atomistische voorstellingen als grondslag eener algemeene natuurverklaring. „Exiguus liber est, sed tamen cum aliquo ingenio scriptus", meende in 1732 Morhofius [1]) nog met voornaam gebaar en zeer matige waardeering van dit revolutionaire boek te moeten getuigen; maar hij voegt er dan toch elders aan toe: „Voorzeker komt hem de lof toe, nog vóór Descartes die dingen te hebben ingezien, welke deze later steeds als *zijne eigen* leerstellingen heeft willen beschouwen". [2]) FRANCIS BACO is altijd een tegenstander van Democritus' leer als grondslag eener algemeene wereldverklaring

[1]) D. G. Morhofius, *Polyhistor.* II. Lib. I, Cap. XII, 5. p. 71. (1732).

[2]) *Ibidem*, II. Lib. II* Cap. I. 3. p. 273, (1732). Na eerst Gorlaeus' Exercit. 5, Sect. I, als paradoxaal te hebben veroordeeld, zegt hij daar: „Laudem certe meretur, quod ante Cartesium ista videret, *quae postea Cartesius dogmata sua esse voluit*", — eene uiting, die weinig met zijn oordeel: exiguus, over het boek strookt.

geweest; GASSENDI (1592—1655) durfde eerst in 1647 met zijne verdediging van de atomenleer volgens EPICURUS en LUCRETIUS voor den dag te komen; maar het was DAVID VAN GOORLE, die reeds in 1611 tot inzichten geraakte [1]), welke gemeenlijk aan anderen worden toegeschreven, en die, zooals wij later zullen zien, zijne atomistische voorstellingen toen reeds bezigde ter verklaring van bepaalde natuurverschijnselen, zooals van de verdamping der vloeistoffen, van de condensatie, verdichting, en verdunning der dampen en gassen, enz.

Overigens mag niet verzwegen worden, dat dit eerstelings-werk menige, en zelfs ernstige gebreken vertoont; en dat de invloed ervan op de wetenschap, om later te bespreken redenen, niet zóó groot is geweest als de stoutmoedige opzet kon doen verwachten.

§ 4. Wie is deze op zóó jeugdigen leeftijd reeds merkwaardig zelfstandige denker geweest, en wat is er omtrent zijne persoonlijkheid en omtrent zijne levensomstandigheden tot dusverre bekend? Het antwoord op deze vragen kan zonder overdrijving luiden: tot nu toe wist men van het een noch van het ander eigenlijk iets naders. Bij de nasporingen omtrent de levensomstandigheden van dezen jongen wijsgeer, werden nu door mij een aantal gegevens gevonden omtrent het geslacht, waartoe hij behoorde, welke ook in algemeen historisch opzicht van belang kunnen zijn, omdat zij een blik geven in de rol, die enkele leden van een der merkwaardige en aanzienlijke familie's hier te lande in den door allerlei troebelen zoozeer gekenmerkten tijd van 1570—1610, heeft gespeeld. Derhalve mogen de algemeene uitkomsten van dit onderzoek naar de familie VAN GOORLE in het volgende tegelijkertijd hier hunne plaats vinden [2]).

§ 5. Het geslacht VAN GOORLE [3]) wordt reeds vroegtijdig in de geschiedenis der stad Antwerpen als een der aanzienlijke familie's aldaar genoemd.

Op 22 Februari 1358 lezen wij, dat Hertog JAN van Lotharingen, Brabant, en Limburg, markgraaf van het Heilige rijk, eene verklaring doet, dat ARNDT VAN GORLE, zijn leenman en „zegheler", met den prior en het

---

[1]) Nog in 1624 stond op het verkondigen van atomistische leerstellingen aan de Universiteit te *Parijs*, de doodstraf.

[2]) Bij deze onderzoekingen heb ik mij mogen verheugen in de welwillende medewerking en de voorlichting van de heeren Rijks-archivarissen: Mr. S. Muller Fzn. te Utrecht; Mr. J. G. C. Joosting te Groningen, en Mr. J. L. Berns te Leeuwarden; van de Gemeente-archivarissen Dr. H. E. van Gelder te 's-Gravenhage, Mr. L. G. N. Bouricius te Delft, Dr. L. Bisschops te Antwerpen, en van hunne ambtenaren; voorts van de heeren Directeuren en Conservatoren der Universiteitsbibliotheken te Groningen, Leiden, en Utrecht: Dr. J. S. Theissen, Mr. C. H. van Fenema, Drs. A. W. de Groot, J. F. van Someren, en Dr. P. V. Büchner; en tenslotte van collega's Jhr. Dr. J. Six en Dr. H. Brugmans te Amsterdam. Het is mij een aangename plicht, om ook hier nogmaals aan allen mijn dank voor hunne hulp en belangstelling te betuigen.

[3]) De naam komt voor als: Van Goorle, Van Gourle, Van Goirle, Van Goerle, Van Gooirle, Van Gorle, Van Gorlé, Gorlaeus. Te Amsterdam leven nog, in zeer bescheiden levensomstandigheden, familie's met den naam van Gorlée, die waarschijnlijk als nakomelingen van den Noord-Nederlandschen tak moeten worden beschouwd.

sticht der Karthuizers, hem hulde bewezen hebben [1]). Op 29 November 1369 en 16 Juli 1370, komt een *vidimus* voor van ARNULDUS VAN GOURLE, betiteld als „koor-deken", in eene declaratie van de „comoengimeester schepenen en raed te Leuven", ten behoeve van Antwerpen gegeven [2]). In 1380 vindt men eene acte, waarbij ARNOLDUS VAN GOIRLE, deken des Kapittels, „die aelinghe (= geheele) tiende, gheleghen in die parochie van Sciphout met alle haer toebehoerde", overdroeg aan CATHARINA, vrouw van den ridder SIMON VAN GELDENAKEN[3]). In 1412 worden genoemd: JAN VAN DEN LARE, Joff. LYSEBETH VAN LARE uxor PARIDAENS VAN GOORLE, „REYNIER, JAN ende CATHRYNE kinderen RYNIERS VAN DEN LARE, LYSEBETH VAN GOORLE uxor EVEDYNS WILMAER"[4]). Evenzoo in dien tijd: „Jor. THOMAS VAN DEN BRANDT trout JENNE VAN GORLE, 's Heere JANS dochter, ende van Vrouwe ELISABETH VAN GILSEN."[5])

In de genealogie der Familie DE FUMAL[6]), — een oud-adelijk geslacht uit Namen afkomstig, wordt van de dochter van den ridder JEAN DE FUMAL

---

[1]) *Cartul. Carthus.* fol. 182; zie: F. H. Mertens en K. L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, 7 Dln., Antwerpen (1854); Deel IV. p. 579.

[2]) Mertens en Torfs, loco cit., Deel I. p.558; Deel II. p. 339; *Oorkonde*: 101 en 102, Stads-archief Antwerpen.

[3]) *ibidem*, Deel I. p. 340; Willems, *Excerpta*, Fol. 17.

[4]) *Handschrift van Valckenisse.* Vol. II. p. 481; Stedelijke Archieven, Antwerpen, stamtafel van de familie Van den Brandt.

[5]) *ibidem*, Vol. II. p. 388. De beide laatste gegevens dank ik aan Dr. L. Bisschops en aan Dr. Emm. De Bom te Antwerpen.

[6]) M. De Vegiano-De Herckenrode, „Nobiliaire des Pays-Bas et du Comté de Bourgogne", *Gand*, (1862), Vol. I, p. 775.

Voorts komen in de „*Verzameling der Graf- en Gedenkschriften van de Provincie Antwerpen*", Vol. I. (1856), op pagina 67, 91 en 412, nog enkele leden van de familie Van Goorle voor. In de kathedraal te Antwerpen wordt eene zerk aangetroffen van Jacob Matthias, wiens vrouw Gertrud van Goorle op 4 Mei 1669 overleden is; voorts: „de Sepulture van den eersamen Sebastiaen van Goorle, coopman deser Stadt, sterf den 17 October 1617 ende Maria van Olmen syn huysvr., sterf den 9 Junius Ao. 1610. Maria van Honsem geestelycke dochter, wesende de dochter van Jan van Honsem ende Magdalena van Goorle, sterf den..... Bidt voor de sielen". Omtrent Jan van Honsem leeren wij, dat hij koopman was. Zijn vader eveneens: „coopman, Oudt-Aelmoessenier, sterft 1 Mey 1617, Maria Hemsens syne huyvrouw sterft 25 April 1631; Clara van Honsem haerlieden dochter sterft den 3 Meert 1603. Jan van Honsem, coopman, haerlieden sone sterft 14 November 1654. Maria Magdalena van Goorle, syne huysvrouw sterft 18 February 1663. Bidt voor de sielen."

In dit opzicht kan ook de volgende aanteekening omtrent zekeren Hans van Goorle uit Antwerpen, voorkomende in het 10e Camerboek van Delft, Aanwinsten Alg. Rijksarchief 1890, No. 26A, zijn, welke ik aan Mr. Bouricius te danken heb: „Compareerden Claes Antonisz. Wardenyer, opperbrouwer in de Poth mette Croonen ende bekende ontfangen te hebben uit handen van Hans van Goorle, reysende over ende weder van Hollant op Antwerpen, de somme van 1414 gulden, veertien stuivers, die hem als mede erffgenaem van Aeltje van der Veeck, zijn comparants za. moeder was. In seeckeren rentebryef spreeckende opt huys genaamd den roode Leeuw, staende in de Commerstraat tot Antwerpen, voornt. voor zijn contingents portie waren competerende, als wesende den voorsz. bryef by den possesseur vant voorsz. huys gelost ende gequoten. Actien den XXen Mey anno 1608." Hans van Goorle was dus blijkbaar een koerier of beurt-reiziger tusschen Delft en Antwerpen.

Deze gegevens kunnen van nut zijn voor een eventueel later te verrichten onderzoek naar de afstamming van den Antwerpenschen tak der Van Goorle's; zij geven bovendien eenigen indruk van den bijzonderen levensstand der familie-leden in de Belgische koopstad.

(† 1572), MARIA DE FUMAL gezegd, dat zij gehuwd (*alliée*) was „à JEAN VAN GOORLE, écuyer."

Eene genealogie der VAN GOORLE's is echter in het Stedelijk Archief te Antwerpen niet aanwezig; doch zonder twijfel zou het de moeite loonen, om na den oorlog in de bibliotheken te Antwerpen en te Gent, en in de archieven aldaar, een nader onderzoek naar deze aanzienlijke familie in te stellen.

Om onbekende redenen, waarschijnlijk wegens hun overgang tot het Protestantisme, zijn omstreeks 1565 twee leden van dit geslacht: ABRAHAM VAN GOORLE en DAVID VAN GOORLE, naar de Noordelijke Nederlanden gekomen. Wij vinden ze daar te Utrecht, resp. als Raadsheer en als Thesaurier van ADOLF VAN NIEUWENAER, graaf van Meurs, [1]) enz. den stadhouder van Gelderland, Overijsel, en Utrecht. Reeds in 1570 hadden beiden daar eene zeer invloedrijke positie en verkeerden zij met de eerste familiën der stad en van het land. In het algemeen is de komst der Zuid-Nederlanders met hunne meer verfijnde beschaving in vergelijk met die, welke destijds aan onze Noord-Nederlandsche voorzaten eigen was, — in menig opzicht aan Noord-Nederland ten goede gekomen. Ongetwijfeld hebben zij, zooals Dr. S. MULLER (Cf. diens opstel: „Fin de Siècle", in zijne „Schetsen uit de Middeleeuwen II, p. 374—378) ons op levendige wijze schildert, er aanzienlijk toe bijgedragen, om het tot dusverre als vrij „rauw" bekend zijnde volk der gëunieerde provinciën, sneller zijne merkwaardige plaats in Europa te helpen innemen, dan dit anders geschied zou zijn; een tot erkentelijkheid jegens onze zuidelijke naburen stemmend feit naast alle kritiek, welke het Noord-Nederland van onze dagen, na de hernieuwde invasie der Belgen van 1914, in vele gevallen op deze vluchtelingen pleegt uit te oefenen. Hoe het zij, — hunne positie bij NIEUWENAER bekleedden de beide VAN GOORLE'S waarschijnlijk reeds geruimen tijd; maar alle berichten, die hetzij door BUCHELL omtrent hen in zijn *Diarium* worden gegeven, — op één na, [2]) — en alle, hun naam behelzende officiëele stukken, dateeren pas na 1588. In 1590 heet ABRAHAM „commies der finantiën" [3]), maar ook is er van 1589 een brief van hem, gedateerd 12 April van dat jaar, waar hij in zijne qualiteit van „Raadsheer van

[1]) Adolf, graaf van Nieuwenaer en Meurs, sedert 1584 stadhouder van Gelderland, sedert 1585 tegen den wil der Utrechtsche Staten, stadhouder van Utrecht. Hij was een gunsteling van Leicester, en dwong in 1586 de Staten, de vroedschap, en de burgerij van Utrecht, om dezen en hemzelve trouw te zweren. In 1587 liep hij over naar Leicester's tegenstanders, en in 1588 herstelde hij door geweld de orde binnen de stad Utrecht. Op 18 October 1589 kwam van Nieuwenaer te Arnhem om door eene ontploffing. Hij was gehuwd met zijne nicht Walborch van Nieuwenaer, weduwe van den Graaf van Hoorne. De dochter van Abraham van Goorle, Walborch, gehuwd met Adriaen Goyerts van Vianen te Utrecht, is ongetwijfeld naaar Nieuwenaar's echtgenoote genoemd.

[2]) A. Buchellius, (1565—1641), *Diarium*, p. 20: „Sept. 1570. Vendidit dominium post hoc tempus Ordinibus Hollandiae Valburgis Nuenara 90 millibus florenorum, cum eius actionem haberet Johannes Hornius Boxtelliae baro, *Gorlaeis intercedentibus.*

[3]) J. van Herwaerden: „1590. October 4. Abraham van Goorle, commies der finantiën, machtiging op François Criep, procureur van Hollandt."

NIEUWENAER" schrijft.[1]) Na den dood van NIEUWENAER in 1589, bekleedden zij echter dezelfde functies bij diens weduwe, WALBORCH VAN NIEUWENAER. DAVID en ABRAHAM VAN GOORLE waren, volgens de documenten, broeders. [2]) Behalve NIEUWENAER wordt in DAVID's brieven de Graaf VAN SOLMS [3]) te 's-Gravenhage genoemd, als een vriend, met wien hij verkeerde, alsmede onder zijne kennissen de familie's EGMONT en VAN ZUYLEN. In het algemeen behoorden tot op dien tijd de meeste magistraten en bewindvoerders, met name te Utrecht, tot de hoogere standen. Eerst allengs werden ook leden van burgerlijke familie's tot deze bestuurslichamen toegelaten.[4])

Beide VAN GOORLE'S waren verzamelaars van antiquiteiten, — vooral ABRAHAM, — over wien straks meer; en beiden, doch het meest de laatstgenoemde, zijn aan BÜCHELL bekend [5]). Van dezen vernemen wij ook, dat de vrouw van ABRAHAM VAN GOORLE den naam droeg van SUSANNA PATERSON, en dat hem op 27 Sept. 1595 een zoon, DANIËL VAN GOORLE, geboren is [6]). Behalve dezen zoon, heeft hij ook eene dochter WALBORCH gehad, die op 10 Juni 1618, en 4 Mei 1619 met haar man ADRIAEN GOYERTS VAN VIANEN, burger te Utrecht, woonde „int Nedereyndt von Jutphaes op den huyse van Gent", te samen met bovengenoemden DANIËL [7]).

---

[1]) Brief van A. van Goorle aan Floris Thin, advocaat der Staten van Utrecht; zie Kronyk van het Hist. Genootschap te Utrecht. 4e Serie, I, (1860), p. 328—329. De brief handelt over bewegingen van krijgsvolk en over den toestand te Deventer en Zutfen. Hij noemt David als zijn broeder: „Mijn broeder reyst wege syner G. aldaer", enz. Immers in de instructie voor de Gedeputeerden van Utrecht naar de Staten-Generaal, gedateerd van 17 Mei 1589 (Zie Kronyk v.h. Hist. Gen. 4e Serie, I, (1860) p. 356) staat: „Item sullen aen de heeren Generale Staten ende Raiden van State, soo vele jn hen es, helpen bevorderen, dat metten eersten gedisponeert werde op de memorie bij syn Gen, van Nyenaer, *door syn thesaurier* David van Goorle, aen hemluyden overgegeven"; enz. In deze stukken wordt, als vriend, ook genoemd Floris van Heremale of Heermale, kanunnik en tresorier van *Oudmunster* te Utrecht.

Over dezen: R. Fruin, „Verspr. Geschr.", III, p. 178; P. J. Blok, loco cit. II. 128, 246, enz.

[2]) Zie onder [2]) op pag. 114; voorts in den brief van David van Goorle aan de Gedep. Staten van Friesland, gedateerd van 4 December 1595 (Zie Kronyk v. h. Hist. Gen. (1865), p 505-516), waarin staat: „Waernae den XXVIIen des voors. maendt zynde syn remonstrants huysvre. te maeltyt ten huyse van Raedsheere Abraham van Goorle, zyn, Remonstrants broeder" (p. 511).

[3]) Vergelijk ook bovengenoemd stuk [9]), p. 513, 514. Georg Eberhard van Solms (1568-1602), gehuwd met eene gravin van Egmondt, een praalhans en grootsprekerig heer, bij zijne omgeving weinig bemin In 1587 commandant der Zeeuwsche troepen, in 1597 overste der Staten-Generaal.

[4]) Cf.: Dr. S. Muller Fz.: „Schetsen uit de Middeleeuwen", II, p. 425 (1914). Ook over de rol, die de Zuid-Nederlanders te Utrecht speelden, zie men p. 427 en 435.

[5]) Zie: A. Büchell, *Diarium*, p. 373, 401, 442, 459, enz.

[6]) *Ibidem*, p. 373: 1594. Obiere Matthias van Voirt, 8 die, Johan van Cronenburgh, et filiolus Abrahami Gorlei; p. 401: 27 Sept. 1595. 27 vero (qui dies olim Saturno sacer), hora quarta promeridiana, peperit Susanna Paterson, uxor Abraïmi Gorle, puerum, qui complicatis supra caput pedibus periculose prodiit; huic nomen in sacro fonte inditum Daniel.

[7]) Acten van den notaris Nic. van Lostadt (Archief-Utrecht); 4 Mei 1619; Compareerde, enz. Daniel van Goorle, wonende jegenwoordich int Nedereynt van Jutphaes op den huyse van Gent, ende heeft aen ende ten behoeve van Jan Berntsz. Van der Schie, wonende tot Delft, gecedeert enz. alle al sulcke erffdeel, enz. als hem comparant door doode van zaliger Davidt van Goorle, zyn comparants oom, aengecomen is, waarvan het bewint heeft Caerel van Gelder, wonende in 's Gravenhage, zijn comparants neve, (A. G. van Vianen,

Ook heeft ABRAHAM VAN GOORLE nog een zoon van denzelfden naam gehad, die in 1585 geboren is, en die op 29 November 1603, te Leiden als student in de filosofie werd ingeschreven. Deze is de ABRAHAM VAN GOORLE, die op 26 Maart 1632 vermeld wordt als te Amersfoort wonende, en gehuwd met IDA VAN ZUYLEN VAN NYEVELDT [1]). Hij is na zijns vaders vertrek naar Delft, eerst te Utrecht blijven wonen, want op 1 Juni 1601 komt eene inscriptie van zijne hand voor in het Album van GUILLEAUME RIVET aldaar. Dr. H. J. REIJNDERS te Amersfoort vond zijn huwelijk in het register der Ned. Herv. Kerk aldaar: „Den 14en Aprilis 1610: ABRAHAM VAN GOORLE joncman van Delft ende joffrou YDA VAN SUYLEN VAN NIVELT ionge dochter hier woonachtig, Ghetrout den 15 Mey 1610". Tusschen 1601 en 1610 moet dus ook ABRAHAM VAN GOORLE JR. te Delft hebben gewoond, wat ook inderdaad overeenstemt met het feit, dat hij in 1609 eene uit Delft gedateerde voorrede bij den „*Thesaurus*" van zijn overleden vader schreef (zie beneden).

§ 6. Omtrent de familie van den thesaurier DAVID VAN GOORLE, en tevens omtrent het lot der beide invloedrijke broeders, leeren twee belangrijke documenten [2]) ons het een en ander: n.l. eene petitie van DAVID aan de Staten van Friesland, van 4 Dec. 1595, en een schrijven dezer laatsten aan de Staten van Utrecht, van 13 Dec. d.a.v. Daaruit blijkt n.l., dat DAVID VAN GOORLE zich *niet* meer in Utrecht bevindt maar dat hij te Cornjum, ten Noorden

gehuwd geweest met Ghysbertgen Gysberts. van Heuckelom, wonende 28 April 1619 in hetzelfde huis).

Ibidem, 10 Juni 1618: Adriaen Goyerts van Vianen, borger t'Utrecht, gehuwd met Walborch van Goorle, ook alsmede momber over de onmondige kinderen van Susanna Patersson, weduwe wijlen Abraham van Goorle, in zijn leven raedt van Zijn Gen. van Meurs, ende heeft in dier qualite geconstituueert ende machtich gemaeckt Dirk Jansz. Bosman, procureur te Vianen, in omnibus ad lites in communi forma. Uit deze gegevens blijkt dus, dat David van Goorle in 1619 reeds overleden is, *zonder* kinderen na te laten: want zijne neven zijn zijne erfgenamen. Inderdaad zal het verderop blijken, dat dit alles met de sinds dien gevonden data volkomen sluit. Voorts dat Goyerts van Vianen, een weduwnaar, met Walborch van Goorle hertrouwd is, en zijn zwager Daniel van Goorle bij hem woont te Jutphaas. Tevens blijkt, dat Abraham Van Goorle eveneens dood is, doch dat zijne weduwe Susanna Patersson in 1619 nog leeft, en minderjarige kinderen heeft.

Caerel Van Gelder was een Antwerpenaar, en notaris te 's-Gravenhage; hij was 31 Maart 1608 ondertrouwd met Grietgen Jans van Wyck, eene weduwe wonende te Rotterdam. In elk geval is Van Gelder in 1647 reeds dood, daar zijne weduwe dan haar testament opstelt. (*Gem. Archief* te 's-Gravenhage).

[1]) C. Verduyn: 1632 Maart 26. Sr. Abraham van Goorle, resideerende te Amersfoort, constituueerde Joffrouw Ida van Zuylen van Nyeveldt, zijns comparant huysfrouw, omme ten behoeve van Mr. Johan van der Nypoort te passeeren een plechte in forma voor stadthouder ende mannen van leen der Baronnye van IJselsteyn (groot 1000 gulden).

In de aanteck. van A. Buchelius bij den heer G. C. D, d'A. bar. v. Hardenbroek te Zeist, deel E. folio 199, zijn de huw. voorw. beschreven van A. v. Goorle en Ida van Zuijlen van Nijevelt, dochter van Gijsbert en Bertha van Drosselaer Getuigen zijn Petrus Bertius en Corn. Swanenborch hoogleeraar in de rechten uit Leiden, benevens Alidt van Drosselaer, wed. van François van Sneeck, burgem. van Utrecht, De acte is 23 Febr. 1610 gepasseerd door not. J. Ant. Vuyten Wael, Bevestigd wordt dus ons vermoeden, dat Bertius tot de familie Van Goorle zeer na in relatie stond. (Zie pag. 220)

[2]) Kronyk van het Hist. Gen. te Utrecht, 5e Serie, (1865), p. 505-516 en 502-505.

van Leeuwarden, verblijf houdt. Wij vernemen dan, dat hij in 1594 valschelijk beschuldigd is geworden, malversatie's te hebben gepleegd, en een of twee termijnen van NIEUWENAER'S salaris in 1588 *twee* malen te hebben geïnd, waarbij hij zelfs de handteekening van den stadhouder zou hebben nagemaakt (p. 509). Hij beklaagt zich in dien brief, te zijn veroordeeld op grond van vervalschte processtukken; dat de Utrechtsche Staten wederrechtelijk beslag op zijne goederen gelegd hebben, en zich niet ontzien hebben zelfs zijne echtgenoote gevangen te houden op aanklacht van een deel der met beslag belegde goederen te hebben willen verduisteren; en hij verzoekt de Staten van Friesland, hem te willen steunen, opdat hem recht gedaan, en hij in zijn goeden naam en eer hersteld worde. [1]) Inderdaad richtten[2]) de Staten van Friesland zich nu tot die van Utrecht, erop wijzende, dat aan VAN GOORLE, die thans in Friesland woont, en die gehuwd is met de oudste dochter van DOECKE VAN MARTENA, een der eerste edelen der

---

[1]) „Remonstreert met behoorl. reuerentie David van Goorle nu residerende tot Cornium, dat hoewel hij voor desen dach wel groote redenen ende oorsaecken heeft gehadt ome sich aen V E ten hoochsten te beclagen over het rude en jnciuil tractament, tzampt die onordentl. maniere van pscederen by den Gedeputeerden Staten s Landts van Vtrecht tegens hem, Remonstrant, en zijn huysfr. tegens alle recht, redenen en billicheyt gepleecht.".... Hij richt zich dan tot de Staten van Friesland, „als wesende een medelidtmaedt deser Provincie."

Nadat hij heeft betoogd, dat van de beschuldiging niets waar is, daar zijne handelwijze zelfs *in overleg met de Utrechtsche Staten* is geschied, verhaalt hij, dat hij, na uit zijn ambt ontzet te zijn, zijne goederen al naar Friesland had verscheept, en dat men toen beslag heeft gelegd op zijne bezittingen en die van zijne vrouw. Zijne echtgenoote was 9 September 1594 naar Utrecht gegaan, terwijl hij zelf te Leeuwarden ziek lag; de in beslagneming door de overheid geschiedde op 13 September 1594. Den 11en had zijne vrouw in de marktschuit op Leeuwarden gebracht: „een cleyn schryncken, daarinne waren een medicyn- en chirurgynboek met een groen cussen, ende daerbeneffens een secreet coffer met zeeckere bollen van bloemen, ome haren man, cranck tot Leeuwarden leggende, te bestellen." Den 16en Sept. werd zijne vrouw gearresteerd, „waarnae den XXVIIen des voors. maendt zynde syn remonstrante huisvr. te maeltyt ten huyse van Raedtsheere Abraham van Goorle, zyn, Remonstrants, broeder" (p. 511), zijne echtgenoote gevangen genomen werd, en thuis door den ontvanger Folckert Roth en een dienaar, in haar kamer werd opgesloten. Als ontvanger wordt in de aanklacht nog genoemd Jhr. Jan van Vermerten; als een zijner beschermers de Dom-deken van Utrecht (Jan van Duvenvoirde, 1530—1600). Eindelijk stelt de Graaf van Solms of diens vrouw, eene borgtocht voor hem („heeft den Chastellain Van Zuylen een officier van t' Vroulyn van Egmondt verwillicht, die hem den XXXen Octob. 1594 van wegen hare G. als borge heeft ingestelt", enz.). Voor het „bewaren" zijner goederen van 13 Sept. tot 1 Nov. heeft hij nog 156 gulden en 9 st. moeten betalen, terwijl daarop tegen Van Goorle een eisch van 3000 daalders werd ingesteld. Hij verklaart, dat tijdens de procedure *de acten vervalscht* werden, en dat zijne aanklagers aan de Staten van Friesland een lasterlijken brief tegen hem hebben opgesteld, terwijl hij zich in Den Haag op een feest bij den Graaf van Solms bevond.

[2]) In den brief van de Friesche Staten aan die van Utrecht, verklaren de eersten, dat zij Van Goorle terdege verongelijkt achten; dat de beschuldiging, als zou hij in Juni en Augustus 1588 *twee*maal 1500 gulden geïnd hebben, onwaar is. „In welcke missive alzoe wy bevynden de eere, reputatie, naem en faem van voors. David van Goorle grootelycx gesuggeleert te worden, soe en hebben wij, ten insiene dat dselue Van Goorle is een lidtmaet onser landtschappe, deur dyen hy getrout hebbende d'oudste dochter vande heere Doco van Martna, een vande voernaemste edelluiden ende alsnu mede een Staet deser landtschappe ende onsen medebroeder in Raede, niet conne nae laeten den voorn. Van Goorle opt inhouden van voors. brieff te hooren"; enz. En zij besluiten „ende dat consequenter het procederen van arreste en confisatie jnden psone vande voors. Van Goorle, zyn huysfrouwe ende goederen, gedaen qualycken ende t'onrechte"; enz. Overigens liet de onbesprokenheid der Utrechtsche magistratuur in dien tijd nogal wat te wenschen over; zie o.a. Dr. S. Muller; loco cit., p. 391.

provincie, schandelijk onrecht is aangedaan, en dat er bij de Utrechtsche Staten enkel en alleen opzet in het spel is geweest („eenige deur pique by V L gedreven en te wege gebracht is"), om VAN GOORLE bij zijne medeburgers „te denigreeren".) [1]).

Uit deze documenten leeren wij derhalve, dat DAVID VAN GOORLE gehuwd was met SWOB VAN MARTENA, de dochter van DOECKE VAN MARTENA, heer van Cornjum, drost van Harlingen, en grietman van Barradeel, den beroemden strijder voor de vrijheid, en het hoofd van een der oudste en aanzienlijkste adelsgeslachten van Friesland[2]). Voorts, dat hij in 1594, bij de troebelen, die na het vertrek van LEICESTER de Utrechtsche burgerij verdeelden, door intrigue van de zijde zijner tegenstanders ten val werd gebracht; dat hij zich te Cornjum, op Martena-state bij zijn schoonvader gevestigd had, die lid van de Friesche Staten was. En door deze feiten konden wij dan verder vinden, dat DAVID VAN GOORLE en SWOB VAN MARTENA de ouders waren van DAVID GORLAEUS [3]), den wijsgeer en atomist, en den schrijver der *Exercitationes* en der *Idea Physicae*.

---

[1]) De brief is onderteekend: Wt Leeuwarden, den 18en Decembris XV^C vyff en 't negentich, Syrxma, Vt. Zie ook Buchellius' relaas over deze historie, in zijn „*Diarium*", p. 459: 1594. Sep. „Hisce diebus David Gorleus, questor nuper et consiliarius Adolphi Nuenarii comitis, quod assignationem quandam ab Ordinibus comiti in solutum traditam bis accepisset, ut mille thaleros Ordinum Trajectensium quaestori numeraret admonitus, cum se excusaret et in rem domini sui conversus esse nummos diceret, iterum petuntur, et simul eo nomine in ejus bona lictores mittuntur."

De woelingen te Utrecht eindigden in 1589 met de verdrijving van Van Deventer (Zie P. J. Blok, *Geschiedenis*, 2e Druk, II, p. 270; maar ook nà dien tijd schijnen de intrigues nog geenzins een einde genomen te hebben.

[2]) Doecke van Martena, een zoon van Tjebbe († 1530) en Bauck Heringa, is een der beroemdste figuren uit den vrijheids-strijd tegen Philips II. In 1566 trad hij toe tot den Bond der Edelen; in 1568 weigerde hij den eed van trouw aan den Koning van Spanje af te leggen, en in 1573 moest hij dientengevolge Friesland als balling verlaten. Na de Pacificatie van Gent keerde hij terug. Hij had een belangrijk aandeel aan het tot stand brengen der Unie van Utrecht. In 1580 werd hij door de Spanjaarden bij Balk gevangen genomen, doch later tegen betaling van eene som gelds weer losgelaten; in den strijd voor de vrijheid zou hij al zijne bezittingen opgeofferd hebben. Hij stierf 11 November 1605; zijne tweede vrouw, eene even vrijheidslievende en doortastende persoon als hij zelf, was Katharina Unema († 1603). Zoowel Doecke als zijn vader Tjebbe waren geleerden; de laatste had te Leuven in de rechten gestudeerd, terwijl de eerste een uitgesproken letterkundigen aaneg had, en o. a. zeer goede latijnsche verzen maakte. Hij gold onder de meest begaafde edelen van zijn tijd. De familie woonde toen ter tijd te Cornjum, op Martena-State, dat in 1515 afgebrand, maar daarna weer herbouwd was.

Zie o. a.: *De Vrije Fries*, I. (1839), p. 180-232; Mr. J. W. de Crane: „*Het al-oud Geslacht Martena in Genealogisch Overzicht voorgesteld*; voorts: J. W. te Water „Historie *van het Verbond en de Smeekschriften der Nederlandsche Edelen*, Middelburg (1795), III, p. 94.

Ongetwijfeld heeft men Gorlaeus, als zijnde een Vlaming, ten val gebracht. (Zie: R. Fruin „*Tien Jaren van den Tachtigjarigen Oorlog*", Den Haag (1904), p. 26, 27: „door welberaamde en welvolvoerde maatregelen (werden) de Vlamingen uitgestooten en de oude patriotten opnieuw in de regeering gebracht. Overal werden de aanhangers van Leicester machteloos gemaakt." Bij plakkaat der Staten van 4 April 1596 werd bepaald, dat wie op Jezuiëtenscholen of aan Belgische universiteiten zijne opleiding ontving, daardoor voor altijd onbevoegd werd tot eenig ambt. Dit was natuurlijk vnl. tegen de roomschen gericht; maar wellicht wist men zich op dien grond ook wel van hervormd geworden Belgen te ontslaan, als men zulks wenschte.

[3]) Zie: M. de Haan Hettema en A. van Haalmaal „Stamboek van den Frieschen Adel", Leeuwarden. Deel I, p. 268; Deel II, p. 183. Aant. (27).

§ 7. Inderdaad, uit de huwelijksregisters der Gereformeerden te Utrecht, vernemen wij: „3 Januari 1591. DAVID VAN GOERLE, thresorier van mijne gnadige vrouwe van NYEUNAER, wonende binnen Utrecht, Joffrau SOPHIA VAN MARTENA, wonende in den Haghe. Getrout in den Haghe."

Den 15en Januari 1591, — dus slechts 12 dagen later, — werd DAVID te Utrecht geboren [1]; en volgens de rechtsgebruiken van dien tijd heeft hij zich dan ook later, — op 18 Juni 1610, — rechterlijk als echt kind zijner ouders moeten doen legitimeeren [2] („*per subsequens matrimonium*" der ouders). Zoo geschiedde het, dat de katastrofe, die in 1594 tot zijns vaders val leidde, hem op 3-jarigen leeftijd naar Friesland bracht. Dáár, op de bezittingen zijner grootouders, omgeven door de kinderen van het volk, dat méér dan eenig ander den naam heeft voor zijne vrijheid te gevoelen, in dagelijkschen omgang met de leden zijner familie, die aan den vrijheidsstrijd zulk een groot aandeel genomen hadden, groeide de knaap op, wiens onafhankelijkheidszin in wetenschappelijk opzicht, ook thans nog in vele opzichten de bewondering van het nageslacht moet wekken.

Het is in Friesland, dat DAVID zijn eerste onderwijs onderwijs ontving, waarschijnlijk eerst bij den schoolmeester te Cornjum, later vermoedelijk op de latijnsche school te Leeuwarden. Het onderwijs zal daar wel niet beter geweest zijn dan elders in dien tijd [3]: geheel op middeleeuwsche leest geschoeid, omvatte het de zeven *artes*, waarvan de grammatica, de rhetorica, en de dialectiek een integreerend deel uitmaakten. Overigens waren de verhoudingen ongeveer als o. a. BÜCHELL ze in zijn *Diarium*, enz. kenmerkend schetst.

Het is ook te Cornjum, dat hij op een-en-twintigjarigen leeftijd, na een drietal jaren studie aan de Leidsche Universiteit, op den 27 April 1612 overleed. Zijne ouders hebben dit verlies van hun genialen en eenigen zoon niet lang overleefd; waarschijnlijk gebroken door de herinnering aan de gebeurtenissen van het verleden en door verdriet over den dood van zijn kind, stierf ook DAVID VAN GOORLE SR., eveneens te Cornjum, op 20 October 1612; en SWOB VAN MARTENA den 27en September 1614. [4])

---

[1]) J. W. te Water, loco cit. III, p. 94 (Noot).

[2]) D. Hamerster, *Nauwkenrige en duidelijke Verklaring over de Statuten, Ordonnantiën, Reglementen en Costumen van Rechte in Frieslandt*, 3e Druk, Ie Deel, Leeuwarden (1760), p. 55. Aanvrage op d. 26 May 1609; „geinterineert d. 18 Juny 1610".

[3]) Zie o. a.: Dr. S. Muller, loco cit. p. 443.

[4]) Van Goorle's bezittingen berustten, zooals wij zagen, nog in 1619 onder den notaris Caerel Van Gelder te 's-Gravenhage.

§ 8. Van DAVID'S studie-tijd weten wij niet veel, maar wèl laat zich daaromtrent een en ander met goeden grond gissen.

„In het *Album Studiosorum* der Leidsche Universiteit („*Volumen*

Door vriendelijke bemiddeling van den heer J. W. Visscher, Ned. Herv. predikant te Cornjum, en van Dr. S. A. Waller Zeper te Leeuwarden, vernam ik nog de volgende bijzonderheden. De oude grafzerken in de kerk te Cornjum zijn niet meer te zien, daar er bij het bouwen der nieuwe kerk in 1873 op de fundamenten der oude, een houten vloer op ca. 1 M. hoogte daarboven aangebracht werd. Deze zou dus opgebroken moeten worden, als men de wellicht nog voorhandene opschriften der zerken zou wenschen te raadplegen.

Intusschen is, met bereidwillige medewerking van kerkvoogden der kerk te Cornjum, aan wie ik, en evenzoo aan Ds. Visscher en Dr. S. A. Waller Zeper, bij dezen nogmaals mijn besten dank breng, — in Augustus 1918, op mijn verzoek een deel van den houten vloer weggenomen. Daardoor zijn een aantal grafzerken blootgelegd, óók die van David van Goorle en zijne beide ouders. Beneden deze zerken werden twee grafkelders ontdekt, in welke tal van menschelijke overblijfselen, benevens een aantal looden en koperen plaatjes, die blijkbaar vroeger op de kisten zijn bevestigd geweest.

De grafzerken misten de familie-wapens, die door uitbikken, — zonder twijfel in den Franschen tijd, — verwijderd waren. Op den steen, die het graf van David van Goorle dekte (202,5 × 101,5 c.M.) stond in den rand (zie fig. 2): „*Anno* 1612 *den* 27 *Aprilis is gestorven den Velgeleerden en zeer verstandighen jonghelinck* David van Gooirle, *alhier begraven*".

In de hoeken vier medaillons met symbolische koppen: van een jongeling, van een grijsaard, een zgn. ongelukskop, en een doodshoofd. Onder het weggebikte wapen stonden de volgende, in zesvoetige, hinkende jamben geschreven versregels:

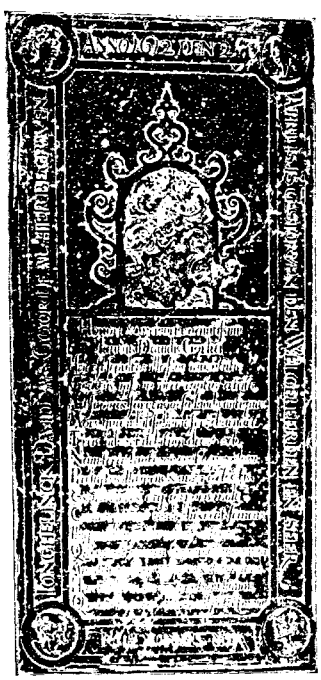

„Heic est sepultus ille flos juventutis
Gorlaeus, ipso in vere raptus aetatis,
Ad summa surgens orsa laudis antiquae.
Mors quae nihil sublime fert diurnare
Terris ademit debitum decus coelo,
Nam terra tanti non erat capax doni.
Praelustris illa mens et aura coelestis
Exuta vinclis atque corporis mole
Coelum petivit, unde duxerat semen.
Ibique natum patre cernit aeterno,
Qui morte crimen expiavit humanum,
Mundi sequester Christus et dator pacis.
Haec est salus, hic apex boni summi,
Quo nostra mens vovere nil potest maius".

Daarboven het opschrift:

Honori et Memoriae ornatissimi

Juvenis Davidis Gorlaei.

Fig. 2.

Naast dezen steen lag de zerk van de beide ouders, met het randschrift: „1612 20 *October ster(f) den eerntphesten* David van Goorle. *Anno* 1614 *den* 27 *September ster(f) die E . . . frou* Swob van Martena *sijn wijf*".

Inscriptionum") komt zijn naam op 23 April 1611 voor: DAVID GORLAEUS *Ultrajectinus*, oud 20 jaar, en wel als student in de *theologie*, met opgave van zijne woonplaats te Leiden: „apud Magdalenam Laurentii filiam." Zeker is het echter, dat hij reeds in 1610 te Leiden studeerde; ofschoon dat n.l. niet te zien is uit de pedelsrollen, aangezien die van 1603 tot 1621 ontbreken, noch uit den „Catalogus Candidatorum qui gradum adepti sunt", welke eene hiaat vertoont tusschen 1596 en 1653, — zoo heeft echter de Leidsche Universiteitsbibliotheek nog een autograaph van hem, gedateerd van

---

Behalve deze zerken werd er nog een gevonden van een in 1557 op jeugdigen leeftijd overleden Tjebbe van Martena, een zoon van Doecke van Martena, alsmede die van den predikant Melchior Hanechroot († 1 Juni 1751) en van zijne echtgenoote Cuniera Luiringa († 1757), en nog een zeer groote zerk, waarop de namen van Laes van Douma († 21 Aug. 1576), van zijn ongehuwden broeder Jan van Douma (1567—Juli 1631), en van Barbara van Hollinga († 26 Sept. 1572). Ook is er nog een zerk van het graf van drie der kinderen van Sjoeck van Burmania en Catharina Entens († 1612, 1629, en 1630). Op de looden en koperen plaatjes staan de namen vermeld van een aantal leden der familie's Van Burmania, van Douma, Van Glinstra, Van Haersma, Van Andla, enz.; over deze vondsten zal door Dr. Waller Zeper een verslag worden gegeven in „de Vrije Fries" van dit jaar. De steen van David van Goorle's graf is, na boven den vloer gelicht te zijn geworden, gefotografeerd, van welke foto eene reproductie in fig. 2 gegeven is. Door deze onderzoekingen zijn derhalve de in het bovenstaande getrokken conclusie's ten volle bevestigd, en tevens de daar medegedeelde gegevens nog door enkele jaartallen nader aangevuld kunnen worden.

In nog aanwezige aanteekeningen van ds. Beekhuis wordt vermeld, dat in 1791, bij de komst van den predikant Offerhaus, de kerk nog vol wapenschilden der familie Van Martena en aanverwanten hing. Ook in de kerkvensters waren wapenschilden aanwezig, welke eveneens in het einde der 18e eeuw zijn verwijderd. In de kerk hangen ook nu nog fraaie houten borden, met de tien geboden erop. Op één daarvan is in den linkerbovenhoek een wapen geschilderd, met: i. David van Goorle; in het midden eene zon, met het Hebreeuwsche opschrift: יְהוָה (= Jehova: Jahwe); en in den rechter bovenhoek een vrouwenfiguurtje, waarbij het opschrift: i. Swob van Martena, Anno 1602, den 11en Au; vernieuwd 1853. Onderaan op het bord met de twaalf Artikelen des Geloofs, staat: Anno 1608. Op deze houten borden zijn dus de familiewapens in 1795 *niet* verwijderd geworden.

In Beekhuis' aanteekeningen wordt voorts vermeld: „In 1607 leefde hier Juffer Swob van Martena; in 1605 tot 1607 Jonkheer David van Goorle". In een oud kerkelijk rekeningenboek worden genoemd: Jhr. Duco Van Martena, David van Goorle, en Arnoldus Tebbingh, „dienaar des Godtlycken woords tzampt die gemeente des dorps Cornium", — welke daarbij de instructie voor den dorpsschoolmeester vaststellen. Van 12 Juli 1603 is er nog eene rekening over het onderhoud van het dak en den toren van Cornjum, onderteekend door D. van Goorle, Arnoldus Tebbingh, en eenige kerkvoogden. Evenzoo van 3 Januari 1605 eene overeenkomst omtrent de belegging van de inkomsten der pastorie: „deze penningen sullen in handen van Jonckheer Goorle en de tegenwoordighe kerkvoogden worden gestelt." Het stuk is geteekend door Doco van Martena, David van Goorle, e. a. Voorts eene overeenkomst van ruiling van vast goed, gedateerd van 22 Februari 1606, van: „Joncker David van Goorle als heerschap" en twee kerkvoogden, met zekeren Marten Robyns. Een dergelijke overeenkomst, dd. 27 Februari 1607 van „David van Goorle ende Juffr. Swob van Martena echteluyden wonende tot Cornium", met de gemeente der kerk.

Volgens den heer Waller Zeper zijn bij het overschilderen der bovengenoemde kerkborden, enkele opschriften omgewisseld; één ervan draagt de wapens van Jan van Martena († 1584), en van Maria van Sternsee († 1603), en is ongetwijfeld een geschenk der laatste, door haar als weduwe aan de kerk gedaan.

In elk geval bewijzen deze gegevens, dat David van Goorle te Cornjum vele zaken beheerde, en zijn schoonvader hem nogal wat overliet, ook in geldzaken. Dit laatste versterkt ons in het vermoeden, dat hij een betrouwbaar man was, en te Utrecht inderdaad wel uitsluitend door politieke tegenstanders, en op valsche beschuldiging van fraude, ten val is gebracht.

25 Juni 1610, in een *Album Amicorum* van E. AEGIDIUS [1]) (zie fig. 3), hetwelk als volgt luidt:

Viri prudentis patria est ubicunq(ue) bene est. JUL. SCALIGER, in Poëmat.
Haec est mearum tota summa summarum(:)

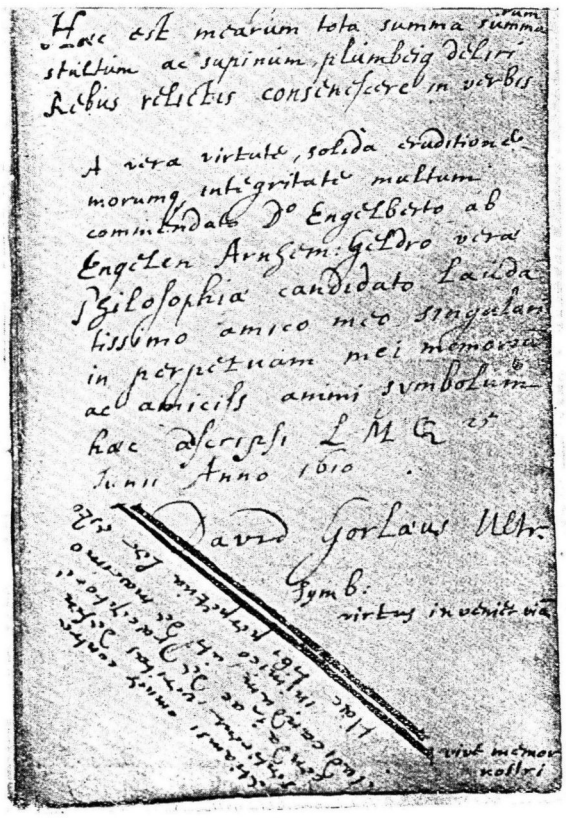

Fig. 3.

Stultum ac supinum, plumbeiq(ue) deleri rebus relictis consenescere in verbis.

A vera virtute, solida eruditione morumq(ue) integritate multum commendato D°. ENGELBERTO AB ENGELEN Arnhem(ensi) Geldro verae Philosophiae candidato laudatissimo amico meo singulari in perpetuam mei memoriam ac amiciss(imi) animi symbolum haec adscripsi.

L. M. Q. 25 Junii Anno 1610
DAVID GORLAEUS ULTR.

Symb:
virtus inveniet viam

etiamsi omnes contra sentient; veritas defendenda; ac de praeceptore judicandum ut de maximo inimico. Haec tibi perpetua lex esto.

vive memor nostri

Behalve de onloochenbaar revolutionair klinkende zinnen links onderaan, is er in dezen tekst nog slechts van belang de naam van ENGELBERTUS AEGIDII VAN ENGELEN, waarmede GORLAEUS blijkbaar zeer bevriend was. Deze, uit Arnhem afkomstig, was in 1583 geboren, en op 18 November 1600 te Leiden ingeschreven als student in de *letteren*. Hij is echter *predikant* geworden, was in 1609 als zoodanig werkzaam te Oosterbeek, in 1617 te Arnhem, en werd als *Arminiaan* in September 1619 door de Geldersche Synode afgezet. Hij overleed in 1642.

[1]) *Manuscr.* Papenbr. 21. folio 141.

Behalve door dezen arminiaansch-gezinden theoloog is GORLAEUS tijdens zijn verblijf te Leiden ongetwijfeld ook door een anderen Arminiaan, namelijk door PETRUS BERTIUS [1]) (fig. 4) beïnvloed geworden. Immers deze was na 1606 Regent van het *Collegium Theologicum* geworden. en een intieme vriend van ABRAHAM VAN GOORLE geweest, wiens „*Paralipomena Numismatum*" hij na diens dood het licht deed zien. Toen PETRUS BERTIUS in 1606 als Regent moest aftreden wegens zijne arminiaansche gevoelens, benoemde men hem tot Hoogleeraar in de *Philosophie*; en het ligt voor de hand dat DAVID GORLAEUS door

Fig. 4.

hem in de wijsbegeerte werd ingeleid en, als neef van zijn vriend ABRAHAM, veel persoonlijken omgang met hem heeft gehad.

Aldus zien wij hem in deze arminiaansche sfeer verkeeren; en ongetwijfeld

[1]) Petrus Bertius was te Beveren in Vlaanderen geboren. Zijn vader was, evenals de beide Van Goorle's, naar Noord-Nederland uitgeweken, en was in 1573 predikant te Rotterdam. Hij zelf was sinds 1593 onder-regent van het *Collegium Theologicum*, en ook heeft hij in 1595 den eersten catalogus der Leidsche Universiteitsbibliotheek het licht doen zien.

Zijne vrouw was Anna Maria Cuchlinus, de dochter van Johannes Cuchlinus, dien hij in 1606 als regent van het Collegium Theologicum opvolgde. Hij was Arminiaan, moest daarom in 1606 zijne betrekking neerleggen, en werd toen tot Hoogleeraar in de Wijsbegeerte te Leiden benoemd. In 1619 werd hij voor de Synode gedaagd, en in 1620 als Hoogleeraar afgezet. Hij week vervolgens uit naar Parijs, waar hij katholiek werd, en later als Professor Eloquentiae et Matheseos werkzaam was. Hij overleed in 1629. Het is niet onwaarschijnlijk, dat wij in hem den uitgever der *Exercitationes* van Gorlaeus van het jaar 1620 moeten zien, zooals hij ook de nagelaten geschriften van Abr. van Goorle heeft uitgegeven. De oude vriendschap met de familie heeft hem wel daartoe, als tot eene daad van piëteit, aangezet.

afgeschrikt door het nog geheel op aristoteliaansche leest geschoeide onderwijs in de natuurkunde van den schotschen Hoogleeraar GILBERTUS JACCHAEUS [1]) (1585—1628), werd in de onafhankelijke geest van GORLAEUS allengs de filosofische kritiek gevoed, van welke hij in 1610 en 1611 in zijne „*Exercitationes*" en zijne „*Idea Physicae*" heeft blijk gegeven. Dat zijn werk geen meer onmiddellijken invloed heeft uitgeoefend, mag, nevens de oorzaken die LAND [2]) daarvoor noemt, mede zijne verklaring vinden in de omstandigheid, dat deze zeldzaam veel belovende jonge denker reeds in het volgende jaar overleed; evenals ook ongetwijfeld b.v. JOHN MAYOW's vroegtijdige dood oorzaak is geweest, dat diens revolutionaire denkbeelden over de verbrandings- en ademhalingsverschijnselen geene genoegzame verbreiding hebben gevonden, en, na meer dan eene eeuw onbekend te zijn gebleven, pas geruimen tijd na LAVOISIER's optreden op hunne ware beteekenis zijn geschat geworden.

§ 9. Intusschen is het, alvorens wij ons meer in het bijzonder tot DAVID's wijsbegeerte en atomistiek wenden, onze taak, om nog het aandeel te schilderen, dat zijn oom ABRAHAM VAN GOORLE in eene zeer bepaalde richting van de wetenschappelijke litteratuur der Nederlanden gehad heeft.

Immers de naam ABRAHAM VAN GOORLE of ABRAHAM GORLAEUS is reeds gedurende drie eeuwen meer in het bijzonder bekend geweest in verband met de *numismatiek* en de kennis der klassieke *zegelringen* en *stempels*.

Ook van dezen VAN GOORLE wist men tot dusverre niets, dan dat hij te Delft woonde, dat hij geboortig was uit Antwerpen, en dat hij eene groote collectie antiquiteiten en penningen had, die na zijn dood verkocht is geworden aan HENRY, den PRINS VAN WALES en zoon van JACOBUS VAN ENGELAND. Wanneer VAN GOORLE te Delft gekomen was, en wat hij daar uitvoerde, was tot dusverre onbekend [3]). Wel wist men, dat hij met SCALIGER en met VORSTIUS bevriend was, alsook met PETRUS BERTIUS, die een landgenoot van hem was; en VORSTIUS, de latere Leidsche hoogleeraar, was een zwager van AERNOUT VAN BÜCHELL, die, zooals wij zagen, herhaaldelijk van ABRAHAM VAN GOORLE, als van een zijner bekenden, spreekt. Te Delft was VORSTIUS lijf-arts van de gravin VAN NIEUWENAER geweest. Een en ander maakt de bekendheid van VORSTIUS met de VAN GOORLE'S meer voor de hand liggend. Van de hand van ABRAHAM VAN GOORLE verschenen de volgende werken:

---

[1]) Jacchaeus (eigenlijk Jack geheeten) was in 1603 te Leiden als Theoloog aangekomen Hij was sterk arminiaansch gezind, veranderde later van studie, en ging over tot die der fysica. Na eerst lector te zijn geweest, en vervolgens extra-ordinarius in de logica en ethica, promoveerde hij in 1611 tot doctor medicinae, waarna hem een ordinariaat in de fysica verleend werd. Jacchaeus, die ook met Bertius verkeerde, was en bleef een overtuigd aanhanger van Aristoteles.

[2]) J. P. N. Land, *De Wijsbegeerte in de Nederlanden*, Den Haag (1899) p. 117-124.

[3]) Zie ook: Biographie nationale de Belgique. T. VII. (1880), p. 89.

„ABRAHAMI GORLAEI *Antverpiani Dactyliotheca, seu Annulorum Sigillorumque, quorum apud priscos tam Graecos quam Romanos usus, ex ferro, aere argento, et auro Promptuarium*", — hetwelk te Neurenberg verscheen, en volgens

Fig. 5.

het voorbericht gedateerd is: Delft, 1 October 1601; [1]) het tweede deel [2]) hiervan draagt den titel: „*Variarum Gemmarum, quibus Antiquitas in signando uti solita, Sculptura*". Het boek is opgedragen aan den aartsbisschop ERNST, keurvorst van Keulen [3]). In 1695 verscheen bij PETRUS VAN DER AA te Leiden,

---

[1]) Volgens Sweertius en Andreas in 1600; doch Gorlaeus zelf geeft aan: 1601.

[2]) Hiervan bestaat ook eene in 1625 te Leiden verschenen uitgave.

[3]) Ernst, hertog van Beieren, keurvorst van Keulen, (1554-1612), de opvolger en bestrijder van den afvalligen Gebhard Truchsess van Waldburg. Vele schrijvers van dien tijd: Anselmus Boëtius De Boodt, Theobald van Hogelande, enz., hebben aan hem hunne werken opgedragen; zie o.a. over de beide genoemde auteurs, de beide artikelen van den schrijver in het *Chemisch Weekblad*, **15**. 628, 1158, (1918).

eene nieuwe, door JAC. GRONOVIUS bezorgde uitgave, door hem met eene voorrede voorzien en aan ANT. HEYNSIUS opgedragen.

Als een vervolg op dit werk is zijn in 1609 te Leiden verschenen „*Thesaurus Numismatum Romanorum aureorum, argentorum, et aerorum ad familias aeternae urbis spectantium usque ad Augusti obitum, cum expositione eorundem*", in folio, en opgedragen aan HENRI IV, koning van Frankrijk en Navarre, te beschouwen. De opdracht, onderteekend door ABRAHAM GORLAEUS, dateert van 1 Maart 1609; daar echter, zooals wij zien zullen, de schrijver al op 9 October 1608 te Delft overleden is [1]), zoo moet deze ABRAHAM GORLAEUS zijn in 1585 geboren zoon zijn, wat ook uit den tekst blijkt, aangezien de opdracht aanvangt met: „Pater

Fig. 6.

meus ABRAHAM GORLAEUS laborem istum quem offero rei antiquariae auspicatissimo nomini Tuo destinavit", enz., en er daarin bovendien na den reeds plaats gehad hebbenden dood van den schrijver van het werk, verwezen wordt. Voorts heeft PETRUS BERTIUS later nog de „*Paralipomena Numismatum*" van GORLAEUS uitgegeven; — waar en wanneer, is mij onbekend gebleven

Het hier bijgaande portret (fig. 5) van ABRAHAM VAN GOORLE, geteekend door JACOB DE GHEYN, komt voor in de *Dactyliotheca* van 1601. Uit het

[1]) Zie: *Begrafenis-register Delft*, 1602-1613. „Oude Kerk, 1608 den 12en October, Abraham Van Goorle, aen de Turfmarckt." In Delft werd nl. altijd binnen de vier-en-twintig uren begraven. (Zie Dr. S. Muller, loco cit. p. 406).

randschrift blijkt, dat hij in 1549 te Antwerpen geboren is [1]). Bovendien *is er nog een portret* van een der VAN GOORLE'S, geteekend door H. GOLTZIUS (fig. 6), [2]) hetwelk in VAN SOMEREN'S catalogus van portretten (Deel II; onder No. 2052) weliswaar als dat van ABRAHAM VAN GOORLE wordt aangegeven, zonder dat echter voor de juistheid daarvan eenige aanwijzing bestaat. Het portret is van 1580; en het vóór dezen man liggende grootboek, wijst er m. i. met veel meer waarschijnlijkheid op, dat dit de beeltenis van den financier DAVID VAN GOORLE is.

§ 10. In G. VAN LOON's bekend numismatisch werk: „*Beschrijving van de Nederlandsche Historipenningen*", 's Gravenhage, (1723), Deel I, p. 537, komt verder de afbeelding voor van eene door den bekenden beeldhouwer HENDRIK DE KEYSER vervaardigde medaille van 1599, welke eenerzijds het borstbeeld van

Fig. 7.

A. D. GOORLE, Aet. 43, en zijn devies: „*Virtus Nobilitat*" vertoont, — terwijl anderzijds daarop een halfnaakt vrouwenfiguurtje, en een krijgsman, beiden op een staf leunende, afgebeeld zijn, met het randschrift: „*Honos et Virtus*", en het jaartal 1599. (Fig. 7). De gelijkenis van het portret, zoowel met dat van GOLTZIUS, als met dat van VAN GHEYN, is onloochenbaar. Prof. SIX [3]) meent, dat de man

[1]) Dit portret bevindt zich in 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam. Het is in 1580 vervaardigd door Hendrik Goltzius, geb. in 1558 te Venlo, gest. te Haarlem in 1617. Jacob De Gheyn was een zijner leerlingen. Volgens Mr. N. Beets is er *geene* bepaalde aanwijzing, dat het portret van fig. 6, Abraham van Goorle voorstelt. Veeleer is het waarschijnlijk, dat hier eene beeltenis van den thesaurier en financier David van Goorle aanwezig is.

[2]) Op het familie-wapen der Van Goorle's komen rechts onderaan drie klaroentjes voor. Wellicht staan deze in verband met den naam, daar het woord *gorelle* in het middelnederlandsch *klaroen* beteekent.

[3]) J. Six, „*Hendrik de Keyser als Beeldhouwer*", Bijlage Jaarverslag Kon. Oudh. Gen. (1910) p. 4 en 5.

op de medaille en die op het plaatje van GOLTZIUS eén en dezelfde persoon voorstellen, de laatste dan op ongeveer 24-jarigen leeftijd. Immers volgens de medaille zou de afgebeelde persoon in 1556 geboren zijn, terwijl het portret van GOLTZIUS in 1580 is vervaardigd. In geen geval zou de op de penning afgebeelde ABRAHAM VAN GOORLE, volgens den heer SIX, met den Delftschen numismaat identiek kunnen zijn, daar deze toch in 1549 te Antwerpen is geboren; en hij meent derhalve hier een of ander, te Haarlem of te Amsterdam gewoond hebbend koopman voor zich te zien. Nader onderzoek leerde echter, dat er te Haarlem, noch te Amsterdam een koopman van dien naam geleefd heeft,[1]) zoodat ook de hypothese van den heer SIX, dat men hier met eene *begrafenis*-penning te doen zou hebben, uit de opgaven in geen register te bewijzen valt.

Nu zegt VAN LOON uitdrukkelijk, dat de genoemde medaille ter eere van den in 1549 geboren, en dus in 1599 juist 50 jaar ouden *numismaat* ABRAHAM VAN GOORLE is geslagen. De dateering: Aet. 43 blijft dan nog een raadsel, tenzij men wil onderstellen, dat men voor de ééne zijde der penning gebruik heeft gemaakt van een reeds bestaanden, zeven jaar vroeger door DE KEYSER gesneden stempel. De heer SIX acht dit echter niet aannemelijk. In elk geval ziet de man op het prentje van GOLTZIUS er veel ouder uit dan 24 jaren. Dit feit, te samen met de omstandigheid, dat deze, oogenschijnlijk zeer zelfbewuste VAN GOORLE, vóór een kas- of verrekeningsboek zit, brengt mij, zooals reeds gezegd werd, op het vermoeden, dat het plaatje van 1580 den toen reeds in vollen gunst van VAN NIEUWENAER staanden Utrechtschen Thesaurier DAVID VAN GOORLE voorstelt. De sterke gelijkenis der portretten onderling zou dan door deze onmiddelijke familie-verwantschap op zeer natuurlijke wijze verklaard zijn. Daar het portret van DE GHEYN minstens tien jaren later gemaakt is, is de meerdere gezetheid van den door hem afgebeelden ABRAHAM in vergelijk met dien op de medaille, alleszins verklaarbaar. Maar de datum en leeftijd op de laatste, blijven dan nog een raadsel, dat wel niet opgelost zal kunnen worden, zoolang men de geschiedenis van deze penning niet kan nasporen.

Het bewijs, dat de broeder van DAVID VAN GOORLE en de Delftsche numismaat dezelfde persoon zijn, is in het volgende thans wel afdoend geleverd, alsmede ook de juistheid van het feit, dat ABRAHAM VAN GOORLE, zich in 1595 te Delft als ambteloos burger heeft gevestigd, toen de rol van zijn broeder, en ook de zijne, in 1594 te Utrecht uitgespeeld was.

Het vermoeden, dat de beide bedoelde A. VAN GOORLE's identiek zijn, scheen mij n.l. gewettigd op grond van vier feiten: 1e. BUCHELLIUS verhaalt in zijn *Diarium*,

[1]) Deze opgaven dank ik aan Dr. H. E. Knappert, Gemeente-archivaris te Haarlem en aan Mr. Veder, te Amsterdam.

dat de *Utrechtsche* raadsheer, evenals zijn broeder DAVID, een groot verzamelaar van antiquiteiten, penningen, enz. was, en dat hij die ringen ook wel, met behulp van een goudsmid, scheen na te maken. [1]) Ditzelfde feit nu wordt door J. SCALIGER óók omtrent den *Delftschen* numismaat meegedeeld. 2e. De omstandigheden, dat BÜCHELL in zijn *Diarium* [2]) vermeldt, bij ABRAHAM VAN GOORLE in 1595 een ring te hebben gezien, waarop de sage van *Apollo* en *Marsyas* voorgesteld wordt en dat die

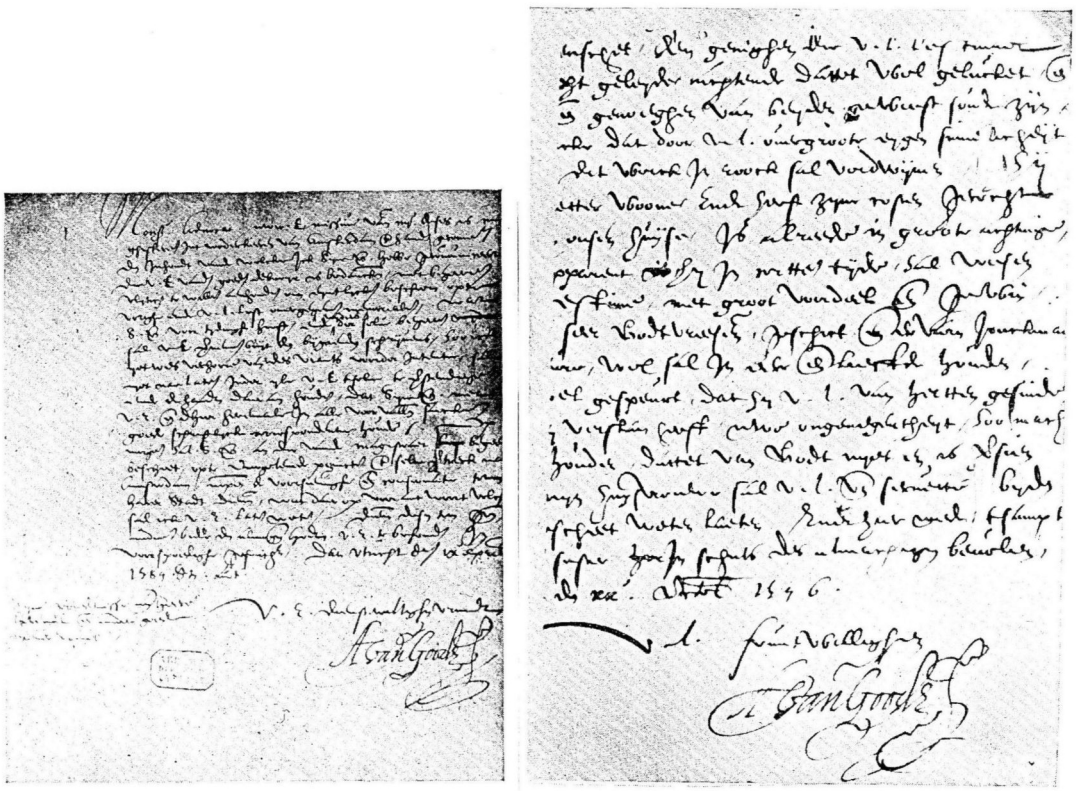

a. *b.*

Fig. 8.

zelfde ring door mij afgebeeld gevonden werd in de „*Dactyliotheca*" van 1596, Ie Deel, onder No. 111, sub 3e. Het feit. dat BÜCHELL [3]), — *zonder* te zeggen of hij

---

[1]) „*Diarium*", p. 442 (1597): „adeo ut plus antiquitatis, at falsae, nascatur in ejus officina quam in tota Italia, imo Europa, verae". De goudsmid heette Arnoldus.

[2]) *ibidem*, p. 402: „Oct. 1595 Vidi apud Abrahamum Gorlaeum gemmam antiquam (sardium vocant) cum sculptura Marsiae"

[3]) „*Diarium*", p. 459 „Mei 1598. Habet nempe sub praelo librum, cui *Dactyliothecae* indidit nomen..... Summus nempe est antiquitatis sacrosanctae falsarius, habetque suum antiquarium, aurifabrum Arnoldum Mursensem, egregium eiusmodi annulorum imitatorem."

hier den *Delft*schen of den *Utrecht*schen VAN GOORLE op het oog heeft, — vermeldt, dat deze bezig is zijne „*Dactyliotheca*" te drukken. 4e. Dat wij in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek drie brieven hebben van den Delftschen numismaat ABRAHAM VAN GOORLE, door hem gericht aan GEERTRUID VAN VOORST [1]) te Utrecht, van een waarvan eene reproductie in fig. 8b hier bijgevoegd is.

Deze drie brieven zijn resp. gedateerd van Delft, 20 October, 7 November, en 21 December 1596. Daaruit vernemen wij o.m. een en ander over den aankoop van medailles van Jhr. RUYS, over betrekkingen, die VAN GOORLE en zijne vrouw [2]) blijkbaar nog steeds met Utrechtenaren, zooals BÜCHELL, onderhielden, en over het aan GEERTRUID VAN VOORST en BÜCHELL blijkbaar niet aangename huwelijk van zekeren DIRK VAN DANS met een naverwant familie-lid, in welke zaak VAN GOORLE sussend en vergoêlijkend tracht op te treden. Later bericht hij, dat het, — oogenschijnlijk door zijne bemiddeling, — gelukt is, om genoemden jonkman door, „Hare Genade van NIENAR, MOERS, etc. aangenomen" te krijgen als „derselver medicus". VAN GOORLE stond dus tot de weduwe van NIEUWENAER in 1596 inderdaad nog in eenige nadere relatie. Het op den brief zich bevindende lak-zegel vertoont precies hetzelfde wapen als dat, wat door DE GHEYN onder het portret van ABRAHAM VAN GOORLE geteekend is. Op mijn verzoek was Dr. S. MULLER zoo vriendelijk, eveneens eene fotografische reproductie te laten maken van het handschrift van den Utrechtschen raadsheer VAN GOORLE, n.l. uit den brief aan F. THIN, van 12 April 1589 (zie fig. 8a); omtrent de identiteit der beide briefschrijvers kan thans in het geheel geen twijfel meer zijn. En daar volgens den brief van 4 December 1595, door DAVID VAN GOORLE aan de Staten van Friesland geschreven, ABRAHAM zich in September en November 1594 nog te Utrecht bevond, en wij hem thans, in 1596, te Delft aantreffen, zoo moet hij in 1595 van Utrecht naar Delft verhuisd zijn.

§ 11. Daarmee is tevens de vraag opgelost, waarom en wanneer de numismaat naar Delft is gekomen: hij is niemand anders dan de man, die met zijn broeder, reeds in 1570 eene rol van belang bij den stadhouder van Gelderland vervulde. Dat hij in alle byzonderheden van de politieke situatie van dien tijd was ingewijd, blijkt uit eene passage in BUCHELLIUS' *Diarium*, alwaar deze ongetwijfeld van een

---

[1]) Geertruida van Voorst, weduwe van den overleden „docteur in medecyne" Johan Schepperius, wonende in de „Winsche Steegh (Heerenstraat) tot Vtrecht", was eene schoonzuster van Buchellius, welke toch met hare zuster Nicolaa van Voorst gehuwd was. De familie Van Voorst, waarvan hier sprake is, was eene gewone burgerlijke familie: een oom der beide zusters Nicolaa en Geertruida, was schrijnwerker van beroep. (Zie: Dr. S. Muller, loco cit. p. 384). Zij was met den Delftschen Van Goorle zeer bevriend en wordt door hem in deze brieven aangesproken met: „eerbare, discrete of goetgunstighe vriendinne", terwijl zijne onderteekening luidt: „u. l. fruntwillighen A. van Goorle."

[2]) nl. Susanna Patersson.

bezoek bij ABRAHAM verhaalt, terwijl hij reeds te Delft woont; immers de passage dateert van 1597. Hij zegt daar n.l., van den van zijne waardigheid ontdanen man, hoe deze hem verzekerde, „dat zonder zijne hulp niemand de historie van Utrecht, en meer in het bijzonder van het LEICESTER'sche tijdvak, behoorlijk zou kunnen te boek stellen, daar toch *hij* alle geheimen van dien tijd kende, en in meerdere zaken de raadsman van den graaf van MEURS geweest was." [1])

Dat ABRAHAM VAN GOORLE ook te Delft nog in gunstige levensomstandigheden verkeerde, blijkt uit meer dan één gegeven. Vooreerst uit het feit, dat hij nog steeds geld beschikbaar heeft, om zijne kostbare verzameling door nieuwe aankoopen te vermeerderen. Oorspronkelijk, nog tot in 1600, woonde hij aan de Oude Delft, Oostzijde (thans No. 126), in een huis dat tien haardsteden had, en dat hij van de erven van CORNELIS VAN SOUTELANDE gehuurd had, doch dat later aan NICOLAAS ADRIAANZ. VAN ADRICHEM toebehoorde. [2]) In 1603 is hij verhuisd naar de Brabantsche Turfmarkt, en woonde hij aldaar aan de Oostzijde, in het huis genaamd „het Nieuwe Ossenhooft", waar hij tot aan zijn dood in 1608 gebleven is. Nog in Juni 1603 laat hij daar „een houten glintinghe" binnen zijn stoep maken [3]) en volgens officieele aangifte van zekere „ANNIETGEN JANS Int Ossenhooft", bevatte dit huis oorspronkelijk *elf* haardsteden, welk aantal later tot zes werd gereduceerd. [4]) Dat alles wijst blijkbaar nog op zekeren welstand, zoodat wel mag ondersteld worden, dat zijn heengaan uit Utrecht inderdaad geheel en alleen om politieke redenen, en zonder veel finantieelen achteruitgang, geschied is.

In de litteratuur wordt steeds vermeld, dat VAN GOORLE te Delft op 15 April 1609 zou overleden zijn. Uit het begrafenis-register echter blijkt zonder eenigen twijfel, dat hij op 11 October 1608 gestorven is. Hij was 59 jaren oud, en liet eene weduwe en een aantal (twee?) minderjarige kinderen na; uit het geboortejaar 1585 van zijn oudsten zoon ABRAHAM zou men kunnen afleiden, dat hij te Utrecht ongeveer in 1584 gehuwd moet zijn. ABRAHAM VAN GOORLE was dus waarschijnlijk ouder dan zijn broeder DAVID.

§ 12. Wanneer wij de thans bekende gegevens omtrent de familie VAN GOORLE resumeeren, dan kunnen wij hare geschiedenis in de volgende overzichtelijke tabel samenvatten:

---

[1]) A. Buchellius, *Diarium*, p. 442: „1597. Gorlaeus (= Abrahamus) dicebat si ne sua opera neminem historicam Ultrajectinam, praecipue seditionem Anglicam, recte conscripturum, se nempe habere omnia istius temporis secreta et pluribus rebus tum Mursiaci comitis consiliarus interfuisse."

[2]) *Haardsteden-register*, Delft, 1600, p. 4091. Zie over N. v. Adrichem: H. E. van Gelder, Oud-Holland **34**, 1916, blz. 133—148. Nicolaas van Adrichem, (geb. 1537) had eene groote reederij, te samen met zijn zwager Gerrrit Fransz. Meerman (geb. 1541).

[3]) 1e *Consentboek* (Archief te Delft, I. No. 650).

[4]) *Haardsteden-register*, Delft, 1600, p. 273.

HERINGA. († 1530).
Hij was een jurist, en studeerde te Leuven.

DOECKE VAN MARTENA
(† 11 Nov. 1605).
Heer van Cornjum, drost van Harlingen, grietman van Barradeel, beroemde vrijheids-strijder in den oorlog tegen Spanje, lid van het Verbond der Edelen, enz. Ging in 1573 in ballingschap; werd in 1580 gevangen genomen, doch weer vrijgelaten, en leefde tot aan zijn dood op Martena-State te Cornjum. Hij was een geleerd man en letterkundige.

×

(voor de 2e maal) den 3 Januari 1591 te 's-Gravenhage
TRYN JANTJESD. VAN UNEMA en BEYA († 1603).
Zij nam eveneens deel aan den strijd voor de vrijheid en wordt als eene stoutmoedige en zelfstandige vrouw geschilderd.

Het Geslacht VAN GOORLE behoort reeds in 1360 tot de aanzienlijke Antwerpen'sche families; genoemd worden o. a. in 1369 de koor deken ARNULDUS VAN GOORLE, leenman van JAN VAN BRABANT; in 1423 LYSBETH, PARIDAENS, JAN VAN GOORLE; enz. Zij hebben echter wel tot den geestelijken stand, doch niet tot de magistratuur van Antwerpen behoord.

(ABRAHAM?) VAN GOORLE
(ca. 1540).

ABRAHAM VAN GOORLE
(geb. 1549 te Antwerpen, gest. 11 Okt. 1608 te Delft).
Hij had reeds in 1570 eene invloedrijke positie in Gelderland en Utrecht, was Raadsheer van ADOLF, graaf van Nieuwenaer en Meurs, en week, na zijn broeders val, in 1595 van Utrecht uit naar Delft, waar hij aan de Turfmarkt woonde. Hij was een bekend verzamelaar, en de schrijver van een aantal numismatische werken (*Dactyliotheca; Thesaurus Numismatum;* etc.)

×

ca. 1584 te Utrecht met
SUSANNA PATERSSON
(Zij leefde nog in 1619).

DAVID VAN GOORLE
(geb. ca. 1550 te Antwerpen, gest. 20 Okt. 1612 te Cornjum).
Evenals zijn broeder, reeds in 1570 een man van invloed in Utrecht, Overijsel en Gelderland, was Thesaurier van ADOLF, graaf van Nieuwenaar, na 1589 van diens weduwe WALBORCH V. NIEUWENAER, en week in Sept. 1594, na valsch beschuldigd te zijn van malversatie, uit naar Friesland, waar hij tot zijn dood in 1612 woonde op Martena-State te Cornjum, al waar hij vele zaken voor zijn schoonvader beheerde. Hij was een vriend van ERNST, graaf van Solms, enz. In 1619 berustte zijne nalatenschap bij den notaris CAEREL VAN GELDER, te 's-Gravenhage. Hij was te 's-Gravenhage op 3 Januari 1591 gehuwd met
SWOB VAN MARTENA.

×

SWOB VAN MARTENA.
Gest. 27 Sept. 1614 te Cornjum.

ABRAHAM VAN GOORLE
geb. 1585 te Utrecht, ingeschreven als student in de filosofie te Leiden op 29 November 1603. (Schrijft 1609 het voorbericht van den „*Thesaurus*"; woont 26/3 1632 te Amersfoort, en is op 15 Mei 1610 gehuwd met IDA VAN ZUYLEN VAN NYEVELDT); eene inscriptie van hem in een Utrechtsch Album, dateert van Juni 1601.

WALBORCH VAN GOORLE
gehuwd met ADRIAEN GOYERTS VAN VIANEN, te Utrecht, woont 4 Mei 1619 op den huize van Gent bij Jutphaas.

DANIEL VAN GOORLE
geb. 27 Sept. 1595 te Utrecht.

DAVID VAN GOORLE.
(Geb. 15 Jan. 1591 te Utrecht. Gest. 27 April 1612 te Cornjum). Gelegitimeerd op 18 Juni 1610. Hij studeerde van 1609—1611 te Leiden in de theologie. Is beroemd als filosoof en schreef in 1610 en 1611 zijne „*Exercitationes Philosophicae*" en de „*Idea Physicae*" die *na* zijn dood, resp. in 1620 en in 1651 het licht zagen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de „Exercitationes" uitgegeven zijn door PETRUS BERTIUS te Leiden, de „Idea", hetzij door zijn neef ABRAHAM te Amersfoort, hetzij door bemiddeling van REGIUS te Utrecht.

§ 13. Het is thans onze taak, om het werk van DAVID VAN GOORLE nader te beschouwen. Voor dit doel kon een exemplaar der *Exercitationes Philosophicae* van 1620 worden geraadpleegd, hetwelk aan de Universiteitsbibliotheek te Leiden toebehoort.

Van de *Idea Physicae* (1651) schijnt er geen exemplaar in het bezit van eenige openbare bibliotheek in Nederland te zijn; tenminste alle navraag was tot dusverre vruchteloos. In Duitschland bevindt zich een exemplaar van het boekje in de Universiteitsbibliotheken te Greisswald en te Königsberg. Reeds REIMANN[1]) klaagt in 1725 over de omstandigheid „dat de geschriften van DAVID GORLAEUS in Duitschland al even moeilijk verkrijgbaar zijn, als de beroemde penningen van ABRAHAM VAN GOORLE!" Door de welwillendheid van den Bibliothecaris der Universiteitsbibliotheek te Greisswald, Dr. VON SECKENDORFF, werd ik in staat gesteld, ook in dezen oorlogstijd, waarin geene boeken naar het buitenland plegen uitgeleend te worden, de *Idea Physicae* te raadplegen. Ook hier spreek ik genoemden heer nogmaals mijn vriendelijken dank voor zijne hulp uit.

Het eerstgenoemde werk van GORLAEUS is verdeeld in achttien *Exercitationes*, van welke een ieder weer uit twee of meer Sectiones bestaat; in het geheel heeft het boek 49 van zulke sectie's. De inhoud is als volgt: *Exerc.* 1. Over de Philosophie, 4 Sect., p. 1—38; *Exerc.* 2: Ontologie, 5 Sect., p. 39—66; *Exerc.* 3: Over de Onderscheidingen, 2 Sect., p. 67—76; *Exerc.* 4: Over het Algemeene en het Bijzondere, 2 Sect., p. 77—86; *Exerc.* 5: Over de Accidentia, 2 Sect., p. 87—94; *Exerc.* 6: Over het Quantitatieve, 1 Sect., p. 95—99; *Exerc.* 7: Over het Qualitatieve, 10 Sect., p. 100—180; *Exerc.* 8: Over de Betrekkingen, 1 Sect., p. 181—185; *Exerc.* 9: Over de Beweging, 2 Sect., p. 186—208; *Exerc.* 10: Over de Plaatsing, 2 Sect., p. 209—215; *Exerc.* 11: Over den Tijd, 1 Sect., p. 216—220; *Exerc.* 12: Over het Samengestelde, 1 Sect., p. 221—234; *Exerc.* 13: Over de Atomen, 2 Sect., p. 235—249; *Exerc.* 14: Over de Materie en haren Vorm, 1 Sect., p. 250—276; *Exerc.* 15: Over het Ontstaan en Vergaan der dingen, 3 Sect., p. 277—292; *Exerc.* 16: Over den Hemel, 3 Sect.. p. 293—312; *Exerc.* 17: Over de Elementen, 6 Sect., p. 313—335; *Exerc.* 18: Over de Ziel, 1 Sect., p. 336—352.

De *Idea Physicae* zijn slechts 77 bladzijden in 12° groot, en veel beter gedrukt, dan het eerste boek. Zij zijn verdeeld in dertien hoofdstukken: Cap. I: Quod agit de Constitutione Physicae et Natura; cap. II: De internis (vulgo ita

---

[1]) J. F. Reimmann, *Einleitung in die Hist. Liter. der Teutschen*, III, 561, 563 (1725). Hij rangschikt Van Goorle, met Van Helmont, D. Sennert, J. Sperling (1603-1658), F. W. baron van Nuland, S. Basso, J. C. Sturm, Chr. Thomas, J. O. Helbig, G. C. Leibniz, J. M. Marci, J. Jungius, enz. onder de *Eclectici Germani*, allen bekend door hunne bestrijding van de principes der aristoteliaansche leer.

dictis) naturae principiis; cap III: De externis rerum naturalium principiis; cap. IV: De Composito, Quanto, Continuo; cap. V: De Motu, Loco Tempore; cap. VI: De Coelo; cap. VII: De Elementis et Mixtione; cap. VIII: De Meteoris; cap. IX: De Metallis, Anima, Vita, et Morte; cap. X: De Anima Vegetativa; cap. XI: De Anima Sentiente; cap. XII: De Qualitatibus praecipuis, sensus afficientibus; cap. XIII: De Anima Humana.

De *Idea Physicae* zijn kort en helder geschreven. Behalve eene samenvatting van den inhoud der *Exercitationes*, bevat het boekje nog eenige andere beschouwingen; zoo bijv. over de metalen, over meteoren, over de kometen, enz. Dikwijls worden geheele zinswendingen uit de *Exercitationes* herhaald; zonder eenigen twijfel is het geschrift van GORLAEUS eigen hand.

§ 14. Over de filosofie van GORLAEUS zullen wij slechts kortelijks spreken, aangezien het hoofddoel onzer beschouwingen toch de fysika van den schrijver is, en wel meer in het bijzonder zijne elementenleer en atomistiek.

De meest fundamenteele bestrijding van ARISTOTELES' leer door GORLAEUS heeft betrekking op de voorstelling der *formae substantiales*, en op de peripatetische leer van de *potentia* en *actus*. [1]) Vooreerst dan ontkent GORLAEUS het bestaan der *universalia*, der zelfstandige soortbegrippen. Volgens hem mag uit de omstandigheid, dat dàtgene, wat als bepaling of attribuut van eenig ding *kan* dienen, zich ook zonder die te bepalen zaak *in abstracto* denken laat, geenszins de slotsom getrokken worden, dat die attributen ook *op zich zelfstaande realiteiten* zouden zijn. Die attributen zijn slechts rangschikkings-categoriën van het bewustzijn; en wij hebben geen recht, om aan iets dat rein verstandelijk gedacht wordt, een zelfstandig bestaan toe te kennen, tenzij wij daarvoor overtuigende argumenten kunnen aanvoeren. Telkens weer grondt GORLAEUS zijn betoog dáárop, dat er geen reden is, om het aantal universalia in het oneindige te vergrooten; en terecht merkt hij op, dat het belachelijk is, om de realiteit van iets vol te houden, waarvan wij het bestaan niet kennen [2]).

Met zijne ontkenning der zelfstandige attributen, sluit GORLAEUS' filosofie onmiddellijk aan bij de richting der zoogenaamde *nominalisten* („*universalia post rem*"). Evenzoo ontkent hij de geheele welbekende voorstelling der aristoteliaansche school over het potentieele en het actueele zijn, en de entelechie van het potentieele tot het actueele. Bij hem is tusschen de „essentia" van een

---

[1]) Zoo in de *Idea Physicae*, Cap. 2, 1—10, pag. 5—12. Op pag. 7: „Verum si proprie loquamur, non est (= materia) ipsa potentia, sed potius hanc habet. Unde apparet multa stolide a Peripateticis de hac potentia esse somniata", evenzoo op pag. 12: „At nos in eo negamus dari materiam et Formam, quod est ens per se unum."

[2]) „Entia non sunt multiplicanda absque necessitate"; *Exerc.* 6, p. 99. „Ridiculum enim est statuere dari, quod dari nescimus." Zie ook: *Idea*, **3.** 1, p. 13; **9.** 7, p. 53; **12.** 4, p. 67.

ding, en zijne „existentia" geen onderscheid; doch elk object is een individu, dat van alle andere individuen onderscheiden is door die attributen, die het ding juist maken tot wat het is [1]). Die attributen kunnen dan ook op geene andere wijze, dan alleen puur verstandelijk, van het ding worden onderscheiden.

§ 15. In den algeheelen opzet van GORLAEUS' betoog ligt ongetwijfeld een moment van stoutmoedigheid en durf. Hier is een denker aan het woord, die het er om te doen is, zich een helder inzicht te verwerven, alvorens en eer hij zich door traditioneele voorstellingen zal laten bevredigen; een man, bij wien de drang naar werkelijke wetenschap onmiskenbaar is, en de moed om voor hare zaak den bitteren strijd met de heerschende meeningen aan te binden, onloochenbaar bestaat. Toch beantwoordt het geheel van zijnen arbeid niet aan het breed aangelegde plan: nog maar al te zeer blijkt ook hier jeugdige overmoed de overhand te hebben boven de kracht, om zich volledig te kunnen ontworstelen aan de knellende banden der oude scholastiek.

De schrijver is en blijft *theoloog*; en de argumentatie op filosofische gronden geldt voor hem als geheel gelijkwaardig met die, welke op de heilige schrift gegrond is. Maar zelfs in diè argumenten, waarin hij geheel en al filosoof is, toont hij, ondanks zijne bestrijding der peripatetische dogma's, — toch nog in ARISTOTELES' denk-sfeer al te zeer te zijn verzonken. Ofschoon hij van nature nuchter en onbevooroordeeld is, en de waarde der directe waarneming ondubbelzinnig toegeeft, zoo is zijne kennis der natuurwetenschappelijke ervaring toch niet groot genoeg, om aan de daarop gegronde bewijsvoering genoegzaam overwicht tegenover de dialectische methode te kunnen bijzetten, welke voor hem nog haar volle prestige behouden heeft. Zijn werk wordt daardoor tot eene soort van „liberaal programma", niet tot eene eigenlijke basis der wetenschappelijke revolutie; en hieruit is voor een deel de veel geringere invloed van zijne pogingen op de ontwikkeling der wetenschap te verklaren, dan bijv. die van BACON'S stimuleerend en met overtuiging en tintelenden geest geschreven *Novum Organum*. Het laatste werk beteekende een werkelijk breken met de oude methode, GORLAEUS' boek eene gedeeltelijke kritiek zonder algeheele verwerping van het systeem. Daarnevens heeft VAN GOORLE'S vroegtijdige dood er zeker niet weinig toe bijgedragen, de voldoende verspreiding zijner denkbeelden destijds te verhinderen.

Toch is GORLAEUS' invloed op de tijdgenooten niet onmerkbaar geweest,

---

[1]) *Exerc.* 4. Sect. 2. p. 85: „Manifestissime autem hinc; per quod res habet aliam essentiam, quam alia res, per illud habet essentiam. Per quod res constituitur, per illud distinguitur, et per quod distinguitur, per illud constituitur." In de *Idea Physicae* evenzoo: „Nulla enim proprietas distinguitur a re cuius est. Ergo nec ab ea separari potest." (3. 8., p. 19.) En in Cap. 4. 1, p. 20: „Forma est per quam res est id quod est, et ab omnibus aliis distinguitur. Si enim per Formam distinguitur ab aliis rebus, non potest forma esse aliud, quam illa res, quia alias idem foret per quod res distingueretur, et *a quo* distingueretur."

al keerde zich hunne polemiek hoofdzakelijk tegen zijne leer van het verband tusschen lichaam en ziel, en al kwam deze tegenspraak dan ook bijna uitsluitend uit het kamp der theologanten. REIMANN zegt in zijne „Historia Liter. d. Teutschen", hiervan: „Und ungeachtet es freylich an dem, *dass dadurch die Philosophie derer Peripateticorum einen gewaltigen Stosz überkommen*, und also die Weissagung nicht ohne Grund gewesen, welche die editores auf das Titul-Blat seiner exercitationum gesetzet, da sie sich der Worte bedienet, quamplurima Peripateticorum dogmata iisdem everti, so ist doch im Gegenteil der Ausspruch nicht erwiesen, den der GISBERTUS VOËTIUS bey dem *Bailleto in Vita Cartesii Tom* 2, ad annum 1641, von ihm gefället hat, da er setzt: Es accordiren seine philosophischen Lehrsätze nicht mit der Physica Mosaica und demjenigen, was wir in der heiligen Schrifft finden. Item, es wären dieselben gefährlich, und favorisireten dem Scepticisimo, ja sie destruierten die Articul des Glaubens von der vernünftigen Seele und von dem Ausgang derer Personen in der Heil. Dreyeinigkeit. Denn alle diese Einwürfe haben *die Cartesianer, welch die meisten Hypotheses Gorlaeanas hernachmals in ihr Systema philosophorum aufgenommen*, dem *Voëtio* beantwortet" [1].

Ook wij behoeven ons met deze strijdvragen, die in onzen tijd gelukkig in het geheel geen belang meer hebben, niet nader bezig te houden. Voor GORLAEUS' dagen was zijne daad er een van waarachtigen moed en volle overtuiging, en als zoodanig geheel passend in het kader van die periode onzer historie, waarin bij onze landgenooten nog geestdrift voor den strijd voor hoogere beginselen bestond; — verhevene en beschamende herinnering in dèze jaren.....

§ 16. *De leer der elementen bij* GORLAEUS. Het begin der 17e eeuw is de periode, waarin het aristoteliaansche dogma van de wederzijdsche transformeerbaarheid der elementen allengs wordt verlaten. Aldus ontstaat de opvatting der elementen als bij alle omzetting onveranderlijk blijvende substantie's, welke aan den opbouw der samengestelde stofsoorten deelnemen; eene opvatting, die uit den aard der zaak een machtigen stoot in de richting der corpusculaire theorieën heeft gegeven, en die dan ook tenslotte bij ROBERT BOYLE als zoodanig volledig uitgewerkt wordt aangetroffen.

Het spreekt vanzelf, dat eene zoo diep ingrijpende wijziging eener tweeduizendjarige leer niet opeens kon geschieden. En wanneer wij GORLAEUS'

[1] Cf. J. F. Reimmann, loco cit. (1725), p. 563.
De denkbeelden, waarvan hier sprake is, zijn door Gorlaeus, behalve in de *Exercitationes*, ook in de *Idea Physicae* uitgesproken. Aldus in Cap. **9.** 8, p. 54; (anima) „habitat in corpore veluti in domicilio, per quod omnes suas operationes exercet, vivificans illud, ac vitalia omnia ipsi suppeditans." (**9.** 9, p. 54): „Corpus ex duobus elementis mixtum est. Ei anima cum insit et uniatur, habet etiam vinculum quo uniatur. Vinculum illud sunt spiritus, qui sunt quas peculiaris quaedam natura, ab elementis diversa et inter corpus et animam media". (Cap. **10.** 2, p. 57): „Animam statuimus in toto corpore esse et per illud totum diffusam, ita ut suam quantitatem propriam, partes tamen non habeat, nec divisibilis sit"; enz.

elementenleer in het kader van deze periode der wetenschappelijke ontwikkeling bezien, dan is het ook billijk, hare leemten en gebreken in dit licht te beoordeelen. Het gaat niet aan, om de denkers van dezen tijd, waarin de strijd tegen ARISTOTELES' autoriteit nog nauwelijks aangevangen is, van inconsequentie of halfheid te beschuldigen, — zooals dit wel eens meer gebeurd is, — omdat zij nog niet bij machte waren de algeheele traditie van het verleden op eenmaal over boord te werpen. Nog was PARACELSUS' vinnige oppositie tegen de leer van den stagyrischen wijsgeer en zijne scholastieke epigonen nauwelijks drie kwart eeuw oud, en was bovendien de eigenlijke beteekenis van zijn optreden slechts aan enkele bevoorrechte geesten, zooals aan VAN HELMONT, ten volle duidelijk. Inderdaad was de Zuid-nederlandsche arts een der zéér weinigen, die PARACELSUS' eisch: het persoonlijke en objectieve onderzoek der natuur, — ten volle begrepen en in toepassing gebracht had; en zelfs VAN HELMONT is, zooals bekend is, desondanks niet in staat geweest zich opeens en tenvolle aan de traditioneele begrippen der voorafgaande eeuwen te ontworstelen.

Verwonderen kan het daarom niet, wanneer wij zien, dat ook GORLAEUS, wiens fysische opleiding, die hij als theoloog van de zijde van JACCHAEUS gekregen had, uit den aard der zaak slechts gebrekkig had kunnen zijn, ondanks de stoutmoedigheid van zijne poging om het fundament der wetenschap te veranderen, toch in menig opzicht nog in het perepatetische moeras is blijven steken. Trouwens zijne geheele methode moest tot een slechts gedeeltelijk succes voeren; want ofschoon hij meermalen bewijs geeft van waarachtige belangstelling in de gegevens van de directe waarneming, zoo is hij toch in hoofdzaak dialecticus gebleven, bovendien nog met uitgesproken theologischen inslag, zoodat ook bij hem nog de argumentatie op grond van de heilige schrift, zooals gezegd is, nauwelijks in waarde bij die op filosofische gronden ten achter staat.

De eerste stap op den weg, die tenslotte tot BOYLE'S elementenleer geleid heeft, is dan ook niet geweest het volledige over-boord-werpen van de vier elementen van ARISTOTELES, maar *eene reductie van het aantal* daarvan. VAN HELMONT kent twee, D'ESPAGNET drie elementen; en GORLAEUS, die hen allen voorging, had dit aantal ook reeds tot *twee* herleid. Zijne keuze: water en aarde, heeft in zooverre bijzonder belang voor de verdere ontwikkeling der 17e eeuwsche denkbeelden, als juist deze twee elementen, — en bijv. niet die van VAN HELMONT, — in den loop der tijden onder de bijzondere voorstelling van het *phlegma* en het *caput mortuum*, nevens PARACELSUS' *tria prima: mercurius, sulphur*, en *sal*, allengs algemeen [1]) aanvaard zijn geworden, en o.a. in BECHER'S, en impliciet ook later

[1]) Volgens A. Kopp het eerst bij Th. Willis, in diens „*Tractatus de Fermentatione sive de Motu Corporum naturalium inorganico.*" (1659).

in STAHL's leerstelsel, tot basis der theoretische beschouwingen over den bouw der samengestelde stoffen geworden zijn.

§ 17. GORLAEUS verwerpt de peripatetische toewijzing van het *vuur* en de *lucht* tot de reeks der elementen; maar juist in die elementenleer komen de gebreken van zijn betoog ook scherp voor den dag. Na zijne definitie der elementen als „de bestanddeelen, waaruit de samengestelde stoffen bestaan en waarin zij tenslotte weer worden opgelost", [1]) betoogt hij met eene wijdloopige en zuiver scholastieke argumentatie, dat, in dezen zin opgevat, slechts *water* en *aarde* als zoodanig kunnen gelden: „Mixta enim, quae intereunt, in terram et aquam resolvi experimur". Maar echt aristoteliaansch laat hij er dan op volgen: „Quare ex iis constabant" [2]) — het noodlottige dogma, dat tot in de Chemie der 18e, en zelfs tot in die van het begin der 19e eeuw, openlijk of bedekt heeft voortgewoekerd.

Uitvoerig betoogt GORLAEUS, dat het *vuur* geen bestanddeel der lichamen is, dat het niet te samen met het water kan voorkomen, noch een deel kan zijn van het voedsel der planten en dieren. Het vuur is een „accidens". Evenmin mag de *lucht* als element beschouwd worden [3]); want weliswaar vult zij de ruimte tusschen de partikels van de aarde of van het water op [4]), doch zij is nimmer met hen verbonden, en dus geen bestanddeel der samengestelde stoffen. Veel is er in dit betoog, dat ons naief en kinderlijk moet voorkomen: zijne opvatting van de rol der lucht bij de ademhaling, als een „afkoelingsmiddel", kan als voorbeeld gelden [5]).

Nevens de twee elementen *terra* en *aqua*, adopteert VAN GOORLE ook de drie paracelsiaansche *tria prima*. Aldus in *Idea Physicae*, cap. **9**, 3, pag. 51: „Tria illa, sal, sulphur ac argentum vivum, ad generationem metallorum ac Lapidum concurrere negari non potest. Ceterum animam habere aut vivere, non putamus.

---

[1]) *Exerc.* 17, p. 313: „Elementa dicuntur, ex quibus corpora mixta constant et in quae tandem resolvantur".

Idea, **7.** 1, p. 37: „Elementa sunt corpora simplicia ex quibus mixta constant, et in quae tandem resolvuntur". En *ibidem*, **2.** 10, p. 12: „Similiter mixta fiunt quidem ex elementis, sed cum non sint entia per se, verum per aggregationem, nihil reale est ibi praeter illa elementae".

[2]) *Exerc.* 17, p. 314. Zie ook *Idea*, **7.** 1, p. 37: „in quod autem quid resolvitur, ex iis constabit".

[3]) *Exerc.* 17. Sect. 4: „Aër misceri nequit cum terra et aqua., p. 329; *ibid* p. 303: „Sed nos negamus aëra esse elementum".

Idea Physicae, **7.** 2, pag. 38: „Ignem inter elementa non recensemus: omnia enim elementa inter se possunt misceri, ignis cum caeteris elementis nequit." En **7.** 4., p. 39: „Ignis ex nostra sententia non est substantia, sed accidens".

Van de *lucht* zegt hij op analoge wijze: „Aër similem ad modum non est elementum: non enim misceri potest cum terra et aqua, quia est corpus fluidissimum" (*Idea*, Cap. **7.** 5., pag. 39). En *ibidem*, **7.** 10, p. 41: „Duo ergo tantum elementa sunt, Terra et Aqua".

[4]) *Exerc.*: „Sed nunc aër ubicunque est, ibi poros efficit, in quibus est".

[5]) *Ibid.*, p. 330: „Respondetur, aërum non inspirari, ut eo nutriamur, sed ut suo frigore temperet calorem cordis, quod aliàs facile suffocaretur".

Nam nulla operatio vitalis in iis conspicitur," Hij is dus in geen geval meer een aanhanger der oude animistische zienswijze der klassieke en middeleeuwsche alchemisten.

Van belang is het daarom ook te ervaren, hoe GORLAEUS, waar hij toch de onderlinge transformeerbaarheid der elementen loochent, staat tegenover het in die tijden nog steeds in het middelpunt der belangstelling staande vraagstuk van de transformeerbaarheid der metalen. In Cap. 9. 1, op pag. 50 der *Idea Physicae*, zegt hij omtrent het ontstaan der metalen: „Metalla naturaliter generantur in terrae cavitatibus, a calore subterraneo, ex humido viscoso et tenaci cum succo terreo mixto." Hij beschrijft dan, hoe deze vloeibare massa in de metaal-aderen wordt ingeperst, en daar dan allengs verhardt. En hij gaat dan in cap. 9. 4, pag. 51, voort: „Quaeritur porro, an unum metallum in aliud possit transmutari arte Chymica, scilic. argentum, an aliud quid, in aurum? Nos quamvis fieri hoc posse demonstrare nescimus, tamen scimus nullam rationem Physicam dari posse qua fieri non posse comprobetur. Negamus enim, metalla inter se differre formis essentialibus, quia nullas in iis agnoscimus."

§ 18. Overigens zijn enkele hier thuis behoorende opmerkingen voor dien tijd wonderlijk juist en getuigen zij van klaar inzicht: herhaaldelijk wordt er door hem gewezen op het feit, dat de lucht *gewicht* bezit [1]); en tevens is hij de eerste, die zich ronduit kant tegen de tot op dien tijd algemeen aanvaarde voorstelling, dat het water bij de verdamping in lucht zou overgaan [2]).

Het geheele begrip van „gas" is namelijk aan de fysici van dien tijd nog vreemd; eerst met VAN HELMONT begint zich die voorstelling allengs te ontwikkelen. GORLAEUS echter onderscheidt reeds scherp tusschen de lucht eenerzijds, en de „dampen" anderzijds. Wat uit het water opstijgt en tegen de vensterruiten als druppels condenseert, is geen lucht, maar damp, welke geheel en al uit de allerkleinste waterdeeltjes bestaat, die door de kracht der warmte van elkaar verwijderd, doch door die van de koude wederom verdicht worden. Onze inzichten zijn geene andere [3]).

§ 19. Wat nu echter in GORLAEUS' elementen-leer van het hoogste belang is, is het feit, dat hij de „wederzijdsche transformeerbaarheid" der elementen, in

---

[1]) *Exerc.*, p. 332: „Aiunt (de peripatetische filosofen n.l.) primo: aërem natura sua sursum tendere. Hoc nego, nam et nos aëra negamus esse levem". *Exerc.* 7. Sect. 7 p. 154: „Sed non omnia aeque gravia sunt. Terra gravissima, minus gravis aqua, minime aër. Ipse quoque aër gravis est. Tendit enim ad centrum. Wij gevoelen het gewicht der lucht echter niet, evenmin als de zwemmer dat van het water, waarin hij is gedompeld; doch ook, omdat we aan het gewicht der lucht gewend zijn. (p. 154, 155).

[2]) *Exerc.* 16. „Non enim est aër, quod ex aqua videmus exhalare, et ad vitreas fenestras condensatum in guttas resolvi, sed vapor. Hic autem totus constat ex subtilissimis aquae partibus, vi caloris a se invicem segregatis, quae vi frigoris iterum possunt condensari." (p. 256).

[3]) *Exerc.* 17. p. 301: „Vapores cum aëre confundere, signum est magnae rerum Physicarum ignorantiae. Id passim faciunt Peripatetici, qui vaporum mutationem ascribunt aëri."

tegenstelling met ARISTOTELES, uitdrukkelijk *ontkent* [1]). Zijne bestrijding is daarbij somtijds niet van zekere ironie vrij: „meermalen heb ik waargenomen dat het vuur in de haarden door het ingegoten water wordt uitgedoofd, nooit echter heb ik gezien, dat het daaruit ontstond!" [2]) Deze leer van de onveranderlijkheid der elementen is, zooals reeds opgemerkt werd, eene belangrijke schrede voorwaarts in de richting van de corpusculaire theorieën der materie; en inderdaad is GORLAEUS dan ook een uitgesproken en overtuigde atomist. Opgemerkt moge nog worden, dat ook VAN HELMONT bij zijne twee elementen (*water* en *lucht*), hunne wederzijdsche transformeerbaarheid loochende.

Volgens GORLAEUS is ook de hemel, in tegenspraak met ARISTOTELES' oude leer der *quinta essentia*, niets anders dan *lucht* [3]): „Coelum est aër, non quinta essentia; non ignis, non aqua, non aliud ex hisce mixtum." Naast bewijsvoeringen hiervoor, die ontleend zijn aan den bijbel, geeft hij ook zulke „ex rationibus naturalibus"; en merkwaardig is die, welke op de licht-refractie gebaseerd is. Het heet daar, [4]) dat het welbekend is, hoe de verschillende soorten van doorzichtige lichamen het verschijnsel der lichtbreking vertoonen, en dat, daar de stralen der sterren door de hemelruimte en de lucht tot ons komen, die sterren op eene andere plaats aan den hemel gezien zouden moeten worden, dan waar ze werkelijk staan, indien de doorzichtige middenstof van den hemel eene andere was dan de lucht. Aldus zou het noch mogelijk zijn hun juiste aantal te bepalen, noch aan te geven, op welken afstand zij staan. De waarnemingen der astronomen leeren nu echter, dat er van zoodanige refractie der lichtstralen geen sprake is, dan alleen

---

[1]) *Exerc.* p. 301: „Aëra non transmutari essentialiter diximus alibi".

Duidelijker nog in de *Idea Physicae*, 7. 9., p. 41: „Peripatetici statuunt, elementa in se invicem transmutari. Sed nemo ejusmodi transmutationem expertus est, qua ex terra aqua, ex aqua terra fieret. Nulla etiam ratione potest comprobari, uti ex objectionum solutione constabit: sine ratione ergo asseritur".

[2]) *Ibid.* p. 259: „Ego in focis saepius observavi ignem extingui ab infusa aqua, sed ex ea fieri nunquam vidi!"

[3]) *Exerc.* 16. Sect. 1.; p. 293. *Idea Physicae*, 6. 1, p. 32: „Caelum non est quinta essentia, sed est aër. „En 6. 2, p. 33: „Caelum hoc non est in ullos orbes sectum, sed est unum continuum corpus." „Caelum ergo statuimus esse corpus continuum, nec perse moveri, sed quiescere." Gorlaeus' betoog, waarom de sterren in cirkelbanen moeten loopen is weer typisch aristoteliaansch. Ook van de Copernicaansche opvattingen is hij een beslist tegenstander (cap. 7. 10, p. 41.)

[4]) *Exerc.* 16. Sect. 1.; p. 298: „Veniamus nunc ad rationes Philosophicas. Opticorum dogma est: diversa corpora Diaphana specierum visibilium facere refractionem. Stellarum autem visibiles species, et per coelum et per aëra ad nos usque deferuntur; quia in coelo sitae sunt, et tamen a nobis videntur. Quare si aliud Diaphanum foret aër, aliud coelum, stellarum species refractionem paterentur. Stellae ergo non suo loco cernerentur, nec earum quantitas vera cognosceretur, nec verae distantiae mensura haberi posset. At contrarium docent Mathematicorum observationes, quibus demonstratur nullam dari refractionem, nisi aliquando in hac inferiore aëris regione ob vapores et halitus. Hi namque crassius efficiunt Diaphanum. Coelum ergo et aër idem sunt Diaphanum. Quare et easdem habent qualitates."

Blijkbaar is hier sprake van „Kepler's uiteenzettingen over de lichtbreking, welke in zijne: „*Ad Vitellionem Paralipomena*", Frankfort, 1604, of in zyne *Dioptrice* van 1611. voorkomen. Snellius' wet is van aanzienlijk later datum.

in de nabijheid van den horizon, tengevolge van de dampen en uitwasemingen, aangezien deze laatste optisch dichtere stoffen zijn. Derhalve moet de middenstof van de hemelruimte met de lucht identiek zijn, en beide moeten dezelfde eigenschappen bezitten.

Tot zoover GORLAEUS. Zijne opvatting is natuurlijk verkeerd, maar toch is deze verwijzing naar eene direct controleerende waarneming bij zijn betoog, voor die dagen opmerkelijk genoeg.

§ 20. *De atomistische leer bij* VAN GOORLE. Reeds in den aanvang dezer studie werd er op gewezen, dat GORLAEUS een overtuigde atomist is. Ook in dit opzicht staat zijne geheele zienswijze lijnrecht tegenover die van ARISTOTELES' school, welke, zooals bekend is, de hypothese van LEUKIPPOS en DEMOCRITUS in navolging van den meester steeds verfoeid heeft, zoodat het verkondigen van atomistische denkbeelden door de latere kerkelijke scholastici als onduldbare ketterij werd beschouwd. Zulks was in dezen tijd nog overal het geval; slechts schuchter waagden enkelen het, zulke ideeën openlijk te verkondigen, en dan meestal met voor hen zelve noodlottig resultaat. Ook lang na het optreden van GORLAEUS, golden, zelfs hier in de Nederlanden, bijv. de volgers van CARTESIUS voor verdacht en afvallig. Dat ook GORLAEUS zeer wel weet, welke kritiek hem op zijn werk ten deel zou vallen, verheelt hij menigmaal niet [1]).

De atomistiek van VAN GOORLE, waaraan meer in het bijzonder *Exercitatio* 13, p. 235—250 van zijn werk gewijd is, neemt daarin eene belangrijke plaats in, en zijne desbetreffende uiteenzettingen sluiten onmiddelijk aan bij die over de „samengestelde" objecten (*composita*).

In verband n.l. met zijne nominalistische ontkenning van de realiteit der bepalende attributen van de objecten [2]), welke attributen volgens hem toch alleen verstandelijk van het object, waarop zij betrekking hebben, kunnen afgezonderd worden; en in verband met de daaruit voortvloeiende opvatting der begrippen „getal" en „qualiteit" als enkel uitdrukkingen voor de aanwezigheid van bepaalde „éénheden", welke ieder aan een bepaald reëel object beantwoorden [3]), — komt hij

---

[1]) *Exerc.* 12: „Et quae sufficerent ad praecipua Peripateticorum dogmata evertenda, omniumque iram in nos concitandam, ea prolata sunt. Ne „tamen cessemus feriati." (p. 221); *ibid.* p. 301: „Sed illi helleboro curandos putant, qui coelum aëra statuant." Het nieskruid gold namelijk als een middel tegen den waanzin. Inderdaad zijn, lang na Gorlaeus' dood, tegen zijne en Daniël Sennert's volkomen analoge denkbeelden, Voëtius en Freytagius heftig tekeer gegaan, de eerste na een strijd met den Utrechtschen hoogleeraar Regius, die zich op Gorlaeus' inzichten beroepen had.

[2]) *Exerc.* 12, p. 231: „Forma non differt a formato."

[3]) *Ibid.*: „Sed non agnoscimus unum aliquod ens, quod sit compositum vocandum, verum multa entia, nempe partes componentes vocamus composita: componuntur enim. Unamquamque partem putamus suam et habere essentiam ante compositionem, et retinere post eam, neque fieri unum ens numero, aut ex iis fieri unum ens; sed eas uniri et misceri ut fiat unum continuum, quod sit unum ens per aggregationem, non per essentiam."

tot het besluit, dat die éénheden, door welker quantiteit het compositum bepaald moet zijn, de ondeelbare [1]) atomen zijn. De grens toch der deelbaarheid is niet het niet-zijn [2]), maar de scheiding der eenheden van elkaar. Het quantitatieve van het samengestelde object kan als zoodanig dus slechts een gevolg zijn van het quantitatieve der atomen zelve [3]); en alle ontstaan of vergaan der dingen is niet anders dan eene onttrekking of toevoeging van atomen. Wanneer de atomen zich tot samengestelde objecten verbinden, dan naderen zij elkaar niet op eene toevallige wijze, maar op een van hooger hand voorziene manier [4]). Er is bij alle natuurlijk geschieden dan ook weliswaar een doel, maar eene onbewuste doelmatigheid, die tot de verwezenlijking van een eenmaal vastgesteld plan zal moeten voeren. Hierin werkt ARISTOTELES' leer nog duidelijk na.

§ 21. De atomen bewegen zich bij de verbinding, totdat ze elkaar aanraken [5]), en alle objecten zijn volgens GORLAEUS continua [6]). Bij de ontleding worden de atomen weder van elkaar losgemaakt, en vereenigen zij zich òf tot aarde, òf tot water [7]), dus tot de beide door hem onderstelde elementen. Wie zou er bijv. aan kunnen twijfelen, dat de kleinste deeltjes der dampen zulke ondeelbare atomen zijn? [8]).

De vraag kan rijzen, welken vorm deze atomen bezitten? [9]). Want als ze

---

Idea Physicae, Cap. 4. 4, pag. 22: „Pari ratione nec quantitas totius corporis distinguitura toto corpore; ab ipso enim nequit separari.

[1]) *Exerc.* 13, Sect. 1: „Propterea quodcumque est reale aliquid, id ipsum est indivisible." (p. 235). „Quum ergo entia dentur, et corpora habeant partes reales, necesse est habere, partes indivisibiles" (p. 236). Zie ook: *Idea*, 7, 11, p 42.

Idea Physicae, Cap. 4, 5—7, pag. 23—25: „ ... tandem necessario ad minimas partes deveniendum esse, quae amplius nequeant dividi"; en op pag. 24: „Propterea statuimus corpus habere minimas indivisibiles partes, ex quibus componatur: atque has partes etiam quantas statuimus." Ook reeds in Cap. 5. 8, pag. 31: „At omne reale totum debet partes habere reales."

[2]) *Exerc.* p. 236: „Neque putandum est tamdiu posse corpus dividi, ut in nihilium evanescat. Non enim divisionis terminus est rei non existentia, sed tantum rerum a se invicem segregatio."

[3]) *Ibid.* p. 241: „Non enim compositum est quantum, nisi quia partes sunt quantae, ex quibus componitur. Quare esse quantum ei competit per partes".

[4]) *Exerc.* 13, Sect. 2, p. 247: „Caeterum non casu confluxerunt, sicut putabat Epicurus, sed hinc manifesta fit Dei providentia, secundum quam unamquamque atomum suo disposuit loco."

[5]) *Ibid.*, p. 248: „Ita enim definitur mixtio: motus corporum minimorum ad mutuum contactum, ut fiat unio. Corpora minima sunt atomi, quae varie commiscentur. Hae se mutuo debent contingere". De verbinding voert dus tot eene *unio*, niet tot eene *unitas* der met qualiteiten begiftigde atomen.

[6]) *Ibid.* „Quamvis nullum reperiatur continuum, quod non sit quoque contiguum. Illas enim partes continuas dicimus sibi invicem, inter quas junctas nullum observamus discrimen: sicut et hanc et illam aquae guttam. Continuae ergo esse nequeunt, nisi se invicem quoque contingant."

Zoo in *Idea*, 7. 11, p. 42: „quoniam mixtio est motus minimorum corporum per mutuum contactum, ut fiat unio."

[7]) *Exerc.* p. 248: „Quando autem res in sua principia rursus resolvitur, hae atomi ita mixtae a se invicem segregantur, et atomi terrae congregantur, atomi aquae quoque in unum colliguntur."

[8]) *Exerc.* 13 Sect. 1, p. 236: „Quis enim non putaret tenuissimas illas vaporis partes esse indivisibiles?"

[9]) *Exerc.* p. 243: „Atque hic obiter quaeri potest de atomorum figura, quae sit? Habent enim aliquam, quia habent trinam dimensionem. Forte est rotunda. Tum duae aut tres atomi, si

elkaar raken, moet er een vacuum tusschen hen ontstaan, te gering, om nog een atoom te kunnen bevatten. Wellicht ook zijn de atomen kubisch, waardoor ze de geheele ruimte zonder hiaat kunnen opvullen, en de zooeven genoemde moeilijkheid ondervangen wordt [1]). Want de ledige ruimte is volgens GORLAEUS het vacuum; zulk een vacuum echter is er waarschijnlijk niet in deze wereld, doch alleen buiten haar [1]). Bij de onderstelling der objecten als continua, vereischen dan de verschijnselen van de uitzetting en verdichting bijv., de opvulling dier tusschen de atomen gelegen ruimte met eene continue stof (aether; lucht), die echter dan door haren aard zelf weer de negatie der atomistieke idee insluit.

GORLAEUS voelde zeer wel, dat de verdichting en verdunning der gassen verschijnselen waren, die noodzakelijkerwijze tot eene corpusculaire opvatting van den bouw der materie voeren moeten. Eerst bij DESCARTES en anderen, komt de hier aanwezige moeilijkheid ten volle tot bewustheid; bij GORLAEUS is het de, uit onmiddelijk aan elkaar sluitende atomen opgebouwde *lucht*, welke de tusschenruimte der atomen opvult.[2]) Ook de moderne wetenschap heeft, zoodra ze om bepaalde redenen (optische en electrische verschijnselen) het ledige vacuum moet opgeven, tot zulk eene continue met vrijwel onmogelijke eigenschappen toegeruste „middenstof" (aether) hare toevlucht moeten nemen, evenals GORLAEUS daarvoor de lucht koos.

§ 22. De atomen hebben gewicht[3]), en deze eigenschap is hun van nature eigen, zooals trouwens de zwaarte eene aan de lichamen door God bij de schepping toebedeelde eigenschap is, waardoor zij zich van boven naar beneden, en naar het centrum toe (later nog: ad centrum universi (p. 148), bewegen. Ondanks deze vrij duidelijke beschrijving der zwaartekracht. kan GORLAEUS toch aan den

---

se tangant, necesse est inter illas interjectum esse vacuum. Forte non est absurdum dari inter atomos exile aliquod vacuum, quod tam sit exile, ut atomum capere non possit (p. 244). Forte figura atomi est quadrata. Hic enim nullum dabitur vacuum. Forte diversae atomorum figurae."

[1]) *Exerc.* 10. Sect. 2, p. 216: „Datur hoc spatium actu vacuum extra hunc mundum, in eo an detur, nescio: spatium tamen datur. Cedente enim corpore corpori vacuum fit, ut impleatur. Quodsi aliorum corporum ingressus prohiberetur, fieret actu vacuum." Zie ook: *Idea Physicae*, 5, 6, pag. 30.

[2]) *Exerc.* 13., p. 248, 249: „Ex his atomis ratio quoque danda est rarefactionis et condensationis. Hae enim quomodo fierent, nondum vidi explicationem. Sane corpus non potest extendi, non potest quoque contrahi, nisi corporum penetratio quoque admittatur. Nam quum atomi sunt minima corpora quae propter indivisibilitatem minora fieri nequeunt, necesse est, ut, si totum corpus contrahatur, multae atomi se invicem penetrent. At nos multo manifestiores caussas damus rarefactionis et condensationis. Nempe corpora rarefiunt, quando hae atomi a se invicem segregantur et intermedius intercedit aër. Ita in fumo, sunt minimae partes aquae a se invicem separatae, interjecto inter illas aëre. Quando vero condensantur, aër hic expellitur et partes fiunt propriores. Ut ita errent, qui aëra rarum (= verdunbaar) dicant. Sola terra et aqua, et corpora ex iis mixta, rara aut densa dicï possunt, sicut in superioribus est disputatum."

[3]) *Exerc.* 7, Sect. 7; p. 146-148: „Neque enim corpus est grave, nisi quia singulae atomi graves sunt." „Gravitatem esse vim corporibus a Deo impressam." „Gravitas est vis quaedam a Deo rebus, quum creabantur, impressa, quâ deorsum moventur." „Quare ex motu, quo corpora deorsum feruntur, cognoscimus gravitatem; quia vel trahunt, vel premunt ad centrum."

bolvorm der aarde niet gelooven: want als de aarde zulk een bol ware, hoe zou het dan mogelijk zijn, dat de oppervlakte naar alle zijden convex ware? En als er beneden ons tegenvoeters zijn, hoe zou het dan mogelijk zijn, dat zij, evenals wij, met het hoofd naar boven loopen?[1])

De ruimtelijke beweging wordt door GORLAEUS al in menig opzicht veel juister opgevat, dan dat sedert de oudheid geschied was. Die ruimtelijke beweging toch berust volgens hem op de werking van eene bepaalde kracht, die als eene soort van „zwaarte" of „druk" door het bewegende lichaam op het in beweging te brengen lichaam wordt overgebracht.[2]). Deze ruimtelijke beweging is de oorzaak van tal van verschijnselen: zoo is bijv. „het geluid eene beweging der lucht welke zich in de ruimte voortplant, evenals zich de kringen op het water-oppervlak rondom een ingeworpen steen voortbewegen".[3])

§ 23. Het zwakste gedeelte is bij dit alles ongetwijfeld zijn betoog omtrent de qualiteiten der lichamen en die der atomen. Duidelijk blijkt hier, hoe GORLAEUS ondanks zijn antagonisme tegen ARISTOTELES, nog verre van bevrijd kan heeten uit de boeien der aristoteliaansche argumentatie; zelfs laat hij hier merkwaardigerwijze somtijds de door hem zelf op andere plaatsen aangevoerde argumenten tegen het oude leerstelsel weer varen, en in enkele gevallen ziet hij blijkbaar geen kans, om zich uit de moeilijkheden waarin hij geraakt is, te redden.

De qualiteiten der dingen worden namelijk, ondanks zijne loochening der *formae substantiales*, door GORLAEUS tot drie categoriëen gebracht: 1e. tot die der „reeële qualiteiten" of „species", waartoe hoedanigheden als „duisternis" en „licht" (*species visibiles*), of als „warmte" en „koude (*species invisibiles*) behooren[4]); 2e. tot die, welke eigen zijn aan de atoom-*aggregaten* [5]), waaronder hij dan bijv. de bewegelijkheid, de broosheid, de buigzaamheid, de hardheid, de ruwheid, enz., en ook de geometrische gedaante der lichamen rekent; 3e. tot die van de eigenschappen der atomen zelve [6]), waartoe o.a. de doorzichtigheid, droogheid

---

[1]) *Exerc.* p. 150: Quum hic mundus sit rotundus globus, quomodo ita factus sit, ut superficies undiquaque sursum vergat? Nempe quum infra nos sint antipodes, quomodo illi gerant caput erectum ad siperna, sicut nos?"

[2]) *Exerc.*9, Sect. 2; p. 192-207: „Omnis motus localis fit ab impressa quadam vi. Vis haec est pondus quoddam et gravitas rei indita a movente, premens rem et movens eo, quo premit." (p. 192).

[3]) *Exerc.* 7, Sect. 10. p. 179: „Quodsi nos quoque: si sonus sit aëris motus quomodo fiat, ut adverso vento adhuc audiatur: res declarabitur per simile in aquae circulis, sicut enim hi quoque tendunt per fluctus adversos; quamvis multum ab iis tardentur: ita aëris circuli tendunt per ventum adversum;" enz.

[4]) *Exerc.* 7, Sect. 2, p 108—114: „Sunt ergo haec quattuor entia distincta a suis subjectis calor, frigus, lumen, tenebrae. Alia accidentia, quae sunt realia entia, non agnoscimus." (p. 114),

[5]) *Ibid.* Sect. 5, p. 139—143: „Non enim sunt in atomis, sed sunt in corpore aggregato ex atomis, eique competunt per illam aggregationem. Illud vero esse ens per aggregationem demonstrabimus, ubi in corpore nihil reale praeter atomos esse disputabimus (p. 140)".

[6]) *Exerc.* 7. Sect. 6, p. 143—146: „Non enim haec oriuntur ex atomorum congregatione, sed in ipsis atomis existunt. Nisi enim singulae atomi forent siccae, nec totum siccum foret; nisi humidae, nec totum humidum: nisi tenues, nec totum tenue." (p. 144).

enz., en hunne tegenstellingen, behooren. Behalve dat deze indeeling, in verband met den algeheelen opzet van zijn boek, in menig opzicht inconsequent is, is ze bovendien zeer gebrekkig, en spruit zij voornamelijk voort uit de omstandigheid, dat GORLAEUS, die niet over onze causaal-mechanische denkmiddelen beschikte, ook natuurlijkerwijze niet in staat was, om de eigenschappen dezer drie categorieën, als in het wezen der zaak tot één enkel gezichtspunt, dat der *kinetische atomistiek* terug te brengen. De onderstelling dezer bijzondere, en in hun wezen verschillend gedachte qualiteiten, heeft dan ook omgekeerd de ontwikkeling van zulk eene uitsluitend kinetische atoomtheorie veeleer bemoeilijkt, dan bevorderd, en den zegepraal der atomistische mechanica zeker niet helpen verhaasten.

Met dat al vormt GORLAEUS' atomistiek een belangrijken schakel in den keten van de ontwikkelingsgeschiedenis der corpusculaire theorieën, en moet hij als een werkelijke voorlooper van DESCARTES beschouwd worden; als een man, wiens naam voor immer in de historie der atomistiek eene plaats zal blijven innemen als die van een der eersten, wier onafhankelijkheidszin de boeien der eeuwenoude traditie allengs heeft helpen verbreken.

Groningen, Februari 1918.

CORNELIS VANDER VOORT. — Regenten van het Gasthuis, 1617. Rijks-Museum.

Het monogram van Cornelis vander Voort.

DOOR

JHR. DR. J. SIX.

MEER dan dertig jaar geleden, toen ik mij, met den overmoed der jeugd, liet aanleunen dat op mij de verplichting zou rusten, de namen der schilders te noemen van de schutter- en regentenstukken die van donkere kamers en gangen in het stadhuis naar de openbaarheid van 't Rijks-Museum verhuisden als namelooze of klaarblijkelijk verkeerd benoemde onbekenden, stiet ik ook op een monogram: Cw, van een mooi regentenstuk, uit 1618, van het Oude-Mannenhuis, dat ik, na in verschillende richtingen gezocht te hebben, niet zonder vermetelheid voorstelde als CORNELIS VANDER VOORT op te lossen. [1]

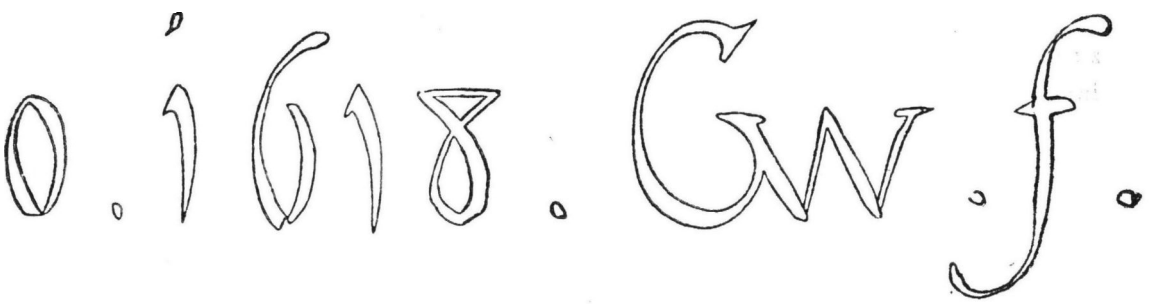

Vier en twintig jaar later werd mijn vermoeden, voor wie oog heeft voor overeenkomst van stijl, reeds voldoende bevestigd, toen de heer VEDER wees op de aanteekening, waaruit bleek, dat een regentenstuk van het gasthuis, van

1) Oud-Holland XV. 1887. blz. 1. vv.

soortgelijken opzet en bouw, maar in zwaar beschadigden toestand, dat ik reeds aan dien meester had toegeschreven, inderdaad door CORNELIS VANDER VOORT in 1617 was geschilderd. [1])

Eerst thans kan ik het onomstootelijk bewijs leveren. Op aandringen, vooral van den Heer GEORG RUETER, werd het herstel van dit, bijna hopeloos zieke, meesterstuk ondernomen en aan de goede zorgen van de Heeren BAKKER en GREEBE, van 's Rijks-Museum, toevertrouwd. Het verwijderen der afschuwelijke overschilderingen, die gelukkig over de oude vernis waren aangebracht, viel zeer mee. Wel bleek de schilderij zwaar beschadigd, maar de bij te schilderen gaten waren niet al te groot en er kwam heel wat voor den dag dat vroeger onzichtbaar was.

Onder anderen vond de Heer BAKKER ten slotte, in den hoek rechts onder, de handteekening met lichte letters op den bruinen grond:

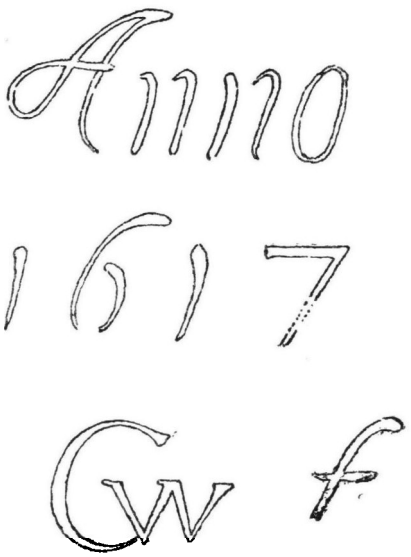

Daaruit blijkt nu dit regentenstuk, dat volgens een betrouwbare oorkunde door CORNELIS VANDER VOORT is geschilderd, het monogram Cw als handteekening te dragen. I. q. e. d.

Ten overvloede kan ik hier aan toevoegen, dat er ook geen twijfel kan wezen aan de juistheid der overlevering, dat wij hier de regenten van het gasthuis voor ons zien. Op den achtergrond is een schilderij in het grauw zichtbaar geworden van den door JEZUS genezen zieke, die zijn bed opneemt, met het onderschrift:

Joannis int 5 Cā het 8. v.

In de boeken staan posten die van bezittingen gewagen, op dat links van dezen Inhoud:

167 Gansoort Westzijde
133
Een huys gheteeckend N⁰ 21
Den 30 December 1617 verhuert aen....
koeck den tyt van een Jaer voor twee
hondert gulden jnghaende May 1618

Daar tegen over:

November 1617 en
May 1618 is ontfangen van JAN JANSEN dē 10 Ju.. 200

[1]) Oud-Holland XXIX, 1911, blz. 129. vv.

Het boek rechts heeft:

Warmoesstraet
Guldens sjaars
..... May blijckende uijt

Ma..... van dien(?)

Daarbij heb ik vroeger er reeds op gewezen, dat waarschijnlijk de regenten van 1617 hun beeltenis hebben doen schilderen tegen het einde van hun zittingsjaar, in Maart 1618.

Eindelijk geeft het briefje in de hand van den staanden regent, links, zoover zijn duim dien niet dekt, zijn naam te lezen:

Den
Voersien[igen Heere]
Pieter G[erbrantsz](?)
coqs
P. M.... Amst[erdam]

Het lijkt der moeite waard dit stuk thans te geven in een goede afbeelding, naar een opname die ik van den heer VAN RIEMSDIJK kreeg, waaruit, door vergelijking met de plaat van 1911, kan blijken hoe zeer het gewonnen heeft.

Sedert CORNELIS TEUNISSEN in 1533 zijn schutters om een tafel plaatste, DIRCK BARENTSZ in 1566 in zijn Pos-eters, meer leven in zulk een maaltijd bracht, hadden PIETER ISAACKZ in 1599, AERT PIETERSZ in 1603, GERRIT PIETERSZ SWEELINCK in 1604 en JAN TENGNAGEL in 1613 in dien geest verder gewerkt, maar de menigte en de bontheid der schutters had hun belet, zoo zij het al gezocht mochten hebben, tot een zoo wel overwogen rust, een zoo bezonken stemmigheid van kleur te komen als VANDER VOORT hier bereikt heeft.

Zijn werk is de eersteling van een reeks deftige regentenstukken, waar bij THOMAS DE KEISER hem reeds twee jaar later, in 1619, op zij streeft in de schikking van zijn anatomische les, NICOLAAS ELIAS in 1628 in zijn regenten van het Rasphuis, en DIRCK SANTVOORT in 1638 in zijn regentessen van het Spinhuis zijn kleurakkoord van zwart en groen met blond en een gedempt rooden noot opvangen, dat ook den grondtoon vormt van JACOB BACKERS meesterstuk de regentessen van het Burgerweeshuis in 1634 en het daarmee ten nauwste verwante regentessenstuk van het Heilige Geesthuis te Haarlem van VERSPRONCK in 1642. Zijn invloed werkt waarschijnlijk dan ook na in het regentstuk van het St. Elisabeth's gasthuis van FRANS HALS in 1641, dat op zijn beurt niet zonder samenhang wordt gerekend met REMBRANDT'S grootsche schepping, de staalmeesters

van 1661/2, zoo veel weelderiger van kleur, als die overeenkomst niet veeleer grootendeels aan hun gemeenschappelijke voorloopers te danken is. Ook in de wonderbaarlijke gewrochten van HALS' ouden dag, zijn regentstukken van het Oudemannenhuis, in 1664, klinkt, als men er mee rekent, dat sedert de laatste grondige schoonmaak in het regentenstuk een wijnroode massa (de oude onderschildering?) de plaats van het tafelkleed inneemt, nog iets na van de oude wijs die VANDER VOORT, een halve eeuw vroeger, het eerst had aangeslagen.

Dat zijn werk thans uit een duisteren doorloop van het stadhuis naar een goede plaats in 's Rijks Museum kon worden overgebracht, is een verheugenis voor hen, die belangstellen in de ontwikkelingsgeschiedenis der Hollandsche kunst en een genot voor wie, wars van buitenissigheden, zich gaarne overgeeft aan de evenmatige schoonheid van een zoo bezonken werk.

CORNELIS VANDER VOORT. — Regenten van het Gasthuis, 1617. Rijks-Museum.

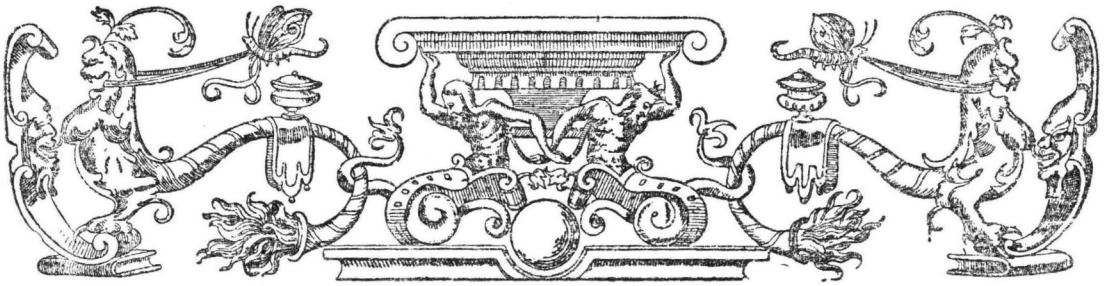

De Fontein op de Vischmarkt te Leiden.

DOOR

IMA BLOK.

De stad Leiden bezit in de fontein op de Vischmarkt een monument uit het laatst der 17de eeuw, dat niet alleen belangrijk is, omdat het voorzag in de behoefte der vischkoopers aan zuiver water, maar ook, omdat de stad er buitengewoon door verfraaid werd. Om goed te begrijpen, wat de oprichting van deze fontein beteekent, is het noodig, dat we eerst de Leidsche gebouwen beschouwen, welke ontstonden in de vijftig jaren, die aan het oprichten van de fontein zijn voorafgegaan. Omstreeks 1650—60 werden de belangrijkste gebouwen niet door de stad, maar door particulieren opgericht o.a. de Bibliotheca Thysiana door THYSIUS (1655); andere Leidsche burgers versierden op minder grootsche wijze de gebouwen, die ze lieten maken; o.a. door in den gevel hunner woningen gevelsteenen aan te brengen. Het bestuur der stad zelve liet in den eersten tijd nadat de Lakenhal en de Marekerk waren gereed gekomen slechts zeer weinig bouwen, de eenige gewichtige werken, die tot stand kwamen, waren de Witte Poort en de bijbouw van het Gerecht met een gedeelte der Loggia. Tegen 1660 echter ontstond de Waag, — gemaakt naar een ontwerp van PIETER POST en versierd met beeldbouwwerk door ROMBOUT VERHULST, — en het Pesthuis. Weldra volgden meerdere bouwwerken, allereerst de westelijke aanbouw aan het

stadhuis met de burgemeesterskamers, dan een poort aan den Burcht, die ROMBOUT VERHULST met een leeuw versierde, in 1672 de groote voorbouw aan het Gerecht, waarvoor XAVERIJ het beeldbouwwerk maakte, en ook de toren van de academie. Nadat een uitbreiding der stad aan de kanten van de Heerengracht, het Plantsoen en Hoogewoerd had plaats gehad, werden aan de singels achtereenvolgens de Hoogewoerdspoort (1659), de Marepoort (1664), de Zylpoort (1667), de Morschpoort (1669) en tenslotte in 1682 de Heerenpoort opgericht. Met het bestuur der stad wedijverden particulieren door het bouwen van groote huizen met kolossaalpilasterorden, versierd met festoenen. In dien tijd (1681) ontstond ook het Meermanshof, dat men zelfs den naam van „Meermansburg" gaf.

Het beeldhouwwerk, dat aan de genoemde gebouwen uit de laatste veertig jaar der 17de eeuw voorkomt, is zóó uitgevoerd en aangebracht, dat het aan het geheel een schilderachtig effect geeft. Terwijl vroeger, zooals bijv. bij de Lakenhal het beeldbouwwerk vrije groepen vormt of als kleine platte reliefs ver van de pilasters is aangebracht en ook de versiering van het fronton ver van de lijst ligt — en er dus geen onmiddellijk verband is tusschen het beeldbouwwerk en het omringend architectonische gedeelte, is dit wel het geval bij gebouwen als het Gerecht, het Pesthuis en de Zijlpoort, waar de reliefs vast omsloten zijn door de architectonische deelen en de frontons geheel gevuld zijn. De reliefs aan die latere gebouwen springen ook veel meer naar voren dan aan die der vroegere, waardoor een sterke accentueering van licht en schaduw, een sterk schilderachtig effect verkregen wordt.

Uit nog een latere periode dateert de fontein op de Vischmarkt, zij werd tusschen 1690 en 92 opgericht. VAN MIERIS in zijn „Beschrijving der stad Leyden" [1]) vertelt de geschiedenis van de markt, waarvan hier sprake is. De vischmarkt was beroemd om den grooten aanvoer van allerlei zeevisch en om den zalm, die er gedurende het geheele jaar verkocht werd. Reeds vóór 1376 was daar een Vischkapel opgericht, die echter in 1567 werd afgebroken.

In 1575 had er eene uitbreiding van de Vischmarkt plaats, VAN MIERIS spreekt van het aanleggen van „bekwaame banken en wallen mitsgaders lommerachtige plantagien". Zeker is het, dat de vischmarkt in de 16de en 17de eeuw een tijd van grooten bloei beleefde. In de tweede helft der 17de eeuw bleek het echter, zoo vertelt ons VAN MIERIS, dat het water vooral 's zomers niet meer geschikt was voor het frisch houden van de visch (het water namelijk dat in den Rijn stroomde). Zoo besloot het bestuur der stad op 17 Aug. 1690 na velerlei overwegingen, dat ten behoeve der vischkoopers het welwater uit den Burcht in looden buizen onder

---

1) 1762 deel I p. 159, 1770 deel II p. 528 vlg.

den Rijn door naar de Vischmarkt zou worden geleid door middel van een paardemolen. „Tot dat eind wierdt weinig tijds hier naa vast gesteld nog een put op de Burg bij die van de eersten te doen schieten" [1]). Er bleek overvloedig water te zijn, zoodat men voor afvoer moest zorgen. Zoo kwam men tot het oprichten van een fontein. „Toen het werk teneinde was gebracht" zegt VAN MIERIS „zag men een ruimen waterbak met verhevene zuil", dolfijnen, kinders en andere sieraden waren van marmer gehakt, de fontein wierp 's morgens op bepaalde uren een massa water uit, ten dienste der vischkoopers, die alleen het gebruik vergund was, daar de toegang voor anderen door een ijzeren hek afgesloten was.

De fontein, die men nu nog op de Vischmarkt ziet, beantwoordt geheel aan de beschrijving, die VAN MIERIS er van geeft. Ze heeft den vorm van een vierzijdig prisma met één vlakken kant. De fontein is van blauwen steen met marmer versierd en bestaat uit een bassin met basement en een pijler met beeldhouwwerk, door VAN MIERIS „een verhevene zuil" genoemd. Het bassin heeft den vorm van een rechthoek met verkropte hoeken. De voorwand vertoont binnen blauwsteenen randen een langwerpige, marmeren plaat met schubornament. De verkropte hoekpilasters zijn met omgekeerde consoles van blauwen steen, die eveneens schubornament en tevens marmeren maskers dragen, getooid. De maskers zijn als „spuwers" voor het overtollige water uit het bassin behandeld, dat door hun breede monden in geschulpte bekkens, die op de verkropte trede van het basement geplaatst zijn, kan afgevoerd worden. Het tritontype der maskers met hun kromme neuzen en opgetrokken wenkbrauwen en het middelste deel der bovenlip vrijlatende snorren is duidelijk kenbaar aan het schelpvormig ornament op de voorhoofden en het riet inplaats van haren. Voluutvormige versieringen aan slapen, wangen en kin, doen het architectonisch karakter dezer siermotieven nog sterker uitkomen en sluiten zich op deze wijze aan bij de vormen van het bekken. Aan de zijwanden van het bassin bevindt zich hetzelfde schubornament als aan den voorwand. De borstwering bestaat uit een sterk geprofileerde lijst, het basement uit twee treden van steen, die denzelfden rechthoeksvorm hebben als het bassin. Op de bovenste plint bevinden zich de hierbovengenoemde bekkens.

In het midden van de lange achterzijde van het bassin verheft zich een vierkante pijler, welks wandplaten zoo geplaatst zijn, dat hunne achterkanten in de hoeken samenkomen, zoodat het geheel den indruk maakt alsof iedere zijde van het pijlerprisma met een dikke steenen plaat belegd was, waardoor aan de vier kanten hoekgleuven ontstaan. De voorzijde is versierd met een marmeren plaat met ijskegel of druipornament. Het basement van dien pijler bestaat uit

1) Volgens mededeeling van Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE is kort geleden zulk een put op den Burcht teruggevonden.

een rechte van boven hol geprofileerde plint, daaronder bevindt zich een nagenoeg vierkant voetstuk, dat in den achterwand van het bassin gemetseld is, doch zóó dat het aan voor- en achterkant door eenigen sprong zelfstandig blijft. Het kapiteel van dien pijler draagt een scherp gesneden architraaf en een breeduitstekend geprofileerde dekplaat.

Op plinten ter hoogte van de pijlerbasis, die rechts en links op de borstwering van den achterwand van het bassin rusten, liggen breede koppen van marmeren dolfijnen, wier schuin omhoogkronkelende lichamen en breede staartvinnen als levende siermotieven tegen den pijlerschacht aanliggen. Forsch behandelde waterplanten vullen de ruimte tusschen de kronkelende dieren en het architectonisch behandelde gedeelte; achter de dolfijnen liggen netten. Op het kapiteel van den pijler, slechts voor een klein deel erop rustend, bevinden zich vier bekkens in den vorm van schelpen, waarvan er twee gedragen worden door S-vormige, eenigszins week uitzwenkende met ijskegel of druipornament overstroomde consoles; deze consoles ontbreken aan voor- en achterkant, alleen het ijskegel- of druipornament is daar aanwezig. Te midden der vier schelpenbekkens verheffen zich op hunne vischstaarten twee kinkhoorn blazende, elkaar omstrengelende meerminnen, op wier met parelsnoeren getooide hoofden een schepenkroon rust als topversiering van het geheel. De achterzijde van de fontein, die naar de gracht toegekeerd is vertoont slechts twee met schubornament versierde vlakken. Onderaan bevindt zich, nog boven een gemetselde plint een gebeeldhouwd masker met een bassin er onder voor de loozing van het water.

De waterverspreiding van de Leidsche fontein heeft plaats op twee verschillende hoogten, zooals een teekening van JAN DE BEYER van 1759, (Afb. II), en de prent bij VAN MIERIS naar die teekening toonen, namelijk onderaan uit de twee neusgaten van ieder der dolfijnen, terwijl een hoogere straal in het midden vlak tegen den pijler aan omhoog springt, en bovenaan uit de schelpen, die de meerminnen vasthouden, ook hier ontspringt een hoogere straal in het midden van uit de schepenkroon.

Bij het oprichten van de fontein heeft men rekening gehouden met de omgeving, waarin ze kwam te staan, namelijk aan den waterkant van een gracht, gelegen tusschen twee bruggen. Met haar frontzijde is ze naar de Vischmarkt gekeerd en bovendien vlak tegenover de Stadhuispoort geplaatst. Het opzettelijke van deze plaats komt duidelijk uit in de teekening van G. LAMBERTS uit het begin der 19e eeuw.

Te oordeelen naar de ornamentale versiering moet de fontein in het laatst der 17e eeuw ontstaan zijn. De wijze, waarop de dikke doch platte, voluutachtige versieringen aan de maskers gevormd zijn, herinnert aan het laat Lodewijk XIVde type, ze zijn namelijk telkens verbonden door een klein recht gedeelte. Ze hebben

niet meer de groote, rechte deelen, die in den Lod. XIVden stijl met bochtige vormen afwisselen en ze hebben nog niet de onmiddellijk aan elkaar opvolgende versiering met krullen enz. van later. Ook het ijskegel- of druipornament op de marmeren platen is een laat 17de eeuwsch ornament. Dit eigenaardig barokornament wordt sedert het einde der 16e eeuw in Italië en Frankrijk gevonden, maar toegepast werd het vooral later, in de 2de helft der 17e eeuw, het had den naam van „congélations", ijsstollingen.

Over den stijl van deze barokfontein valt ook verder nog wel een en ander te zeggen. De barokfonteinen zijn, zooals we weten, uit Italië afkomstig; de voornaamste zijn wel de beide fonteinen van LORENZO BERNINI: de Tritonfontein en die der Vier Stroomen te Rome. De vormen aan deze monumenten zijn week, ook het bekken heeft bochtige vormen. BERNINI's dolfijnen aan de Tritonfontein dragen werkelijk het bekken, de triton spant zich in den hoorn in den hoogte te houden, een sterk vertikale richting is in het geheele monument merkbaar. Zooals ons eveneens bekend is, namen de Franschen veel van den Italiaanschen barok over; de Fransche fontein, die hier belangrijk blijkt is de „fontaine des Pyramides" van GIRARDON uit 1672. Is er bij het werk van den Italiaan sprake van functies, bij den Franschman zijn het də proporties waar het omgaat. Het werk van den laatste is als een bouwwerk: dit is een opeenstapeling van abstracte vormen; deze vormen wisselen af met aan de natuur ontleende. GIRARDON's figuur bestaat uit een aantal horizontale naar boven toe kleiner wordende zones of verdiepingen, die aan een middenspil vastzitten. Het geheel heeft daardoor den vorm van een pyramide, waaraan de naam der fontein ontleend is. Onderaan bevinden zich tritons, ze maken een beweging alsof ze het bekken boven hen steunen, doch doen dit niet werkelijk, zooals men kan zien aan de houding hunner lichamen, waarvan slechts het bovenstuk omhoog gericht is, terwijl het vischachtige deel zwemmend is weergegeven en dus een horizontale richting heeft. Ook de meerminnen, een zone hooger, steunen het boven hen zich bevindende bekken niet, evenmin de op hun koppen rustende dolfijnen met stijve lichamen, die zich tusschen de beide zone's inschuiven. Als bekroning van het geheel, den top der pyramide vormend, is vlak boven den middenspil op de bovenste zone of verdieping een vaas aangebracht. Een tweede belangrijk verschil tusschen de Italiaansche barokfontein en de Fransche bestaat in de wijze, waarop het materiaal behandeld is; bij BERNINI zijn de profielen, etc. week en bochtig, bij de „fontaine des pyramides" zijn ze scherp en hard. Tenslotte hebben we te denken aan de wijze, waarop het water der fonteinen verspreid wordt, bij de Italiaansche fontein zijn het dikke stralen, bij de Fransche daarentegen stralen van weinig middellijn, zooals bij den geheelen stijl past.

De stijl der Leidsche fontein toont zeer veel overeenkomst met de hierboven beschreven fontein van GIRARDON en ze heeft daarentegen zeer weinig van BERNINI'S fontein. Ze is als het ware de Hollandsche vertaling van den stijl van GIRARDON, die zelf behoorde tot de groep, waarvan CH. LEBRUN de voornaamste was. De verwantschap met het Fransche monument ligt in den piramideachtigen opbouw, het groote aantal architectonische deelen, hunne scherpe omtrekken vooral en de scherpe afscheiding van architectonische deelen en van aan de natuur ontleende vormen. Ook de manier, waarop het water omhoogspringt, nam. in een aantal dunne stralen, terwijl het midden van fontein en pijler geaccentueerd wordt door een hoogeren straal, is dezelfde als bij de Fransche fontein. Niet Fransch, maar Hollandsch is de wijze, waarop de marmeren versiering is aangebracht, zoowel wat de plaats als wat de uitvoering betreft. De marmeren versiering komt bij de Leidsche fontein voor als een van de omgeving door kleur en vorm zich afscheidend gedeelte op enkele bijzondere plaatsen: aan de voorkanten van het bassin, als maskers met bekkens er onder aan de verkropte hoeken, in den vorm van dolfijnen terweerszijden van den pijler en tenslotte als bekroning van het geheel in den groep van meerminnen op den pijler. Het grootste deel van de witte marmeren versiering bevindt zich dus aan de hoeken en bovenaan, dus daar waar het oog van den toeschouwer het meest opgericht moet zijn, helder steken de lichte dolfijnflanken en het rijke ornament in top tegen de omgeving af; dat is geheel anders dan bij de fontein van GIRARDON, waar het beeldhouwwerk zich tusschen de verdiepingen bevindt. Het beeldhouwwerk van de Leidsche fontein heeft in tegenstelling met de scherpe profielen der architectonische deelen weeke, volle vormen en is min of meer schilderachtig bedoeld, zooals men kan zien uit de wijze, waarop het riet om de dolfijnen, het lichaam der dieren en hun week knobbelige koppen zijn weergegeven, vooral heeft de groep bovenaan dit zachte modelé.

Te oordeelen naar deze verschillen in de uitvoering van de architectonische deelen en het beeldhouwwerk, zou men reeds vermoeden, dat meer dan één persoon de fontein gemaakt heeft. MONTAGNE weet er ons allerlei van te vertellen in zijn album met Leidsche gezichten in 1859—60 uitgegeven, maar hij vertelt ons niet, waar hij zijn kennis vandaan had. In de rekeningen van den thesaurier extraordinaris van Leiden tusschen de jaren 1689 en 94 vond ik echter de rekeningen betreffende het monument. Tenslotte leidden al de gegevens te samen tot de volgende conclusies.

De bouwmeester van het geheel schijnt JACOBUS ROMANS geweest te zijn, Zijn agenda gedurende het maken van de fontein is bewaard gebleven, zij dateert van 17 Oct. 1692. Deze JACOB ROMANS was de architect der stad en voor zoover

we kunnen nagaan dezelfde als de Hagenaar JACOB ROMANS, die voor de intocht van Willem III triomfbogen maakte, ook werkte aan het stadhuis van 's-Hertogenbosch, op het Loo en zijn werkplaats had in den Haag. Niet alleen de naam van den architect, maar ook die van den beeldhouwer kennen we. Het was JOHANNES HANNAERT of HAUNAERT [1]), iemand uit de omgeving van ROMANS en die sedert 1683 te 's Gravenhage woonde doch meermalen voor de stad Leiden heeft gewerkt zooals uit de rekeningen blijkt. Nadat op 17 Aug. 1690 het besluit tot het oprichten van de fontein was genomen en op 13 Juli 1690(?) reeds door JOH. HANNAERT een „aerden" model van de fontein was gemaakt, schijnt er weinig vooruitgang in den loop der zaken te zijn geweest. Op 23 Maart 1691 werd besloten, dat zooveel blauwe steen van de fundamenten der Waardkerk gebruikt zou mogen worden als voor het bassin van de nieuwe fontein noodig was; om het bassin gelijk te maken zou de straat aan de huizenzijde wat verlaagd, aan de waterkant wat verhoogd worden. Nadat het model van de fontein op 22 Febr. 1692 beschilderd was — de ornamenten wit, het bassin blauw — hebben volgens VAN MIERIS, op den 5den Maart „die van den Gerechte" na een voorafgaande beschouwing van een model, aan de Burgemeesters verzocht en hen gemachtigd hoe eerder hoe liever het werk voor de fontein te besteeden. Kort daarop 16 Mei ontving JOH. HANNAERT geld voor het brengen van het model van „twee tritons, die de kroon van Neptunus dragen" van 's-Gravenhage naar Leiden. Van zeer veel belang is de rekening, die loopt over het jaar 1692 en die we daarom hier achter weergeven; zij is belangrijk ten eerste omdat we er uit hooren, dat HANNAERT de modellen voor de marmeren versieringen maakte, maar ook wegens de beschrijving van die marmeren versieringen. JOHANNES HANNAERT leverde dus al de modellen van het beeldhouwwerk, hij zelve heeft ook de bovenste groep van de fontein uitgevoerd, want op 28 Maart 1693 ontving hij f 250.— op afbetaling van het „sierat boven op de fonteyn" door hem aangenomen voor f 450. Het grootste deel der uitvoering echter schijnt over gelaten te zijn aan een zekere CORNELIS MINEE; MONTAGNE deelt ons namelijk mede, dat de regeering het aanbod van CORNELIS MINEE aannam om voor f 1500 — behalve eenige stukken hardsteen [2]) — een sierlijke fontein te bouwen. Tegen April 1693 was de voltooing van de fontein bijna aan haar einde. Den 4den April werd door een zekere DRIJFHOUT, een „sosenselijst" geplaatst onder de groep op de fontein en deze groep zelve door HANNAERT en zijn knechts op 25 April daar bovenop gesteld. Zoo was

1) Deze HANNAERT maakte ook het grafmonument van Dr. SCHELLHAMER (gest. 1699) in de Luthersche kerk te 's Gravenhage. Het gedenkteeken is echter niet meer in de kerk aanwezig; zooals Dr. H. E. VAN GELDER mij mededeelde moet het voor pl. m. 50 jaar verdwenen zijn. Afb. en beschr. bij DE RIEMER I p. 418. Zie ook die Haghe Jaarboek 1913.

2) Ongetwijfeld de stukken hardsteen van de Waardkerk, waarvan hierboven sprake was.

na bijna drie jaar de fontein gereed gekomen en werd ze, zooals MONTAGNE vertelt op 1 Mei 1693 voor het eerst in werking gebracht.

Welk een gewichtige gebeurtenis het oprichten van de fontein was, blijkt uit het feit, dat kort na de voltooiing een penning ter harer eere vervaardigd werd door den graveur J. SMELTZING, die daarvoor *f* 150 ontving. [1]) In deze penning bezitten we de oudste afbeelding van de fontein. Het monument wordt er op voorgesteld met de looden buizen, die het water naar de Vischmarkt leidden, in de verte zien we den Burcht. Naast dit deel der voorstelling bevindt zich de Leidsche Maagd, zittend op een stapel laken met den spiegel en slang als symbool der voorzichtigheid in de eene hand, de speer in de andere, verder een leeuw met een waterkruik, wat den Rijn moet voorstellen. De keerzijde bevat een inscriptie tevens de wapens der burgemeesters en vroedschapsleden. Behalve door deze penning wordt de oprichting van de fontein verheerlijkt door een gedicht van J. GROENENDYCK: „Defectus operis in extruendo Fonte Lugd. Batavo.

In den loop der tijden heeft de fontein, voor zoover we kunnen nagaan, slechts één verandering ondergaan en wel aan de achterzijde. De oudste prent, die we van het monument hebben, is die door ABR. RADEMAKER van 1731. Hierop wordt de fontein van de achterzijde afgebeeld. Twee groote voluten bevinden zich op de plaats waar we tegenwoordig den achterkant van de dolfijnen en netten zien; de fontein staat op deze prent ook niet zoo dicht aan den waterkant als tegenwoordig, het hek loopt aan de achterzijde door en het gemetselde stuk met het masker ontbreekt. De verandering werd waarschijnlijk uitgevoerd, omdat het Rijnwater, dat men nog steeds scheen te gebruiken meer en meer ongeschikt bleek voor het frisch houden van de visch. De toestand, zooals die bij RADEMAKER is weergegeven, is ongeveer dezelfde, als we op de teekening van 1753 van JAN DE BEYER zien, (Afb. III). Ook daar staat de fontein een eind van het water af; we zien aan den achterkant een soort afloopje naar het water toe, het hek is ook op dezelfde wijze aangebracht als op RADEMAKER's prent. Daar de fontein bij DE BEYER half van opzijde is atgebeeld, kunnen we echter niet goed zien of hier wèl dan niet de voluten en het gemetselde stuk aanwezig zijn. Ook vinden we bij geen een schrijver iets over die voluten en de verdere verandering vermeld. Wanneer de verandering aan de achterzijde dus heeft plaats gehad, is niet met zekerheid te zeggen, in ieder geval vóór 1837, want op de teekening uit dat jaar door W. GROENEWOUD vinden we den tegenwoordigen toestand weergegeven.

Tenslotte nog iets over het hek, dat om de fontein heen staat. Oorspronkelijk was er een zeer eenvoudig hek, zooals de prenten en teekeningen

---

1) Afgeb. en beschreven bij G. VAN LOON: Nederlandsche Historiepenningen IV p. 91; zie ook VAN MIERIS op. cit. De penning zelve bevindt zich in het Stedelijk Museum te Leiden,

toonen, waarschijnlijk hetzelfde hek, waarover van MIERIS in zijn beschrijving van de fontein reeds spreekt. Omstreeks 1859 werd het oude hek vervangen door het tegenwoordig gegotene met gothiseerende vormen, versierd met dolfijnen geslingerd om Neptunus-drietanden en met een schelpvormig ornament. De reeds genoemde MONTAGNE, die tegen 1859 ons een beschrijving van de fontein geeft, zegt uitdrukkelijk dat in den tijd, waarin hij schreef, het oude hek, dat vervallen was, werd vervangen door een ander, een gegoten — en op de litho, die bij de beschrijving is weergeven, ziet men dan ook het tegenwoordige hek afgebeeld. Bovendien is, volgens denzelfden schrijver, de geheele fontein tegelijkertijd in orde gebracht. Men vernieuwde een gedeelte, de hardsteenen vloer werd gelijkgemaakt en de gebroken stukken door nieuwe vervangen. Of er misschien ook vormen vernieuwd zijn? We weten het niet, maar te oordeelen naar het monument zelve is het niet waarschijnlijk.

Hiermee zijn we dan aan het einde der beschouwing over de Leidsche fontein gekomen. Men heeft in haar dus een zeer belangrijk monument te zien uit het laatst der 17de eeuw; zij toont verwantschap met de kunst in Frankrijk van CH. LEBRUN en GIRARDON, werd hoogstwaarschijnlijk ontworpen door JACOB ROMANS, de modellen van het beeldhouwwerk werden geleverd door JOH. HANNAERT, die ook de voornaamste groep vervaardigde.

BIJLAGE.

REKENING UIT HET JAAR 1692 VAN J. HANNAERT.

Ten eersten gesneden twee spiegels an het petestell van het model tot de fontein met vier dropels daran verdient 2.0

noch gesneden twee groote schilpen van binnen eutgeholt ende angepast daran verdient 2.0

noch gesneden twee schilpen een vor en achter up het ornament daaran verdient 1.10

noch ter seyden twee dolfinen met liesbladen ende fisneten 6 gulden eyder verdient kompt. 12.0

noch gesneden een krone met twee sleutels verbelende het wapen van Leyden daran verdient 5.0

noch een model van was geposert an was arbeitslon, verdient noch 3 spiegels met fieschupen gesneden 8.0

noch up de hurken op het bassin gesneden twe water baskese die water ontgeven met noch twee grote schilpen daran verdient 4.0

noch gesneden een model van hout up twee Hande inve..... daran verdient(?) . . 10.0

enz.

48.0

Voldan 18. 1. 1693.

JOHANN HANNAERT.

---

toonen, waarschijnlijk hetzelfde hek, waarover van MIERIS in zijn beschrijving van de fontein reeds spreekt. Omstreeks 1859 werd het oude hek vervangen door het tegenwoordig gegotene met gothiseerende vormen, versierd met dolfijnen geslingerd om Neptunus-drietanden en met een schelpvormig ornament. De reeds genoemde MONTAGNE, die tegen 1859 ons een beschrijving van de fontein geeft, zegt uitdrukkelijk dat in den tijd, waarin hij schreef, het oude hek, dat vervallen was, werd vervangen door een ander, een gegoten — en op de litho, die bij de beschrijving is weergeven, ziet men dan ook het tegenwoordige hek afgebeeld. Bovendien is, volgens denzelfden schrijver, de geheele fontein tegelijkertijd in orde gebracht. Men vernieuwde een gedeelte, de hardsteenen vloer werd gelijkgemaakt en de gebroken stukken door nieuwe vervangen. Of er misschien ook vormen vernieuwd zijn? We weten het niet, maar te oordeelen naar het monument zelve is het niet waarschijnlijk.

Hiermee zijn we dan aan het einde der beschouwing over de Leidsche fontein gekomen. Men heeft in haar dus een zeer belangrijk monument te zien uit het laatst der 17de eeuw; zij toont verwantschap met de kunst in Frankrijk van CH. LEBRUN en GIRARDON, werd hoogstwaarschijnlijk ontworpen door JACOB ROMANS, de modellen van het beeldhouwwerk werden geleverd door JOH. HANNAERT, die ook de voornaamste groep vervaardigde.

BIJLAGE.

REKENING UIT HET JAAR 1692 VAN J. HANNAERT.

Ten eersten gesneden twee spiegels an het petestell van het model tot de fontein met vier dropels daran verdient 2.0

noch gesneden twee groote schilpen van binnen eutgeholt ende angepast daran verdient 2.0

noch gesneden twee schilpen een vor en achter up het ornament daaran verdient 1.10

noch ter seyden twee dolfinen met liesbladen ende fisneten 6 gulden eyder verdient kompt. 12.0

noch gesneden een krone met twee sleutels verbelende het wapen van Leyden daran verdient 5.0

noch een model van was geposert an was arbeitslon, verdient noch 3 spiegels met fieschupen gesneden 8.0

noch up de hurken op het bassin gesneden twe water baskese die water ontgeven met noch twee grote schilpen daran verdient 4.0

noch gesneden een model van hout up twee Hande inve..... daran verdient(?) . . 10.0

enz.

48.0

Voldan 18. 1. 1693.

JOHANN HANNAERT.

KORTE MEDEDEELINGEN.

AANTEEKENINGEN OMTRENT COLIJN DE NOLE.

Blijkens volgende aanteekeningen was de oude Colijn niet vreemd aan den bouwmeester van het Utrechtsche Stadhuis „Hazenberch". Dan blijkt hij te zijn: beeldhouwer en niet zoo zeer als zijn zoon Jacob: Steenhouwer vooral.

Zijn geslachtsnaam is mogelijk „Van Nole", hoewel dit hierachter niet blijkt. Maar de geslachtsnaam is vermoedelijk evenwel dan toch ook niet „Colijn".

Daar in het Fransch „Colin" beduidt: „Nicolaas" of beter gezegd denkelijk: „Klaasje" was de beeldhouwer vermoedelijk in zijn tijd bekend te Utrecht als Nicolaas van Kamerijk of van Yperen zelfs; alias dan „Klaasje" misschien wegens kleine lichaamsgestalte b.v.

Kort voor hem werkte te Utrecht als kundig beeldhouwer een andere (Lucas) Nicholaas (van Schoonhoven) of trouwens ook gelijktijdig, t. w. in 1539/40. „Item solvi Luce Nicolao, statuario, pro reparatione unius angeli confracti, etc." Dergelijke gelijknamige personen onderscheidde men dan wellicht naar plaats van afkomst.

Men zal dus in Kamerijk of Yperen 'smans geslachtsnaam evenmin te zoeken hebben, maar wel een van beiden als plaats (of Bisdom?) van herkomst kunnen vermoeden; waarbij aan te merken, dat Yperen behoorde tot het Bisdom Doornik, maar niets met Kamerijk te maken had overigens, zoodat de Utrechtsche rekeningen wederom tot onzekerheid aanleiding geven in deze richting.

Jacob zijn zoon zoude dus vermoedelijk m.i. zijn Jacob Nicolaaszn. (van ?)

Of de 17de eeuwsche „Colijns" diens zoon is, kan hier niet worden bewezen.

Wel blijkt nu ook (evenals in de „Materialen" van Dr. Ligtenberg" hiervóór pag. 80) het laatst van Colijn (de Oude) tegen 1555.

Daar deze vóór 9 Nov. 1558 overleed (Idem op pag. 65) en zijn zoon optreedt in de Rekeningen als meer eenvoudig „Steenhouwer" circa 1561, zal deze toen hier ook zelfstandig zijn opgetreden. Van hem als beeldhouwer toch blijkt verder ook niet hier.

Uit: Rekeningen van het kapittel van St. Marie te Utrecht.

1 Oct. 1538/39. „Item prefato Cornelio, lapicide, dicto Joffer, pro sculptura lamine et cresione (?) Sarcophagi supradicti quondam Magistri Jo de Wit, decani († 1434) ad dictamen Wilhelmi de Oirdt et Colini juxta quitantiam suam....."

1 Oct. 1541/42. „Item solvi Wilhelmo de Noirdt de Zarcophago novo in duas partes secato ad statuas Domine Virginis et Imperatoris prope cratem medium cemiterii nostri collocato....."

„Item Colino, statuario, de positione statue imperatoris....."

1 Oct. 1547/48. Item Nicolao *sive* Colyn, de Cameryck pro reparatione statue Henrici imperatoris....."

1 Oct. 1552/53. „Item 20 Julii jussu capituli solvi Colyn, quod reformanit imagines ante ecclesiam nostram 3 R.....

1 Oct. 1554/55. „Item adhuc Nicolao de Yperen, *alias* Colyn, pro reparatione eorundem simulachrorum 3 R....."

N.B. Voorafgaand: „Item adhuc eidem (Joh. Block pictori) pro restauratione imaginum sive simulachrorum ante ecclesiam nostram Dive Marie stantum 4 R.....

Daarna treft men aan: 1 Oct. 1560/61. „Item 17 Julii solvi Jacobo Colyn, lapicide, pro se et suo famulis eo quod reparavit imagines, que solent stare juxta cratim, prout in sua cedula 19 R. 6 st."

„Item adhuc Jacobo Colyn, lapicide, pro confectione imaginis puerelis in oxali posite..... 1 R. 15 st.

Veel later treft men aan: 1 Oct. 1618/20. (fol. 40). „Item prima Julii 1619 *lapicidae* Colyns et Gerardo Martini cementario, cum duobus famulis in muro ante chorum ecclesie nostre conficientibus et rursus obstruentibus foramen, per quod saxum tumbe Conrardi episcopo (chorum nostrum scriniarius invadentibus) evolveretur, bibita sunt dua vexilla cerevisie et solvi.... 12 st."

Idem. (fol. 40vso) „Item 13 Novembris 1619 dicto Colyns pro translatione dicte tumbe e choro in sacellum meridionalem ecclesie nostre prout capitulum id decretaverat ne tumba contumeliose tractaretur, solvi 3 fl. 10 st."

Utrecht. JHR. G. G. CALKOEN.